

ԱՂԱՍԻ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

**ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ԵՐԵՎԱՆ 2007

ԱՂԱՍԻ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(Ուսումնական ձեռնարկ)**

**Երկրորդ լրացված, վերամշակված
հրատարակություն**

**ԵՐԵՎԱՆ
Նեղինակային հրատարակություն
2007**

Գլխավոր խմբագիր՝ Ն.Ա.ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Գրախոսներ՝
Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա.Հ.ԲԱՅԱՂՅԱՆ
Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա.Խ.ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ
Աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ս.Ա.ՄԵԼԸՈՒՄՅԱՆ

Հովակիմյան Ադասի
84.3 Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ: Ուսումնական
ծեղնարկ.- Եր., Հեղինակային հրատարակություն, 2007.- 359 էջ:

«Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ» առարկան նախատեսված է առարկան ուսումնասիրողների և պրակտիկ գործունեությամբ զբաղվողների համար: Ուսումնասիրվում են տնտեսական գործունեության այն ձևերը, որոնք արտացոլում են ՄՏՀ-ի էությունը, տնտեսական համակարգն ամբողջապես:

Առանձին բաժնում ներկայացված է Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությունը համաշխարհային տնտեսության, ՄՏՀ-ի գործընթացներին անցումային փուլում և ապագայում:

ISBN 978-99930-4-718-6

© Ա.ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ Ա., 2007

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունները (ՄՏՀ) աշխատանքի միջազգային բաժանման (ԱՄԲ) խորացման և տնտեսական կապերի միջազգայնացման արդյունք են: Տնտեսական հարաբերությունները վաղուց դուրս են եկել առանձին երկրների սահմաններից և դարձել են համաշխարհային տնտեսության զարգացման նախապայման: Ներկա փուլում համաշխարհային տնտեսության առաջընթացը կապված է ՄՏՀ -ի դինամիկ զարգացման հետ, որն իր հետ բերում է արտադրության, միջազգային առևտրի ու ֆինանսների, կապիտալի և տեխնոլոգիաների զարգացում:

Համաշխարհային տնտեսության զարգացման վրա ազդող կարևոր գործոն է ազգային արտադրությունների և մարդու կենսագործունեության հիմնական ձևերի միջազգայնացումը, որի փոխկապակցված գործունեությունն այն դարձնում է զարգացող ամբողջական համակարգ: Յուրաքանչյուր երկրի միջազգային ճանաչումը պայմանավորված է նրա տնտեսական ներուժով, համաշխարհային տնտեսության համակարգում ապրանքների արտադրությամբ, տեխնոլոգիաների, կապիտալի արտահանման քանակով, տնտեսության զարգացման դինամիկայով:

ԱՄԲ-ի և նրա խորացման արդյունքում ձևավորվում են նոր հարաբերություններ, որոնցով կարգավորվում են պետությունների տնտեսական կապերը: Արդի փուլում այդ հարաբերությունները դառնում են ավելի լայն, վճռական ազդեցություն են թողնում ոչ միայն առանձին երկրների, այլև համաշխարհային տնտեսության զարգացման վրա:

ՄՏՀ-ն ուսումնասիրման առանձին ոլորտ է և կարևոր տեղ է գրավում միջպետական տնտեսական գործունեության համակարգում: Շուկայական հարաբերությունների անցման փուլում ավելի է կարևորվում ՄՏՀ-ի դերը, հետևաբար, նրա խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրումը հետաքրքիր է և անհրաժեշտ: Դասընթացում ուսումնասիրվում են երկրների տնտեսական գործունեության այն ձևերը, որոնք արտահայտում են ՄՏՀ-ի էությունը, զարգացման ուղղությունները, մակարդակները: Հնարավորություն է տրվում կանխատեսելու երկրների տնտեսության հեռանկարային զարգացման միտումները, հետևողականորեն ուսումնասիրելու ինչպես արտադրական, փոխանակման, բախշման ու սպառման, այնպես էլ միջպետական առևտրային, վարկային, ֆինանսական ու մյուս հարաբերությունները և հասարակության միասնական տնտեսական համակարգն ամբողջապես:

ՄՏՀ-ը միջազգային բազմաճյուղ տնտեսական գործունեություն է, և դրանից բխող բազմաբնույթ հարաբերություններն ու հիմնահարցերը

Գ Լ ՈՒ Խ Ի
ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

պահանջում են յուրովի մոտեցում, ավելի խորն ուսումնասիրություններ: Հետևաբար, ներկայացված աշխատանքի *նպատակը* միջպետական տնտեսական գործունեության հիմնական ձևերի և առաջնահերթ հարցերի լուսաբանումն է: Տարբեր հիմնախնդիրների պարզաբանումների ընթացքում օգտագործվել են տնտեսագիտական գրականություն, առանձին հեղինակների մենագրություններ, պետական օրենքներ, օրենսդրական ակտեր, վիճակագրական տվյալներ:

Աշխատանքի *գործնական նշանակությունն* առաջին հերթին պայմանավորված է նրա արդիականությամբ: Ներկայացվում են ՄՏՀ-ի ժամանակակից բոլոր ձևերը՝ ելնելով դրանց անհրաժեշտությունից, ցույց են տրվում այս կամ այն տնտեսական հարաբերության իրականացման ուղիները՝ հաշվի առնելով երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակները և նրանց առանձնահատկությունները համաշխարհային տնտեսության մեջ:

21-րդ դարի սկզբին ՄՏՀ-ը հասել է զարգացման բարձր փուլի՝ *էկոնոմիկայի գլոբալացման*, իսկ համաշխարհային տնտեսությունը դարձել է միասնական տնտեսական ամբողջականություն: Ներկա փուլը բերում է ՄՏՀ-ի բացարձակ նոր ձև: Աճում են ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի, մտավոր սեփականության, աշխատուժի միջազգային շարժի ծավալները:

Ուսումնական ձեռնարկը 2002 թ. լույս տեսած «Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ» աշխատության վերահրատարակությունն է: Առաջին հրատարակությունից հետո միջազգային կյանքում տեղի են ունեցել մի շարք կարևոր իրադարձություններ՝ 2001 թ., սեպտեմբերի 11-ին, Նյու-Յորքի Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության շենքի պայթյունը, 2004 թ., մարտի 11-ին, Մադրիդի երկաթուղու կայարանի, Լոնդոնի մետրոպոլիտենի և այլ ահաբեկչություններ, ԱՄՆ-ի ռազմական գործողություններն Իրաքում, այլ ռազմական կոնֆլիկտներ, բնական աղետներ, որոնք լուրջ ազդեցություն են ունեցել ՄՏՀ-ի գործընթացի վրա:

Ներկայիս ՄՏՀ-ում գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը նոր գործընթացների, հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի (տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, հոգևոր) գլոբալացումն է:

1. Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսության էությունը

Շուկայական տնտեսությունն իր պատմական զարգացման ընթացքում ձեռք է բերել տնտեսական կյանքի ինտերնացիոնալացման գծեր, հատկանիշներ, որոնք արտահայտվում են տարբեր երկրների տարածաշրջանների միջազգային փոխադարձ կապով: Արդյունքն այն է, որ 21-րդ դարի սկզբին չկա մի երկիր, որը մեկուսացված լինի մյուս երկրներից:

Համաշխարհային տնտեսությունը (ՀՏ) իրենից ներկայացնում է ազգային տնտեսությունների ամբողջություն, որում յուրաքանչյուրը զարգանում է իրեն հատուկ ծրագրերով:

Որքան զարգանում է ՀՏ-ը, այնքան խորանում և զարգանում են միջազգային տնտեսական հարաբերությունները (ՄՏՀ): ՀՏ ձևավորման համար պատմական նախադրյալ դարձան 15-16-րդ դդ. աշխարհագրական հայտնագործությունները, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին կատարված արդյունաբերական հեղաշրջումը, երբ զարգացած երկրների կապիտալի կենտրոնացումն ու համակենտրոնացումը հասան բարձր մակարդակի: 20-րդ դարի վերջին ՀՏ-ը բնութագրվեց որպես արտադրողական ուժերի ձևավորման, աշխարհագրական տարածքների փոփոխման, նոր պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջան: ՀՏ ձևավորումը և զարգացումը պայմանավորված են աշխատանքի միջազգային բաժանումով (ԱՄԲ), արդյունաբերության զարգացման օրինաչափություններով, ՀՏ մեջ ավելի շատ երկրների ներգրավումով, ՄՏՀ-ի ընդլայնումով: Առաջանում են նոր արդյունաբերական ճյուղեր, որոնք նպաստում են ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկայի ձևավորմանը և զարգացմանը: Դրանք միմյանց հետ կապվում են ԳՏ, առևտրային, ֆինանսական հարաբերություններով, տրանսպորտի, կապի, հաղորդակցության միջոցների համակարգով: Միջազգային առևտրի զարգացումն էլ իր հերթին նպաստում է ՀՏ զարգացմանը:

Երկրների տնտեսական անհամաչափ զարգացումը, արտադրողական ուժերի զարգացման առանձնահատկությունները, զբաղվածության հիմնահարցերի սրումը, կապիտալի, աշխատուժի միջազգային

տեղաշարժերն ստեղծեցին ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի, աշխատուժի շուկաներ: Համաշխարհային շուկայի զարգացմանը զուգահեռ առաջացան USՀ-ի ձևերը՝ արտաքին առևտուրը, կապիտալի արտահանումը, միջազգային արժույթային հարաբերությունները, աշխատուժի միջազգային միգրացիան, միջազգային տնտեսական ինտեգրացիան և այլն:

Տնտեսական կյանքի նման ինտերնացիոնալացումն իր մեջ ներառում է.

1. Ժամանակակից գլոբալ հիմնախնդիրները (բնապահպանական, վառելիքաէներգետիկ, հումքային, պարենային):

2. Ապրանքների և ծառայությունների միջազգային առևտրի զարգացումը:

3. Աշխատուժի համաշխարհային շուկայի ձևավորումը:

4. ԱՄԲ-ի, արտադրության միջազգային մասնագիտացման և կոոպերացման գործընթացների խորացումը:

5. Տրանսպորտի և կապի ենթակառուցվածքների զարգացումը:

6. Համաշխարհային միասնական տեղեկատվական տեխնիկայի տարածումն աշխարհի բոլոր երկրներում և դրանց զարգացումը:

7. Ամբողջական ֆինանսական համակարգի ստեղծումը, որն իր հետ բերում է արժույթավարկային ոլորտի ինտեգրացման գործընթացների կատարելագործում:

Տնտեսական կյանքի ընդլայնումը վերափոխում է համաշխարհային տնտեսության ազգային, պետական, անդրազգային կառուցվածքը, բազմաշերտ ու բազմաբանակ տնտեսությունները, որոնց շրջանակներում օբյեկտիվ տնտեսական օրինաչափությունների հիման վրա իրականացվում է տարբեր տնտեսական սուբյեկտների ինտերնացիոնալացումը:

Այսպիսով, ՀՏ-ը բնորոշվում է հետևյալ հիմնական գծերով.

1. Համաշխարհային տնտեսությունը բազմաշերտ է և բազմաբանակ: Նրա շրջանակներում փոխհամագործակցում են տարբեր մակարդակների տնտեսական սուբյեկտներ, փոքր բիզնեսից մինչև գլոբալ մասշտաբի անդրազգային կորպորացիաներ:

2. Բազմաթիվ սուբյեկտներ փոխազդում են միմյանց վրա՝ ելնելով սեփական տնտեսական շահերից:

2. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման առարկան

ՄՏՀ-ն իրենից ներկայացնում է միջազգային տնտեսական և առևտրաքաղաքական հարաբերություններ, որոնք ընդգրկում են ապրանքափոխանակությունը, արտադրության մասնագիտացումը և կոոպերացումը, գիտատեխնիկական համագործակցությունը, տնտեսական և տեխնիկական աջակցությունը և այլ տնտեսական միջոցառումների իրականացումներ:

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունները (ՄՏՀ) միջազգային տնտեսական գործունեության տարբեր ձևերի ամբողջություն է, որը նպաստում է պետությունների միջև նյութական, աշխատանքային, ֆինանսական ռեսուրսների, ապրանքների և ծառայությունների միջպետական տեղաշարժերին: ՄՏՀ-ը պետությունների և նրանց սուբյեկտների միջև համագործակցության համալիր ձև է:

ՄՏՀ-ը, որպես գիտություն, ուսումնասիրում է ոչ թե առանձին երկրների տնտեսությունը, այլ նրանց տնտեսական հարաբերությունների առանձնահատկությունները, դրանց իրականացման մեխանիզմը, ինտեգրացիոն միավորումների, միջազգային կորպորացիաների, առանձին ձեռնարկությունների հարաբերությունները, երկրների նյութական բարիքները և ծառայությունների բաշխումը, փոխանակումը, սպառումը միջազգային մասշտաբով: ՄՏՀ-ի մեխանիզմն իր մեջ ընդգրկում է ՄՏՀ-ի զարգացմանը նպաստակաուղղված իրավական նորմերը և դրանց իրականացման համար համապատասխան միջոցները:

ՄՏՀ-ը պատմական և տնտեսական կատեգորիա է: Որպես պատմական կատեգորիա, այն քաղաքակրթության զարգացման արդյունք է, իսկ որպես տնտեսական կատեգորիա՝ տնտեսական հարաբերությունների համակարգ, որն ստեղծվել է պետությունների և տնտեսական սուբյեկտների միջև: Որպես տնտեսական կատեգորիա, ՄՏՀ-ը կարևորվում է նաև նրանով, որ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում նրա դերն ավելի է մեծանում: ՄՏՀ-ի զարգացման նյութական հիմքը հասարակական արտադրությունն է՝ նրա իրականացման վրա ազդող քաղաքական, իրավական, սոցիալ-տնտեսական և այլ գործոններով: Իսկ նրա համար զարգացման խթան են աշխատուժի, բնական ռեսուրսների, գիտատեխնիկական ներուժի անհամաչափ տեղաբաշխումը երկրների միջև, վերջիններիս աշխարհագրական, բնակլիմայական, պատմական և էթնիկական առանձնահատկությունները:

ՄՏՀ-ն ուսումնասիրում է ազգերի փոխադարձ տնտեսական կապերը, երկրների միջև ապրանքների, կապիտալի, ծառայությունների հոսքերը և դրանց վճարումները: ՄՏՀ-ի կուրսն ընդգրկում է այդ հոսքերի, կիրառվող մեթոդների կարգավորումը, դրանց արդյունքների ազդեցությունը կոնկրետ երկրի բարեկեցության վրա: ՄՏՀ-ը հիմնավորված ձևով դիտարկվում է որպես ուսումնասիրման ինքնուրույն օբյեկտ, տնտեսական հարաբերությունների ձևեր: ՄՏՀ-ի սոցիալ-տնտեսական բովանդակությունը, կառուցվածքն ու ձևերը կախված են արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակից, արտադրական հարաբերությունների բնույթից:

ՄՏՀ-ը դիտվում է ոչ թե որպես նեղ մասնագիտական առարկա, այլ որպես հիմնարար գիտություն, քանի որ ուսումնասիրում է ոչ թե անհատ ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների, այլ երկրների գործունեությունը պետությունների մակարդակով: Միաժամանակ ՄՏՀ-ը դիտվում է որպես ինքնուրույն ոլորտ՝ բնորոշ առանձնահատկություններով: Դրանք արտահայտվում են միջազգային առանձին հարաբերությունների, տնտեսական օրենքների կիրառման ձևերի, ինչպես նաև տնտեսական կատեգորիաների (համաշխարհային տնտեսություն, համաշխարհային շուկա, միջազգային գին, արժույթային համակարգ և այլն) երևան գալու հետ: Հետևաբար, ՄՏՀ առարկան տնտեսական օրենքները և օրինաչափություններն ուսումնասիրում է միջազգային մակարդակով՝ հաշվի առնելով դրանց առանձնահատկությունները: Գործող տնտեսական օրենքների պահանջների կատարման աստիճանը որոշում է տվյալ երկրի տնտեսական քաղաքականությունը:

ՄՏՀ-ի ձևավորման և կիրառման գործում պետության արտաքին տնտեսական քաղաքականությունը նպաստում է սեփական ներուժը (քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, սոցիալական, բնապահպանական և այլն) ամրապնդելուն և համաշխարհային տնտեսության գործընթացին ակտիվ մասնակցելուն: Պետության արտաքին տնտեսական քաղաքականությունը, կապված ՄՏՀ-ի հետ, ընդգրկում է.

- արտաքին տնտեսական քաղաքականությունը,
- արտաքին ինվեստիցիոն քաղաքականությունը,
- արժույթային քաղաքականությունը,
- մաքսային քաղաքականությունը:

ՄՏՀ առարկան ուսումնասիրելիս կարևոր տեղ է հատկացվում տնտեսական, ֆինանսական, արժույթային հարաբերությունների,

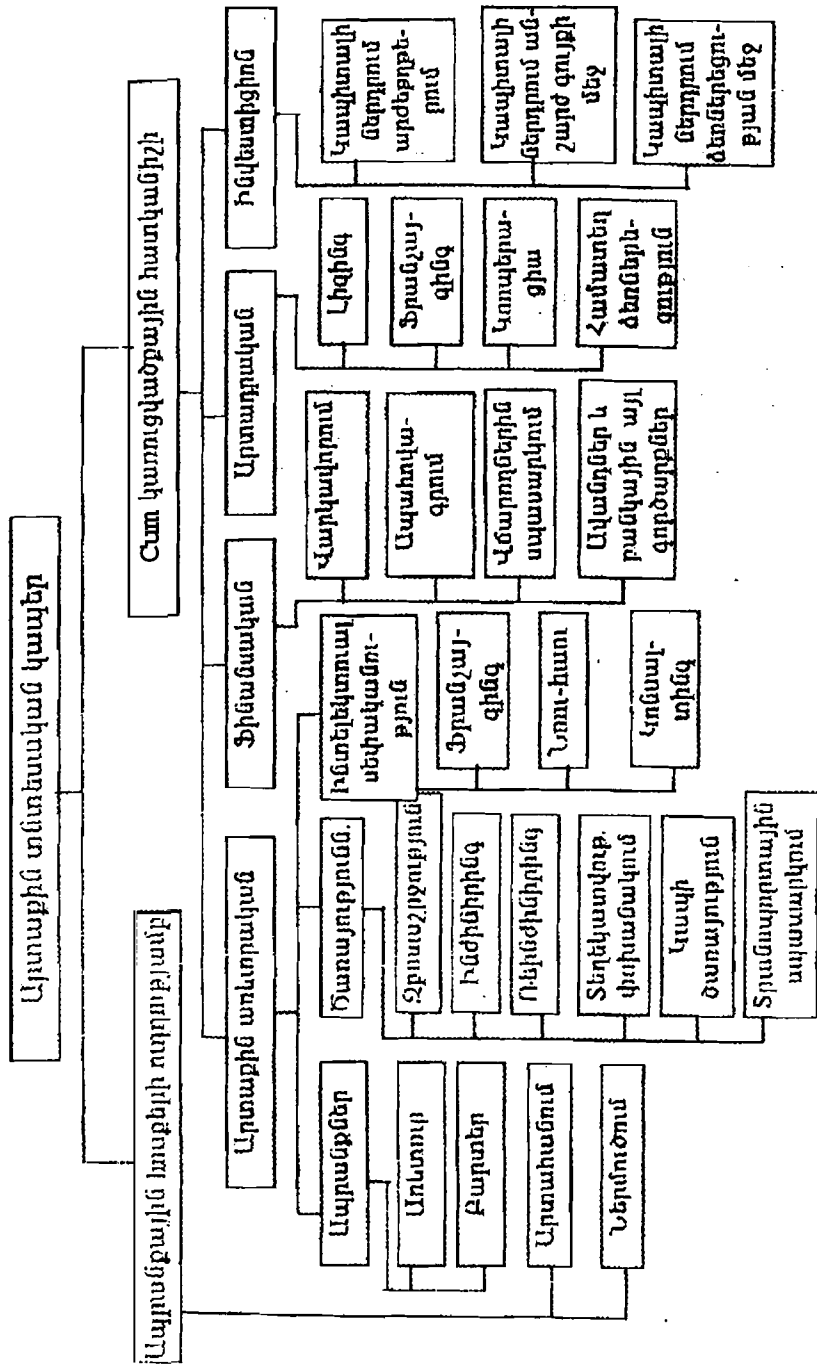
դրամաշրջանառության, միջազգային տնտեսական և ֆինանսական կազմակերպությունների գործունեությանը, տնտեսագիտական այլ հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: Ուսումնասիրվում են զարգացած և զարգացող երկրների քաղաքական, տնտեսական պայքարը, և վերջիններիս վրա առաջինների ազդեցության հարցերը: Մեծ տեղ է հատկացվում տնտեսական ինտեգրացիային, երկրների համագործակցությանը և կոորդինացմանը, գիտատեխնիկական առաջընթացին, աշխատանքի միջազգային բաժանման խնդիրներին: ՄՏՀ-ը գտնվում է պետությունների միջև քաղաքական, սոցիալական, մշակութային, ռազմական փոխհարաբերությունների ազդեցության տակ: Հետևաբար, ՄՏՀ դասընթացն *ուսումնասիրում է* ազգերի տնտեսական փոխհարաբերությունները, ապրանքների, կապիտալի, ծառայությունների շրջանառությունը կոնկրետ պետությունների միջև: ՄՏՀ-ը հնարավորություն է տալիս լուծելու երկրի համար օպտիմալ խնդիրներ:

Լուսաբանվում են Արևմտյան Եվրոպայի, Ասիայի, ԱՄՆ-ի և մյուս երկրների տնտեսական համագործակցությունը և մրցակցությունը, ՄՏՀ-ում նրանց տնտեսական դերերի փոփոխությունները: Այսպիսով, *ՄՏՀ-ն ԱՄՖ-ի վրա հիմնված առանձին կամ մի խումբ երկրների միջև օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող կայուն և զարգացող հարաբերություններ են:*

Առարկան ուսումնասիրվում է առանձին թեմաներով, որոնք ընդգրկում են առևտրական, արտադրական, ֆինանսական, ինվեստիցիոն, կապիտալի միջազգային տեղաշարժի, գիտատեխնիկական նվաճումներ տրամադրելու, արտադրական և իրացման օբյեկտների մասնագիտացման, տնտեսական օգնություններ ցուցաբերելու, խառն ընկերություններ ստեղծելու հարաբերությունները: Միջազգային համագործակցության ձևեր են նաև երկրների կողմից համատեղ ներդրումների միջոցով արտադրության մասնագիտացումն ու կոոպերացումը:

ՄՏՀ-ի ուսումնասիրման հիմնական բաժիններն են.

- ԱՄՖ-ը և համաշխարհային շուկան,
- ապրանքների և ծառայությունների միջազգային առևտուրը,
- միջազգային ԳՏ համագործակցությունը և ԳՏ արդյունքների փոխանակումը,
- կապիտալի միջազգային շարժը և միջազգային արժույթ-ֆինանսական հարաբերությունները,
- աշխատուժի միջազգային միգրացիան,

Միջևում 1. Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների դասակարգումը

- միջազգային կապի և տեղեկատվության փոխանակումները,
- միջազգային տնտեսական կազմակերպությունները, դրանց համագործակցությունը գլոբալ հիմնախնդիրների լուծման ընթացքում և այլն (տե'ս սխեմա 1):

ՄՏՀ-ին բնորոշ են նաև երկրների միջև *բեռնափոխադրումները, միջազգային առաքումները*, որոնք ստեղծում են տրանսպորտային ենթակառուցվածքներ: Ներկայումս ՄՏՀ-ի կարևոր ձևերից են *տեխնոլոգիական գիտելիքների միջազգային փոխանակումները*: Առաջին պլան է մղվում գիտական տարբեր հիմնախնդիրների լուծումը երկրների գիտական համագործակցության միջոցով: Օրինակ, տիեզերքի յուրացումը, ջերմամիջուկային էներգիայի ստացումը և խաղաղ օգտագործումը, հիվանդությունների և համաճարակների դեմ պայքարի իրականացումը:

Միջպետական հարաբերություններում կարևոր տեղ են գրավում տարբեր մասշտաբների շինարարական օբյեկտների կազմումը և տրամադրումը, սարքավորումների, տեխնոլոգիաների տեղադրումն ու շահագործումը: Այս դեպքում հաշվի են առնվում.

- համագործակցող երկրների տնտեսական զարգացման աստիճանը, սոցիալ-տնտեսական պայմանները և համագործակցության օբյեկտների կարևորությունը,
- համագործակցության պայմանագրային ժամկետները,
- կողմերի բաժնեմասային պարտականությունների կատարման տարբերությունները:

ՄՏՀ-ի բոլոր ձևերն ունեն իրենց տեղն ու դերը տնտեսական համակարգում և գործնականում միջնորդավորվում են միջազգային առևտրի միջոցով:

ՄՏՀ-ի *նպատակը* պետությունների միջև տնտեսության բոլոր ոլորտներում համատեղ գործունեության ծավալումն է:

Տնտեսական հարաբերությունների բոլոր ձևերը միմյանց հետ գտնվում են սերտ կապի մեջ, և համագործակցող երկրներն ընդհանուր ուժերով լուծում են տնտեսական ինտեգրացման, տնտեսության տարբեր ճյուղերի ռացիոնալ տեղաբաշխման, հումքային, աշխատանքային ռեսուրսների համատեղ օգտագործման, գիտահետազոտական աշխատանքների կոորդինացման տարբեր խնդիրներ և ծրագրեր: Համագործակցությունը գործընկեր երկրներին հնարավորություն է տալիս իրենց տնտեսություններն ապահովելու արտադրական հումքով և կիսաֆաբրիկատներով, կոմպլեկտավորող սարքավորումներով,

սպառման ապրանքներով, էներգետիկ և աշխատանքային ռեսուրսներով, անհրաժեշտ շինարարական և կոնստրուկտորական նախագծերով, մասնագետներով: Կատարվում են գիտական նվաճումների փոխանակումներ: Այսպիսով, կարգավորվում է երկրների արդյունաբերության նորմալ ռիթմը, և բարելավվում են բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանները՝ հնարավորություն ստեղծելով տնտեսական աճի, բնակչության զբաղվածության կարգավորման, գների կայունացման, միջազգային առևտրի և ֆինանսական գործարքների ակտիվ հաշվեկշռի համար:

ՄՏՀ-ի *սուբյեկտներն* են.

1. Պետությունների կառավարությունները և նրանց մակրոտնտեսական օղակները, ապրանքներ և ծառայություններ արտահանող ու ներմուծող, արժեթղթեր, արժույթ թողարկող, փոխանակող օրգանները:

2. Միջազգային կազմակերպությունները և միջազգային ֆինանսական կենտրոնները՝ ՄԱԿ-ը և նրա ինստիտուտները, Համաշխարհային բանկը, ԱՄՆ-ը, Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը (ՎԶՄԲ), Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ), տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպությունները (ԵՄ, Եվրոբանկ, ՆԱՖՏԱ, ԱՊՀ և այլն), միջազգային տնտեսական, ինտեգրացիոն խմբավորումները, միջկառավարական և ոչ պետական միությունները, Համաշխարհային կապի միությունը և տնտեսությունների տարբեր ճյուղեր:

3. Ազգային ձեռնարկությունները (ֆիրմաները), առևտրի, ներդրումային, տեղեկատվական, ԳՏ, արտադրական օղակները, անդրազգային կազմակերպությունները (ԱԱԿ):

4. Իրավաբանական և ֆիզիկական անձինք, որոնք արտադրում, արտահանում և սպառում են արտասահմանյան ապրանքներ, ծառայություններ, աշխատում են այլ երկրի պատկանող ձեռնարկություններում:

5. Ռեզիդենտներ (օտարերկրյա լիազոր ներկայացուցիչներ), որոնք գտնվում են տվյալ երկրում՝ անկախ ազգային պատկանելությունից:

6. Ոչ ռեզիդենտներ, որոնք գտնվում են օտար երկրում, բայց մասնակցում են իրենց երկրի գործընթացներին:

Հասարակության տնտեսական զարգացմանը զուգընթաց փոխվում են նաև ՄՏՀ-ի բովանդակությունը և բնույթը: Տնտեսական հարա-

բերությունների համակարգն ունի դինամիկ բնույթ, քանի որ անընդհատ փոփոխվում և զարգանում է: Մշտապես աճում են հասարակական արտադրության ծավալները, կատարելագործվում են արտադրության միջոցները, խորանում աշխատանքի միջազգային բաժանումը:

3. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների կառավարման մեթոդները, խնդիրները, ֆունկցիաները

ՄՏՀ-ի կառավարման համար կիրառվում են տարբեր *մեթոդներ*.

1. Վարչական մեթոդներ

- միջազգային առևտրային պայմանագրերի կնքում,
- գնային արտոնությունների կիրառում,
- տեխնիկական արգելքների վերացում,
- արտահանման ձևերի կատարելագործում:

2. Տնտեսական մեթոդներ

- ուղղակի և անուղղակի ֆինանսավորում, վարկավորում,
- հարկերի իջեցում, արտահանման ապահովագրում:

3. Օպերատիվ մեթոդներ

- ապրանքների և ծառայությունների արտոնագրում և քվոտավորում,

- մաքսային ռեժիմի և տարիֆների կիրառում,
- ապրանքների անվանացանկի օգտագործում,
- արժույթային կարգավորում:

4. Պետական մեթոդներ

- մաքսային ռեժիմի, տարիֆների սահմանում,
- ապրանքների արտահանման, ներմուծման կանոնների պահպանում,
- մաքսանենկության դեմ պայքարի միջոցառումների ձեռնարկում:

5. Միջազգային մեթոդներ

- միջազգային արգելքների հաղթահարում,
- միջազգային նորմերի, օրենքների իրականացում:

Բոլոր մեթոդների ֆունկցիաները տարբեր են և տարբեր չափով են ազդում գործընթացի արդյունավետության վրա: Դրանք միմյանց չեն հակասում և դիտվում են համընդհանուր փոխկապակցության պայմաններում:

ՄՏՀ-ի *խնդիրն* է.

- ուսումնասիրել տնտեսական գործընթացների կազմակերպման ձևերը և մեթոդները, դրանց կարգավորող, կառավարող օրգանների գործունեությունը,

- բացահայտել երկրների պատմական զարգացման ընթացքը և տեղը ՄՏՀ-ում,

- բացահայտել զարգացման հիմնական օրինաչափությունները և կիրառել ՄՏՀ-ում,

- ուսումնասիրել համաշխարհային շուկայի գործունեության մեխանիզմը և դրանց ներդրման հնարավորությունները տնտեսական գործունեության մեջ:

ՄՏՀ-ը կատարում է տարբեր *ֆունկցիաներ*.

- կազմակերպում է ռեսուրսների, աշխատանքի արդյունքի առարկայական և արժեքային փոխանակումներ ու մատակարարումներ,

- իրականացնում է գիտական ճանաչողություն՝ հիմնվելով բոլոր ժամանակների տնտեսական գործունեության միասնության սկզբունքների վրա:

ՄՏՀ-ում գուշակություններ, ենթադրություններ չեն արվում, և գործընթացը հիմնվում է միայն տնտեսական ընդհանրությունների, տեղեկությունների, փաստացի տվյալների վրա: Որպես ինքնուրույն գիտություն, ՄՏՀ-ը կապի մեջ է արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տրանսպորտի, շինարարության, կապի ճյուղերի, տնտեսական աշխարհագրության, ժողովրդագրության, ֆինանսների, վիճակագրության և այլ ճյուղային գիտությունների հետ:

ՄՏՀ-ի հիմնական օբյեկտը համաշխարհային շուկայում հարաբերությունների կազմակերպումն է և իրականացումը:

4. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների հիմնական գծերը և դերը երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում

ՄՏՀ-ի զարգացումը սերտորեն կապված է արտադրողական ուժերի զարգացման հետ: Այն պատմական գործընթաց է, ձևավորվել է ին Արևելքում, Հին Հռոմում ու Հին Հունաստանում, անընդհատ փոխվելով, զարգանալով՝ միջին դարերից հասել է մինչև նոր ժամանակներ:

ՄՏՀ-ի ներկա մակարդակը բնութագրվում է.

- համաշխարհային տնտեսության մեջ ԱՄՖ-ի խորացման աստիճանով, արտադրության միջազգային մասնագիտացումով և կուպերացումով,

- աշխարհատնտեսական կապերի դինամիկ զարգացումով և դրանց ծավալների աստիճանական ընդլայնումով,

- միջազգային առևտրի մասշտաբների աճով և որակական բնույթի փոփոխություններով,

- ֆինանսական կապիտալի աճով և արտահանման բնույթով,

- միջազգային ինվեստիցիոն կլիմայի ազատականացմամբ,

- երկրների և տարածաշրջանների տնտեսական ինտեգրացման գործընթացի արագացմամբ,

- երկրների կողմից թողարկվող և իրացվող ապրանքների միջազգային մրցակցությամբ:

Հասարակության զարգացման ներկա փուլում համաշխարհային տնտեսությունը հիմնվում է շուկայական տնտեսության, ԱՄՖ-ի, օբյեկտիվ օրինաչափությունների, արտադրության և կապիտալի միջազգայնացման սկզբունքների վրա: Համաշխարհային տնտեսությունն իր էությամբ դառնում է միջազգային՝ ընդգրկվելով.

- կապիտալի, աշխատուժի, տեխնոլոգիաների, տեղեկատվության միջազգային շարժը,

- միջազգային ապրանքափոխանակությունը,

- կապիտալի, արտադրության, միջազգային ֆինանսների ոլորտը:

Չնայած առկա բազմաթիվ հակասություններին՝ ՄՏՀ-ի բնորոշող գիծ է և դառնում համագործակցությունը և փոխըմբռնումը:

ՄՏՀ-ի վրա ազդում են տարբեր *գործոններ*.

- գիտատեխնիկական առաջընթացի զարգացումը, արտադրության, առևտրի, ֆինանսների, հաղորդակցության, տեղեկատվության մեջ նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը,

- համաշխարհային միասնական տեղեկատվության վերափոխումը, ինտերնետի՝ գերտարածքային տեղեկատվության ստեղծումը,

- էներգահումքային, պարենային և բնապահպանության հիմնախնդիրների լուծումը,

- ժողովրդագրական հիմնախնդիրները՝ կապված թույլ զարգացած երկրներից զարգացած երկրներ ներգաղթող մեծ թվով աշխատուժի հետ:

ՄՏՀ-ը երկրի տնտեսական աճի և բնակչության պահանջարկի բավարարման հիմնական աղբյուրներից է: Այն կարևոր նշանակություն ունի տնտեսության առանձին ճյուղերի և նրանց միջև օպտիմալ կապեր ստեղծելու համար: Ապրանքային արտադրության պայմաններում արդյունքի մի մասը երկրների կողմից իրացվում է ՄՏՀ-ի միջոցով և նպաստում է վերարտադրության իրականացմանը: ՄՏՀ-ի միջոցով երկրների միջև իրականացվում են միջազգային առևտուր, կապիտալի արտահանում, միջազգային վարկերի ստացում, արժույթային հարաբերությունների կազմակերպում, ԳՏ համագործակցություն, համաշխարհային տնտեսության համակարգում երկրների ինտեգրացում, բարձրացվում է վերջիններիս դերը միջազգային ասպարեզում:

Համաշխարհային տնտեսության մեջ ընդգրկվում են նոր երկրներ, ազատականացման շնորհիվ ավելանում են տնտեսական հարաբերությունները: 1900 թ. ամբողջ աշխարհի արտահանման բաժինը ՀՆԱ-ի մեջ կազմել է 9,8, 1950 թ.՝ 11,8, 1980 թ.՝ 15,3 և 2000թ.՝ 17,8 տոկոս:

ՄՏՀ-ն առանձին երկրների հնարավորություն է տալիս հաղթահարելու արտադրական կարողությունների և աշխատանքային ռեսուրսների սահմանափակումները, լրացնելու սեփական արտադրանքի պակասը, բարելավելու բնակչության սպառողական պահանջարկը: Այն պայմաններ է ստեղծում կապիտալ ներդրումների համակենտրոնացման և արդյունավետ օգտագործման համար: Միջազգային առևտրի ընդլայնումը նպաստում է փոխարինվող արտադրանքի որակի բարելավմանը, ավելացնում այն ապրանքների բաժինը, որոնք որոշիչ դեր են խաղում տվյալ երկրի տնտեսության զարգացման համար (մեքենասարքավորումներ, վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսներ, արտադրական հումք և այլն):

Արտաքին շուկաներում ապրանքների իրացումը կարևոր աղբյուր է ազգային արժույթի համալրման և ապրանքների ձեռքբերման համար: Արտադրանքի արտահանումը խթանում է երկրի ԳՏՍ և գիտական նոր նվաճումների ներդրումը, բարձրացնում արտադրանքի որակը միջազգային շուկաներում՝ մրցակցությանը դիմանալու համար: Միջազգային առևտուրը նպաստում է արտադրությունը նորագույն տեխնիկայով զինելուն, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը:

ՄՏՀ-ն ունի *քաղաքական նշանակություն*: Միջազգային շուկայում երկրները հանդես են գալիս որպես իրավահավասար սուբյեկտ-

ներ, և ազգային արտադրանքը ձեռք է բերում միջազգային ճանաչում: Արտահանման միջոցով երկրները հնարավորություն են ստանում բարելավելու իրենց տնտեսական և քաղաքական պայմանները: Փոխադարձ առևտուրը, որպես ինտեգրացումն իրականացնելու միջոց, խորացնում է երկրների տնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցությունը, գիտական նվաճումների մշակումը և օգտագործումը, խնայում հումք, էներգետիկ և աշխատանքային ռեսուրսներ:

Երկրների միջև տնտեսական կապերի ստեղծումն ապահովում է զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, կայուն տնտեսական աճ, վերացնում է երկրների անվճարունակությունը, ԱՄԲ-ի համակարգում բարելավում է նրանց տնտեսական վիճակը, ընդլայնում իրացման շուկաները:

ՄՏՀ-ը երկրի ազգային հարստության ավելացման, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխության և վերակառուցման կարևոր աղբյուր է: Յուրաքանչյուր երկրի արտաքին տնտեսական գործունեության զարգացումը լուծում է տարբեր *ռազմավարական* հարցեր: 'Իրանք են՝

- արտահանման ծավալների ավելացումը, ներմուծման ռացիոնալացումը և դրանց կառուցվածքի բարելավումը,
- համաշխարհային շուկայում երկրի մրցունակության ապահովումը:

Մակայն արտաքին տնտեսական քաղաքականության վերը նշված նպատակների իրականացումը հաճախ դժվարանում է տնտեսության առանձին ճյուղերի, ձեռնարկությունների մրցունակության բացակայության, արտաքին պարտքերի, միջազգային տնտեսական ու ֆինանսական գործունեության թույլ զարգացման և այլ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ գործոնների պատճառով: Արտաքին տնտեսական գործունեության ռազմավարական հարցերի մեխանիզմի հետագա կատարելագործումը պահանջում է.

- արտաքին առևտրի կարգավորում, որը կնպաստի արտահանվող ապրանքների ավելացմանը,
- տարբեր արժույթների կուրսերի տարբերությունների մոտեցում, որը հնարավորություն կտա անցնելու արտաքին գործարքների շուկայական կարգավորման մեթոդներին,
- ներքին և համաշխարհային գների մակարդակների մոտեցում,

• մինչև այդ ԱՄԲ-ին քիչ մասնակցող երկրների ընդգրկում համաշխարհային տնտեսության մեջ,

• ԳՏԱ-ի ընդլայնում, բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործում, արտադրական նոր ճյուղերի ստեղծում, որոնց արտադրանքի մի մասը դուրս է գալիս համաշխարհային շուկա,

• մարդկանց ապրելակերպի փոփոխություն, ապրանքների և ծառայությունների սպառում, աշխատանքի, զբոսաշրջության, կրթության, բուժման հնարավորություն արտասահմանում, տեխնիկայի, տրանսպորտի, հեռահաղորդակցության ներդրումների օգտագործում,

• բանկերի, ֆինանսական հիմնարկների, արժեթղթերի և արժույթի շուկաների ձևավորում, կապիտալի տեղաշարժ երկրների միջև,

• միջպետական ինտեգրացիոն ընդլայնում, միջազգային տնտեսությունների մասնագիտացում և կոոպերացում:

ՄՏՀ-ի վրա բացասական ազդեցություն ունեցան 1997-1998 թթ. Արևմտյան և Հարավ Արևմտյան Ասիայի երկրների տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամերը, որոնք կրճատեցին օտարերկրյա ինվեստիցիաների հոսքն այդ երկրներ:

5. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների տեսությունները

Պատմականորեն տնտեսական հարաբերություններն սկիզբ են առել առևտրային հարաբերություններից: Տեսության առաջին ուղղությունը մերկանտիլիզմն էր, որի գաղափարի քարոզողներն էին Թոմաս Մանը, Ժան Բատիստ Կոլբերը: Հետագայում առևտրի, ԱՄԲ-ի հարցերին անդրադարձել են դասական տնտեսագետները: Ադամ Սմիթը «Հետազոտություն ազգերի հարստության բնույթի և պատճառների մասին» աշխատության մեջ անդրադարձել է արդյունքի արտադրության մեջ երկրների մասնագիտացմանը, մրցակցությանը: Ըստ նրա, երկիրը պետք է մասնագիտանա այն ապրանքների արտադրության մեջ, որոնց արտադրության համար ունի բացարձակ առավելություններ: Սմիթի գաղափարներն ընդունվեցին և հետագա զարգացում ստացան Դ. Ռիկարդոյի, Ջ. Ս. Միլլի աշխատություններում: Վերջիններս իրենց տեսությունը կառուցեցին արտադրության ծախսերի համեմատության վրա, ասելով, որ երկիրը պետք է մասնագիտանա հասարակական պահանջմունք ձևավորող այն ապրանքների արտադ-

րության մեջ, որոնց արդյունքն առավելագույնն է, ծախսերը՝ նվազագույնը: Մնացած ապրանքները երկիրը կարող է ներմուծել: Դ. Ռիկարդոյի գիտական համակարգի տարբերիչ գիծն արժեքի աշխատանքային օրենքի ճանաչումն էր: Վերլուծելով ԱՄԲ-ը՝ Ա. Սմիթն իր աշխատությունում (1776 թ.) ապացուցեց առևտրի և ձեռնարկատիրության ազատության անհրաժեշտությունը, քանի որ, ըստ նրա, առևտրի ազատության սահմանափակումներն արգելակում են աշխատանքի բաժանման հետագա խորացումն առանձին տարածաշրջանների և երկրների միջև: Այդ արգելքների վերացումը և միջազգային փոխանակումների դաշտի ընդլայնումը պետք է տարվի ազգային տնտեսությունների մասնագիտացման և դրանց փոխկախվածության, համաշխարհային տնտեսության կազմակերպման ուղղությամբ: Ա. Սմիթը ենթադրում էր, որ պետության համար շահավետ կարող է լինել ոչ միայն արտահանումը, այլև ներմուծումը: Նա նաև փորձեց հիմնավորել, թե հատկապես որ ապրանքներն են շահավետ արտահանման, որոնք՝ ներմուծման համար: Այս տեսությունն ստացել է **բացարձակ առավելությունների տեսություն** անվանումը: Սմիթն առաջ քաշեց ազատ առևտրի կարգախոսը:

Դ. Ռիկարդոն (1772-1823 թթ.) նշել է, որ եթե երկիրը բացարձակ առավելություն էլ չունենա, դարձյալ առևտուրը կմնա որպես շահութաբեր գործարք: Նա հայտնագործեց **համեմատական առավելության օրենքը**, ըստ որի յուրաքանչյուր երկրի համար ձեռնտու է արտադրել և արտահանել այնպիսի ապրանք, որի արտադրական ծախսերն ավելի ցածր են, քան ներմուծման: Ըստ Ռիկարդոյի՝ ցանկացած երկրում էլ կգտնվի այնպիսի ապրանք, որի արտադրությունը կլինի ձեռնտու և որը նաև կարտահանվի: Ազատ առևտրի դեպքում երկրների մասնագիտացումը պետք է ընթանա աշխատանքային և կապիտալի ծախսումների խնայողություններին համապատասխան: Ուրեմն, **միջազգային առևտրի ձևավորման համար կարող է հիմք հանդիսանալ ապրանքների համեմատական ծախսերի տարբերությունը՝ անկախ այդ ծախսերի բացարձակ մեծությունից**: Դ. Ռիկարդոյի հայացքների մեկնաբանման մեջ իր տեղն ունեցավ Ջ. Հաբերլերի մոդելը, որտեղ դիտարկվում է միևնույն ապրանքն արտադրող երկրների օրինակը: Դ. Ռիկարդոյի աշխատանքներում կարևոր ներդրում արեց անգլիական տնտեսագետ Ջ. Միլլը, որը 19-րդ դարի կեսերին իր «Քաղաքատնտեսության հիմունքները» աշխատության մեջ ապացուցեց, որ **փոխանակման գինը սահմանվում է պահանջարկի և առաջարկի**

օրենքով այնպիսի մակարդակով, որ արտահանման արժեքը երկրին հնարավորություն է տալիս վճարելու ներմուծման ծախսերն ավտոմատաբար:

Դասականների գաղափարները 20-րդ դարի 30-ական թվականներին զարգացրին Չվեդ տնտեսագետներ Է. Հեկշերը և Բ. Օլինը, ամերիկյան տնտեսագետներ Վ. Լեոնտևը, @ Սամուելսոնը և այլոք: Հեկշերի և Օլինի կողմից մշակվեց նոր մոդել, արտադրության գործոնների կոնցեպցիա, իսկ ավելի ուշ Սամուելսոնը մշակեց մաթեմատիկական ապարատ, որը 60-ական թվականներին կիրառվեց տնտեսագիտական գրականության մեջ: Հեկշեր-Օլինի մոդելում միջազգային մասնագիտացումը չէր կապվում առանձին երկրների առանձնահատկությունների հետ, այլ առաջին հերթին կոչված էր պարզաբանելու արդյունաբերության վերամշակող ապրանքների արտահանման պատճառները: Առանձին երկրների միջազգային առևտրի մասնագիտացման նոր դասական մոտեցման էությունը պայմանավորված էր պատմական և աշխարհագրական պատճառներով, երկրների միջև նյութական և աշխատանքային ռեսուրսների անհավասար բաժանման բնույթով: Միջազգային առևտրի այդ մոդելին համապատասխան տեղի է ունենում արտադրության գործոնների (աշխատավարձ, փոխառվական տոկոս, ռենտա) չափերի հարթեցում: Եթե այդ գործոններն առկա են, դրանց չափերը ցածր է, եթե սահմանափակ են և ներքին պահանջները տարբեր՝ չափերը բարձրանում են: Հետևաբար, միջազգային առևտրում երկրները մասնագիտանում են այն ապրանքների արտահանման գծով, որոնք ապահովում են անհրաժեշտ արտադրական ծախսերը: Սակայն պետությունը, ունենալով **հարաբերական դեֆիցիտային** ապահովում, կարող է արտահանել նաև ապրանքներ սուղ հնարավորությունների պայմաններում: Այս մոդելն ավելի ձեռնառու էր մայր երկրներին և գաղութներին, երբ առաջինները հանդես էին գալիս որպես ինդուստրիալ զարգացած երկրներ, իսկ վերջինները՝ որպես ագրարային, հումքային ապրանքներ արտահանող-հր:

Ամերիկյան հայտնի տնտեսագետ, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Վ. Լեոնտևը, ուսումնասիրելով ԱՄՆ-ի արտահանման և ներմուծման կառուցվածքը, բացահայտեց, որ ի հակակշիռ Հեկշեր-Օլինի տեսության, արտահանման մեջ համեմատաբար գերակշռում են աշխատատար, իսկ ներմուծման մեջ՝ կապիտալատար ապրանքները: Այս դրույթը հայտնի դարձավ Վ. Լեոնտևի **պարադոքս** անվամբ: ԱՄՆ-ում

պարադոքսը չդրստրվեց՝ կապված այդ տարիներին տեղի աշխատանքային ռեսուրսների ավելցուկի հետ:

Միջազգային առևտրի ապրանքների «կյանքի փուլ» տեսության հեղինակներ 3. Գանդելբերգերը, Ռ. Վերնոն, Լ. Ուելսը առանձնացնում է հ զարգացած երկրների ապրանքային էքսպանսիայի հիմնական փուլերը:

Գլոբալացման տեսություններն ընդհանուր առմամբ կրում են բազմակողմանի բնույթ և ընդգրկում են ոչ միայն էկոնոմիկայի, այլև հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները: Բոլոր գործընթացներն իրենց արտացոլումն են գտնում համաշխարհային տնտեսության զարգացման մեջ:

Էկոնոմիկայի գլոբալացումը տնտեսական և քաղաքական տարբեր մոտեցումներով պայմանականորեն կարելի է բաժանել **հիպերգլոբալացման և կասկածելի (սկեպտիկ)** ուղղությունների: Առաջինը կապված է երկրների միջև ազգային սահմանների և մշակույթի տարբերությունների վերացման հետ: Այստեղ որոշիչը կապիտալի, ապրանքների և տեղեկատվության ազատ շարժն է միասնական գլոբալ շուկայի շրջանակներում: Հիպերգլոբալացման ներկայացուցիչներն են Կ. Օմաին, 9. Ֆուկույաման և Ռ. Ռայխը: «Գլոբալացում» տերմինի առաջին հեղինակներից է Կ. Օմաին, որն այդ տեսությանը նվիրեց մի քանի աշխատանք՝ «Աշխարհն առանց սահմանի» (1990 թ.), «Ազգային պետությունների վերջը» (1995 թ.), «Մտածել գլոբալորեն» (1995 թ.): «Այսօրվա անսահման աշխարհում, գրում է Կ. Օմաին, - «անտեսանելի ձեռքը» ունի գործելու և ուժի երանգ, որի մասին Ս. Մաիթը կարող էր միայն երազել»: Կ. Օմաին պետությունը համարում է «անցածի կամավոր պարտատեր», որը վերածվում է «ոչ բնական» գլոբալ էկոնոմիկայի միավորի:

Գլոբալացման դրույթներ զարգացնելու և 9. Ֆուկույամայի աշխատանքներում: Իր «Պատմության վերջը և վերջին մարդը» (1992 թ.) մենագրությունում նա ուսումնասիրեց աշխարհում տեղի ունեցող գլոբալացման գործընթացները: Cum նրա կարծիքի, ներկայումս արդեն բոլոր զարգացած երկրների կողմից ստեղծվել են լիբերալ դեմոկրատական քաղաքական ինստիտուտներ, որոնք ավելի ինտենսիվ են ներգրավված գլոբալ տնտեսական համակարգում:

Հիպերգլոբալացումը քննադատեցին, այսպես կոչված, **«սկեպտիկ»** ուղղության կողմնակիցները՝ Ս. Խանտինգտոնը, Պ. Խիրստը, Գ. Թոմփսոնը, Ս. Կրասները: «Քաղաքակրթության և համաշխարհային

կարգ ու կանոնի ձևավորման բախումը» (1996 թ.) աշխատանքում Ս. Խանտինգտոնը, ըստ էության, առաջինը ձևակերպեց «Ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցած գործընթացներն ավելի են նպաստում սահմանազատումներին և հակասություններին, քան աշխարհի կուլտուրական միատարրությունը» միտքը:

Պ. Խիրսուրը և Գ.Թոմփսոնը գտնում են, որ, չնայած 20-րդ դարի 90-ական թվականների տնտեսական կյանքի ինտերնացիոնալացման բարձր մակարդակին, համաշխարհային տնտեսությունը լրիվ չգլոբալացվեց: Տվյալ դրույթը հիմնավորվեց նրանով, որ առաջատար, իսկական անդրազգային կազմակերպությունները (ԱԱԿ) դեռևս շատ չեն, և նրանց մեծ մասը շարունակում է մնալ «ազգային հիմքի վրա», նաև՝ ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի միջազգային հոսքերն ավելի շատ կուտակվում են զարգացած, առաջատար երկրներում:

Ս. Կրասները գտնում է, որ գլոբալացումը պետություններին տնտեսական գործընթացների վրա հսկողության ավելի մեծ հնարավորություն է տալիս:

ՄՏՀ-ի տեսության տարրերն են.

- *Միջազգային առևտուրը*, որի տեսության հիմքում ընկած է համեմատական առավելության սկզբունքը, որը բխում է դասական քաղաքատնտեսությունից: Այն արտացոլվում է *Խոտկապես Դ. Ռիկարդոյի* աշխատության մեջ (1810 թ.): Դրա էությունն այն է, որ ցանկացած երկիր սահմանափակ ռեսուրսների պայմաններում արտադրությունը և արտահանումը կապահովի այն դեպքում, երբ մասնագիտանա այն ապրանքատեսակների արտադրության մեջ, որոնց գծով նա ունի առավելություն (քիչ ծախսեր):

- *Առևտրի քաղաքականությունը*, որի տեսության դրույթներից բխում է, որ առևտրի հոսքերի ցանկացած արհեստական արգելք կարող է կասեցնել միջազգային առևտրից ստացվող օգուտները: Այդպիսի արգելքներից են պետական սահմանափակումները (ներմուծման տուրքերը, քվոտաները, ոչ տարիֆային արգելքները):

- *Միջազգային ֆինանսները և միջազգային արժույթը*, որոնք ներքինից տարբերվում են նրանով, որ մի երկրի ազգային արժույթը փոխարինվում է մի այլ երկրի ազգային արժույթով: Այս գործարքին մասնակցում են կոմերցիոն բանկերը:

1. Աշխատանքի միջազգային բաժանման էությունը

Աշխատանքի բաժանումը պատմական գործընթաց է: Անցնելով տարբեր փուլեր՝ փոխվել են նրա բնույթը և էությունը: Այն ձևավորվել է: հասարակության տնտեսական գործունեության զարգացմանը զուգընթաց՝ կրելով որակական փոփոխություններ: *Աշխատանքի միջազգային բաժանումը (ԱՄԲ) աշխատանքային առանձին գործընթացների առանձնացումը և դրանց հետագա միավորումն է մարդկանց, ձեռնարկությունների, ճյուղերի, երկրների միջև*: Դեռևս Ա. Սմիթի ժամանակներից նշվում է, որ ԱՄԲ-ով պայմանավորված, մասնագիտացումը և կոոպերացումը հանդիսանում են աշխատանքի արտադրողականության աճի և տնտեսության առաջընթացի կարևոր գործոն: Առանձին երկրների ներսում էլ առաջանում է աշխատանքի ճյուղային բաժանում՝ արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն և այլն՝ իրենց անհամաչափ զարգացումով: ՄՏՀ-ում աշխատանքի միջազգային բաժանումն ուսումնասիրվում է որպես առանձին երկրների արտադրության մեջ որոշակի տեսակի ապրանքների և ծառայությունների մասնագիտացում միջազգային փոխանակումների համար: ԱՄԲ-ն՝ աշխատանքի հասարակական բաժանման բարձրագույն աստիճանն է, որը հիմնվում է առանձին երկրների արտադրական հարաբերությունների վրա: Այն համարվում է ՄՏՀ-ի բովանդակությունն արտահայտող կարևոր կատեգորիա: Աշխարհի բոլոր երկրներն այս կամ այն կերպ ընդգրկվում են ԱՄԲ-ի մեջ, որում խորացումը թելադրվում է ԳՏՀ ազդեցության տակ արտադրողական ուժերի զարգացմամբ:

ԱՄԲ-ն ստեղծվել է կապիտալիզմի զարգացման մանուֆակտուրային ժամանակաշրջանում (17-18-րդ դդ) և մինչև արդյունաբերական հեղաշրջումը հիմնվում էր բնակլիմայական, առանձին երկրների աշխարհագրական պայմանների, հումքի պաշարների և էներգետիկ աղբյուրների բնական հիմքերի վրա: Հետագայում միջազգային մասշ-

«Աշխատանքի միջազգային բաժանում» արտահայտության տակ, ինչպես նշում է Յա. Տինբերգենը, հասկացվում է «աշխարհում տնտեսական գործունեության տեսակների աշխարհագրական տեղաբաշխում»: Տե՛ս Կլաուդիո Տինբերգեն Կ., *Пересмотр международного порядка*. М., 1980, с. 174.

տաբով աշխատանքի բաժանումը հիմնվում է խոշոր մեքենայական արտադրության վրա, որը տնտեսապես կապում է միջազգային արտադրությունն ստեղծող տարբեր երկրներ:

Համաշխարհային տնտեսության շրջանակներում ԱՄՖ-ն առանձին երկրների մասնագիտացումն է որոշակի ապրանքների և ծառայությունների գծով: Ներկա փուլում ԱՄՖ-ն արտահայտվում է արտադրության գործընթացների բաժանման, դրանց համագործակցության դիալեկտիկական կապի մեջ: ԱՄՖ-ի պատճառը երկրների բնական պաշարների և աշխատուժի անհամաչափ տեղաբաշխումն ու աշխարհագրական և կլիմայական պայմանների տարբերություններն է: Իսկ որոշիչ գործոնը ՉՏԱ-ն է, որն ստեղծում է արտադրության համակենտրոնացում, կենտրոնացում, մասնագիտացում և կոոպերացում: ԱՄՖ-ը բարդ համագործակցություն է, որի սոցիալական բնույթը որոշվում է արտադրության միջոցների նկատմամբ սեփականության հարաբերություններով: Այս դեպքում արտադրության միջոցների սեփականության սուբյեկտները միաժամանակ դառնում են նաև ԱՄՖ-ի սուբյեկտներ:

Աշխարհի տարբեր երկրների միջև պատմականորեն ձևավորվել են արտադրական, տնտեսական, առևտրային, վարկային հարաբերություններ: Հետևաբար, ԱՄՖ-ի արտահայտում է նաև երկրների զարգացման աստիճանը և ունի ինչպես *քանակական*, այնպես էլ *որակական* չափանիշներ: Քանակական կողմն արտահայտում է ՄՏՀ-ի ծավալները և մասշտաբները, իսկ որակականը՝ նրա զարգացման մակարդակը, ապրանքների և ծառայությունների հարաբերությունը: Գնալով բարձրանում է ԱՄՖ-ի նշանակությունը տարբեր սոցիալ-տնտեսական համակարգ ունեցող երկրների համագործակցության գործում և դառնում է համաշխարհային տնտեսության կարգավորման կարևոր գործոններից մեկը: Միաժամանակ տարբեր սոցիալ-տնտեսական գործընթացների ազդեցության տակ ԱՄՖ-ի կառուցվածքում կատարվում են էական փոփոխություններ: ԱՄՖ-ը հասարակական հարաբերությունների մի ամբողջ համակարգ է, որը ձևավորվել է ազգային տնտեսությունները համաշխարհային համագործակցության մեջ ընդգրկելու միջոցով: Արդյունքում ԱՄՖ-ը հանդես է գալիս որպես համաշխարհային տնտեսության կազմակերպման եղանակ, որի դեպքում տարբեր երկրների արտադրական ձեռնարկություններ մասնագիտանում են որոշակի ապրանքների արտադրության և ծառայությունների գծով, այնուհետև դրանց արդյունքները փոխանակվում է:

Երկրների համար ԱՄՖ-ին մասնակցելու հիմնական նպատակը տնտեսական օգուտ ստանալն է: Օգուտը գոյանում է համաշխարհային շուկա մուտք գործած այնպիսի ապրանքների, ծառայությունների, տեխնոլոգիաների իրացումից, որոնց արտադրության ազգային ծախսերը ցածր է համաշխարհայինից: Փոխարենը ներմուծվում են այնպիսի ապրանքներ, որոնց ազգային ծախսերը համաշխարհայինից բարձր են: Հիմնավորելով համաշխարհային առևտրի փոխշահավետությունը՝ Ս. Մմիթը գրում է. «Եթե որևէ երկիր կարող է մեզ մատակարարել որևէ ապրանք ավելի ցածր գնով, քան մենք ի վիճակի ենք այն արտադրելու, ավելի լավ է այն գնենք նրանից»²: Ս. Մմիթը դիտարկել է աշխատանքի բաժանման բոլոր տեսակները մանուֆակտուրայի, ճյուղերի ներսում, քաղաքի և ցյուղի միջև, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, առևտրի, մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքների, առանձին տարածաշրջանների, տարածքների և ազգային տնտեսությունների միջև: Իսկ Դ. Ռիկարդոն ձևավորել է դրույթ այն մասին, որ արտաքին առևտրից օգուտ կարող է ստանալ յուրաքանչյուր երկիր:

ԱՄՖ-ի տարբեր ձևերը համապատասխանում է հ արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակին, արտադրական հարաբերությունների բնույթին: ԱՄՖ-ը համաշխարհային տնտեսության հիմքն է, որը հնարավորություն է տալիս ստեղծելու ընդհանուր տնտեսական գործընթացներ: Այն միաժամանակ աշխատանքի միացման եղանակ է: Ազգային տնտեսությունները, տարբեր տեսակի ապրանքների արտադրության մեջ մասնագիտանալով, փոխանակում են դրանց արդյունքները:

Սոցիալիստական համակարգի անդամ երկրների միջև տեղի ունեցավ արտադրական ֆունկցիաների որոշակի բաշխում, որը բերեց ԱՄՖ-ի էական փոփոխություններ: 1960-ական թթ.-ին զարգության համակարգի փլուզման հետևանքով ԱՄՖ-ը մտավ նոր փուլ: Ձևավորվեց ԱՄՖ-ի նոր կառուցվածք՝ բաղկացած երեք հիմնական օղակներից.

- արդյունաբերական զարգացած երկրներ (բարձրորակ ապրանքներ արտադրողներ և արտահանողներ),
- սոցիալիստական երկրներ (արդյունահանող և վերամշակող արտադրողներ և արտահանողներ),
- զարգացող երկրներ (հումքային և պարենային ապրանքներ արտադրողներ և արտահանողներ):

² Смит А., Исследования о природе и причинах богатства народов, М., 1962, стр. 333.

Աշխատանքի բաժանման և համաշխարհային շուկայի զարգացման հիմքում դրվեցին առևտրային հարաբերություններ, իսկ 60-ական թթ.-ին դրանց ավելացավ նաև կապիտալի և ծառայությունների արտահանումը: ԱՄՖ-ի համակարգում ավելի զարգացան Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, ԱՄՆ-ը, Կանադան, Ճապոնիան: 70-ական թթ.-ին նրանց միացան նաև ասիական զարգացող երկրներ Հարավային Կորեան, Սինգապուրը, Թայվանը, Մալայզիան, Թաիլանդը, Լատինական Ամերիկայում՝ Արգենտինան, Բրազիլիան, Մեքսիկան, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի նավթարդյունահանող մի քանի երկրներ: Միասնական համագործակցության պայմաններում ԱՄՖ-ը յուրաքանչյուր երկրի հնարավորություն է տալիս ընդլայնելու արտադրողական ուժերի շրջանակները՝ անկախ բնական գործոնից: Առանձին երկրների արտադրության դինամիկ աճի հիման վրա տնտեսական ներուժի ավելացումն աշխատանքի հետագա բաժանման համար նոր պայմաններ է ստեղծում:

Վերջին տասնամյակում որակական էական փոփոխություններ են տեղի ունեցել ԱՄՖ-ի իրացման ձևերի միջև: Գիտական գաղափարները, արտադրության տեխնոլոգիան և կազմակերպական ձևերը, աշխատուժի տարածքային տեղաշարժերը, տրանսպորտի և կապի միջոցները, տեղեկատվական ծառայությունները և այլ բնագավառներ դարձել են միջպետական փոխանակության գործունեության հիմնական ոլորտներ:

Միջազգային համագործակցության նոր ձևերից է, այսպես կոչված, *ռազմավարական համաձայնությունը*, որի օգնությամբ ընկերությունները միավորում են իրենց ֆինանսական և տեխնիկական ռեսուրսներն առավելագույն արդյունք ստանալու համար, ինչին հնարավոր չէ հասնել առանձին-առանձին: Ռազմավարական համաձայնությունների իրականացման եղանակներից են կապիտալների փոխանակումները, արժեթղթերի փոխադարձ գնումները, որոնք ապահովում են կադմերի փոխադարձ շահերը:

Արդյունաբերական զարգացած երկրների միջև ԱՄՖ-ը տեղի է ունենում ճյուղային մասնագիտացման ուղիով: Ներկա փուլում էկոնոմիկայի կարևոր առանձնահատկություններից են կապիտալի արագ տեղաշարժը, նրա արտահոսքն ազգային սահմաններից դուրս: Արտասահմանյան երկարաժամկետ ինվեստիցիաները հասնում են անկանխատեսելի մեծության:

2. Աշխատանքի միջազգային բաժանման տեղը և դերը համաշխարհային տնտեսության մեջ

Տնտեսական կյանքի միջազգայնացումը պայմանավորված է ԱՄՖ-ով, որը միաժամանակ նրա զարգացման ու խորացման չափանիշն է և ուղեկցվում է արտադրողական ուժերի ու արտադրական հարաբերությունների մակարդակի բարձրացմամբ: Արդյունքում տարբեր երկրներում իրականացվող արտադրական գործընթացները միավորվում և ձեռք են բերում միջազգային բնույթ: Տնտեսական կյանքի միջազգայնացմամբ են պայմանավորված նաև ԳՏԱ-ը և զարգացած արդյունաբերության ներկա վիճակը: Արտադրության միջազգայնացման և ԱՄՖ-ի վրա հիմնված ապրանքադրամական հարաբերություններն ստեղծում են համաշխարհային շուկա:

Ոչ մի երկիր չի կարող հաջողությամբ զարգացնել իր էկոնոմիկան առանց այլ երկրների հետ տնտեսական կապերի: Որքան էլ երկիրը տնտեսապես զարգացած լինի, չի կարող հավասար հաջողությամբ և արդյունավետությամբ թողարկել արտադրանքի բոլոր տեսակները: Չարգացած երկրները նույնպես պարենամթերքի, սպառման ապրանքների, հումքի, էներգետիկ ռեսուրսների կարիք ունեն, քանի որ սեփական բնական հարստությունները չեն բավարարում նրանց արագ աճող պահանջներին: Միջազգային տնտեսական համագործակցությանը մասնակցելը յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական զարգացման օբյեկտիվ պահանջն է: Պետությունների միջև ԱՄՖ-ն ստեղծում է արտադրության մասշտաբների հետագա աճ, նպաստում արտադրանքի տեսականու ավելացմանը: Արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, էներգետիկ և այլ օբյեկտների կառուցման համար երկրները միմյանց տեխնիկական աջակցություն են ցույց տալիս, կատարում տարբեր աշխատանքներ: Համալիր սարքավորումների մատակարարման, դրանց տեղադրման համար մատակարար երկրից գործողվում են մասնագետներ, կազմակերպվում է փորձի փոխանակում:

Համաշխարհային տնտեսության համակարգում ԱՄՖ-ի ազդեցությամբ տեղի է ունենում երկրների դերի փոփոխություն, հաղթահարվում են դրանց միջև ազգային սահմանափակումները, լուծվում տեխնոլոգիաների համատեղ օգտագործման, գիտական նվաճումների փոխանակման, գների կարգավորման, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների հարաբերության պահպանման, աշխատուժի միգրացիայի հիմնահարցերը: Մեղմվում է որևէ երկրի մենաշնորհային դիր-

քը մյուսների նկատմամբ: Ներկայումս միջպետական համատեղ օգտագործման օբյեկտ են գիտական հայտնագործությունները, տրանսպորտի, կապի, տեղեկատվության ծառայությունները: Ստեղծվում են փոխադարձ կապեր շինարարության (գազաշինություն, էլեկտրահաղորդման գծերի անցկացում), տրանսպորտի ոլորտներում: Կոորդինացվում են էլեկտրոնային, հաշվողական տեխնիկայի միասնական համակարգերը:

Համաշխարհային տնտեսության մեջ ԱՄՖ-ն իրականացվում է նաև տարածքային սկզբունքով՝ էլնելով աշխարհագրական պայմաններից: Նյութական, ֆինանսական, աշխատանքային ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործումը, երկրների նյութական շահը շարժիչ ուժ են դառնում հասարակության անընդհատ զարգացման համար:

3. Աշխատանքի միջազգային բաժանման սկզբունքները, գործոնները և ցուցանիշները

Աշխատանքի բաժանումը հատուկ է տնտեսական բոլոր համակարգերին: Կախված արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների զարգացման աստիճանից՝ աշխատանքի բաժանումն իր հերթին ներգործում է արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների զարգացման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման վրա:

Կապիտալիստական համակարգում աշխատանքի բաժանման գործընթացի, խոշոր մեքենայական արտադրության զարգացումը պայմանավորում է աշխատանքի բաժանման հետագա խորացումը ճյուղերի ներսում՝ կազմավորելով ԱՄՖ-ի ամբողջական համակարգ: Նախկին գաղութային երկրները դարձել են զարգացած երկրների գործընկերներ, իսկ վերջիններս հաստատում են իրենց առավելությունները՝ նպաստելով առաջինների արտադրության կատարելագործմանը:

Համաշխարհային շուկայի առաջացումն ընդարձակեց երկրների տնտեսական գործունեության հնարավորությունները և կապիտալի առաջարկի ոլորտը: Անհրաժեշտ էր համագործակցել տնտեսապես թույլ երկրների հետ, որոնք արդեն ընդգրկված էին ԱՄՖ-ի մեջ, և յուրաքանչյուրը մասնագիտանում էր որոշակի ապրանքների արտահանման գործում:

Սոցիալիստական համակարգի փլուզումից հետո ստեղծված իրավիճակն առաջ բերեց շատ հիմնախնդիրներ՝ տնտեսական կապերի միջազգայնացում, Արևմուտքի և Արևելքի միջև ուժերի հարաբերակցության փոփոխություն: Սոցիալիստական երկրները, ընդգրկվելով համաշխարհային տնտեսության և ԱՄՖ-ի մեջ, ստեղծեցին ժողովրդավարական պետություններ: Անհրաժեշտ էր ընդլայնել տնտեսական կապերը եվրոպական երկրների հետ, հաստատել առևտրատնտեսական լայն հարաբերություններ: Համաշխարհային տնտեսության մեջ ԱՄՖ-ը ձեռք բերեց կառուցվածքային նոր ձև: Շատ երկրներ ձևավորեցին միացյալ ժողովրդավարական համալիր՝ պահպանելով երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունները:

ԱՄՖ-ը հիմնվում է որոշակի *սկզբունքների* վրա. համագործակցելիս հաշվի են առնվում երկրների տնտեսական հնարավորությունները, բոլոր ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման համար կոորդինացվում են արտադրության մասնագիտացումը և կոոպերացումը:

ԱՄՖ-ին մասնակցող երկրների որոշիչ *գործոններն* են.

1. Ազգային գործոններ

- բնակչության պայմաններ,
- բնական ռեսուրսներ,
- տարածքի մեծություն,
- բնակչության թիվ,
- երկրի տնտեսական, աշխարհագրական դիրք:

Եթե երկիրն ապահովված չէ բնական ռեսուրսներով կամ ունի նավթ, գազ, ածուխ և այլն, ապա ԱՄՖ-ն անհրաժեշտ է դրանք ձեռք բերելու կամ ունեցածն արտահանելու համար: Դրանով երկիրն ստեղծում է արդյունաբերության, էներգետիկական, մեքենաշինության բազային ճյուղեր:

2. Սոցիալ-տնտեսական գործոններ

- երկրի տեղը և դերը համաշխարհային էկոնոմիկայում,
- արտադրական և արտաքին տնտեսական կապերի պատմական զարգացման առանձնահատկությունները,
- տնտեսական և գիտատեխնիկական զարգացման մակարդակը,

- տնտեսավարման ձևը (շուկայական կամ պլանային),
- արտաքին կապերի օրենսդրական բազան:

3. Միջազգային գործոններ

- համաշխարհային տնտեսության ԳՏԱ մակարդակ,
- համաշխարհային շուկայի պահանջարկ,
- միջազգային հաշվարկների համակարգ,
- արտադրանքի որակի վրա ազդող բնապահպանական հիմնախնդիրներ:

ԱՄԲ-ի զարգացման համար հիմք են ծառայում *երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակը, տեղեկատվության և հաղորդակցության միջոցների կիրառումը, պահանջարկի աճը, տարբեր գլոբալ հիմնախնդիրների առկայությունը*։ Որքան երկրների տնտեսական ներուժը փոքր է, այնքան մեծ է ԱՄԲ-ի մեջ ընդգրկվելու անհրաժեշտությունը: Ջարգացած երկրների՝ ԱՄԲ-ին մասնակցելու անհրաժեշտությունը պայմանավորված է շուկաներն ընդլայնելով, հումք ներմուծելով: Կարևոր գործոն են երկրի ներքին շուկայի ծավալները և զարգացման մակարդակը: Երկրի զարգացած ներքին շուկայական հարաբերությունները հարկադրում են ընդլայնել արտահանման և ներմուծման ծավալները: ԱՄԲ-ի արտադրական *գործոններն են կապիտալը, տեխնոլոգիաները, դրանց մոբիլացումը, կազմակերպումը, օգտագործումը*:

Այս գործոններն իրենց դրսևորման մեջ բացարձակ չեն և ենթակա են փոփոխման: Համագործակցությանը մասնակցող յուրաքանչյուր երկիր տնտեսական շահ ստանում է արտահանվող ապրանքների և ծառայությունների միջազգային ու ներքին գների տարբերությունից, ավելի էժան ներմուծման դեպքում՝ երկրի ներքին ծախսերի կրճատումից:

Ըստ ռուս տնտեսագետների՝ ԱՄԲ-ը հետագայում ավելի կզարգանա և ավելի արագ տեմպերով կաճեն տնտեսական հարաբերությունները: Ջարգացող երկրներում ենթադրվում է ներքին շուկայի էքստենսիվ աճ: ԱՄԲ-ի գնահատման համար մասնագետներն առաջարկում են հետևյալ *ցուցանիշները*։

- արտահանման տեսակարար կշիռը թողարկվող արտադրանքի ընդհանուր ծավալում,
- առանձին ճյուղերի տեսակարար կշիռն արտահանման ամբողջ ծավալում,
- մասնագիտացված ճյուղերի արտադրանքի արտահանման աճի տեմպերն ամբողջ արդյունաբերության աճի համեմատ,
- համագործակցող երկրների արտադրության և արտաքին առևտրի շրջանառության համեմատական աճը,

• փոխադարձ ապրանքաշրջանառության բաժինը երկրների արտադրության մեջ,

• արտաքին առևտրի շրջանառությունը բնակչության մեկ շնչի հաշվով և այլն:

Ելնելով կարևորությունից՝ կարող են առաջնային համարվել թվարկված ցուցանիշներից մի քանիսը:

4. Աշխատանքի միջազգային բաժանման առանձնահատկությունները ներկա փուլում

ԱՄԲ-ի գործընթացը տեղի է ունենում ԳՏԱ-ի ազդեցության տակ: Տարբեր երկրների ֆիրմաների միջև կապերի խորացումը պահանջում է կիրառել կազմակերպչական բնույթի նոր տարրեր: Ազգային սահմաններից դուրս կազմակերպված նոր ընկերությունները միմյանց հետ կնքում են համաձայնագրեր: Այսպես, ճապոնական ընկերությունների արտասահմանյան ուղղակի կապիտալ ներդրումները միայն 80-ական թթ.-ին զգալի գերազանցեցին 1951-1980 թթ. նույն ցուցանիշը (36,5 մլրդ դոլար): 1986-1990 թթ. ցուցանիշը 1981-1985 թթ. համեմատ նորից աճեց 5 անգամ: Եթե 1970 թ. վերջերին կապիտալի արտահանումը կազմում էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառության 7 տոկոսը, ապա 1989 թ. այն հասավ 15 տոկոսի: Առաջատար արդյունաբերական 13 երկրների կապիտալի արտահանումը 1989 թ. հասավ 444 մլրդ դոլարի 1970 թ. վերջի 52 մլրդ դոլարի փոխարեն³:

Միջազգային ընկերությունները նպաստում են ԱՄԲ-ի խորացմանը: Օրինակ, Կալիֆորնիայում «Ջեներալ մոթորս» ընկերությունը ճապոնական «Տոյոտա» ֆիրմայի հետ համատեղ կազմակերպել է «Կորոլլա» մակնիշի ավտոմեքենայի արտադրությունը: Նույն «Ջեներալ մոթորս»-ը Հարավային Կորեայում, տեղական «Դայվու» ֆիրմայի հետ համագործակցելով, արտադրում է «Պնտիակ» ավտոմեքենան: «Ֆորդ» ընկերությունը համագործակցում է ճապոնական «Մազդա» և գերմանական «Ֆոլկսվագեն» ավտոմոբիլային ֆիրմաների հետ՝ Հարավային Ամերիկայում ավտոմեքենա արտադրելու համար: Նման գործարքներ կնքվում են նաև այլ ոլորտներում: «Ջեներալ էլեկտրիկ» ընկերությունը ֆրանսիական «ՇԵԿՄԱ» ընկերությանը մատակարարել է 6 հազար ավիացիոն շարժիչ, ճապոնական «ՓԱԿՄԿ»-ը համաշ-

³ *Мировая экономика и международные отношения. 1993, N 10, стр. 114.*

խարհային շուկային՝ վերահսկող և կառավարող համակարգիչներ, որոնք արտադրվում են ԱՄՆ-ի հետ համատեղ ստեղծված գործարանում:

ԱՄԲ-ն արտահայտում է անդրազգային կորպորացիաների շահերը, ուժեղացնում է ազգային կապիտալի կախվածությունը միջազգային մոնոպոլիաներից: Նրա խորացումն ամրապնդում է մոնոպոլիաների դերը գիտահետազոտական և փորձարարա-կոնստրուկտորական աշխատանքների բնագավառներում, ուժեղացնում է փոքր, բայց տնտեսապես արագ զարգացող երկրների արտադրական ներուժի կախվածությունն առաջատար երկրներից: Այս ամենը պայմանավորված է նրանով, որ զարգացող երկրները դառնում են էժան հումքի, աշխատուժի մատակարարներ: ՄԱԿ-ի տվյալներով զարգացող մոտ 120 երկրում 1980 թ. ապրում էր երկրագնդի բնակչության 70 տոկոսը, սակայն նրանց բաժինը երկրների ազգային եկամտի մեջ կազմում էր 17, իսկ համաշխարհային արտադրության մեջ՝ 17-20 տոկոս:

Շտանաբար, վերջին տասնամյակում արտադրության մասնագիտացման և կոոպերացման նպատակով ԱՄՆ-ի էլեկտրոնային արդյունաբերության միավորումներն այլ երկրների ֆիրմաների հետ կնքել են համատեղ ձեռնարկություններ ստեղծելու 200-ից ավելի վենչուրային՝ համաձայնագիր:

Սկսած 70-ական թթ.-ից՝ անդրազգային ընկերությունների ազդեցության տակ ԱՄԲ-ը փոփոխություններ կրեց: Համաշխարհային շուկայի մարդատար և բեռնատար ավտոմեքենաների հիմնական մատակարարներ դարձան արդյունաբերական զարգացած երկրների անդրազգային ընկերությունները (ԱՄՆ-ում՝ «Ջեներալ մոթորս»-ը, «Ֆորդ»-ը, «Կրայսլեր»-ը, Գերմանիայում՝ «Ֆոլկսվագեն»-ը, «Օպել»-ը, «Աուդի»-ն, Ֆրանսիայում՝ «Ռենո»-ն, Անգլիայում՝ «Բրիտիշ մոտորե»-ն, Ճապոնիայում՝ «Միթսուբիշի»-ն, «Նիսսան»-ը, «Տոյոտա»-ն, Իտալիայում՝ «Ֆիատ»-ը, Հարավային Կորեայում՝ «Դայվուս»-ն):

Էլեկտրոնային ապրանքների հիմնական արտադրողներ են ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Իտալիայի ընկերությունները, իսկ կենցաղային սարքավորումների արտադրությամբ աչքի են ընկնում Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Հոլանդիայի ընկերությունները:

Վենչուրային կապիտալն օգտագործվում է բարձր ռիսկայնություն ունեցող կապիտալ ներդրումների նպատակով:

Վերջին ժամանակաշրջանում փոխվել է ԱՄԲ-ի կառուցվածքը: Միջազգային առևտրում կրճատվել է հումքի, սննդի բաժինը և աճել վերամշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռը: 1998 թ. մեքենաների և սարքավորումների արտահանման տեսակարար կշիռը ճապոնիայում կազմեց 61,6, ԱՄՆ-ում՝ 47,6, Գերմանիայում՝ 46,6, Ֆրանսիայում՝ 33,6, Մեծ Բրիտանիայում՝ 32,5 տոկոս: Նույն ժամանակահատվածում մեքենաները և սարքավորումները կազմել են նաև ներմուծման հիմնական մասը (ԱՄՆ-ում՝ 37,8, Մեծ Բրիտանիայում՝ 31,7, Ֆրանսիայում՝ 24,8, Գերմանիայում՝ 29,6 և Ճապոնիայում՝ 8,7 տոկոս): Աշխարհագրական տեղաբաշխման առումով ԱՄՆ-ն իր կապիտալը հիմնականում ներդնում է Անգլիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում: Բավական գումար են կազմում ներդրումները նաև Իսպանիայում, սկանդինավյան երկրներում, Շվեյցարիայում, Ավստրիայում:

Ջարգացած երկրների մեծ մասը, իր ԳՏ և արդյունաբերական հիմնական ռեսուրսներն ուղղելով գիտատար ճյուղերի զարգացմանը, կրճատում է մետալուրգիայի արտադրությունը: Համաձայն ամերիկյան հետազոտական ֆիրմաների տվյալների՝ 2001 թ. ԱՄՆ-ում պողպատի ձուլումը կազմել է 78 մլն տոննա 1987թ. 112 մլնի դիմաց: Սև մետալուրգիայի արտադրությունը Ճապոնիայում կրճատվել է և կազմել 25 մլն տոննա 1985 թ. 36 մլնի դիմաց:

Այսպիսով, վերջին 20-30 տարիներին անդրազգային կորպորացիաներն իրենց վրա են վերցրել ԱՄԲ-ի և արտադրության միջազգային մասնագիտացման ֆունկցիաները: Սակայն նրանք չեն սահմանափակվում միայն ապրանքների արտադրությամբ և ծառայություններով, ընդգրկում են նաև կապիտալի ու արժեթղթերի շուկան:

5. Արտադրության միջազգային մասնագիտացում և կոոպերացում

ԱՄԲ-ի բազայի վրա գործում են արտադրության միջազգային մասնագիտացումը և կոոպերացումը, որոնց արդյունքում առանձին երկրներ մասնագիտանում են որևէ կոնկրետ ապրանքի և ծառայությունների թողարկման մեջ: Դա պայմանավորված է ազգային առանձնահատկություններով, տնտեսական ցուցանիշներով, բնական ռեսուրսների, արտադրական ներուժի առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Արտադրության մասնագիտացումն առանձին երկրների թույլ է

տալիս նյութական ռեսուրսներ և անհրաժեշտ ապրանքներ ձեռք բերել ներմուծման միջոցով:

Արտադրության միջազգային մասնագիտացումը և կոոպերացումն աշխատանքի բաժանման տարբեր ուղղություններ են: Արտադրության միջազգային մասնագիտացումը (ԱՄՄ) երկրների միջև աշխատանքի բաժանումն է, որը տեղի է ունենում ազգային արտադրությունների տարբերակման հիման վրա՝ միատեսակ արտադրանք թողարկելու համար: Արտադրության մասնագիտացումը նպաստում է միջազգային հարաբերությունների կատարելագործմանը: Այն համատեղ արտադրություն կազմակերպելու եղանակ է, որի դեպքում տարբեր երկրներ մասնագիտանում են որոշակի ապրանքների և ծառայությունների արտադրության ու փոխանակության գծով:

Արտադրության մասնագիտացումն աշխատանքի հասարակական բաժանման ձև է, որին բնորոշ են արտադրական ճյուղերի տրոհումը, նոր ճյուղերի ստեղծումը, ճյուղերի ներսում աշխատանքի բաժանումը: Միջազգային մասնագիտացված ճյուղերը (մեքենաշինություն, ռադիոտեխնիկա և այլն) կապված են միջազգային կորպորացիաների մասնագիտացված արտադրանքի հետ: ԱՄՄ-ն ԱՄԲ-ի ձև է, որի ժամանակ տեղի է ունենում միատարր արտադրության կենտրոնացում մեկ կամ մի քանի երկրներում:

Միջազգային մասնագիտացումն ավելի զարգացավ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին: Դրան նպաստեցին առանձին երկրների տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումները, ԳՏՀ-ը, համաշխարհային շուկայի հետագա զարգացումը:

∠ Արտադրության միջազգային մասնագիտացման հետևանքով երկրները բաժանվեցին երեք խմբի:

1. **Համաշխարհային շուկայի համար արդյունաբերական արտադրանք թողարկող և վերամշակող երկրները:** Սրանք զարգացած արդյունաբերական երկրներն են՝ ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան, Կանադան, Ճապոնիան, որոնք համաշխարհային շուկային մատակարարում են բարձրորակ մեքենաներ, հաստոցներ, քիմիական ապրանքներ, կենցաղային տեխնիկա: Միաժամանակ այս խմբի ներսում գոյություն ունի առանձին տեսակի ապրանքների մասնագիտացում: Օրինակ, ավիացիոն տեխնիկայի արտադրողներ և մատակարարներ են հիմնականում ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Գերմանիան, Իտալիան: Բարձրորակ ավտոմեքենաների արտադրողներ և մատակարարներ են ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Ճապոնիայի, Իտալիայի,

Շվեդիայի ընկերությունները: Կենցաղային տեխնիկայի արտադրության պայքարում մասնագիտացման առաջնություն ունեն Գերմանիան, Ճապոնիան, Հոլանդիան:

2. **Արդյունահանող և արդյունաբերական արտադրանք թողարկող, հումքային ռեսուրսներ արտահանող երկրներ:** Սրանք հիմնականում զարգացած երկրներին վաճառում են նավթ, գազ (Մերձավոր Արևելքի, Աֆրիկայի, Լատինական Ամերիկայի երկրներ): Շվեդիան, Ավստրալիան, Կանադան ևս արդյունահանում և վաճառում են մեծ քանակությամբ տարբեր հումքային ռեսուրսներ՝ ածուխ, սև և գունավոր մետաղներ և այլն:

3. **Գյուղատնտեսական արտադրանք թողարկող և արտահանող երկրներ:** Այս խմբին պատկանում են այն երկրները, որոնք համաշխարհային շուկա արտահանում են բացառապես գյուղատնտեսական արտադրանք (Ասիայի, Աֆրիկայի, Լատինական Ամերիկայի երկրներ): Համաշխարհային շուկայում գյուղատնտեսական մթերքներ արտահանողներ են նաև զարգացած երկրները՝ ԱՄՆ-ը, Կանադան, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան: Առանձին ապրանքներ արտահանողներ են Բրազիլիան (սուրճ), Արգենտինան (միս), Կուբան (շաքար), Հնդկաստանը, Շրի-Լանկան (թեյ), Լատինական Ամերիկայի և Աֆրիկայի մի քանի երկրներ (ցիտրուսային պտուղներ), արաբական երկրները (բամբակ) և այլն: Կան երկրներ, որոնք միաժամանակ թողարկում են արդյունահանվող, վերամշակվող արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրանք:

Արտադրության ճյուղերի ներպետական մասնագիտացումը հիմք է միջազգային մասնագիտացման համար, որը նպաստում է ԳՏՄ-ի նվաճումների իրականացմանը, ներպետական և միջպետական մասնագիտացումների համատեղ զարգացմանը և ձեռք է բերում միջազգային ճանաչում: Այսպես, Ճապոնական էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության ներպետական մասնագիտացումը հիմք է հանդիսացել այդ ճյուղի միջազգային մասնագիտացման համար:

Արտադրության միջազգային մասնագիտացումը լինում է **ընդհանուր**, երբ արդյունաբերական ճյուղերը մասնագիտանում են հումքային, ագրարային և ինդուստրիալ հատկանիշներով, **ճյուղային**՝ արտադրության որոշակի ճյուղերում առանձին արտադրանքների արտադրության գծով: Գոյություն ունի նաև արտադրության **միջճյուղային**, **ներճյուղային** և **տարածքային** մասնագիտացում:

Միջճյուղային մասնագիտացումն իրականացվում է արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի պատկանող ձեռնարկությունների միջև: Միջճյուղային մասնագիտացում տեղի ունեցավ 20-րդ դարի 30-ական թվականներին: 50-60-ական թվականներին մասնագիտացվեցին առաջնային ճյուղերը (մեքենաշինություն, ավտոմոբիլաշինություն և այլն): Ըստ այդմ երկրները դասակարգվեցին հետևյալ կերպ.

- վերամշակող արդյունաբերության մեջ մասնագիտացված երկրներ,
- գյուղատնտեսական արտադրության մեջ մասնագիտացված երկրներ,
- արդյունահանող երկրներ:

Օրինակ, Նորվեգիան մասնագիտացել է ալյումինի, Բելգիան՝ չուգունի և պողպատի, Ֆինլանդիան՝ անտառանյութի և փայտամշակման արտադրության և արտահանման մեջ:

Ներճյուղային մասնագիտացումն արդյունաբերության միևնույն ճյուղի տարբեր ձեռնարկությունների մասնագիտացումն է, որը բնորոշվում է միևնույն տեսակի կամ խմբի ապրանքների արտադրությամբ (տեխնոլոգիական, դետալային):

Տարածքային մասնագիտացումը կարող է լինել առանձին երկրներում կամ խումբ երկրների միջև:

50-60-ական թվականներին առաջատար տեղ էր գրավում արտադրության ճյուղային մակարդակով միջազգային մասնագիտացումը՝ ավտոմեքենաշինությունը, ինքնաթիռաշինությունը, պլաստմասսաների, ռադիոապարատների և այլնի արտադրությունը: 70-80-ական թվականներին առանձնանում էր սպառման բնույթով տարբերվող արտադրանքների ներճյուղային միջազգային մասնագիտացումը՝ անիվային և թրթուրավոր տրակտորներ, կաշվե և ռետինե կոշիկներ և այլն: Վերջին ժամանակներում զարգացել է համալիր սարքավորումների արտադրության մասնագիտացումը: Տարբեր երկրների ձեռնարկությունների մասնագիտացումն առանձին արտադրանքների թողարկման ուղղությամբ կապվում է ԳՏԱ-ի հետ: Հետևաբար, արտադրության տեխնոլոգիական սարքավորումների բարդացումը բերում է օգտագործվող դետալների և հանգույցների թվի ավելացում: Օրինակ, մարդատար ավտոմեքենաների մեջ հաշվվում են մինչև հազար, գլանման հաստոցների մեջ՝ 100 հազար, էլեկտրաքարշերի մեջ՝ մինչև 250 հազար դետալներ և հանգույցներ: Այսպես, շվեդական «Վոլվո» ավտոմեքենայի դետալների միայն մեկ երրորդն է արտադրվում

Շվեդիայում: Կոմպլեկտավորման մնացած 60 տոկոսից ավելի դետալները ներմուծվում են:

Տեխնոլոգիական մասնագիտացումն արտադրության որևէ փուլի մասնագիտացված գործունեությունն է: Տեխնոլոգիական մասնագիտացում նշանակում է առանձին լրիվ տեխնոլոգիական պրոցեսների (հավաքում, եռակցում, ներկում, ձուլման արտադրություն, որևէ համալիր հանգույցի պատրաստում և այլն) իրականացում:

ԱՄՖ-ը հիմնվում է նաև **աշխատանքի միջազգային կոոպերացման (ԱՄԿ)** վրա: Աշխատանքի միջազգային կոոպերացումը տարբեր երկրների ֆիրմաների միջև միկրոտնտեսական ինտեգրացումն է, որի ձևերը որոշվում են մրցակցային պայքարի պայմաններում: ԱՄԿ-ն ընդգրկում է գործունեության տարբեր ոլորտներ.

- գիտատեխնիկական համագործակցություն (նախագծերի, կոնստրուկտորական փաստաթղթերի մշակում, արտադրության, շինարարական, մոնտաժային աշխատանքների իրականացում)

- առևտրատնտեսական համագործակցություն,
- տնտեսության կոոպերացում:

ԱՄԿ-ի հիմնական **հատկանիշներն** են.

- կողմերի նախնական համաձայնությունը, պայմանագրերի կնքումը համատեղ գործունեության վերաբերյալ,
- գործընկեր երկրների գործունեության կոորդինացումը, համաձայնեցված ծրագրերի շրջանակներում կողմերի միջև առաջադրանքների բաշխումը:

Արտադրության միջոցների կոոպերացումը երկու և ավելի երկրների արտադրական ներուժի միավորումն է մի որևէ արտադրանքի թողարկման կամ տեխնոլոգիաների կատարելագործման միասնական ծրագրերի իրականացման նպատակով: Արտադրատեխնիկական կոոպերացումը տնտեսական գործունեության իրականացման առավել արդյունավետ ձևերից է, որի պայմաններում համագործակցող կողմերը դառնում են համատեղ արտադրողներ: Արտադրության միջազգային կոոպերացման խթաններից մեկն էլ արտադրության բնագավառում նոր մտահղացումներից ստացված եկամուտն է: Միջազգային մասնագիտացման պայմաններում կրճատվում են արտադրական ծախսերը, և բարձրանում է տնտեսական արդյունաբերությունը: Ազգային արտադրությունները դուրս են գալիս միջազգային ասպարեզ՝ միաժամանակ խթանելով ներպետական արտադրությանը և սպառումները, կատարելագործելով դրանց կառուցվածքը:

Կոոպերացիայի օբյեկտիվ հիմք են հանդիսանում արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակը, արտադրության դիֆերենցումը: ԱՄԿ-ը կայուն արտադրական կապերի պրոցես է տարբեր երկրների ինքնուրույն ձեռնարկությունների միջև: Այն ֆիրմաներին օգնում է կրճատել արտադրության և շրջանառության ծախսերը, ուժեղացնում արտադրանքի մրցունակությունը: Առանձին դեպքերում ԱՄԿ-ը կրում է համալիր բնույթ՝ ընդգրկելով արտադրությունը, գիտահետազոտական և փորձակոնստրուկտորական մշակումները (НИОКР), ինչպես նաև արտադրանքի իրացումը: Որպես որոշակի համակարգ, ԱՄԿ-ն ընդգրկում է.

- շինարարության և մոնտաժային աշխատանքներ իրականացնող ձեռնարկությունների միջազգային արտադրատեխնիկական կոոպերացումը,

- կոոպերացված արտադրանքի իրացման առևտրային գործընթացը:

Կապալային կոոպերացման և համատեղ արտադրության կապերի կառավարման համար կիրառվում է *համատեղ ծրագրերի իրականացման մեթոդը*: *Կապալային կոոպերացումը* որոշակի աշխատանքների կատարում է պատվիրատուի հանձնարարությամբ: *Համատեղ արտադրությունն* ընդունված է որպես ինտեգրացված կոոպերացիա, որի դեպքում մի քանի մասնակից համատեղ կապալով իրագործում են համաձայնեցված նպատակներ: Օրինակ, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իսպանիայի ավիացիոն ֆիրմաները կոոպերացվել են մարդատար «Աերոբուս» ինքնաթիռի արտադրության գծով:

Միջազգային կոոպերացիան նպաստում է առարկայական, հանգուցային, տեխնոլոգիական արտադրությունների մասնագիտացման խորացմանը: Արտադրության միջազգային մասնագիտացումը և կոոպերացումը հնարավոր են.

- արտադրական հզորությունների, աշխատանքային ռեսուրսների թվի հնարավոր աճի,

- կուտակման և սպառման միջոցների ավելացման, ներքին շուկայի ծավալների ընդլայնման, բնական հարստությունների առկայության,

- երկրի աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի, միջազգային հաղորդակցության զարգացման պայմաններում:

6. Էկոնոմիկայի զլոբալացում

Այս տերմինն ստեղծվել է 1980 թվականին, միջազգային կիրառում ստացել՝ 1990-ականներին: *Գլոբալացումը* երկրների, ձեռնարկությունների և մարդկանց փոխկապակցությունն է ֆինանսա-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կապերի բաց համակարգի շրջանակներում ժամանակակից հաղորդակցության, տեղեկատվության տեխնոլոգիաների բազայի վրա: Այն արտադրողական ուժերի մակարդակ է, արտադրության մեջ, մարդկային գործունեության ոլորտներում ժամանակակից տեխնոլոգիաներից բխող օբյեկտիվ գործընթաց:

Էկոնոմիկայի զլոբալացման համար պատմական նախադրյալ հանդիսացավ համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի փլուզումը՝ աշխարհում երկու հակամարտ դասակարգերի վերացումը: Համաշխարհային տնտեսությունը դարձավ ընդհանուր շուկայական էկոնոմիկա, որի զլոբալացումը կապված է արտաքին տնտեսական կապերի ազատականացման հետ: Էկոնոմիկայի զլոբալացումը բազմաբնույթ հասկացություն է:

Վերջին երկու տասնամյակում զլոբալացումը և տնտեսական ինտեգրացումը դարձել են երկրների տնտեսությունների զարգացման հիմնական գործոններ: *Տնտեսական ինտեգրացումն* ԱՄԲ-ի վրա հիմնված տնտեսությունների միավորման, իսկ *տնտեսական զլոբալացումն* ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի, տեխնոլոգիաների, զլոբալ շուկաների ձևավորման գործընթաց է:

ՄՏՀ-ի զարգացման, կարգավորման գործում մեծ դեր ունի *տնտեսական կյանքի զլոբալացումը*: ՄՏՀ-ի, ԱՄԿ-ի և կապիտալի տեղաշարժի բրիտանական հայտնի մասնագետ Ջ. Դաննինգը նշում է. «Գլոբալ էկոնոմիկան էկոնոմիկա է, որը բնութագրում է առաջատար երկրների միջև փոխկախվածությունն առևտրի, ինվեստիցիաների և այլ ոլորտներում»:

Առանձնացվում են էկոնոմիկայի զլոբալացման *օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ* պատճառներ, ըստ որոնց էկոնոմիկայի զլոբալացումն օրինաչափ, օբյեկտիվ երևույթ է, որակապես նոր, ավելի բարձր տնտեսական փուլ: Մյուս կողմից համաշխարհային էկոնոմիկան հանդես է գալիս որպես որոշակի տնտեսական քաղաքականության ձև, որն իրականացնում էն առաջատար երկրները: Գլոբալացումը կապված է համամարդկային հիմնախնդրիների առաջացման հետ: Դրանցից են.

• ռազմաքաղաքական հիմնախնդիրները՝ կապված զենքերի տարածման, զանգվածային ոչնչացման, միջազգային ահաբեկչության վերացման, ռազմական ծախսերի տնտեսման հետ, որն էլ կծառայեցվի երկրների տնտեսությունների զարգացմանը,

• տիեզերքի, Համաշխարհային օվկիանոսի, Անտարկտիդայի ուսումնասիրումը և յուրացումը,

• աշխատուժի զանգվածային տեղաշարժերի կրճատումը՝ կապված ռազմական բախումների, երկրների տնտեսությունների զարգացման հետ,

• պարենի ավելացումը, աղքատության, սովի, մահացության դեմ պայքարն աշխարհի շատ երկրներում,

• բնապահպանության, օգոնային շերտի կարգավորման, շրջակա միջավայրի աղտոտման, միջուկային էներգետիկայի հրատապ հարցերի լուծումը:

Պարենի արտադրության աճը համարյա համապատասխանում է բնակչության աճին: Վերջին 30 տարում հացամթերքի արտադրությունն ավելացել է 2, իսկ աշխարհի բնակչությունը՝ 1,8 անգամ: Հետագայում կարող է այդ հարաբերությունը խախտվել: Պարենամթերքի արտադրության մակարդակն Արևմտյան Եվրոպայում, ԱՊՀ և մերձբալթյան երկրներում չի համապատասխանում տեղական պահանջներին: ԱՊՀ երկրների տնտեսական ռեֆորմը կրճատեց շատ սննդամթերքների արտադրությունը: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում աշխարհում ցանքատարածությունների մոտ 25, անտառների 30 տոկոսից ավելին շարքից դուրս են եկել: Յուրաքանչյուր 10 տարում աշխարհը կորցնում է բարեբեր հողերի 7 տոկոսը: Գնալով ավելանում է «բնապահպանության բյուջեն»: 1970 թ. բնապահպանության համար ծախսվել է 40, 1980 թ.՝ մոտ 75, 1990 թ.՝ 150 և 2005 թ.՝ մոտ 250 միլիարդ դոլար: 1968 թ. զարգացած արդյունաբերական երկրներն ստեղծեցին Հոմի ակումբը, 1972 թ. Մտոկհոլմում հրավիրվեց բնապահպանության հիմնախնդիրներին նվիրված կոնֆերանս, ուղտեղ մշակվեց միջոցառումների պլան: Ձևավորվել են նաև ինստիտուտներ, որոնք մշակում են բնապահպանության ծրագրեր: 1984 թ. ԱՄՆ-ում ձևավորվեց էլեկտրատեխնիկական միջազգային ինստիտուտը: 1992 թ. Ռիո դե Ժանեյրոյում հրավիրվեց ՄԱԿ-ի բնապահպանական հիմնախնդիրներին նվիրված կոնֆերանս և մշակվեց ծրագիր: Գլոբալ հիմնախնդիրներին է վերաբերում Ռուսաստանի «Միր» տիեզերակայանի համատեղ օգտագործումը ԱՄՆ-ի, ՌԴ-ի, Ֆրանսիայի կողմից: Մա հնարա-

վորություն է տալիս այլ երկրների հետ տիեզերագնացների պատրաստմանը, տեխնիկական, կենսաբանական հետազոտություններ իրականացնելուն:

Գլոբալացման *շարժիչ ուժերն* են.

• արտադրության ոլորտում փոփոխությունները,

• տրանսպորտի, կապի, առևտրի, կրթության, տեղեկատվության առաջընթացը,

• մարդկանց կենսամակարդակի բարձրացումը,

• շուկայի գլոբալացումը՝ առևտրի և ծառայությունների ազատականացումը, ֆինանսական շուկայում արժույթային կուրսերի, վարկային շուկայի փոխատվության տոկոսների կարգավորումը,

• համաշխարհային տնտեսության մեջ կոր ներդրումները (ոիսկերը):

Գլոբալացումն իր հետ բերում է հակամարտ գործընթացներ, քանի որ մասնակից սուբյեկտներն ունեն իրենց տնտեսական շահերը: Դրանք են.

• հակասությունները երկրների կամ երկրների խմբերի միջև,

• հակասությունները երկրների և համապատասխան միջազգային ինստիտուտների միջև, օրինակ, ՄԱԿ-ի, Համաշխարհային բանկի, ԱՀԿ-ի միջև,

• հակասություններն առանձին երկրների, անդրազգային կազմակերպությունների, բանկերի, ֆինանսական կենտրոնների միջև:

ԳԼՈՒԽ III
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

1. Համաշխարհային առևտուրը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում

Միջազգային առևտուրը կատարվում է երկրների միջև և կազմում է ՄՏՀ-ի հիմնական մասը: Գործնականում ՄՏՀ-ի բոլոր ձևերը՝ ապրանքների և ծառայությունների ներմուծումը, արտահանումը, ԳՏԱ-ը, տնտեսական կյանքի միջազգայնացումը և ԱՄԲ-ը, միջնորդավորվում են միջազգային առևտրի միջոցով: Վերջինս ընդգրկում է նաև պատրաստի արտադրանքի, մեքենասարքավորումների, տեխնոլոգիաների, հումքի և այլնի առևտուրը: ՄՏՀ-ում մեծ տեսակարար կշիռ ունի նաև կապիտալի արտահանումը: Միջազգային առևտրի շրջանառությունն ընդգրկում է արտահանման ու ներմուծման գումարը և բնութագրվում է երկու հիմնական ցուցանիշներով՝ *ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալով, ապրանքային կառուցվածքով:*

Միջազգային առևտուրը կազմված է ապրանքների *ներմուծումից և արտահանումից:*

Ներմուծումն արտասահմանյան երկրներից ապրանքների, տեխնոլոգիաների, կապիտալի, ինչպես նաև փոխհատուցման սկզբունքով արտադրական կամ սպառողական նշանակության ծառայությունների ստացումն է: Ներմուծված համարվում են նաև տնտավաճառների, ցուցահանդեսների և աճուրդների համար երկիր բերվող ապրանքները: Ներմուծվող ապրանքների ծավալը, կառուցվածքը և տեսականին կապված են երկրի արտադրական ռեսուրսների ապահովվածության, արտադրության և ԳՏ զարգացման մակարդակի հետ:

Արտահանումն արտաքին շուկաների միջոցով իրացման նպատակով ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի (վարկերի տրամադրում) առաքումն է արտասահմանյան երկրներ: Արտահանում կարելի է համարել նաև ապրանքների և ծառայությունների վաճառքը սեփական երկրի ներսում արտասահմանցի անձանց, ֆիրմաներին, կազմակերպություններին, համատեղ ձեռնարկություններին՝ առանց արտասահման ուղարկելու:

Վերարտահանումն այլ երկրներից ներմուծված ապրանքների վաճառքն է մեկ այլ երկրի՝ առանց վերամշակման կամ աննշան փոփոխություններով: Չի փոխվում նաև ապրանքի անվանումը: Արտա-

հանման ծավալում ընդգրկվում են ինչպես հայրենական արտադրության, այնպես էլ արտասահմանյան արտադրության վերարտահանված ապրանքները:

Վերներմուծումը նախկինում արտահանված և արտասահմանում վերամշակման չենթարկված ապրանքների վերադարձումն է արտադրողին, եթե այդ ապրանքը ցածրորակ է կամ պահանջարկ չունի և եթե աճուրդներում, տնտավաճառներում այն չի վաճառվում:

Ներմուծումն արդյունավետ է, եթե արտահանումը գերազանցում է ներմուծմանը: Արտահանման և ներմուծման ծավալների տարբերությունը երևում է երկրի առևտրի հաշվեկշռում: Հայաստանի արտաքին առևտրի հաշվարկման համար հիմք են հանդիսանում բեռնամաքսային հայտարարագրերը, Հայաստանի Մաքսային վարչությունից ստացված՝ ֆիզիկական անձանց կողմից կատարված առևտրի տվյալները, Հայաստանի էներգետիկայի նախարարությունից ստացված՝ գազի ներմուծման, էլեկտրաէներգիայի արտահանման և ներմուծման տվյալները:

Համաշխարհային տնտեսության մեջ արագ թափով ավելանում են միջազգային ապրանքաշրջանառության ծավալները: 1970 թ. համեմատ 1990 թ. համաշխարհային ապրանքաշրջանառության ծավալներն ավելացել են 11,6 տոկոսով:

Աղյուսակ 3.1

Համաշխարհային առևտրի դինամիկան 1990-2002 թթ. (մլն դոլար)⁵

	1990 թ.	1995 թ.	2000թ.	202թ.
Արտահանում, ընդամենը	3 500 278	5 160 678	6 426 633	6 440 58
Զարգացած երկրներ	2 479 848	3 519 047	4 098 734	4 070 620
Զարգացող երկրներ	844 000	1 440 775	2 057 258	2 031 937
Անցումային երկրներ	176 430	200 857	270 903	311 501
Ներմուծում, ընդամենը	3 615 684	5 201 265	6 554 169	6 568 834
Զարգացած երկրներ	2 603 316	3 482 748	4 404 520	4 454 759
Զարգացող երկրներ	818 803	1 514 180	1 891 510	1 897 655
Անցումային երկրներ	195 564	204 337	258 137	316 420

Международные экономические отношения, уч. под. ред. Н. Н. Ливенцева, М., 2005, стр. 36.

Խոշոր չափերի արտահանողներ են Գերմանիան, Ճապոնիան, ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Իտալիան, զարգացող երկրներին՝ Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրները՝ Բանկոնգը (Մյանգան), Հարավային Կորեան, Մինգապուրը, Չինաստանը, Թայվանը, Մերձավոր Արևելքում՝ Սաուդյան Արաբիան, Լատինական Ամերիկայում՝ Բրազիլիան, Մեքսիկան և այլն: Երկրների միջազգային առևտրի բնույթը, զարգացման մակարդակը կախված են միջազգային հարաբերություններում այդ երկրի գրաված դիրքից: Համաշխարհային արտահանման և ներմուծման աճի տեմպերը տարբեր են:

Աղյուսակ 3.2

Համաշխարհային առևտրի աճի փոփոխությունները ըստ տարիների (տոկոս)

	1982-1991թթ. միջին	1998թ.	1999թ.	
Համաշխարհային առևտուր	5,0	4,3	5,1	
Արտահանում				
Զարգացած երկրներ	5,5	3,9	4,3	z
Զարգացող երկրներ	4,3	3,5	5,3	z
Ներմուծում				
Զարգացած երկրներ	6,1	5,4	7,6	4
Զարգացող երկրներ	1,9	0,2	0,5	2

1992-2000 թթ.-ին համաշխարհային միջին տարեկան ապրանքաշրջանառությունն աճել է 7 տոկոսով: Այդ ընթացքում զարգացող երկրներում արտահանման և ներմուծման ծավալների աճի տեմպերն ավելի բարձր էին, քան զարգացած երկրներում: Նույն թվականներին ինդոստրիալ երկրներում արտահանման ծավալն աճել է միջին տարեկան 6,8, զարգացող երկրներում՝ 8,5 տոկոսով, իսկ ներմուծման ծավալն աճել է համապատասխանաբար 7,2 և 8,2 տոկոսով:

Արտաքին առևտուրը չափվում է *արժեքային* և *ֆիզիկական* ծավալներով: *Արժեքային ծավալը* հաշվարկվում է ժամանակի որոշակի հատվածի համար՝ համապատասխան տարիների ընթացիկ գներով՝ ընթացիկ արժուրթային կուրսերով: *Ֆիզիկական ծավալը* հաշվարկվում է բնեղեն արտահայտությամբ: Դրա հիման վրա կարելի է կատարել անհրաժեշտ համադրում, որոշել միջազգային առևտրի դինամիկան:

Համաշխարհային արտահանման և ներմուծման ծավալները պետք է հավասար լինեն: Սակայն ներմուծման փաստացի արժեքը մեծ է արտահանման արժեքից: Դա պայմանավորված է նրանով, որ արտահանման ապրանքները հաշվվում են ՖՕԲ, իսկ ներմուծմանը՝ ՄԻՖ գներով: Բացի փոխադրումների արժեքից ՄԻՖ գների մեջ մտնում են նաև ապահովագրության և նավափոխադրության վճարները: Օրինակ, ըստ ԱՀԿ-ի տվյալների՝ 2003 թ. ապրանքային համաշխարհային ներմուծումը կազմել է 7765, արտահանումը՝ 7482 մլրդ դոլար: Զարգացած երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը 1980-2002 թթ. ավելացավ 3,19 անգամ, զարգացող երկրների միջև արտահանումը՝ 30,9, ներմուծումը՝ 27,4 տոկոսով, անցումային երկրներում՝ 1,92 և 1,90 անգամ:

Միջազգային առևտուրը մեծ դեր է խաղում երկրների տնտեսական զարգացման գործում: Մի քանի գնահատումներով առևտրին բաժին է ընկնում ՄՏՀ-ի ամբողջ ծավալի 80 տոկոսը: Երկրները տարբեր չափերով են ընդգրկվում միջազգային առևտրում: Դա պայմանավորված է տվյալ երկրի արտադրական զարգացման մակարդակով, սոցիալ-տնտեսական պայմաններով, բնական ռեսուրսներով, աշխարհագրական դիրքով: Ջ. Սաքսը նշում է. «Աշխարհի ցանկացած երկրի տնտեսական հաջողությունը հիմնվում է արտաքին առևտրի վրա: Դեռևս ոչ մի երկրի չի հաջողվել ստեղծել առողջ տնտեսություն համաշխարհային տնտեսական համակարգից մեկուսացված»⁶:

Արտահանման և ներմուծման գործունեությունն իրականացնում են արտադրող ձեռնարկությունները, ֆիրմաները, առևտրի կենտրոնները, միջնորդ կազմակերպությունները: Միջազգային առևտրի ոլորտ մուտք է գործում աշխարհում տարեկան արտադրվող ապրանքների մեկ քառորդը, որից ապրանքաշրջանառությունն ավելի արագ է աճում, քան արտադրությունը: Միջազգային առևտուրը նպաստում է զարգացող երկրների արտադրության մասնագիտացմանը, սեփական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմանը և արտադրության ծավալի ավելացմանը: Երկրներն արտադրության մասնագիտացման միջոցով կարող են թափանցել այլ երկրների շուկաներ և իրենց ապրանքը փոխանակել այնպիսի ապրանքներով, որոնց արտադրությունն իրենց երկրում արդյունավետ չէ: Սեփական ապրանքը վաճառելիս՝ պետությունները հաշվի են առնում բնական, աշխարհագրական, արտադրա-

⁶ Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия, М., 1994, стр. 244.

կան ռեսուրսներով ապահովվածությունը և դրանց անհամաչափ տեղաբաշխումը: Տարբեր ապրանքների արտադրությունը պահանջում է բարդ տեխնոլոգիաներ, ուստի նման դժվարությունները հաղթահարվում են միջազգային առևտրի միջոցով: Ավելի հեշտ է կազմակերպել մոբիլացումը մի քանի երկրի միջև, քան մեկ երկրի առևտրում: Այդ պատճառով միջազգային առևտուրը հանդես է գալիս որպես ներքին ռեսուրսների մոբիլացման միջոց: Եթե աշխատանքային և նյութական ռեսուրսները երկրից երկիր դժվար է տեղաշարժել, ապա ապրանքների և ծառայությունների տեղաշարժն ավելի արդյունավետ և հեշտ է:

Բոլոր երկրներն այս կամ այն չափով կախված են համաշխարհային շուկայից: Նույնիսկ ԱՄՆ-ն այլ երկրներից կախում ունի այնպիսի ապրանքների ձեռք բերման հարցում, ինչպիսիք են արևադարձային կուլտուրաները, բնական կաուչուկը, նիկելը, ալմաստը և այլն: Երկրի ներքին շուկայում տեղի է ունենում արտասահմանյան ապրանքների մրցակցություն, հատկապես էլեկտրոնային ապրանքների, էլեկտրախցիկների, տեսամագնիտոֆոնների, մոտոցիկլետների, ավտոմոբիլների, ֆրանսիական, իտալական գինիների, անգլիական հեծանիվների և այլնի գծով:

Միջազգային առևտուրն ազդում է ոչ միայն առանձին երկրների տնտեսության զարգացման, այլև ամբողջ համակարգի վրա: Դա պայմանավորված է հումքի առևտրի հարաբերական կրճատման միտումով և արդյունաբերական ապրանքներ մատակարարող երկրների դիրքերի ուժեղացումով: Արտաքին առևտուրն ավելացնում է ապրանքների միջազգային շարժը, ներգրավում է տնտեսապես թույլ զարգացած երկրների հանքային և գյուղատնտեսական հումքը: Համաշխարհային առևտրի անվանացանկում ավելանում են ատոմային էներգիայի սարքավորումները, էլետրահամակարգիչները, ավիացիոն տեխնիկան, մեքենասարքավորումների, ռադիոֆիզիկայի, կապի և այլ խոշոր գիտատար ճյուղերի արտադրանքները: Ապրանքային առևտրի ավելացման գործոն է նաև զարգացող երկրների պահանջարկի ավելացումը թվարկված ապրանքների նկատմամբ: Այդ պատճառով արդյունաբերական արտադրանքի առևտուրը մոտ 30 տոկոսով առաջ է անցնում հումքային ապրանքների առևտրից: Հետագայում ևս նոր զարգացող երկրները համաշխարհային շուկայում կմնան որպես նավթի և այլ հումքատեսակների մատակարարներ: Ընդ որում առանձին զարգացած երկրները, որոնք ապահովված են սեփական հումքով, նորից առաջնակարգ տեղեր կգրավեն և հանդես կգան որպես հումքի

տարբեր տեսակների և էներգետիկ ռեսուրսների մեծ մասի հիմնական մատակարարներ: Մակայն դժվար է ասել, որ այսօր արտաքին առևտուրն էկոնոմիկայի առողջացման և տնտեսական աճի ապահովման ռեալ գործոն է: Հիմքեր կան հաստատելու, որ համաշխարհային առևտուրը խաղում է նաև բացասական դեր՝ խանգարելով աշխարհի շատ երկրների ինքնուրույն զարգացմանը: Միջազգային առևտրի նախատեսված մակարդակն այս կամ այն չափով սահմանափակ է: Առևտրի գոյությունը հիմնավորվում է «շահում առևտրից» հասկացության երկարատև էվոլյուցիայի գաղափարով: Միջազգային առևտուրը երկրներին տնտեսապես շահելու հնարավորություն է տալիս՝ թեկուզ պոտենցիալ ձևով: Իրապես, եթե երկու երկրի միջև տեղի է ունենում ապրանքափոխանակություն, ապա յուրաքանչյուրը հնարավորություն է ստանում ցանկացած ապրանք ձեռք բերելու համեմատաբար քիչ ծախսերով՝ նույն ապրանքի արտադրության ծախսերի համեմատ: Միջազգային առևտրի շնորհիվ շահում է ողջ երկիրը, և բարձրանում է ժողովրդի բարեկեցության մակարդակը: Դրա հետ միասին, ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, արտաքին առևտրի ակտիվ քաղաքականությունը կարող է դառնալ էկոնոմիկայի կառուցվածքային փոփոխությունների, արդյունավետության, ազգային արտադրության մրցունակության և ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացման միջոց: Հակառակ դեպքում երկիրը կհայտնվի ապրանքների, ծառայությունների և կապիտալի փոխանակումների միջազգային հոսքից դուրս:

2. Համաշխարհային առևտրի կառուցվածքը, ինսամիկան և փոփոխման գործոնները:

Համաշխարհային առևտրի քաղաքականություն

20-րդ դարի երկրորդ կեսից համաշխարհային առևտուրը զարգանում է բարձր տեմպերով: 1970 թ. զարգացած երկրների բաժինն արտահանման մեջ կազմեց 49,2, ընդհանուր շուկայի երկրներինը՝ 32,1, ԱՄՆ-ինը՝ 15,5, Ճապոնիայինը՝ 7 տոկոս: Ծառայությունների առևտուրն աճեց ավելի բարձր տեմպերով, ինչին նպաստեց տեղեկատվության և կապի միջոցների բուռն զարգացումը: 90-ական թվականների կեսերին համաշխարհային առևտրի արագ աճը հիմնականում կապված էր զարգացած երկրների ներմուծումների կտրուկ

աճի, ինչպես նաև ճապոնիայի և Լատինական Ամերիկայի երկրների տնտեսական իրավիճակների բարելավման հետ:

Միջազգային առևտրի *դինամիկան* և *կառուցվածքը* խիստ փոփոխվել են: 1950-2000 թթ. համաշխարհային ապրանքային արտահանումն ավելացել է ավելի քան 18, 1980-2002 թթ.՝ 3,15 անգամ՝ 2031,0-ից հասնելով 6414,0 մլրդ դոլարի, իսկ ներմուծումն ավելացել է 3,17 անգամ՝ 2071,3-ից հասնելով 6568,8 մլրդ դոլարի: Ըստ ԱՀԿ-ի տվյալների՝ 2003 թ. համաշխարհային առևտուրը կազմել է 7274,0, 2005 թ.՝ 7482,0 մլրդ դոլար: Երկրների անհամաչափ զարգացումն արտահայտվում է միջազգային առևտրի աշխարհագրական փոփոխություններով: Միջազգային առևտրի առաջատարներ են մնում ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ճապոնիան, Ֆրանսիան:

Աղյուսակ 3.3

Աշխարհի առաջատար արտահանող երկրները համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ 2002-2003 թթ. (տոկոս)

Երկրներ	Արտահանում		Ներմուծում 2003 թ.
	2002 թ.	2003 թ.	
ԱՄՆ	10,7	9,7	16,8
Գերմանիա	9,5	10,0	7,7
Ճապոնիա	6,5	6,3	4,9
Ֆրանսիա	5,1	4,1	5,3
Չինաստան	5,0	5,9	5,3
Մեծ Բրիտանիա	4,3	4,1	5,3
Կանադա	3,9	3,6	3,2
Իտալիա	3,9	3,9	3,7
Նիդերլանդներ	3,8	3,9	3,4
Բելգիա	3,3	3,4	5,0

Պատրաստի արտադրանքների և կիսաֆաբրիկատների համաշխարհային արտահանումը 1960 թ. կազմել է 54,8 տոկոս, որը 2002 թ. հասավ 75,1 տոկոսի՝ կազմելով 4708,6 մլրդ դոլար: Ըստ ԱՀԿ տվյալների՝ 1990-2000 թթ. արդյունաբերական ապրանքների տեսակարար կշիռը համաշխարհային արտահանման ամբողջ ծավալում 70,4 տոկոսից հասավ 74,9-ի: Հիմնական ապրանքային խմբերից մեքենաների, սարքավորումների և տրանսպորտի միջոցների բաժինը 2002 թ. կազմեց 40,5 տոկոս: 2002 թ. ավտոմեքենաների արտահանումը կազմեց 630 մլրդ դոլար, որը հավասար էր արտահանվող ապրանքների 8 տո-

կոսին և զիջում էր միայն քիմիական արտադրանքների արտահանմանը: Օֆիսային և հեռահաղորդակցության սարքավորումների արտահանումը 2002 թ. կազմեց 840 մլրդ դոլար և արտահանման ծավալում 8,8-ից հասավ 15,2 տոկոսի: Հիմնական արտահանողներ են ԵՄ երկրները, ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան, Հյուսիսային Կորեան: 2002 թ. 1960 թ.-ի համեմատ պակասեց տեքստիլ ապրանքների (3,0-2,4 տոկոս), պողպատի և չուգունի (3,1-2,3 տոկոս) արտահանումը: Արդյունաբերական ապրանքների առաջատար արտահանողներ են Ասիայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները: 2002 թ. ԵՄ երկրների արտահանումը կազմեց 42,5, ԱՄՆ-ինը՝ 17,3, Ճապոնիայինը՝ 12,1, Հյուսիսային Կորեայինը՝ 6,2 տոկոս: Պատրաստի արտադրանք արտահանող 15 առաջատար երկրներ արտահանում են համաշխարհային արտահանման 90 տոկոսը, որից 8 զարգացած երկրների բաժինը կազմում է 53,2 տոկոս:

Հումքի, վառելիքի համաշխարհային արտահանումը 2002 թ. կազմեց 1370,0 մլրդ դոլար՝ 1960 թ.-ի 44,1 տոկոսից նվազելով մինչև 21,9 տոկոս: 2000 թ. 1990 թ.-ի համեմատ հումքային և վառելիքա-էներգետիկ ռեսուրսների արտահանումը պակասեց՝ 14,3-ից մինչև 13,1 տոկոս: Պատճառն այն է, որ շատ երկրներ իրենք սկսեցին զարգացնել սեփական արդյունաբերությունը և կրճատեցին ներմուծումը: Հումքի, վառելիքի, էներգետիկ ռեսուրսների (նավթ, բնական գազ, ածուխ) խոշոր մատակարարներ են Ավստրալիան, Մեծ Բրիտանիան, Կանադան, ՀԱՀ-ը, Լորվեզիան, Նիդերլանդները, որոնց բաժինն արտահանման մեջ կազմում է 65, զարգացող երկրներինը՝ 28 տոկոս: Զարգացած երկրների վառելիքի արտահանումն ավելացավ՝ 18 տոկոսից հասնելով 33-ի: ՕՈՔԵԿ-ի (նավթ արտահանող երկրների միություն) անդամ երկրների (Ալժիր, ԱՄԷ, Էկվադոր, Գաբոն, Իրան, Իրաք, Լիբիա, Նիգերիա, Սաուդյան Արաբիա, Կոնգո, Վենեսուելա, Քուվեյթ, Ինդոնեզիա) փոխադարձ առևտուրը ՀԱՓՏԱ-ի երկրների (ԱՄՆ, Կանադա, Մեքսիկա) հետ 41,4-ից հասավ 56,0 տոկոսի: Միայն *վառելիքի* համաշխարհային արտահանումը 2002 թ. կազմեց 615,2 մլրդ դոլար: Հարաբերական արտահայտությամբ վառելիքի արտահանումը 1960 թ. կազմեց 12,7, 1990 թ.՝ 11,0, 2002 թ.՝ 9,8 տոկոս: 1998 թ. 1986 թ.-ի համեմատ վառելիքի գներն իջան 25, իսկ 1999 թ. կտրուկ աճեցին 20 տոկոսով: 2004 թ. նավթի մեկ բարելի գինը հասավ 50, 2006 թ. հուլիսին՝ մոտ 70 դոլարի:

Պարենի համաշխարհային արտահանումը (այդ թվում՝ պարենային և գյուղատնտեսական հումքը) 2002 թ. կազմեց 582,5 մլրդ դոլար:

Համաշխարհային արտահանման մեջ պարենի տեսակարար կշիռը 1960 թ. 17,5 տոկոս էր, 2002 թ.՝ 9,3: Հացամթերքները պակասել են 15, շաքարը, սուրճը, կակաոն, թեյը՝ 10-14 տոկոսով: Ագրարային ապրանքների տեսակարար կշիռը 1960 թ. 17,5, 2002 թ.՝ 12,2, 2003 թ.՝ 9,0 տոկոս էր: Պարենամթերքի նվազման պատճառ դարձավ 1990-2000 թթ. աշխարհում անասնազվաքանակի կրճատումը: Կովերի գլխաքանակը պակասեց 9,2, խոզերինը՝ 25,3, ոչխար ու այծերինը՝ 44,0 մլն գլխով, թռչունների քանակը՝ 50 տոկոսով: Մսի առևտուրը պակասեց 2,3, կաթինը՝ 1,7, ձվինը՝ 1,4, բրդինը՝ 5 անգամ: Մրգերի, բանջարեղենի արտահանումն ավելացել է 12-14, արևադարձային մրգերինը՝ 60, ձկնային, մրգային արտադրատեսակներինը՝ 30-35 տոկոսով: Պարենամթերքի հիմնական արտահանողներ են արդյունաբերական, զարգացած երկրները, Ավստրալիան, Բրազիլիան, Չինաստանը, ԵՄ երկրները, որոնց բաժին է ընկնում պարենի արտահանման 70 տոկոսը: Զարգացող երկրների բաժինը 31 տոկոս է: Արևմտյան Եվրոպայի տարածքում արտահանումը կազմում է 42,7, Ասիայինը՝ 18 տոկոս: 2002 թ. ԱՄՆ-ի արտահանման բաժինը կազմել է 11,8, ԵՄ 15 երկրների բաժինը՝ 81 տոկոս: Պարենամթերքի ներմուծողներ են ԱՄՆ-ը, ԵՄ երկրները, Ճապոնիան, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և այլն:

Արդյունաբերական հումքի արտահանումը 2002 թ. կազմեց 172,3 մլրդ դոլար: Արտահանման տեսակարար կշիռը 1960 թ.-ի 16,7 տոկոսի համեմատ 1990 թ. կազմեց 6,6, 2002 թ.՝ 4,6 տոկոս: Արդյունաբերական հումքի հիմնական արտահանողներ են Արևմտյան Եվրոպան՝ 24,2, Մերձավոր Արևելքը՝ 18,2, Ասիան՝ 16,5, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրները՝ 11,8 տոկոս:

Այլ ապրանքների համաշխարհային արտահանումը (զենք, զինամթերք, ոչ ապրանքային մատակարարումներ) 1990 թ.-ի 1,1 տոկոսից 2002 թ. հասավ 3,0-ի՝ կազմելով 335,45 մլրդ դոլար:

Զարգացած երկրների արտահանման տեսակարար կշիռը համաշխարհային առևտրի ապրանքաշրջանառության մեջ ավելի բարձր է, քան նրանց բնակչության տեսակարար կշիռն աշխարհի բնակչության մեջ: Զարգացած 11 երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Ճապոնիա, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Կանադա, Բելգիա, Նիդերլանդներ, Շվեյցարիա, Շվեդիա) բնակչությունը 2003 թ. կազմել է աշխարհի բնակչության մոտ 20, իսկ նրանց ապրանքաշրջանառությունը՝ համաշխարհային առևտրի 55 տոկոսը: Զարգացող երկրների առևտուրը

28, անցումային երկրներինը՝ 3,5 տոկոս է: Զարգացած երկրների արտահանման ծավալը 1980 թ.-ի 1277,3 մլրդ դոլարից 2002 թ. հասավ 4070,6-ի, աճը կազմեց 3,19 անգամ: Ներմուծումը 1411,3 մլրդ դոլարից հասավ 4354,8 մլրդ դոլարի, աճը կազմեց 3,09 անգամ:

Զարգացած երկրների համաշխարհային արտահանման տեսակարար կշիռը 1980 թ.-ի 67,3 տոկոսից 2002 թ. նվազեց՝ հասնելով մինչև 64,1 տոկոսի: Արդյունաբերական ապրանքների արտահանումը 78,4 տոկոսից հասավ 79,7, վառելիքինը՝ 4,2-ից՝ 4,7 տոկոսի: Մյուս ապրանքների արտահանումը նվազել է: Պարենի արտահանումը 8,9 տոկոսից նվազել է մինչև 7,4, հանքահումքային ապրանքներինը՝ 3,2-ից՝ 2,6, գյուղատնտեսական հումքինը՝ 2,8-ից՝ 1,8 տոկոս:

Զարգացող երկրների արտահանումը 2002 թ. կազմեց 2031,9 մլրդ դոլար՝ 1980 թ.-ի 597,8 մլրդ դոլարի փոխարեն՝ աճելով 3,4 անգամ: Իսկ ներմուծումը 495,2 մլրդ դոլարից հասել է 1897,7-ի՝ աճելով 3,83 անգամ: Զարգացող երկրների բաժինը 1980-2002 թթ. համաշխարհային արտահանման 23,4 տոկոսից հասել է 30,9, իսկ ներմուծման մեջ՝ 27,4 տոկոսի: Չորս տասնամյակների ընթացքում հումքի, վառելիքի պարենի տեսակարար կշիռն արտահանման մեջ 85,7 տոկոսից իջավ մինչև 30,9 տոկոս, պատրաստի ապրանքներն ու կիսաֆաբրիկատներն ավելացան՝ 14,1 տոկոսից հասնելով 67,9-ի:

Էլեկտրատեխնիկայի և էլեկտրոնային ապրանքների հիմնական արտահանողներ են Մինգապուրը, Թայվանը, Մալայզիան, Թաիլանդը, Ֆիլիպինները, Չինաստանը, Կոստա-Ռիկան, Մեքսիկան: Տեքստիլ ապրանքներ արտահանողներ են Չինաստանը, Հնդկաստանը, Կորեական Հանրապետությունը, Մեքսիկան, Մարոկկոն, Ֆիլիպինները, Թուրքիան, Թունիսը: Տրանսպորտի միջոցներ արտահանում են Արգենտինան, Բրազիլիան, Մեքսիկան, Կորեայի Հանրապետությունը: Տարածաշրջանային մակարդակով Ասիայի երկրներից արտահանման 40 տոկոսը պատկանում է Չինաստանին և Մինգապուրին: ACEAH (Հարավային Ասիայի պետությունների ստոցիացիա) անդամ երկրների (Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Մինգապուր, Թաիլանդ, ֆիլիպիններ, Բրունեյ) արտահանումը 19,0-ից հասել է 22,8 տոկոսի: Լատինական Ամերիկայի երկրներից 46 տոկոս արտահանում է Մեքսիկան, Մերձավոր, Միջին Արևելքից 50 տոկոս՝ Մաուրիտիոս Արաբիան, Աֆրիկայից 50 տոկոս՝ ՀԱՀ-ը, Նիգերիան, Ալժիրը: Համաշխարհային արտահանման տարածքային կառուցվածքում Լատինական Ամերիկայի, Մերձա-

վոր և Միջին Արևելքի, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի արտահանումն ավելացավ դինամիկ ձևով:

1993-2002 թթ. Արևմտյան Եվրոպայի արտահանումը 44,0 տոկոսից իջավ 42,4, Ասիայի երկրներինը՝ 26,1 տոկոսից 25,8, Հյուսիսային Ամերիկայի երկրներինը՝ 16,6 տոկոսից 15,1, Աֆրիկայինը՝ 2,5-ից մինչև 2,2 տոկոս: Լատինական Ամերիկայի արտահանումն աճեց՝ 4,4 տոկոսից հասնելով 5,6-ի, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայինը՝ 2,9-ից՝ 5,0-ի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներինը՝ 3,4-ից՝ մինչև 3,9 տոկոս: Համաշխարհային ներմուծման մեջ Հյուսիսային Ամերիկայի տեսակարար կշիռը 19,7-ից հասավ 22,0, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայինը՝ 2,9-ից՝ 4,6, Լատինական Ամերիկայինը՝ 5,1-ից՝ 5,4 տոկոսի: Արևմտյան Եվրոպայի ներմուծումը պակասեց 43,0-ից մինչև 40,8, Ասիայինը՝ 23,3-ից մինչև 22,4, Մերձավոր և Միջին Արևելքինը՝ 3,3-ից մինչև 2,7, Աֆրիկայինը՝ 2,6-ից մինչև 2,1 տոկոս⁷:

Անցումային երկրների արտահանումը 1990-2002 թթ. 162,1 մլրդ դոլարից հասավ 311,6 մլրդ դոլարի կամ աճեց 1,92 անգամ: Ներմուծումը 164,9 մլրդ դոլարից հասավ 316,4 մլրդ դոլարի կամ աճեց 1,90 անգամ: Անցումային էկոնոմիկայի երկրների արտադրանքն 9,3-ից իջավ մինչև 5,0 տոկոս, հետևաբար, արտահանումը 24,1-ից իջավ մինչև 13,1 տոկոս: Ներմուծումը 13,7 տոկոսից իջավ մինչև 10,6 տոկոս:

1950-ական թվականներից հետո, համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի ստեղծմանը զուգընթաց, ստեղծվեց միջազգային առևտրի նոր համակարգ, որը հիմնված էր պլանային սկզբունքների վրա: Արտաքին առևտուրը ՏՓԽ-ի անդամ երկրների տնտեսական կապերի հիմնական ձևն էր, որը համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ կազմում էր մոտ 10-12 տոկոս:

Վերջին տասնամյակներում միջազգային առևտրի արագ զարգացումը պայմանավորված էր հետևյալ գործոններով.

- երկրների միջև ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի ավելացմամբ,
- հասարակական արտադրական ճյուղերի անհամաչափ զարգացմամբ, ապրանքային կառուցվածքի հաճախակի փոփոխություններով,
- արտադրական նոր ճյուղերի ստեղծմամբ և հիմնական կապիտալի նորացմամբ,

• համաշխարհային շուկայում միջազգային կորպորացիաների ակտիվ գործունեությամբ,

• երկրների առևտրին և վճարային հաշվեկշիռների կայունացմանը՝ միջազգային ֆինանսական, տնտեսական կազմակերպությունների աջակցմամբ,

• «ընդհանուր շուկաների», ազատ տնտեսական գոտիների կազմակերպմամբ և արգելքների վերացմամբ,

• ՄՏՀ-ի համաշխարհային տնտեսության միջազգայնացմամբ և քաղաքական հարաբերությունների կայունացմամբ,

• կապիտալի կենտրոնացմամբ և համակենտրոնացմամբ,

• ԱՀԿ և մյուս օղակների համատեղ գործունեությամբ,

• տրանսպորտի, կապի, տեղեկատվության, ապահովագրության գործունեության բարելավումով,

• ԳՏԱ արագ զարգացմամբ,

• արտադրության միջոցների համատեղ օգտագործմամբ, միջազգային մասնագիտացմամբ և կոապերացմամբ:

Միջազգային առևտրի քաղաքականությունը պետությունների կողմից իրականացվող միջոցառումների համակարգ է՝ ուղղված ներքին շուկայի պաշտպանությանը, արտաքին առևտրի ծավալների ավելացմանը, նրա կառուցվածքի և ապրանքային հոսքերի փոփոխությանը: Արտաքին առևտրի քաղաքականությունն իրականացվում է **պրոտեկցիոնիզմի, ազատ առևտրի և յիբերալացման** միջոցով:

Պրոտեկցիոնիզմը (հովանավորչություն) գործել է կապիտալի նախասկզբնական կուտակման ժամանակաշրջանում, որպես արտաքին առևտրի քաղաքականության տիպիկ համակարգ: 20-րդ դարում էլ պրոտեկցիոնիզմը պահպանվեց, սակայն ոչ նույն բնույթով և նշանակությամբ: Այժմ այն կրում է ոչ թե «պաշտպանական», այլ ազդեցիվ բնույթ: Ապրանքները հարկվում են բարձր տուրքերով ոչ նրա համար, որ դրանց արտադրությունը տվյալ երկրում թույլ է զարգացած, այլ արտասահմանյան ապրանքների մուտքը ներքին շուկա արգելելու, սեփական արդյունաբերողներին հովանավորելու և մոնոպոլ բարձր գներ ապահովելու համար: Ներմուծումը սահմանափակելու նպատակով հաճախ տուրքերին ավելանում են նաև ապրանքների արտահանումը խրախուսող պարզևատրումներ: Ներմուծող երկրների համար առևտրի սահմանափակումներն արհեստականորեն դժվարացնում են ոչ շահավետ ճյուղերի աշխատանքը: Գոյություն ունեն նաև **ուղղակի և անուղղակի** սահմանափակումներ: Պրոտեկցիոնիզմը, որպես պետա-

⁷ *Международные экономические отношения, уч.под ред.В. М. Смитченко, М., 2005, стр. 43-52.*

կան քաղաքականություն, ուղղված է օտարերկրյա մրցակցությունից ներքին շուկայի պաշտպանությանը: Դրա ձևերից են *մաքսային սակագները*, որոնցով կարելի է պաշտպանել տեղական արտադրողների շահերը: Արգելակող սակագների դեպքում դրույքաչափերը բարձր են և լրիվ փոխհատուցում են ներմուծումը: Չարգելող սակագինն ավելի չափավոր է:

Ազատ առևտուրն առանց տուրքերի կամ չնչին տուրքերով հարկվող ապրանքների ներմուծումն է: Հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում արտաքին առևտրի քաղաքականությունը բնութագրվում է տվյալ հասարակարգին բնորոշ ձևով: Ազատ առևտուրը հիմնվում է ապրանքների արտադրության համեմատական ծախսերի սկզբունքի վրա և նպաստում է սահմանափակ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմանը:

Արտաքին առևտրի լիբերալացումը ենթադրում է վերացնել առևտրի հնարավոր արգելքները:

Արտադրության և կապիտալի միջազգայնացման պայմաններում արտաքին առևտրի ներկայիս քաղաքականությունը դրսևորվում է միջազգային շփումների պահանջներով: Դա արտահայտվում է մասնավորապես փոխանակումների, սահմանափակումների թուլացումով, արգելքների վերացումով: Պետության արտաքին առևտրի քաղաքականությունը բխում է նրա իրականացման մեթոդներից, նպատակներից և ռազմավարությունից, որոնց գլխավոր խնդիրն արտաքին առևտրի գործունեության համար բարենպաստ պայմաններ ապահովելն է:

3. Առանձին երկրների տեղը և առանձնահատկությունները համաշխարհային առևտրում

1990-ական թվականների կեսերին ԱՄՆ-ում ընդունվեց արտահանման ազգային ծրագիր, որով նպատակ դրվեց 2002 թվականից հետո արտահանման ծավալը հասցնել 1,2 տրիլիոն դոլարի: ԱՄՆ-ից բացի առևտրական խոշոր տերությունների առաջին տասնյակում են նաև Գերմանիան, Ճապոնիան, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Իտալիան, Կանադան, Նորվեգիան, Հոնկոնգը, Բելգիան: Արտահանումը խիստ դինամիկ է զարգանում Չինաստանում, Ռուսաստանում, Մինգապուրում, Ֆինլանդիայում և այլն: 2000 թ. արտահանման տեմպերով Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպան գրավեց Ասիայից հետո երկր-

որդ տեղը: Սակայն համաշխարհային շուկայում հումքի և պարենամթերքի պահանջարկի նվազումը հանգեցրեց զարգացող երկրների արտահանման կրճատմանը: Հումքային ապրանքների գծով (առանց նավթի) զարգացող երկրների բաժինը համաշխարհային արտահանման մեջ 1960 թվականի 40 տոկոսի փոխարեն 2000 թվականին կրճատվեց մինչև 28 տոկոս: Հետևաբար, զարգացած երկրները համաշխարհային արտահանման մեջ ավելացրին պարենամթերքի և հումքի (բացի նավթից) արտահանումը: Զարգացող երկրների արտահանումն ավելացնելու փորձերը հաճախ հանդիպում էին զարգացած երկրների արգելքներին: Այդպես զարգացող երկրների արդյունաբերական ապրանքների արտահանման տեսակարար կշիռը համաշխարհային արտահանման մեջ կազմեց 16,3 տոկոս: Նոր ինդուստրիալ երկրները վերափոխեցին իրենց արտահանումը՝ արդյունաբերական արտադրանքի մեջ ավելացնելով մեքենասարքավորումների բաժինը: Ի տարբերություն զարգացող երկրների մեծամասնության, նոր ինդուստրիալ երկրները, հատկապես Հարավային Կորեան, Մինգապուրը, Թայվանը, ունեն արտահանման բարձր աճ:

20-րդ դարի վերջին քառորդում համաշխարհային ապրանքաշրջանառության ոլորտում նկատվեց ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի դերի բարձրացում: ՎՋՄԲ-ի գնահատմամբ 2000 թվականից հետո համաշխարհային առևտրի ամբողջ ծավալի ավելի քան 40 տոկոսը կենտրոնացավ այդ տարածաշրջանում: Ըստ Եվրոպական-ամերիկյան Առևտրաարդյունաբերական պալատի տվյալների՝ ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի միջև ապրանքաշրջանառության ծավալը 2000 թ. կազմեց մոտ 500 մլրդ դոլար, որը 50 տոկոսով ավելի էր խաղաղօվկիանոսյան երկրների առևտրից: Առևտրի հիմնական հոսքը կատարվում է ԱՄՆ-Արևմտյան Եվրոպա-Ճապոնիա շրջանակներում: Զարգացած երկրների արտահանման երեք քառորդը կատարվում է միմյանց միջև, ըստ որում արտահանման մեծ մասը կազմում են մեքենասարքավորումները, գիտատեխնիկական նվաճումները: 2000 թ. մեքենաների և սարքավորումների վաճառքի գերակշռող մասը (մոտ 60 տոկոս) նույնպես կատարում էին ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ճապոնիան: Միայն մեքենաները կազմում էին 80, սարքավորումները՝ 43 տոկոս, որոնք զարգացող երկրների արտահանման մեջ կազմում էին 54 և 19 տոկոս: Ռուսաստանի մեքենասարքավորումների արտահանումը զարգացած երկրների համեմատ կազմում է 2-2,5 տոկոս, իսկ համաշխարհային առևտրում՝ 1,0 տոկոս:

Առանձին երկրների արտաքին առևտուրը, 2002 թ. (մլրդ դոլար)

Երկրներ	Արտահանում	Ներմուծում
ԱՄՆ	624,8	817,3
Գերմանիա	521,2	456,3
Ճապոնիա	417,6	349,6
Ֆրանսիա	290,3	275,3
Մեծ Բրիտանիա	259,1	278,6
Իտալիա	250,7	207,0
Նիդերլանդներ	197,1	174,1
Սլանգան	180,9	202,0
Բելգիա և Լյուքսեմբուրգ	166,7	154,6
Մինգապուր	125,1	131,5
Իսպանիա	102,1	121,9

Սոցիալիստական դաշինքի քայքայումից հետո կտրուկ աճեց առևտուրը ԵՄ և նախկին սոցիալիստական երկրների միջև: 1995 թ. ԵՄ երկրների արտահանման ընդհանուր ծավալն ավելացավ 8,8, իսկ Արևելյան Եվրոպայինը՝ 23 տոկոսով: ԵՄ հիմնական առևտրական գործընկերներ դարձան Լեհաստանը (արտահանումը 27 տոկոս), Չեխիան (21 տոկոս) և Հունգարիան (14 տոկոս): Ըստ արտասահմանյան փորձագետների գնահատման՝ առաջիկա 20 տարիների ճապոնիան ու Չինաստանը պետք է ընդլայնեն փոխադարձ առևտուրը, որով կփոխվի համաշխարհային առևտրի ներկա հոսքերի ուղղությունը: Նրանց առևտրական հարաբերությունները կապահովեն համաշխարհային առևտրի 28 տոկոսը (1993 թ. կազմում էր 13 տոկոս), կդառնան առևտրի կարևոր օղակ, ինչպիսին այժմ ճապոնա-ամերիկյան հարաբերություններն են:

Համաշխարհային առևտրում ԱՄՆ-ի կայուն դիրքը և ասիական երկրների զարգացման հեռանկարը երկրորդն են ԵՄ երկրների դեմ: Ըստ Եվրոստատի տվյալների՝ վերջերջին 20 տարում համաշխարհային առևտրում ԵՄ երկրների թիվը, չնայած քանի վական աճին, նվազել է: Արևմտաեվրոպական լրձագագետների կարծիքով՝ թեև եվրոպական երկրները չափից ավի ակտիվի են, այնուհանդերձ ցածր արդյունք ունեն, բարդ տեխնոլոգիաները քիչ են արտադրում և այդ ուղղությամբ ԱՄՆ-ից հեռ են մնում 10 տատարով:

Միջազգային առևտրի առավել ինտենսիվ զարգացող սեկտոր է համարվում գիտատար ապրանքների առևտուրը: Այս ապրանքների արտահանումը տարեկան կազմում է 500 մլրդ դոլարից ավելի: Արագ աճում է նաև էլեկտրատեխնիկական և էլեկտրոնային սարքավորումների արտահանումը, որին բաժին է ընկնում մեքենատեխնիկական ամբողջ արտադրության 25 տոկոսից ավելին: Միկրոէլեկտրոնային ապրանքների համաշխարհային շուկայի տարեկան ապրանքաշրջանառության աճը մինչև 2010 թ. կանխատեսվում է ավելացնել 10-15 տոկոսով: 1996 թ. բոլոր տեսակի էլեկտրոնային սարքերի վաճառքի համաշխարհային ծավալը գերազանցեց 700 մլրդ դոլարը, իսկ 2000 թվականից հետո աճը կանցնի 1 տրլն դոլարի սահմանը:

Միջազգային առևտրի արագ զարգացող ոլորտներից է քիմիական արտադրանքի առևտուրը: Սակայն հումքի առևտրի աճը նկատելի հետ է մնում համաշխարհային առևտրի աճի տեմպերից: Սա պայմանավորված է հումքի փոխարինիչների պատրաստմամբ և օգտագործմամբ:

Համաշխարհային առևտրում նկատվում է պարենամթերքի նկատմամբ պահանջարկի նվազում, ինչը կապված է զարգացած երկրներում պարենամթերքի արտադրության ընդարձակման և այդ պատճառով քիչ ներմուծման հետ:

Համաշխարհային առևտրի ապրանքային կառուցվածքում տեղի են ունեցել էական փոփոխություններ: Եթե 20-րդ դարի վերջին համաշխարհային ապրանքաշրջանառության 2/3-ը բաժին էր ընկնում պարենամթերքին, հումքին և վառելիքային, ապա դարավերջին դրանց բաժինը կազմում էր ապրանքաշրջանառության 1/4-ը: Իսկ վերամշակվող արդյունաբերության առևտրի բաժինը 1/3-ից աճեց մինչև 3/4: Համաշխարհային ամբողջ առևտրի ավելի քան 1/3-ը կազմում էր մեքենաների և սարքավորումների առևտուրը:

Յուրաքանչյուր երկիր իր ՄՏՀ-ը կառուցում է՝ էլեկտրոնային սեկտորի և քաղաքական ուղղվածությունից, պոտենցիալ հնարավորություններից, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակից: 1970-ական թվականներին էներգետիկ ռեսուրսների և հումքային ապրանքների գների կտրուկ բարձրացումը հումքային ապրանքներ սպառող երկրներին հարկադրեց վերակառուցել իրենց վառելիքաէներգետիկ բազան, դրանց նկատմամբ ցուցաբերել խնայողություն և որոնել էներգիայի նոր ռեսուրսներ: Արտահանող երկրների կողմից էներգետիկ, հումքային ապրանքների իրացումը բացասաբար ազդեց պահանջարկի կա-

ռուցվածքի վրա, ինչի հետևանքով աճեցին զարգացող երկրների եկամուտները: Նավթ արդյունահանող երկրների եկամուտներն ավելացան հիմնականում նավթի թանկացման հաշվին: Դրանից նրանց դիրքերը միջազգային առևտրում չբարելավվեցին, քանի որ նրանցից շատերը չունեին զարգացած տնտեսություն:

Առանձին երկրներում արտահանումն ունի միակուսան բնույթ: 2000թ. Կոնգոյի արտահանման ընդհանուր ծավալում ավելի քան կազմեց 89, Քուվեյթում՝ 88 տոկոս, Գվինեայումբո քսիդները կոնցենտրատները կազմեցին 98 տոկոս: Իսկ զարգացած երկրներում հատկապես արագ աճեց յինարդյունաբերությանն ճյուղերը, որոնք քիչ հումքատար և էներգ առար են (մակրոէկոնոմիկա, օպտիկա և նվազերային տեխնիկայի արտադրություն և այլն):

ԱՄՆ-ի արտահանման մեջ գիտատար արտադրանքի բաժինը հասավ մոտ 50 տոկոսի: Սակայն Արևմտյան Եվրոպայի զարգացած երկրների և Ճապոնիայի համեմատությամբ ԱՄՆ-ի բաժինը նվազում է: Եթե 1970թ. համաշխարհային արտահանման մեջ այն 18,2 տոկոս էր, 1987թ.՝ 11,6, ապա 2003թ. կազմեց 9,0 տոկոս: Ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը և ներմուծումն ազգային արտադրանքի մեջ համապատասխանաբար կազմում էր 11 և 13 տոկոս: Այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի արտահանման բաժինը պահպանում է իր գերակշռող դիրքը, քանի որ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ծրագրերի վաճառքը կազմում է այդ արտադրանքի գծով զարգացած բոլոր երկրների կողմից վաճառված արտադրանքների 70 տոկոսը: Ներկայումս ԱՄՆ-ն ունի ազատ առևտրի ռեժիմ Կանադայի, Մեքսիկայի, Իսրայելի հետ և ձգտում է վերականգնել իր առաջատար դերն ազատ առևտրի զարգացման մեջ:

1980-ական թվականներին ճապոնական ընկերությունների արտասահմանյան ուղղակի կապիտալ ներդրումներն զգալի գերազանցեցին վերջին 30 տարիների ցուցանիշը, իսկ 2000 թ. 1985թ.-ի համեմատ նորից աճեցին 5 անգամ: Տնտեսական բարեփոխումների համար մեծ դեր խաղաց պողպատի, ածխարդյունաբերության, մեքենաշինության և մյուս ճյուղերի կոորդինացումը: Ճապոնիան համաշխարհային շուկա արտահանում է վերահսկող և կառավարող համակարգիչներ: 1997թ. նա արտահանեց 215 և ներմուծեց 125 մլրդ դոլարի ապրանք: Առևտրական հաշվեկշռի դրական մնացորդը կազմեց 90 մլրդ դոլար: Արտահանման մեջ ավելացան գիտատար, իսկ ներմուծման մեջ՝ հումքային ապրանքներ:

Համաշխարհային առևտրում *Գերմանիան* գրավում է առաջին տեղը, իսկ արտահանման մեջ արդյունաբերական ապրանքները հասնում են մինչև 92 տոկոսի: Միջազգային շուկայում այդ երկիրը ճանաչվում է բարձրորակ ապրանքների մատակարար: Լինելով Եվրոպայի ամենահզոր պետությունը՝ նա իր տնտեսական, արտադրական ներուժով աշխարհի երրորդ երկիրն է ԱՄՆ-ից և Ճապոնիայից հետո:

Արտահանվող հիմնական ճյուղերն են մեքենաշինությունը, էլեկտրատեխնիկան, քիմիական արդյունաբերությունը: Ապրանքափոխանակության մոտ 65 տոկոսը կատարվում է զարգացած երկրների հետ: 2003թ. արտահանումը կազմում էր 82, իսկ ներմուծումը՝ 79 տոկոս: Արտաքին առևտրի շրջանառությունը երկրի եկամտի մեջ կազմում է 38 տոկոս: Գերմանիան զարգացող երկրներից ներմուծում է հումք, վառելիք, արևադարձային կուլտուրաներ, գյուղատնտեսական արտադրանք և այլն:

Անգլիայի էկոնոմիկայի զարգացման գործում մեծ դեր է խաղում արտաքին առևտուրը: Վերջին 50 տարում գյուղատնտեսության ինտենսիվ զարգացումը հնարավորություն է տվել կրճատելու պարենային ապրանքների ներմուծումը: Կրճատվել են արդյունաբերության այն ճյուղերը, որոնք աշխատում են ներմուծվող հումքով: Անգլիան հիմնականում արտահանում է մեքենաշինական արտադրանք, տրանսպորտային միջոցներ և արտադրված ավտոմեքենաների 2/3-ը: Ավիացիոն արդյունաբերության գծով Անգլիան ԱՄՆ-ից հետո երկրորդն է, որի արտադրանքի մոտ 60-65 տոկոսն արտահանվում է: Էլեկտրաարդյունաբերության մեջ մեծ տոկոս են կազմում գեներատորների, ԱԷԿ-ի սարքավորումների արտադրությունը և էլեկտրոնիկան, որոնք մեծ ճանաչում ունեն: Զգալի մաս է կազմում մեքենասարքավորումների ներմուծումը: Ներմուծման 90 տոկոսը բաժին է ընկնում հումքին, կիսաֆաբրիկատներին և պարենամթերքին: Արտաքին առևտրի բաժինը երկրի ազգային եկամտի մեջ կազմում է 32 տոկոս: Անգլիան կապիտալ արտահանող խոշոր երկիր է: Բանկային մասնաճյուղեր ունի աշխարհի տասնյակ երկրներում: Հայաստանում գործում է «Միդլենդ Արմենիա» բանկը:

Իտալիայում ներմուծման և արտահանման ծավալները կազմում են ազգային համախառն արտադրանքի 26-27 և 27-29 տոկոս: Վերանշակվող ապրանքների 70 տոկոսը ներմուծվում է (հումք, կիսաֆաբրիկատներ, կոմպլեկտավորվող ապրանքներ, նավթ, վառելիք, երկաթի հանքանյութ, էլեկտրասարքեր, հաստոցներ, պարենային ապրանքներ):

Առանձին երկրների արտահանման և ներմուծման քվոտաները (2000 թ., %)

Երկրներ	Արտահանման քվոտաները ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	Ներմուծման քվոտաները ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	Երկրներ	Արտահանման քվոտաները ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %	Ներմուծման քվոտաները ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %
Լյուքսեմբուրգ	93	50	Գերմանիա	32	22
Իսլանդիա	70	30	Թաիլանդ	30	21
Բելգիա	68	40	Կանադա	27	20
Նիդերլանդներ	65	34	Մեծ Բրիտանիա	26	21
Մալայզիա	61	35	Ֆիլիպիններ	23	19
Կորեայի Հանր.	46	28	Ֆրանսիա	21	17
Շվեյցարիա	40	25	Իտալիա	18	15
Հունգարիա	37	27	Ճապոնիա	13	12
Ավստրիա	36	26	ԱՄՆ	8	9
Շվեդիա	34	24			

Արտահանվում է արտադրվող ավտոմեքենաների, տրակտորների 1/3-ը, պլաստմասսաների, քիմիական մանրաթելերի 2/3-ը, բրդյա, սինթետիկ մանրաթելերի գործվածքի հիմնական մասը: Իտալիայի առևտրական գործընկերները եվրոպական երկրներն են, որոնցից ներմուծումը կազմում է 44, իսկ արտահանումը՝ 48 տոկոս: Արտաքին հարաբերություններում մեծ ծավալ են կազմում գիտատեխնիկական, միջազգային ծառայությունների տրամադրումը և կապիտալի արտահանումը:

Ֆրանսիան արտաքին առևտրի ծավալով չորրորդն է ԱՄՆ-ից, Գերմանիայից և Ճապոնիայից հետո: Առաջատար տեղ է գրավում արդյունաբերական, գյուղատնտեսական արտադրանքի չափերով, արտաքին առևտրի գումարով, կապիտալի արտահանման ծավալով: Մակայն շատ ապրանքների գծով երկրի պահանջարկն ապահովված չէ: Ներմուծում է վառելիքի 40, բամբակի 80 տոկոսը, ինչպես նաև՝ նավթ, քարածուխ (100 տոկոս), բոքսիտներ, գունավոր մետաղներ, անտառանյութ: Նավթամթերքի մի մասը ներմուծում է Գերմանիայից, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից, գազի մոտ 50 տոկոսը՝ Ալժիրից, Նիդերլանդներից: Արտահանումը կազմում է երկրի ազգային եկամտի 20 տոկոսը: Դա ավելի բարձր է, քան ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի արտահանումը, սակայն պակաս է Գերմանիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Բելգիայի արտահանումից:

Համաշխարհային տնտեսության մեջ իր տեղն ունի **Կանադան**: Երկրի արտահանման 2/3-ը կազմում են հումքը, կիսաֆաբրիկատները, պարենային ապրանքները, թուղթը, հացահատիկը, նիկելը, ալյումինը, նավթամթերքը, պղինձը, ուրանը, փայտը, գյուղատնտեսական արտադրանքը: Կանադան հիմնականում ներմուծում է պատրաստի արտադրանք, կաուչուկ, ածուխ, սուրճ, արևադարձային պտուղներ: Հիմնական գործընկերներն են ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ճապոնիան, Գերմանիան, Բելգիան, Իտալիան, Նիդերլանդները և այլն:

Առանձին երկրներ ճանաչվում են տարբեր արտադրատեսակների թողարկմամբ: Օրինակ, Նիդերլանդները ճանաչվում է էլեկտրոնիկայի, բժշկական սարքերի ու սարքավորումների, սննդամթերքի, Շվեյցարիան՝ բարձր ճշգրտության հաստոցների, չափիչ գործիքների, ժամացույցների, դեղորայքի, Բելգիան և Ավստրիան՝ արդյունաբերական սարքավորումների և մեքենայիչության, Լյուքսեմբուրգը՝ բարձրորակ պողպատի, Իսլանդիան՝ գունավոր մետաղների արտադրությամբ: Ելնելով սրանից՝ տարբեր են նաև առանձին երկրների արտահանման և ներմուծման քվոտաներն իրենց ՀՆԱ-ի նկատմամբ:

4. Համաշխարհային առևտրի անհամաչափ զարգացումը և նրա կարգավորումը

20-րդ դարի կեսերից մի շարք զարգացած երկրների միջազգային առևտրի դինամիկական դարձավ անհամաչափ, ինչն ազդեց համաշխարհային շուկայում նրանց ուժերի հարաբերակցության վրա: Փոխվեց ԱՄՆ-ի գերիշխող դիրքը: Եթե 1953 թ. նրան բաժին էր ընկնում համաշխարհային ամբողջ արտահանման 1/5-ը, ապա 2000 թ.՝ միայն 1/8-ը: Գերմանիայի արտահանումն առանձին տարիների նույնիսկ գերազանցեց Ամերիկայի արտահանմանը: Աճեց նաև Արևմտյան Եվրոպայի երկրների արտահանումը, որը համարյա չորս անգամ գերազանցեց ԱՄՆ-ի ցուցանիշը, և այդ երկրները 90-ական թվականներին դարձան միջազգային առևտրի գլխավոր կենտրոններ: Նույն ժամանակում միջազգային առևտուրն արագ զարգացավ Ճապոնիայում, որը մեքենաների և սարքավորումների արտահանման գծով աշխարհում առաջին

Արտաքին առևտրի շրջանառության ծավալը մեկ շնչի հաշվով
ըստ խոշոր տարածաշրջանների (2000 թ., դոլար)

Տարածաշրջաններ	Շրջանառությունը
Արևմտյան Եվրոպա	6975
Հյուսիսային Ամերիկա	3630
Ավստրալիա և Օվկիանիա	3335
Արևելյան Եվրոպա	1830
ԱՊՀ երկրներ	760
Լատինական Ամերիկա	470
Ասիա	445
Աֆրիկա	265

անգամ գրավեց առաջին տեղը: Ճապոնական արտահանման ծավալի 1/3-ը գնում էր Ամերիկա: Հետևաբար, 90-ական թվականներին Ճապոնիայի հետ առևտրում ԱՄՆ-ի դեֆիցիտը կազմում էր 50-60 մլրդ դոլար: ԱՄՆ-ի գերիշխող դերի նվազումը կապված էր երկրի արտադրության մրցունակության անկման հետ: 1985-1995 թթ. ամերիկյան 200 միջազգային առևտրական գործարքների համարյա կեսն անհաջողության մատնվեց: Հենց այդ ժամանակաշրջանում Ճապոնիան դարձավ միջազգային մրցակցության առաջատար: Նրան միացան նոր ինդուստրիալ երկրները՝ Սինգապուրը, Թայվանը: Մակայն 90-ական թվականների կեսերին ԱՄՆ-ն աշխարհում նորից գրավեց առաջատար դիրքը: ԱՄՆ-ի կառավարությունն ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնցով ամերիկյան ընկերություններին հնարավորություն տրվեց բարձրացնելու իրենց մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում: Ստեղծվեցին առևտրին աջակցելու կոորդինացիոն և տեղեկատվական կոմիտեներ ու աշխատանքային խմբեր՝ արտահանումը ֆինանսավորելու և արտասահմանյան շուկաներում ամերիկյան ֆիրմաներին օգնելու նպատակով:

Ըստ միջազգային վարկանիշի՝ առաջատար երկրներ էին ԱՄՆ-ը, Սինգապուրը, Հոնկոնգը (Սյանգան), Ճապոնիան, 17-րդ տեղում էր Տրանսիան, 34-րդում՝ Չինաստանը, 40-րդում՝ Թուրքիան և 48-րդում՝ Ռուսաստանը: Համաշխարհային նման դասակարգման հիմքում դրվում էին 378 տարբեր չափանիշներ (եկամուտները բնակչության մեկ շնչի հաշվով, արժեզրկման մակարդակը, արտաքին առևտրի հաշվեկշռի վիճակը, բնական հարստությունները, ենթակառուցվածքները, հաղորդակցության միջոցները և այլն): Մակայն միջազգային վարկանիշի հաշվարկման համար կարևոր ցուցանիշներից է արտաքին առևտրի շրջանառության ծավալը բնակչության մեկ շնչի հաշվով:

Ըստ մասնագետների կանխորոշման՝ 21-րդ դարի առաջին տասնամյակում ավելի մրցունակ կլինեն ԱՄՆ-ը և ասիական պետությունները, 2030 թ.՝ ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան և Չինաստանը: Հետագայում այդ ցանկը կլրացնեն Գերմանիան, Հարավային Կորեան, Սինգապուրը, Հնդկաստանը, Թայվանը, Մալայզիան, Եվեյցարիան⁸:

Համաշխարհային առևտուրը կարիք ունի պետական և միջազգային մակարդակով *կարգավորման*: Պետական կարգավորումը լինում է *վարչական* և *տնտեսական*: Վարչական կարգավորմամբ իրականացնում է.

- ՄՏՀ-ի մասնակից երկրների գնահատումը,
- արտահանվող ապրանքների հայտարարագրումը,
- արտահանման և ներմուծման քվոտաները,
- ՄՏՀ օպերատիվ միջոցների ձեռնարկումը:

Քվոտավորումը (բաժնեչափ) և լիցենզավորումն ապրանքների ներմուծման քանակական սահմանումն են: Պետությունը կարող է արգելել որոշ ապրանքների ներմուծումը երկկողմանի համաձայնագրերով: Ներմուծման քվոտաները կիրառվում են արտասահմանյան ապրանքների ձեռք բերման ժամանակ՝ արժույթի չափից ավելի սպառումը կանխելու համար:

Վարչական կարգավորումը կարող է լինել *ուղղակի* և *անուղղակի*: *Ուղղակի կարգավորումը* սահմանվում է պետական իշխանության որոշումներով, օրենսդրական նորմերով: *Անուղղակի կարգավորումը* տեխնիկական ստանդարտների, հավաստագրերի և այլնի սահմանափակումն է: Պետական կարգավորման միջոցներ են օպերատիվ գործընթացները (արտահանման և ներմուծման սահմանափակումներ, դադարեցում):

Արտաքին առևտրի կարգավորումն իրականացվում է *տարիֆային* և *ոչ տարիֆային* մեթոդներով: Այս դասակարգումն առաջարկվել է

⁸ Ձեկույց աշխարհում մրցակցության մասին համաշխարհային ֆորումի (Ժնև, 1996) և մենեջմենթի գարգացման միջազգային ինստիտուտի (Լոզան) կողմից:

ԱՄՆ-ը (Տարիֆների և առևտրի գլխավոր համաձայնություն) կողմից: Ներկայումս գոյություն ունեն ԴԱԿԿ-ի (ԱՀԿ), Միջազգային առևտրի պալատի (ՄԱՊ), ՄԱԿ-ի առևտրի զարգացման կոնֆերանսի (ԿՈԿԿԱԴ), ԱՄՆ-ի տարիֆային հանձնաժողովի կարգավորման համակարգերը: Միջազգային առևտրի կարգավորման համար կիրառվում են ներմուծման *մաքսային տարիֆներ*, որոնք ներմուծվող ապրանքների համակարգված ցուցակներ են: Ներմուծման կարգավորման մաքսային-տարիֆային ձևերից է մաքսային տուրքերի գանձումը, որն իրականացվում է ապրանքները պետական սահմանով անցկացնելու համար: Տուրքերը լինում են *ներմուծման, արտահանման և տրանզիտ* (տրանզիտ տեղափոխվող ապրանքների համար): Տարիֆները լինում են *միատեսակ* (անկախ երկրից), և *տարբեր* (յուրաքանչյուր ապրանքային դիրքի համար՝ կախված երկրների պայմաններից): Տարբեր երկրների մաքսակետերում տարիֆները տարբեր են: Առանձին ապրանքային խմբերի համար (տեքստիլ, հագուստ, կաշի, կաուչուկ, կոշիկներ, ձկնամթերք, տրանսպորտային սարքավորումներ) սահմանվում է տուրքերի բարձր դրույք: *Ոչ տարիֆային արգելքներն ուղղակի միջոցներով* սահմանվում են կառավարական նորմատիվներով (քվոտավորում, լիցենզավորում): Տարիֆային արգելքների տարբեր ձևեր մշակվել են ԿՈԿԿԱԴ-ի, ԱՀԿ-ի կողմից:

Տեխնիկական արգելքները սահմանվում են անվտանգության ապահովում պահանջող ստանդարտների պահպանման, որակի, առողջապահության, սանիտարահիգիենիկ նորմերի, գովազդի կանոնների խախտումների դեմ: Օրինակ, 2006 թ. փետրվարի 7-ին ԱՀԿ դատարանը լսեց ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Արգենտինայի հայցն ընդդեմ ԵՄ վեց երկրների՝ Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ավստրիայի, Հունաստանի, Լյուքսեմբուրգի, որոնք թույլ էին տվել միջազգային նորմերի խախտում: Նրանք դադարեցրել էին սննդամթերքի ներմուծումը վերոհիշյալ երկրներից, ուստի փոխհատուցեցին 1998-2004 թթ. չիրացված գյուղմթերքների վնասի համար:

Կարգավորման մեթոդներից են *զների վերահսկողությունը, ֆինանսական միջոցառումները, քանակական և որակային ստուգումները*: ՄՏՀ-ի բոլոր ոլորտներում կարգավորումն իրականացնում են խոշոր տնտեսական և առևտրային խմբավորումները՝ *ԵՄ-ը (25 պետություններ), Հյուսիսային Ամերիկայի ազատ առևտրի համաձայնությունը՝ ԿԱՓԿԱ-ն (ԱՄՆ, Կանադա, Մեքսիկա), Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տնտեսական համագործակցությունը (ԱԴՅԿ), Եվրոպա-*

կան տնտեսական ընկերությունը (ԵՅԿ): Միջազգային առևտրի կարգավորման նպատակով մի քանի հումքային ապրանքների գծով կնքվել են բազմաթիվ համաձայնագրեր և ստեղծվել են արտահանող ու ներմուծող երկրների միջազգային կազմակերպություններ: Դրանք են.

- Կակաոյի և սուրճի միջազգային կազմակերպությունը (ՄՕԿԿ),
 - Ֆնական կաուչուկի միջազգային կազմակերպությունը (ՄՕԿԿ),
 - Շաքարի միջազգային կազմակերպությունը (ՄՕԿ),
 - Նավթ արտահանող երկրների կազմակերպությունը (ՕՈՔԿ),
 - ՄԱԿ-ի առևտրի զարգացման կոնֆերանսը (ԿՈԿԿԱԴ):
- Կարգավորման հիմնական դերը պատկանում է ԱՀԿ-ին և Միջազգային առևտրի պալատին (ՄԱՊ):

5. Համաշխարհային շուկա

Համաշխարհային շուկան (ՀՇ) կայուն ապրանքադրամական հարաբերություններ է երկրների միջև՝ հիմնված ԱՄԲ-ի մասնագիտացման և կոոպերացման վրա: Այն կարևոր ֆունկցիա է կատարում հասարակական արդյունքի շարժման գործում և ակտիվորեն ազդում է վերարտադրության բոլոր ոլորտների վրա: Եթե ապրանքային արտադրությունն օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է, ապա նույնքան անհրաժեշտ է շուկայի գոյությունը: Արտադրության յուրաքանչյուր եղանակի պայմաններում շուկան գործել է, համարվել արտադրական հարաբերությունների օբյեկտ և կատարել տվյալ տնտեսական համակարգի հարաբերություններին համապատասխան ծառայություն: ՀՇ-ն օպտիմալացնում է արտադրական ռեսուրսների, աշխատուժի, տարբեր գործոնների ռացիոնալ օգտագործումը: Իր գոյության ընթացքում այն զարգացել է բնական ճանապարհով, անցել զարգացման երկար ու բարդ ուղի, վերափոխվել ու հարմարվել փոփոխվող պայմաններին, ունեցել նաև հակասություններ և թերություններ: Շուկայի առաջացման կարևոր նախադրյալ են աշխատանքի հասարակական բաժանումը և մասնագիտացումը, արտադրական ռեսուրսների, ստեղծված բարիքների ազատ փոխանակման գործընթացը: Համաշխարհային շուկան ԱՄԲ-ի մասնակից երկրները միմյանց կապող ապրանքադրամական հարաբերությունների կայուն ոլորտ է, ընդլայնված վերարտադրությանն աջակցող օղակ, պետությունների միջև ներքին և արտաքին

շուկաների օրինաչափ զարգացման արդյունք: Այն, իր ուղին սկսելով մասնավոր առևտրական գործարքներից, հասել է երկրների միջև խոշոր մասշտաբի առևտրատնտեսական համագործակցության: Պատմական առումով ՀՇ-ն հիմնվել է առանձին երկրների ներքին շուկաների վրա, երբ ապրանքները, ծառայությունները, կապիտալը, աշխատուժը դուրս են եկել ազգային շրջանակներից և իրենց շարժը շարունակել են ՄՏՀ-ի համակարգում:

Շուկայի ստեղծումից հետո սկսվեց նրա մասնագիտացումը: Առաջացան ապրանքների ազգային շուկաներ, որոնց մի մասը կողմնորոշվեց դեպի արտաքին շուկա: Միջազգային շուկաներ ստեղծվեցին տարբեր տարածաշրջաններում: Որպես շուկայի տարատեսակ, աշխատանքի շուկան կազմավորվել է ավելի վաղ շրջանում՝ կապված աշխատուժի առք ու վաճառքի հետ:

Առանձին երկրների միջև առևտրական հարաբերություններ ստեղծվել են մինչև կապիտալիստական համակարգի առաջացումը: 16-17-րդ դարերում, հասարակական արտադրության մանուֆակտուրային փուլում, ԱՄԲ-ը նոր պայմաններ ստեղծեց ապրանքային արտադրության զարգացման համար: Քաղաքային շուկաները, տոնավաճառներն աստիճանաբար միացան և դարձան տարածաշրջանային, ազգային, միջպետական շուկաներ, ապա վերածվեցին համաշխարհային շուկայի:

Եվրոպական երկրներում կապիտալիզմի զարգացումը շուկան փոխեց տնտեսապես և քաղաքականապես: Կայուն առևտրական կապիտալի շարժի ազդեցության տակ այն դարձավ կապիտալի նախասկզբնական կուտակման որոշիչ գործոններից մեկը: Միջազգային առևտուրը վերածվեց միասնական շուկայի:

18-19-րդ դարերում համաշխարհային շուկայի զարգացումը կապված էր արդյունաբերական հեղափոխության հետ: 19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեցին միջազգային առևտրի կառուցվածքային և ծավալային փոփոխություններով:

Համաշխարհային շուկան բնութագրվում է *ապրանքաշրջանառության ծավալով, ապրանքային կառուցվածքով և աշխարհագրական տեղաբաշխումով*:

1950-2000 թթ. համաշխարհային շուկայի ապրանքաշրջանառությունը 150 մլրդ դոլարից հասել է 7050 մլրդ դոլարի (աճել է մոտ 47 անգամ) և գերազանցել է արտադրության աճի տեմպերը: Ապրանքային կառուցվածքում մեծացել է մեքենասարքավորումների բաժինը:

Ներկայումս համաշխարհային առևտրի 75 տոկոսը կազմում է պատրաստի արտադրանքը, որի առաջնային տեղերն զբաղեցնում են ավտոմեքենաները, էլեկտրոնային ապրանքները, մեքենասարքավորումները, էլեկտրասարքավորումները և հագուստը: Հումքի և կիսաֆաբրիկատների բաժինը 55 տոկոսից իջել է մինչև 25 տոկոս: Նույն ժամանակում փոխվել է ՀՇ-ի ճյուղային կառուցվածքը: «Մեծ ոլթնյակի» երկրներում գյուղատնտեսության արտադրանքի բաժինը ՀՆԱ-ի մեջ 8,9 տոկոսից իջել է 1,9, արդյունահանվող արդյունաբերության բաժինը 3,1-ից՝ 1,1, վերամշակող արդյունաբերությանը՝ 30,6-ից մինչև 20,4 տոկոս: Ավելացել է հումքային ապրանքների առևտուրը: 2000 թ. պողպատի ձուլումը կազմեց 847 մլն տոննա 1990 թ.-ի 745 մլն տոննայի դիմաց: Խոշոր արտահանողներ դարձան Ավստրալիան, Բրազիլիան, Կանադան, Հնդկաստանը, ՀԱՀ-ը: Ավելացավ աշխարհի բնակչությանը պարենի մատակարարումը: Մսի համաշխարհային արտադրությունը 1 շնչի հաշվով 1950 թ. տարեկան կազմում էր 16,5, 2000 թ.՝ 38,5 կգ: Պարենամթերքի արտահանումն աստիճանաբար պակասում է հետևյալ պատճառներով.

- պարենամթերքի աճի տեմպը չի գերազանցում բնակչության աճի տեմպերին,
- ԳՏԱ-ի կիրառումը գյուղատնտեսության մեջ ավելի դանդաղ է իրականացվում,
- պարենամթերքի գներն ավելի դանդաղ են փոփոխվում, քան ոչ պարենային ապրանքներինը:

Գյուղատնտեսության և հանքարդյունաբերության հումքի համաշխարհային արտահանումը 2000 թ. 1955 թ.-ի համեմատ ավելացել է 17, էներգառեսուրսներինը՝ 65, պատրաստի արտադրանքի և կիսաֆաբրիկատների արտահանումը՝ 115 անգամ: Մակայն հումքի համաշխարհային արտահանման բաժինը նույն ժամանակում 18,8 տոկոսից իջավ մինչև 4,5 տոկոս, քանի որ պակասեց արտադրության նյութատարությունը, և համաշխարհային արտահանման մեջ ավելացավ բնական հումքին փոխարինող սինթետիկ նյութերի, պլաստմասսաների ծավալը: Վառելանյութի բաժինը 11 տոկոսից պակասեց մինչև 9,6 տոկոս: 1970 թ.-ի էներգետիկ ճգնաժամի պատճառով նավթի մեկ բարելի գինը 1982 թ. 1950 թ.-ի համեմատ բարձրացավ 20 (1,7-33,5 դոլար), իսկ 2000 թ. 1970 թ.-ի համեմատ՝ 13 անգամ:

Տնտեսագիտական տեսակետից շուկան փոխանակության կատեգորիա է: Տնտեսական օրենքներից հիմնականում կիրառվում է *ա-*

առջարկի և պահանջարկի օրենքը, որպես օբյեկտիվ անհրաժեշտություն, արտադրության և սպառման միջև հավասարակշռվածության պահպանում: Անկախ շուկայի կոնկրետ ձևից, այն հիմնվում է *գնի, առաջարկի և պահանջարկի, մրցակցության* վրա: *Գինն* ապրանքների ծավալների փոփոխության կողմնորոշիչն է, *պահանջարկն*՝ սպառողի կողմից ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջը, *առաջարկն*՝ ապրանքների այն քանակը, որը տվյալ ժամանակում առկա է վաճառքում սահմանված գների պայմաններում: *Մրցակցությունը* շուկայական մեխանիզմի շարժիչ ուժն է: Յուրաքանչյուր արտադրող այլ արտադրողի նկատմամբ *մրցակից* է: Շուկայական մեխանիզմն ավելի արդյունավետ է գործում ազատ մրցակցության պայմաններում:

Համաշխարհային շուկայի բնորոշ գծերն են սեփական ապրանքային արտադրության արտահանման, իրացման գործունեությունը, ներքին և արտաքին շուկաներում ապրանքների միջպետական իրացումը: Համաշխարհային շուկան հակադարձ ազդեցություն է թողնում արտադրության վրա՝ կողմնորոշելով, թե ինչ, ինչքան և ում համար արտադրել: Այն ազգային շուկաներից տարբերվում է հետևյալով.

- եթե ազգային շուկաներում ապրանքների շարժը պայմանավորված է ձեռնարկությունների և երկրի շրջանների միջև կապով, ապա համաշխարհային շուկայի համար գոյություն ունեն միջպետական սահմաններ և երկրների արտաքին տնտեսական քաղաքականություն,

- համաշխարհային շուկայում գործում է համաշխարհային գների համակարգ,

- համաշխարհային շուկան զբաղվում է նաև ծառայությունների ու լիցենզիաների առևտրով և կարգավորվում է մրջազգային կազմակերպությունների կողմից:

6. Համաշխարհային շուկայի դասակարգումը

Շուկայական էկոնոմիկայի, ԱՄԲ-ի, միջազգային ապրանքադրամական հարաբերությունների և երկրների ֆինանսավարկային հարաբերությունների բազայի վրա պատմականորեն ձևավորվել է համաշխարհային կապիտալիստական համակարգը, սրա հիման վրա՝ համաշխարհային կապիտալիստական շուկան: Այն հիմնականում գործում է տարածքային (ամերիկյան, եվրոպական, ասիական)

սկզբունքով: Բոլոր ժամանակներում համաշխարհային շուկայում գերակշռող դիրք են ունեցել զարգացած երկրները: Համաշխարհային ապրանքաշրջանառության 47 տոկոսը բաժին է ընկնում Մեծ Բրիտանիային, Գերմանիային, Ֆրանսիային, Իտալիային, Նիդերլանդներին, Բելգիային, Լյուքսեմբուրգին, Իսպանիային, Շվեյցարիային, Շվեդիային: Երկրորդ տեղը պատկանում է Ասիային՝ Ճապոնիային, «նոր ինդուստրիալ երկրներին», Չինաստանին և մյուսներին: Երրորդ տեղն զբաղեցնում է Հյուսիսային Ամերիկան: ԱՊՀ անդամ երկրների բաժինը համաշխարհային առևտրում կազմում է 4 տոկոս:

Համաշխարհային կապիտալիստական շուկայի բազայի վրա ստեղծվեցին տարբեր ազգային մենատիրական միավորումներ, միություններ, «ընդհանուր շուկա» (ազատ առևտրի Եվրոպական ասոցիացիա): Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո համաշխարհային շուկան բաժանվեց *կապիտալիստական* և *սոցիալիստական* շուկաների: Համաշխարհային սոցիալիստական շուկան (ՀՄՇ) ապրանքադրամական հարաբերությունների պլանային համակարգ էր սոցիալիստական երկրների միջև: Նպատակ ուներ փոխադարձ ապրանքաշրջանառության և ծառայությունների միջոցով մասնակից երկրների միջև ստեղծել տնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցություն: ՀՄՇ-ի բնորոշ գիծն էր ապրանքաշրջանառության պլանային բնույթը: Աստիճանաբար փոխվեց ապրանքային կառուցվածքը: Արտահանման և ներմուծման մեջ ավելացավ արդյունաբերական, մեքենասարքավորումների, քիմիական ապրանքների տեսակարար կշիռը, կրճատվեց հումքի, նյութերի, վառելիքի բաժինը: ՀՄՇ-ի գները համապատասխանում էին համաշխարհային շուկայի գներին: Չնայած որ համաշխարհային սոցիալիստական շուկան գնալով զարգանում էր, այնուամենայնիվ նրա տեսակարար կշիռը համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ ցածր էր (արտահանումը՝ մոտ 11, ներմուծումը՝ 10 տոկոս):

Սոցիալիստական համակարգի երկրների միջև մեծ տեսակարար կշիռ ուներ ԽՍՀՄ-ի առևտուրը, որը 1989 թ. տնտեսական կապերի մեջ էր աշխարհի ավելի քան 140 երկրի հետ: Սոցիալիստական համակարգի փլուզումից հետո սոցիալիստական երկրները և միութենական հանրապետությունները անդամագրվեցին համաշխարհային տնտեսական համակարգին:

Ըստ արդյունքի բաշխման՝ շուկան լինում է *արտադրության միջոցների* և *սպառման առարկաների իրացման*: Ազգային շուկաների

մակարդակով լինում են *մեծածախ, մանրածախ, աշխատանքի, կապիտալի, տեխնոլոգիաների, ծառայությունների, արժեթղթերի* շուկաներ: Ըստ կազմակերպման մակարդակի՝ շուկաները դասակարգվում են *ներքին, ազգային, միջազգային և համաշխարհային* տեսակների:

Ներքին շուկայում հիմնականում վաճառվում են տվյալ երկրում արտադրված ապրանքները:

Ազգային շուկան երկրի ներքին շուկան է, որի մի մասը կողմնորոշվում է դեպի արտասահմանյան շուկա և համալրվում է ներմուծումով:

Միջազգային շուկան ազգային շուկաների այն մասն է, որն անմիջապես կապված է արտասահմանյան շուկաների հետ:

Վերը նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ *համաշխարհային շուկան երկրների ներքին շուկաների, ինչպես նաև արտադրողների և սպառողների միջև տնտեսական հարաբերությունների ամբողջությունն է, որը հիմնված է ինքնակարգավորվող գնային մեխանիզմի վրա*: Համաշխարհային շուկայի շրջանակներում ապրանքային առևտրից բացի ընդգրկվում են նաև ծառայությունների միջազգային առևտուրը, կապիտալի միջազգային շարժը, աշխատուժի միջազգային միգրացիան, միջազգային տեղեկատվական փոխանակումները: Այսպիսով, համաշխարհային շուկան արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների միջազգային հաշվեկշիռն է: Արտահանման չափերը որոշվում են երկրի սեփական արտադրության և ներմուծման հանրագումարի ավելցուկի քանակով: Համաշխարհային շուկայում աշխարհատնտեսական կապերի հաստատությունը որոշվում է նյութական արտադրության և ապրանքաշրջանառության աճի տեմպերի հարաբերությամբ:

Համաշխարհային շուկայի ոլորտներն են.

1. *Պարենի շուկաները*, որոնց մեջ մտնում են կենդանական և բուսական ծագում ունեցող ապրանքների, դրանցից պատրաստված կիսաֆաբրիկատների ու պատրաստի արտադրանքների, ձկնապրանքների և այլ սննդամթերքների շուկաները: Սրանց մեջ մտնում են նաև հացամթերքների, բուսական և կենդանական յուղերի, ճարպերի, մրգերի և բանջարեղենի, մսի և մսամթերքների, կաթի և կաթնամթերքների, թեյի, սուրճի, շաքարի շուկաները:

2. *Հումքի շուկաները*, որոնք բաժանվում են երեք խմբերի՝ *ցուղատնտեսական հումքի, հանքանյութերի և վառելանյութերի*:

Գյուղատնտեսական հումքի շուկաներն են փայտանյութի, բամբակի, վուշի, բրդի, կաշվի, մորթու, բնական կաուչուկի և այլնի շուկա-

ները, որոնց բաժինը 20-րդ դարավերջին զարգացած երկրներում կազմում էր 70, զարգացող երկրներում՝ 22,5 տոկոս:

Հանքանյութերի շուկան բաժանվում է *մետաղների և ոչ մետաղային* հանքանյութերի շուկաների: Մետաղների շուկան իր հերթին բաժանվում է սև և գունավոր մետաղների շուկաների: Զարգացած երկրներն արտահանում են հանքանյութերի 77,0, զարգացողները՝ 18,6 տոկոսը:

Վառելիքի շուկայում որոշիչ դերը պատկանում է նավթարդյունահանմանը: Տարեկան արդյունահանվում է 3270 մլն տոննա նավթ, որից 77 տոկոսը պատկանում է ОПЕК-ի երկրներին: Նրանց է պատկանում նավթի համաշխարհային պաշարների 40 և գազի 15 տոկոսը: Կարևոր դեր ունեն բնական գազի և քարածուխի շուկաները:

ԳԼՈՒԽ IV
ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲՈՐՄԱՆԵՐ,
ԱՃՈՒՐԴՆԵՐ, ՏՈՆԱՎԱՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՄՆԵՐ

1. Միջազգային առևտրային բորսաներ

Միջազգային առևտրային բորսաները (ՄԱԲ) մշտական գործող շուկաների հատուկ ձև են, որտեղ իրականացվում են միատեսակ որակի, համասեռ հատկանիշի, միմյանց փոխարինող հումքային և պարենային ապրանքների մասսայական առք ու վաճառքի գործարքներ: ՄԱԲ-ի հիմքում ընկած է ԱՄԲ-ը:

Ապրանքային առաջին միջազգային բորսան կազմակերպվել է 17-րդ դարում Ամստերդամում (Հոլանդիա) և աստիճանաբար տարածվել է տարբեր երկրներում:

Առևտրային բորսաները կազմակերպվում են բաժնետիրական ընկերությունների ձևով: Հետևաբար, բորսաներում գործարքներ կարող էին կնքել միայն անդամ բաժնետերերը: Բորսայի անդամները ներդրած կապիտալի դիմաց շահութաբաժին չեն ստանում: Նրանց շահույթը գոյանում է կատարած գործարքների դիմաց հաճախորդներից ստացած վարձատրությունից: Բորսայի անդամները կոչվում են բրոկերներ: Բորսան բրոկերներին ապահովում է աշխատատեղերով, կապի միջոցներով, կազմակերպում է գործառնությունների հաշվառում, որոշում բորսայի գները, մշակում տիպային պայմանագրեր, վարում վեճերի արբիտրաժային քննարկումներ: Ապրանքային բորսաներում ստեղծվում է մասնագիտացված կոմիտեներ, որոնք ղեկավարում են բորսային խորհուրդները նախագահի գլխավորությամբ: Ներկայումս առևտրային բորսաներ գործում էին բոլոր երկրներում: Դրանց միջոցով իրացվում է հումքային և պարենային ապրանքների համաշխարհային առևտրի մոտ 20 տոկոսը: Բրոկերները բորսաներում ապրանքները գնում և վաճառում են՝ հաճախորդների հետ նախօրոք պայմանավորվելով: Գործարքների 5-10 տոկոսը կատարվում է իրական (ոեալ) ապրանքներով՝ վաճառողների կողմից ապրանքը բորսա առաքելով, որտեղից և գնորդներն այն ստանում են, իսկ 90-95 տոկոսը՝ ապառիկ (ֆյուչերային) ձևով: Ապառիկ գործարքով գնումների մոտ 80 տոկոսը կատարվում է վերավաճառքի նպատակով, իսկ 20-ը՝ ապրանքների գների փոփոխությունից առաջացած կորուստների փակման համար: Եթե գործարքները կնքվում էին երկար

ժամանակով, կոչվում են «ֆորվարդ» (հետագա): Քանի որ ժամանակի ընթացքում բորսային գները կարող են փոփոխվել, «ֆորվարդ» գործարքների գները սահմանվում են իրական գործարքների գներին համապատասխան ճշգրտումով:

Միջազգային բորսաներում ապրանքները գնվում և վաճառվում են հաստատված նմուշներով և ստանդարտներով: Գործարքների կնքումը տեղի է ունենում տիպային կոնտրակտներով, որոնցում նշվում է հ բորսայի կողմից սահմանված ապրանքների քանակը, տեսակը, մակնիշը, մատակարարման ժամկետը և այլ ցուցանիշներ: Cum բորսայի կանոնների՝ մատակարարումը պետք է կատարվի կնքվելուց հետո 15 օրվա ընթացքում: Ապրանքների մատակարարումը կատարվում է կոնտրակտի կնքման պահին արձանագրված գներով: Ի տարբերություն իրական գործարքների, ապառիկ գործարքներն ապրանքների մատակարարման կամ ընդունման վերաբերյալ կողմերի համար պարտավորություններ չեն նախատեսում: Այստեղ գնորդը չի շտապում վճարել գնած ապրանքի արժեքը կամ վաճառողը՝ ստանալ անհրաժեշտ գումարը: Պարզապես գործարքի արդյունքը ոչ թե իրական ապրանքի դիմաց ստացված գումարն է, այլ կոնտրակտի կնքման և իրացման օրերի գների տարբերության հաշվարկը: Օրինակ, վաճառողը 3 ամսով բորսային հանձնել է պղինձ՝ մեկ տոննան 460 ֆունտ ստեռլինգով: Եթե այդ ընթացքում պղինձի մեկ տոննայի գինը բորսայում բարձրացել է 5 ֆունտ ստեռլինգով, ապա բորսան վաճառողին պետք է վճարի գնի տարբերությունը: Վճարումը կատարվում է հետագարձ գործարքի

Քանի որ ապրանքային բորսաների գործունեության նպատակը բնակչությանն սպառման ապրանքներով բավարարելն է, իրական ապրանքների առքն ու վաճառքը, հետևաբար, բորսային առևտրում չեն ընդգրկվում արվեստի գործեր, արտադրական և բնակելի շենքեր, գիտական նվաճումներ և այլն: Բորսային ապրանքներ հիմնականում լինում են գունավոր մետաղները, գյուղատնտեսական հումքային և պարենային ապրանքները (բնական մետաքս, բամբակ, բնական կաուչուկ, շաքար, հացահատիկ և այլն): Ժամանակակից մասնագիտացված բորսաները տեղաբաշխված են՝ գունավոր մետաղների (Լոնդոն, Նյու-Յորք), բնական կաուչուկի (Լոնդոն, Նյու-Յորք, Ամստերդամ, Մինգապուր), բամբակի (Լիվերպուլ, Նյու-Յորք, Բոմբեյ, Ալեքսանդրիա, Ման-Պաուլո), վուշի (Լոնդոն, Կալկաթա), հացահատիկի (Լոնդոն, Լիվերպուլ, Անտվերպեն, Միլան, Ռոտերդամ, Չիկագո), շաքարի (Լոնդոն,

Նյու-Յորք, Համբուրգ), սուրճի (Նյու-Յորք, Լոնդոն, Լիվերպուլ, Ամստերդամ, Համբուրգ, Ռոտտերդամ)

2. Միջազգային առևտրային աճուրդներ

Միջազգային առևտրային աճուրդը (ՄԱԱ) հատուկ կազմակերպված, պարբերաբար գործող շուկաների որոշակի տեսակ է, որտեղ հրապարակային առևտրի ձևով նախօրոք պայմանավորված ժամանակում և նշանակված վայրում գնորդների կողմից կատարվում է նախնական դիտում, այնուհետև՝ ապրանքների, գույքի հրապարակային վաճառք մրցութային կարգով: Առևտրի աճուրդային ձևը հարմար պայմաններ է ստեղծում ինչպես վաճառողների, այնպես էլ գնորդների համար: Առաջին հերթին, առավելությունն այն է, որ վաճառողը հնարավորություն է ստանում կարճ ժամանակում և առանց միջոցներ ծախսելու գտնել գնորդների: Իր հերթին գնորդը կարող է դիտել մեծ քանակությամբ ցուցադրական նմուշներ և ընտրել անհրաժեշտ ապրանքներ: Աճուրդի կանոնները շարադրվում են մասնակիցներին տրված տեղեկատվական կյուրթերում: Տարբեր աճուրդների համար առավել կարևոր պայմաններ են ապրանքների ընդունման ժամանակը, վաճառքի կազմակերպումը, պայմանագրերի ձևակերպման և ապրանքների մատակարարման կարգը: Աճուրդի կանոններում նշվում է, որ աճուրդներին մասնակցելու իրավունք չունեն պետական հիմնարկ-ձեռնարկությունները, իշխանության ներկայացուցիչները:

Աճուրդներում վաճառվում են օրիգինալ նմուշներ: Մա բացառում է միատեսակ ապրանքների փոխանակումը: Այդ պատճառով աճուրդի ապրանքները մինչև վաճառքը պետք է դիտվեն գնորդների կողմից: Աճուրդային յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի համար կան առանձին կենտրոններ: Այսպես, մորթի և մուշտակեղեն վաճառելու նպատակով ամեն տարի կազմակերպվում է ավելի քան 150 միջազգային աճուրդ, սակայն հիմնական կենտրոններն են Նյու-Յորքը, Մոնրեալը, Լոնդոնը, Կոպենհագենը, Օսլոն, Ստոկհոլմը, Սանկտ-Պետերբուրգը: Բրդի աճուրդի հիմնական կենտրոններն են Լոնդոնը, Լիվերպուլը, Սելբուրնը, Միդլենդը և այլն: Հարկ է նշել, որ տարբեր երկրների և ապրանքների աճուրդների կանոնները տարբեր են, ինչը պայմանավորված է աճուրդի կազմակերպման և ապրանքատեսակի իրացման առանձնահատկություններով:

Կախված աճուրդի ապրանքների հատկանիշներից, բնույթից,

կազմակերպման առանձնահատկություններից՝ *աճուրդի ձևերը* տարբեր են, քանի որ աճուրդային առևտուրն իրականացնում են.

- աճուրդի մասնագիտացված ֆիրմաները, ¹
- աճուրդի միջնորդ կոմիսիոն ֆիրմաները, ²

• կոոպերատիվները կամ ֆերմերային միություններին պատկանող աճուրդային ֆիրմաները: ³

Աճուրդի մասնագիտացված ֆիրմաներն աճուրդ կազմակերպում են ինչպես իրենց հաշվին, այնպես էլ կոմիսիոն սկզբունքներով: Նրանք իրենց վրա են վերցնում աճուրդի նախապատրաստման և կազմակերպման բոլոր ֆունկցիաները:

Աճուրդի միջնորդ կոմիսիոն ֆիրմաները լայն տարածում են ստացել մորթի-մուշտակեղենի, բրդի, թելի, ծխախոտի և այլ ապրանքների առևտրում: Նրանք միաժամանակ կարող են հանդես գալ որպես միջնորդ ներկայացուցիչ վաճառողի և գնորդի միջև:

Դոուպերատիվներին կամ ֆերմերային միություններին պատկանող աճուրդային ֆիրմաները տարածված են սկանդինավյան երկրներում: Դանիան, Նորվեգիան, Շվեդիան ունեն մուշտակեղենի մենաշնորհ վաճառքի մեկական ֆիրմա:

Միջազգային աճուրդներ կազմակերպվում են տարեկան 2-4 անգամ առևտրական խոշոր կենտրոններում: Աճուրդի կազմակերպումն իրականացվում է 4 փուլով.

- նախապատրաստում,
- ապրանքների դիտում,
- անցկացում,
- գործարքների ձևակերպում և մատակարարում:

Աճուրդի նախապատրաստումն սկսվում է ապրանքների ցուցանմուշների ցուցադրումից: *Դիտումն* աճուրդի կազմակերպման երկրորդ փուլն է, որը ենթադրում է գնորդի մասնակցությունն աճուրդին: Աճուրդի անցկացումը երրորդ փուլն է, որը տեղի է ունենում աճուրդի մասնագիտացված սրահում՝ նախօրոք պայմանավորված օրը և ժամին: Աճուրդավարի կողմից հայտարարվում է վաճառքի սկզբնական գինը՝ մոտավորապես շուկայական գների մակարդակով, իսկ վերջնական գինը որոշվում է ամենաբարձր գինն առաջարկողի կողմից: Եզրափակիչ փուլում կատարվում են աճուրդային *գործարքների ձևակերպում* և ապրանքների հանձնում գնողներին:

Աճուրդներ կազմակերպվում են նաև երկրի ներսում, և դրանք միջազգային բնույթ չեն կրում: Աճուրդային վաճառքը լինում է *հար-*

կադրական, եթե կազմակերպվում է դատական կամ իշխանության օրգանների կողմից՝ մեղավորից պարտքերը գանձելու համար: Հարկադրական ածուրդ կազմակերպվում է նաև անտեր, ժառանգության իրավունքը պետությանն անցած, մաքսատանը բռնագրաված, գրավ դրված և հետ չգնված ապրանքները վաճառելու նպատակով:

Լինում են **կամավոր ածուրդներ**, որոնք կազմակերպվում են գույքի, ապրանքի տիրոջ նախաձեռնությամբ՝ առավել շահութաբեր վաճառքի նպատակով:

ՀՀ կառավարության 1998 թ. հունիսի 25-ի N387 որոշմամբ հաստատված է պետական գույքի՝ ածուրդով մասնավորեցման կարգը: Սահմանվել են ածուրդի ձևերը, մասնավորեցվող գույքի մեկնարկային գինը, ածուրդի իրականացման ժամկետները, ինչպես նաև ածուրդով մասնավորեցման ենթակա ընկերության պարտավորությունները որոշման ընդունման պահին, ներառյալ հարկերի, տուրքերի և այլ պարտադիր վճարումների գումարները: Ածուրդի մասնակցության վճարը հաշվարկվում է տվյալ ածուրդում վաճառվելիք գույքի մեկնարկային գների 5 տոկոսի չափով: Եթե ածուրդի մասնակիցը տվյալ ածուրդի ժամանակ գույք չի գնել, ապա նրա մուծած մասնակցության վճարը վերադարձվում է 10 օրվա ընթացքում:

Ածուրդով մասնավորեցման մասին տրվում է տեղեկատվություն, ուր նշվում է.

- մասնավորեցվող պետական գույքի անվանումը,
- ածուրդով վաճառքի մեկնարկային գինը,
- ածուրդի անցկացման ձևը, վայրը, ամսաթիվը:

Ածուրդը լինում է **դասական**, **հոյանդական**, **լոտային**:

Դասական ածուրդն անցկացնում է ածուրդավարը, որը հրապարակում է մեկնարկային գինը, բնութագրում վաճառվող գույքը: Ածուրդը շարունակվում է այնքան ժամանակ, մինչև մասնակիցներից մեկն առաջարկում է առավելագույն գին: Նա բարձրացնում է իր համարը՝ տալով համաձայնություն հայտարարված գնով գույք ձեռք բերելու մասին, որից հետո ածուրդը դադարեցվում է:

Հոյանդական ածուրդն անցկացնող ածուրդավարը հրապարակում է գույքի բնութագիրը, մեկնարկային գինը, ածուրդի քայլի չափը, որը հավասար է մեկնարկային գնի 5 տոկոսին: Նշված քայլերով մեկնարկային գինն իջեցվում է այնքան, մինչև մասնակիցներից մեկը հայտարարված գնով գույքը ձեռք բերելու ցանկություն է հայտնում: Վաճառքի գինը չպետք է իջնի մեկնարկային գնի 50 տոկոսից:

Լոտային ածուրդի դեպքում լոտերը⁹ (բաժնետոմսեր) վաճառվում են դասական ածուրդի ձևով: Գույքի լոտերի՝ հոլանդական ածուրդի ձևով մասնավորեցման դեպքում վաճառքը կատարվում է հոլանդական ածուրդի սահմանած կարգով:

Ածուրդը համարվում է չկայացած, եթե հաղթողը սահմանված ժամկետում չի վճարում և հրաժարվում է գույքը գնելուց կամ եթե ածուրդին չի ներկայանում ոչ մի գնորդ: Ածուրդում հաղթողը պարտավոր է 10 օրվա ընթացքում ամբողջությամբ վճարել գույքի արժեքը:

3. Առևտրաարդյունաբերական տոնավաճառներ և ցուցահանդեսներ

Առևտրաարդյունաբերական տոնավաճառները տարվա որոշակի ժամանակում որևէ կենտրոնում պարբերաբար կազմակերպվող շուկաներն են: Արտադրության զարգացմանը զուգընթաց ապրանքային խոշոր խմբաբանակների տեղաշարժերը վերածվում են տոնավաճառների և ցուցահանդեսների:

1950-ական թվականներին սկսեցին զարգանալ միջազգային տոնավաճառները: Կազմակերպման նպատակն էր արտադրության նմուշներ, տեխնիկայի նվաճումներ ցուցադրելու միջոցով կնքել առևտրային պայմանագրեր: Տոնավաճառները կազմակերպվում են համաշխարհային, միջազգային, տարածաշրջանային, ազգային մակարդակներով՝ տարբերությամբ, բազմաձևով, մասնագիտացված ձևերով: Միջազգային առավել խոշոր տոնավաճառներ կազմակերպվել են Լայպցիգում, Պոզնանում, Չագրեբում, Փարիզում, Լոնդոնում, Բոնոնում, Բուդապեշտում, Բուխարեստում, Հանովերում, Պլովդիվում, Միլանում, Տորոնտոյում, Իզմիրում, Դամասկոսում, Բադալոնում: Միջազգային տոնավաճառների գործունեությունը ղեկավարում է Միջազգային տոնավաճառների միությունը (USU), որն ստեղծվել է Փարիզում 1925 թ.:

ԽՍՀՄ-ում տոնավաճառներ կազմակերպվել են 1960 թվականից հետո՝ արտադրության միջոցների և ժողովրդական սպառման ապրանքների ֆոնդային պայմանագրերի կնքման նպատակով: Կազմակերպվում էին միութենական, միջհանրապետական, հանրապետա-

⁹ Լոտը միասեռ ապրանքների խմբի ածուրդային վաճառքն է բաժնետոմսերով:

կան մակարդակով ու նպաստում էին արդյունաբերության և առևտրի կապերի ամրապնդմանը:

Առևտրաարդյունաբերական ցուցահանդեսներն, ի տարբերություն տոնավաճառների, կազմակերպվում են ոչ հաճախ՝ նպատակ ունենալով ցուցադրել արտադրության տարբեր բնագավառների, գիտության և տեխնիկայի, արվեստի նվաճումները: Միջազգային ցուցահանդեսներում կնքվող հիմնական գործարքները վերաբերում են մեքենասարքավորումների, երկարատև օգտագործման և լայն սպառման ապրանքների վաճառքին:

Ըստ մասնակիցների կազմի և տնտեսական նշանակության՝ լինում են ազգային, միջազգային, անհատական, մասնագիտացված, ունիվերսալ ցուցահանդեսներ, որոնք լինում են *մշտական գործող* և *ժամանակավոր*, նաև՝ *շարժական* (տեղափոխվող):

Միջազգային ցուցահանդեսները նպաստում են միջազգային առևտրի զարգացմանը, քանի որ դրանց մասնակցում են տարբեր երկրների առևտրային կազմակերպություններ, ֆիրմաներ և անհատ ձեռներեցներ, որոնց միջև ստեղծվում են նոր հարաբերություններ: Այստեղ ցուցադրվում են տարբեր երկրներում արտադրված մեծաքանակ ապրանքային նմուշներ: Ցուցահանդեսներում աստիճանաբար ընդգրկվում են նոր երկրներ, նոր հաճախորդներ: Ցուցահանդեսի աշխատանքներին մասնակցելու, հարցաթերթիկների միջոցով պահանջարկի և առաջարկի հարաբերությունը որոշելու համար տարբեր երկրներից հրավիրվում են առևտրական գործակալներ, սոցիոլոգներ:

Ցուցահանդեսները քաղաքական լծակ, մարքեթինգի և գովազդի միջոց են արտադրության ու տնտեսության զարգացման համար: Դրանք օգտագործվում են նաև ՀՏ համակարգում: Հայաստանի ցուցահանդեսային շուկան կապող օղակ է Եվրոպայի և Ասիայի միջև, նաև՝ տեղեկատվության և հաղորդակցության համալիր միջոց: Հայաստանում տարեկան անցկացվում է 10-12 միջազգային ցուցահանդես, որոնք ընդարձակում են տնտեսական պահանջարկը: Միայն 2005 թ.-ի սեպտեմբերի 15-17-ը Երևանի մարզահամերգային համալիրում կազմակերպվել է «Էքսպո-Ֆորում-2005» միջազգային մասնագիտացված 6 ցուցահանդես («Համագործակցություն-2005», «ԱՄՆ և ՉՆԱՍՏԱՆԻ ՕՐԵՐ» այլն), որոնք կարևոր դեր են խաղացել մեր հանրապետության տնտեսության համար: 2006 թ.-ի հոկտեմբերի 31-ին Հայաստանի առևտրաարդյունաբերական պալատի և «Ագրոբիզնեսի զարգացման կենտրոնի» նախաձեռնությամբ Երևանում բացվեց «Արմպրոդէքսպո-

2006» վեցերորդ միջազգային ցուցահանդեսը, որտեղ ներկայացված էին Հայաստանի 62 տարբեր ընկերությունների և գործարանների արտադրատեսակներ՝ կաթնամթերք, մսամթերք, չրեդեն, պահածոներ, քաղցրավենիք, սիգարետներ, խմիչքների մեծ տեսականի:

Ցուցահանդեսներն արդյունավետ և նպատակային կազմակերպելու համար պարտադիր են հետևյալ կանոնները.

1. Ընտրել ցուցահանդեսի կազմակերպման այնպիսի վայր և ժամանակ, որոնք հարմար կլինեն բոլոր մասնակիցներին:
2. Ունենալ տաղավարների, ցուցասրահների տեղաբաշխման պլան-սխեմա, որպեսզի կիրառվեն ցուցադրման բոլոր ձևերը, և ցուցահանդեսը ծառայի արտասահմանյան ֆիրմաների, արտադրողների և սպառողների շահերին: Ցուցանմուշները ձևավորել, ապրանքներն ապահովագրել վնասվելուց, կորուստներից:
3. Մասնակիցներին ապահովել տրանսպորտի, կենցաղային, սոցիալական և այլ անհրաժեշտ միջոցներով:
4. Ժամանակին ձևակերպել մաքսային և իրավական փաստաթղթերն ու կազմակերպել փոխադրամիջոցների ընդունումը:
5. Կազմակերպել մեքենասարքավորումների ցուցանմուշների մոնտաժում-ցուցադրում, ավարտից հետո՝ ապամոնտաժում, փաթեթավորում և հետադարձ տրանսպորտավորում:
6. Ամփոփել ցուցահանդեսի արդյունքները և գնահատել աշխատանքները:

Ցուցահանդեսների կազմակերպման ընթացքում պետք է կազմակերպել գիտական կոնֆերանսներ, կոնսուլտացիաներ, խորհրդակցություններ, փորձի փոխանակումներ, ցուցահանդեսի ընթացքը լուսաբանելու համար հրավիրել ռադիո-հեռուստատեսության, մամուլի աշխատողների: Տեխնոլոգիական սարքավորումները ցուցադրելուց բացի պետք է փորձարկելու հնարավորություն ստեղծել՝ ճիշտ ընտրություն կատարելու համար: Բացի վերը նշվածից, արդյունաբերական խոշոր քաղաքների ունիվերսալ խանութներում սպառողական ապրանքների ցուցադրման և վաճառքի նպատակով կազմակերպվում են *առևտրական կենտրոններ*, որոնք տոնավաճառների նոր տեսակներ են: Դրանք գործում են մեկ շաբաթ (առևտրական շաբաթ), 10 օր (առևտրական տասնօրյակ), 1 ամիս (առևտրական միամսյակ):

ԳԼՈՒԽ V
ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

1. Տեխնոլոգիաների միջազգային առևտրի էությունը

ՄՏՀ-ի համակարգում ապրանքային առևտրի, կապիտալի արտահանման և մյուս հարաբերությունների հետ միասին 20-րդ դարի երկրորդ կեսին զարգանում է տեխնոլոգիաների միջազգային առևտուրը: Տեխնոլոգիան գիտական նվաճումների արդյունք է: Նոր տեխնոլոգիան թույլ է տալիս կրճատելու արտադրության ծախսերը և էժանացնելու արդյունքը: Տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակումները գիտական նվաճումների միջպետական տեղափոխումներ են առևտրի միջոցով կամ անհատույց տրամադրում, որոնք հիմնականում կատարվում են լիցենզիաների ձևակերպումով: Տեխնոլոգիաների լիցենզավորումը, որպես իրավական ինստիտուտ, գործում է շատ երկրներում: Տեխնոլոգիաների առքն ու վաճառքը վաղուց անցել են ազգային սահմանները և դարձել են միջազգային փոխանակումների օբյեկտ, տնտեսական համագործակցության կարևոր ձև, որի առաջ գալու նախապայմաններն են ԳՏՀ-ի զարգացումը, նոր տեխնոլոգիաների կիրառման պահանջը, ԱՄՖ-ի խորացումը, գիտական հետազոտությունների և փորձակոնստրուկտորական մշակումների (ԳՀՓԿՄ-НИОКР) ստեղծումը: Նոր տեխնոլոգիական լուծումներ պահանջող ԳՀՓԿՄ-ի արդյունքները վերածվեցին փոխանակումների ինքնուրույն օբյեկտի:

ՄՏՀ-ում տեխնոլոգիաների առևտուրը կարևոր տնտեսական գործոն է և տարբերվում է սովորական ապրանքների առևտրից, քանի որ գործարքի օբյեկտ են հայտնագործությունները, տեխնոլոգիական կատարելագործումները, արտադրության նոր մեթոդները, գիտատեխնիկական նվաճումները, որոնք պահանջում են գաղտնիության պահպանում: Հետևաբար, լիցենզիայի օբյեկտը փոխանակման կամ իրացման ոլորտ է դուրս գալիս այլ պայմաններով: Գործարքի օբյեկտ կարող են դառնալ ոչ միայն ավարտուն գործերը, այլև՝

- գիտական հայտնագործությունների,
- գիտատեխնիկական նվաճումների արտադրության,
- գիտատեխնիկական նվաճումների իրացման փուլերում գտնվողները:

ՄՏՀ-ում տեխնոլոգիաների իրացման գործարքներն արդյունավետ են, քանի որ հնարավորություն են տալիս լիովին փոխհատուցելու

գիտահետազոտական աշխատանքների ծախսերը՝ միաժամանակ և՛ վաճառողին, և՛ գնորդին բերելով որոշակի եկամուտ: Այսպես, ամերիկյան «Դյուպոն» ֆիրման ճապոնական «Տայոտեյն» ֆիրմայից մոտ 10 մլն դոլարով գնել է նեյլոնի արտադրության լիցենզիա: Մինչդեռ «Դյուպոն»-ը նույն արտադրության կազմակերպման համար պետք է ծախսեր 27 մլն դոլար: Բացի այդ, լիցենզիաների գնումը թույլ է տալիս ժամանակ շահել, ինչը ԳՄ-ի մրցակցային պայքարում կարևոր գործոն է: Միջազգային առևտրի ամբողջ եկամտի 7 տոկոսն ստացվում է տեխնոլոգիաների իրացման գործարքներից: Արտասահմանյան արտոնագրերի օգտագործումը Գերմանիային և Ճապոնիային հնարավորություն տվեց բարձրացնելու սեփական արտադրանքի մրցունակությունն արտաքին շուկայում: Տեխնոլոգիաների արտահանումներն ընդգրկում են առաջին հերթին արդյունաբերության արագ աճող ճյուղերը (քիմիական, էլեկտրատեխնիկական, մետաղամշակման): Արտաքին առևտրի ավանդական ձևերի հետ լայնորեն օգտագործվում են նաև գիտատեխնիկական տեղեկատվության փոխանակությունը, սարքավորումների երկարաժամկետ վարձակալումը, շինարարության մատակարարումը: Տեխնոլոգիաների փոխանակումներն ապահովում են ոչ միայն արդյունաբերական արտադրանքի աճի բարձր տեմպեր, այլև կատարելագործում են նրա առանձին արտադրատեսակների, հանգույցների պատրաստման և դրանց կոմպլեկտավորող մասերի արտադրությունը:

Տեխնոլոգիաների միջազգային առևտուրն իրագործվում է արտոնագրերով և լիցենզիաներով: Երբեմն, որպես արտահանողներ, հանդես են գալիս մեքենաշինական այն ֆիրմաները, որոնք իրենց դուստր ձեռնարկությունների կամ արտասահմանյան ֆիրմաների միջոցով կարողանում են ապահովել սեփական արտադրության առաջատար դերը: Հանդիսանալով տնտեսական գործունեության կարգավորման մեթոդներից մեկը՝ լիցենզավորման գործընթացը լուծում է հետևյալ **խնդիրները**.

- ապահովում է պետության և հասարակության տնտեսական շահերը,
- տնտեսական գործունեության իրականացման համար ստեղծում է ազատ պայմաններ,
- պահպանում է սեփականության բոլոր ձևերի հավասարությունը:

2. Տեխնոլոգիաների առևտրի տեսակները և ձևերը

Տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակումները երկրների միջև կարելի է դիտարկել երկու մակարդակով.

- *ոպytu* գիտատեխնիկական գիտելիքների գնում և օգտագործում,

- *ոպytu* տեխնոլոգիական գործընթացի փորձի փոխանակում:

Տեխնոլոգիաները փոխանակվում են *առևտրային* և *ոչ առևտրային ճանապարհով*:

Առևտրային ճանապարհով փոխանակումներն իրականացվում են.

- ազդեցատների, ավտոմատ և էլեկտրոնային սարքավորումների, հաստոցների, հոսքային զծերի վաճառքի,

- միջազգային համաձայնության շրջանակներում գիտատեխնիկական տեղեկատվության (կոնստրուկտորական, արտոնագրերի, նոու-հաուի, գրանցված ապրանքային նշանների, արդյունաբերական նմուշների և այլնի) օգտագործման իրավունքի փոխանցման (տրանսֆեր),

- ուղղակի ինվեստիցիաների և շինարարությունների կատարման, ֆիրմաների, ձեռնարկությունների վերակառուցման, արտադրության արդիականացման,

- նոր տեխնիկա-տեխնոլոգիական մշակումների բազայի վրա մեքենաների և սարքավորումների ստեղծման,

- արտոնագրերի և արտոնագրված սեփական արդյունաբերական լիցենզիաների վաճառքի,

- աշխատուժի վերապատրաստման և ինժինիրինգային ծառայությունների,

- պորտֆելային ինվեստիցիաների, այդ թվում՝ համատեղ ձեռնարկությունների կազմակերպման միջոցով:

Առևտրային ճանապարհով տեխնոլոգիաների փոխանակումները ձևակերպվում են լիցենզային պայմանագրով, որի արտոնագրված տեղեկատվության հետ կարող է բովանդակել մի շարք այլ դրույթներ և պահանջներ: 2004 թ. բարձր տեխնոլոգիաները ճապոնիայի արտահանման մեջ կազմեցին 28, Մեծ Բրիտանիայում՝ 31, Նիդերլանդներում և ԱՄՆ-ում՝ 32, Իռլանդիայում՝ 48 տոկոս:

Ոչ առևտրային ճանապարհով տեխնոլոգիաները փոխանակվում են.

- տեղեկատվության, մասնագիտական գրականության, համակարգչային տվյալների, արտոնագրերի, տեխնոլոգիաների, գովազդների, հրապարակումների, գիտական կոնֆերանսների, ցուցահանդեսների, տոնավաճառների, սիմպոզիումների, ակումբների,

- ուսուցման, պրակտիկ գործունեության, գիտնականների ու մասնագետների միգրացիայի և այլնի միջոցով:

ՄՏՀ-ում տեխնոլոգիաները հանդես են գալիս նյութաիրական տեսքով: Հետևաբար, տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակում-
http կատարվում է որպես *սայրանքի*, *կապիտալի* և *աշխատուժի արտահանում*:

Որպես *սայրանք*, տեխնոլոգիաների միջազգային առևտուրը ՄՏՀ-ի *պենետրիսմիկ* ձևերից է և իրականացվում է որպես.

- արտոնագրային միջազգային առևտուր, որով տեխնոլոգիայի տերն օգտագործման իր իրավունքը զիջում է գնորդին,

- լիցենզային համաձայնագրերով միջազգային առևտրական գործարք, որի համաձայն սեփական հայտնագործությունը կամ տեխնիկական գիտելիքները տրամադրվում է գնորդին՝ ժամանակավոր կամ մշտական օգտագործման համար,

- նոու-հաու՝ տեխնիկական փորձի և արտադրության գաղտնիքների (ներառյալ տեխնոլոգիական, տնտեսական, վարչական, ֆինանսական բնույթի տեղեկությունները) տրամադրում,

- ինժինիրինգային ձևով տեխնոլոգիական գիտելիքների տրամադրում՝ սարքավորումների ձեռք բերման, մոնտաժման և գեղված կամ վարձակալած մեքենաների ու սարքավորումների շահագործման համար:

1980 թ.-ից հետո տեխնոլոգիաների առևտրի համաշխարհային շրջանառությունն աճեց 15 անգամ: Ենթադրվում է, որ 2005 թ.-ից հտմնային կաճի և կհասնի 500 մլրդ դոլարի:

Որպես *կապիտալի արտահանում*, տեխնոլոգիաների փոխանակում նշանակում է դրանց օգտագործում միջազգային համագործակցության իրականացման համար ուղղակի ինվեստիցիաների ձևով: Նոր տեխնոլոգիաներն օգտագործելու, ծառայություններ տրամադրելու (մոնտաժելու և շահագործելու) համար պահանջվում է *որակյալ աշխատուժի արտահանում*:

Տեխնոլոգիաների միջազգային առևտուրն իրականացվում է.

1. *Մատակարարման* ձևով. օրինակ՝ ամերիկյան «Меткомедиа ИНТЕРНЭШН ТЕЛЕКОМ-ЮНИКЭЙШНС» ընկերությունը մատակարարել է

«Флекс» ստանդարտի «Мобил телеком» նոր փեյջինգային տեխնոլոգիա, որի htm միաժամանակ ռուսական ընկերությունը «Моторола» ընկերությունից պետք է գնի փեյջերներ և հեռահաղորդակցման սարքավորումներ:

2. *Ներֆիրմային* ձևով՝ նոր տեխնոլոգիաներ տրամադրելով անդրազգային կորպորացիաների (ԱԱԿ) շրջանակներում իրենց մասնաճյուղերին կամ դուստր ընկերություններին: Ըստ որոշ տվյալների՝ համաշխարհային առևտրի 2/3-ը բաժին է ընկնում ներֆիրմային լիցենզիաներով փոխանակումներին: Այսպես, գոբալ ինվեստիցիաների գծով ՄԱԿ-ի զեկուցման (1997 թ.) համաձայն՝ տեխնոլոգիաների բնագավառի արտասահմանյան բոլոր միատերերի (роялти) 70 տոկոսը բաժին է ընկնում գլխավոր ընկերություններին և նրանց արտասահմանյան մասնաճյուղերին (ԱՄՆ-ում և Մեծ Բրիտանիայում՝ 80, Գերմանիայում՝ մինչև 90 տոկոս):

Անդրազգային կորպորացիաների շրջանակներում տեխնոլոգիաների ակտիվ փոխանակումները նպաստում են նոր տեխնոլոգիաների լայն կիրառմանը (չվախենալով գիտատեխնիկական նվաճումների մոնոպոլ սեփականության կորստից), ԳՀՓԿՄ-ի վրա տեսակարար ծախսերի կրճատմանը, մայր ընկերությունների օգուտների ավելացմանը, քանի որ շատ երկրներում հոբ տեխնոլոգիաների ստացման համար վճարումներն ազատվում են հարկումից: Բացի դրանից, տեխնոլոգիաների վաճառքի ժամանակ ԱԱԿ-ի համար հնարավորություն է ստեղծվում հաղթահարելու այս կամ այն երկրի փակ շուկայի արգելքները, քանի որ ընդունող երկրում տեխնոլոգիաներին հաջորդում են ծառայությունները:

3. *Միջֆիրմային* ձևով՝ փոխանակումներ կատարելով լիցենզային, կոոպերացիոն, կառավարչական և արտասահմանյան այլ ֆիրմաների htm: Օրինակ, ամերիկյան «Քսերոքս» ընկերության և իտալական «Օլիվետտի» խմբի միջև հաստատված գործընկերային հարաբերությունները վերջինիս տալիս են ամերիկյան թվային և լազերային տեխնոլոգիաների մուտքի իրավունք, իսկ փոխանակումը «Քսերոքսին» տալիս է օֆիսային սարքավորումների բնագավառում «Օլիվետտիի» «Լեքսիկոն» ստորաբաժանման արտադրանքը:

Տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանցումները կատարվում են փուլերով.

- տեխնոլոգիաների ընտրություն և ձեռք բերում,
- Ատք բերած տեխնոլոգիաների յուրացում և հարմարեցում,

• տնտեսության մեջ տեխնոլոգիաների օգտագործում և կատարելագործում:

4. *Միջազգային ռազմավարական միությունների* միջոցով: Օրինակ, ամերիկյան «Дженерал электрик» և ճապոնական «Тошиба» ընկերությունները համատեղ արտադրում են գազային տուրբիններ, ինչպես նաև ИБМ (ԱՄՆ), «Тошиба» (Ճապոնիա), «Томсон» (Ֆրանսիա) և «Сименс» (ԳԵՄ) ընկերությունները համատեղ մշակում են միկրոսխեմաներ:

5. *Միջազգային արտոնագրային-լիցենզային գործարքների միջոցով*՝ մի մասը՝ պայմանագրերով, մյուսը՝ վաճառքի միջոցով: Արտասահմանյան գործընկերներին տրվում է *միջազգային լիցենզավորում*, որը միջազգային առևտրի հիմնական ձևն է:

Միջազգային տեխնոլոգիաների փոխանակումների առաջատար դերը պատկանում է զարգացած երկրներին՝ ԱՄՆ-ին, Արևմտյան Եվրոպային, Ճապոնիային, նոր ինդուստրիալ երկրներ Չինաստանին, Հնդկաստանին և մյուսներին: 1970-ական թվականներին համաշխարհային էկոնոմիկայում միջազգային լիցենզային գործարքները կազմում էին 7, իսկ հազարամյակի վերջում՝ 60-65 մլրդ դոլար: 2002 թ. ընդունվել է միջազգային համաձայնագիր՝ առաջիկա 10 տարիներին պետական գիտատեխնիկական քաղաքականություն վարելու մասին:

6. *Միջազգային տեխնիկական օգնությունների միջոցով*, որոնք հիմնականում իրականացվում ևս ներդրումներով, աջակցություններով, համատեղ գործունեությամբ:

3. Միջազգային արտոնագրային-լիցենզային գործունեություն

Լիցենզային համաձայնություն կնքվում է օտարերկրյա և տվյալ երկրի կազմակերպությունների, ֆիրմաների միջև՝ արդյունաբերության, շինարարության կամ համալիր սարքավորումների մատակարարման հոմոմք: Համաձայնագրում նշվում են լիցենզիայի տեսակը (վճարովի, անվճար), տեխնոլոգիաների օգտագործման ծավալն ու բնույթը (հասարակ, բացարձակ, լրիվ), ձևերը և ժամկետները, գնորդին փաստաթղթեր հանձնելու, տեխնիկական օգնություն ցույց տալու, տեխնոլոգիաները տեղադրելու պայմանները, վճարման չափերը և ձևերը: Լիցենզային համաձայնագրերով հայտնագործությունները և գիտական նվաճումներն իրացվում են նմուշների, տեխնիկական փաստաթղթերի, համալիր սարքավորումների ձևով: Տեխնոլոգիաների

տերն անձանց կամ կազմակերպություններին տալիս է արտոնագրված հայտնագործությունների նոու-հաուի՝ տեխնոլոգիաների, արտադրական փորձի օգտագործման իրավունք: Տեխնոլոգիաների կամ տրամադրված ծառայությունների օգտագործման դիմաց լիցենզիարն ստանում է վարձատրություն կամ փոխհատուցում:

Լիցենզային համաձայնագրերը լինում են *ինքնուրույն*, երբ գնորդին տրվում են միայն տեխնոլոգիա կամ տեխնոլոգիական գիտելիքներ, և *ուղեկցող*, որի դեպքում տեխնոլոգիական սարքավորումների մատակարարման հետ տրամադրվում են նաև ինժեներախորհրդատվական և տեղադրման ծառայություններ: Համաձայնագրեր կարող են կնքել արտոնագրման իրավունք չունեցող, սակայն լիցենզիա գնող երկրները: Օրինակ, Ավստրիայում, Դանիայում, Գերմանիայում, Նիդերլանդներում, Շվեյցարիայում, Ճապոնիայում արգելված է քիմիական արտադրանքների արտոնագրումը:

Արտոնագրային գործունեությունն իր բնույթով նման է լիցենզիայի գործարքներին: Գործունեության ժամկետը սահմանվում և չեղյալ է համարվում ազգային օրենսդրությամբ, իսկ հաստատվելիս գանձվում է պետական տուրք: Արտոնագրային համաձայնագրերը մեծ կիրառում ունեն արտադրության մասնագիտացման և կոոպերացման, ԱՄՖ-ի խորացման պայմաններում: Արտոնագիրը պետք է ունենա տեխնիկատնտեսական բարձր ցուցանիշներ և համապատասխանի համաշխարհային նվաճումներին: Որպեսզի արտաքին շուկայում արտոնագիրը լինի մրցունակ, պետք է կատարվի գիտական, փորձակոնստրուկտորական և նախագծատեխնոլոգիական աշխատանքների հետազոտություն:

Զարգացած երկրների առաջատար ընկերությունները, իրենց արտոնագրային-լիցենզային գործունեությունը կազմակերպելիս, նպատակ ունեն.

- պահպանելու առևտրական գործարքները ներքին և արտաքին շուկաներում,
- զարգացնելու արտադրության միջազգային մասնագիտացումը և կոոպերացումը,
- կազմակերպելու միջազգային ցուցահանդեսներ, գիտական կոնֆերանսներ,
- գովազդելու ունեցած նվաճումները, ստանալու պատվերներ, փոխանակելու գիտական մտքի, մասնագետների, մասնագիտական փորձ,

• ձեռք բերելու համագործակցություն, փոխանակելու արտոնագրեր:

Գործնականում կիրառվում է *լիցենզային վճարումների* երկու հիմնական տեսակ՝ *պարբերաբար վճարում*, որի չափը կախված է լիցենզիայի օգտագործման տնտեսական արդյունքից, և *միանվագ վճարում*, որը ժամանակի առումով կապված չէ լիցենզիայի փաստացի օգտագործման հետ, այլ սահմանված է նախօրոք՝ փորձագիտական գնահատումների հիման վրա: Միջազգային պրակտիկայում հաճախ լիցենզային վճարումը կատարվում է գնորդի կողմից փոխհատուցման ձևով՝ արժեքի 5-20 տոկոսի չափով, թեև որոշ դեպքերում այն կարող է նաև բարձր լինել: Ելևելով տեխնոլոգիաների փոխանակումների նպատակից, նյութական և աշխատանքային ծախսերից, խնայողության և սոցիալական խնդիրների լուծումներից՝ հնարավոր է օգտվել վճարման *ակցեյտ* ձևից: Այսպիսով, արտոնագրային-լիցենզային գործունեության վերջնական արդյունքը գնումների դիմաց վճարումն է, որի համար կարևոր նշանակություն ունեն դոլարի արժեքի տատանումը, ինչպես նաև գիտահետազոտական, տեխնոլոգիական և այլ աշխատանքների արժեքների գնահատումը:

Տեխնոլոգիաների միջազգային առևտրում լիցենզիաները լինում են *բաց* և *անհատական* (հատուկ): *Բաց լիցենզիաների* դեպքում տեխնոլոգիաների արտահանման և ներմուծման մասին թույլտվությունը պետական համապատասխան մարմինները հրապարակում են մամուլում: *Անհատական լիցենզիա* տրվում է առանձին անձանց՝ որոշակի քանակով և արժեքով ապրանքներ արտահանելու և ներմուծելու համար: Տրվում է մատակարարվող ապրանքների հետ միասին կամ նախապես՝ մաքսային հիմնարկության միջոցով, որպես ապրանքը պետական սահմանով անցկացնելու թույլտվություն:

Լիցենզային համաձայնությունները լինում են *բացառիկ*, *հասարակ* և *լրիվ*:

Բացառիկ համաձայնությունը տարածված ձև է և բնորոշ է ոչ սերիական ապրանքների փոխանակումներին: Այս դեպքում լիցենզիատը տեխնոլոգիաների օգտագործման բացառիկ իրավունք ստանում է նախօրոք պայմանավորվածության հիման վրա, իսկ լիցենզիայի սեփականատերն այդ ընթացքում իրավունք չունի այն տրամադրելու ուրիշի: *Հասարակ համաձայնությունը* լիցենզիատին իրավունք է տալիս տեխնոլոգիան կամ նոու-հաուս օգտագործելու որոշակի պայմաններում: Սակայն լիցենզիայի տերն իրավունք ունի ինչպես օգտագոր-

ծելու, այնպես էլ նույն պայմանով ուրիշ գնորդներին տալու: Հասարակ լիցենզիայի համաձայնությունն ավելի շատ օգտագործվում է լայն սպառման ապրանքների արտադրության ոլորտում (դեղամիջոցներ, սննդային ապրանքներ և այլն): *Լրիվ համաձայնության* դեպքում պայմանագրի ժամկետում լիցենզիա գնողին տեխնոլոգիաները լրիվ օգտագործելու իրավունք է տրվում, իսկ վաճառողը գրկվում է այդ իրավունքից: Փաստորեն այս ձևը համարվում է արտոնագրի վաճառք: Լրիվ լիցենզիայի պայմանագիր կնքվում է այն դեպքում, երբ լիցենզիայի տերն ինքնուրույն չի կարող օբյեկտը ո՛չ օգտագործել, ո՛չ էլ որոնել այլ գնորդներին:

Տեխնոլոգիաների անստորում փորձարկվում է նաև *խաչած* լիցենզավորումը, եր մեկը մյուսին լրացնող սեփական օբյեկտները փոխանակվում կամ տագործվում են համատեղ:

4. Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկա

Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկան (ՏՄՇ) երկրների միջև իրացնում է տեխնոլոգիաներ, սարքավորումներ:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին ՏՄՇ-ի առաջացումը նպաստեց արտոնագրային համակարգի ներդրմանը, որով ամրապնդվեց տեխնոլոգիաներ ստեղծողների սեփականության իրավունքը: Նման համակարգ ԱՄՆ-ում ներդրվել է 1787, Ֆրանսիայում՝ 1791, Ռուսաստանում՝ 1812, Իսպանիայում՝ 1820 թվականին: ՏՄՇ-ն հատուկ զարգացում ապրեց 20-րդ դարում ԳՏԱ-ի պայմաններում: ՏՄՇ-ի գործակալներ համարվում են խոշոր արդյունաբերական ընկերությունները, ֆիրմաները, որոնք վաճառում և գնում են գիտատեխնիկական գիտելիքներ, տեխնոլոգիաներ: 1980-ական թվականների վերջին առաջացան տեխնոլոգիաների փոխանակման ընդհանուր հիմնահարցեր, քանի որ ԳՀՓԿՄ-ի վրա ծախսեր կատարող ընկերությունները պետք է ձգտեին վերականգնել այդ ծախսերը՝ դրանց փոխանակման միջոցով:

ՏՄՇ-ի *սուբյեկտներն* են պետությունները, կազմակերպությունները, ֆիրմաները, գիտական հիմնարկները, ֆիզիկական անձինք (մասնագետներ, գիտնականներ) և այլն: ՏՄՇ-ի օբյեկտ համարվում են *առարկայական* (սարքավորումներ, ագրեգատներ, գործիքներ, հոսքային գծեր և այլն) և *ոչ առարկայական* (տեխնիկական փաստաթղթեր, գիտական փորձեր և այլն) ինտելեկտուալ գործունեության արդյունք-

ները: Մակայն ոչ բոլոր տեխնոլոգիաներն են ապրանք: Դրանք ապրանք են դառնում միայն որոշակի պայմաններում: Նույնիսկ արտոնագրված նորությունից աշխարհում օգտագործվում է միայն 3-5 տոկոսը, և գաղափարը մինչև ապրանք դառնալն անցնում է երկար ուղի: Յուրաքանչյուր 100 գաղափարից մշակվում է մեկը, և 100 նոր ապրանքից 10 տոկոսն է ընդունվում շուկայի կողմից: Այսպիսով, «գաղափար-շուկա» շարժման որոշակի փուլում նոր տեխնոլոգիան դառնում է ապրանք, ունենում ապրանքային տեսք և բավարարում ապրանքի համար սահմանված պահանջները:

Տեխնոլոգիաների միջազգային առևտուրն իր առանձնահատկություններով տնտեսական հարաբերությունների յուրահատուկ ձև է: Դա կոմերցիոն հիմունքներով օտարերկրյա սպառողներին գիտատեխնիկական միջոցների մատակարարում է, որն ունի ոչ միայն գիտական, այլև կիրառական բնույթ և ապրանքավորվում է նոր արտադրանքի թողարկում: Նոր միջոցների ձեռք բերումը կատարվում է բարձրորակ արտադրանք վաճառողների և մասնագետ գնորդների միջոցով: Տեխնոլոգիաները համարվում են ինտելեկտուալ սեփականություն և պաշտպանվում են ազգային օրենսդրությամբ, միջազգային համաձայնություններով:

21-րդ դարի սկզբին միջազգային իրավական արտոնագրային պահանջները մշակվել են եվրոպական տարածաշրջանային արտոնագրային համակարգի կողմից՝ 1973 թ. եվրոպական արտոնագրային կոնցեպցիայի հիման վրա: Եվրոպական արտոնագրային գերատեսչությունն առաջին արտոնագիրը տվել է 1980 թ., իսկ 1990 թ. արդեն ձևակերպվել է 200 հազարերորդը:

ՄԱԿ-ի համակարգում գործում է մասնագիտացված հիմնարկություն՝ Ինտելեկտուալ սեփականության համաշխարհային կազմակերպություն (ՅՕԻՑ), որը հիմնվում է կոնվենցիաների, պայմանագրերի վրա: Այն կազմակերպում է մասնագետների պատրաստում զարգացող երկրների համար, մշակում է օրենքներ արդյունաբերության, ապրանքային նշանների և այլ օբյեկտների համար, օգնում է զարգացող երկրներին արտոնյալ պայմաններով այլ երկրներից ստանալ տեխնոլոգիաներ:

ՌԴ և ՀՀ կառավարությունների միջև ստորագրվել է գիտատեխնիկական համագործակցության արձանագրություն, ըստ որի տնտեսական, առևտրական, գիտատեխնիկական պայմանները կողմերի համար պետք է լինեն փոխադարձ, նպատակահարմար, ապահովեն

կողմերի շահերը, հեղինակային իրավունքի պայմանները: Ռուսաստանի «Агролизинг» ընկերությունը նպատակ ունի Հայաստանում ներդնելու 15-20 մլն դոլար՝ մասնավորապես կոմբայն, տրակտոր և պահեստամասեր արտադրելու համար: Ցանկացած տեխնոլոգիայի մատակարարում ուղեկցվում է փաստաթղթերով, լիցենզիայով: Բացի դրանից մատակարար ֆիրման կատարում է նաև տեխնոլոգիաների տեղադրում, գործարկում, անձնակազմի ուսուցում:

Տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակումների ժամանակ անհրաժեշտ է, որ այն լինի նոր, հետ չնաա իր տեսակի արտադրանքներից և ծառայի նպատակին: Ինչպես օգտագործվող, այնպես էլ դեռևս չտեղադրված տեխնոլոգիան պահանջում է էական հարմարեցումներ, փոփոխություններ: Վաճառքի ժամանակ շուկայի կողմից կատարվում են իրավաբանական ձևակերպումներ, արտոնագրային պաշտպանվածություն, երաշխավորում: Տեխնոլոգիաներ մատակարարող ֆիրմաները հանձնման ժամանակ պետք է պահպանեն մատակարարման բոլոր կանոնները: Տեխնոլոգիաներ արտադրող և արտահանող ֆիրմաները, պաշտպանելով իրենց իրավունքները, ձգտում են դրանք արտոնագրել 25-ից ոչ պակաս հիմնական սրջակից զարգացած ինդուստրիալ երկրներում: «Կյանքի առաջին փուլում» նախապատվությունը տրվում է պատրաստի արտադրանքի վաճառքին: Տեխնոլոգիաների փոխանակումների երկրորդ փուլում վաճառողը գնորդին օգնում է ուղղակի ինվեստիցիաներով: Տեխնոլոգիաների առևտրում առաջատար տեղեր են զբաղում զարգացած երկրները, որոնց բաժինը տեխնոլոգիաների համաշխարհային արտահանման մեջ կազմում է մոտ 80 տոկոս: Դրա ավելի քան 60 տոկոսը բաժին է ընկնում ԱՄՆ-ին: Արտոնագիր արտահանող և ներմուծող երկրների մեջ են նաև Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան, Շվեյցարիան, Շվեդիան, Ճապոնիան: Սնդարդյունաբերության տեխնոլոգիաների արտոնագիր և լիցենզիա արտահանող երկիր է Շվեյցարիան: Ներմուծողներից առաջին տեղն են զբաղեցնում Գերմանիան, Ճապոնիան: Վերջինս լիցենզիա ներմուծողից վերջին տասնամյակում դարձել է լիցենզիա արտահանող երկիր: Ճապոնիայի արդյունաբերության ինտենսիվ և արագ զարգացման հիմնական պատճառն առաջավոր տեխնոլոգիաների ձեռք բերումն էր մյուս զարգացած երկրներից: 1950-1970-ական թվականներին Ճապոնիան գնում և ներդնում էր տեխնոլոգիաներ: Այդ տարիներին Ճապոնական ընկերությունները կնքել են մոտ 3 հազար տեխնիկական համաձայնագիր, որոնց կեսից ավելին՝ ԱՄՆ-ի հետ: 1970-ական թվականներից

հետո Ճապոնիան դարձավ խոշոր տեխնոլոգիաների երկիր՝ շարունակելով նաև լիցենզիաների գնումները: Միայն 1979 թ. լիցենզիաների ձեռք բերման համար Ճապոնիան վճարել է 1260 մլն դոլար՝ 3 անգամ ավելի, քան 1970 թ.: 1980-ական թվականներին շարունակվում էր արտասահմանյան տեխնոլոգիաներ ձեռք բերելու միտումը, միաժամանակ կատարվում էր լիցենզիաների վաճառք մյուս երկրներին:

Աղյուսակ 5.1

Մակրոտեխնոլոգիաների միջազգային շուկա (մլրդ դոլար)¹⁰

Մակրոտեխնոլոգիաներ	1996թ.	2010թ. սպասվող	2015թ. սպասվող
1	2	3	4
Ավիացիոն	4,0	18-22	28
Տիեզերագնացության	0,9	4	8
Միջուկային	0,6	6	10
Նավաշինության	0,4	4	10
Ավտոմոբիլաշինություն	0,2	2	6-8
Տրանսպորտային մեքենաշինություն	0,6	4	8-12
Քիմիական մեքենաշինություն	0,6	3	8-10
Հատուկ մետալուրգիայի, քիմիայի, նոր նյութերի	7,0	12	10-18
Նավթարդյունահանման և վերամշակման	6,4	8	12-22
Գազարդյունահանման և տեղափոխման	0,6	7	22-28
Էներգատեխնիկական մեքենաշինության	0,5	4	10-14
Արդյունաբերական սարքավորումների, հաստոցաշինության	0,2	24	22-27
Միկրո և ռադիոէլեկտրոնային	0,05	4	7-9
Համակարգչային և տեղեկատվական	0,05	4,6	7-8
Հաղորդակցության, կապի	0,2	3,8	12
Բիոտեխնոլոգիաների	0,4	6	10
Ընդամենը	22,6	94-98	144-180

¹⁰ Авдокушин Е. Ф., Международные экономические отношения, М., Юрист, 1999, стр. 202.

Պետությունների միջև լիցենզային պայմանագրերը կնքվում են 15-20 տարով: Վճառողը պարտավոր է հոգ տանել լիցենզային տեխնոլոգիաներով թողարկվող արտադրանքի որակի համար՝ պահպանելով արտադրանքի ստանդարտները և տեխնիկական պայմանները: ԱՄՆ-ն ամեն տարի լիցենզիաների վաճառքից ստանում է ավելի քան 1 մլրդ դոլար: Գործնականում ԱՄՆ-ի տեխնոլոգիաները և՛ քանակով, և՛ որակով գերազանցում են եվրոպական երկրներում արտադրված տեխնոլոգիաներին:

Տեխնոլոգիաների ընդհանուր շուկայի շրջանակներում իր կարևոր բաժինն ունի մակրոտեխնոլոգիաների շուկան: *Մակրոտեխնոլոգիան* ամբողջապես գիտատար արտադրություն է, որը համաշխարհային շուկայի համար թողարկում է կոնկրետ արտադրանք՝ ինքնաթիռներ, նավեր, ատոմային ռեակտորներ, ատոմակայանների համար սարքավորումներ և նմանատիպ տեխնիկա: Արդյունաբերական զարգացած յոթ երկիր, տեղ լինելով մակրոտեխնոլոգիաների 46 արտադրատեսակի, կատարում են դրանց առևտրի 80 տոկոսը: ԱՄՆ-ն ամեն տարի գիտատար տեխնոլոգիաների արտահանումից ստանում է մոտ 700, Գերմանիան՝ 530, Ճապոնիան՝ 400 մլրդ դոլար: Այդ շուկան բարձր մրցակցային է և հեռանկարային:

Շատ երկրներ հանդես են գալիս որպես տեխնոլոգիաների հիմնական սպառողներ: Ճապոնիայի գնումներն ամբողջ ներմուծման մեջ կազմում են 16 տոկոս: ՏՄԵ-ից ակտիվորեն օգտվում է նաև Գերմանիան: Մեծ պահանջ ունեն գարգացող՝ առաջին հերթին նոր ինդուստրիալ երկրները (Հարավային Կորեա, Մինգապուր, Հոնկոնգ (Սյանգան), Թայվան և մյուսներ): Մի կողմից նրանք հանդես են գալիս որպես տեխնոլոգիաներ գնողներ և վարձակալներ, մյուս կողմից իրենք են դառնում նոր տեխնոլոգիաներ արտադրողներ և միջազգային շուկայում վաճառողներ: Պետք է նշել, որ տեխնոլոգիաների միջազգային առևտուրը նպաստեց Ճապոնիայի, Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների զարգացմանը, տնտեսությունների վերակառուցմանը, կառավարչական կառուցվածքի ամրապնդմանը, բավարարեց նրանց ներքին պահանջարկը և հնարավորություն տվեց միջազգային շուկայում վաճառելու էքսպանսիայի քաղաքականություն:

ՏՄԵ-ի *առանձնահատկությունն* այն է, որ միջազգային խոշոր ընկերությունները մոնոպոլացվում են: Հատկապես նրանց ուժերով է իրականացվում բազմաթիվ գիտատար թանկարժեք տեխնոլոգիաների թողարկումը: Այդ տեսակետից երկրները բաժանվում են հետևյալ

խմբերի.

- լիցենզիաների գերակշիռ մասն արտահանող զարգացած երկրներ,
- լիցենզիաների գերակշիռ մասը ներմուծող զարգացած երկրներ,
- ներմուծող-արտահանող զարգացող երկրներ (Արգենտինա, Բրազիլիա, Մեքսիկա, Հնդկաստան, Թուրքիա):

5. Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկայի կարգավորումը

Տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակումների և ՄՏՀ-ի իրականացման ընթացքում ծագում են տարբեր հարցեր, որոնք պահանջում են պետական կարգավորում: Տեխնոլոգիաների ներմուծման և արտահանման պետական *ուղղակի կարգավորումն* իրականացվում է հատուկ հսկող օրգանների կողմից՝ կիրառվելով մաքսային և սահմանային հսկողության մեթոդներ: Տեխնոլոգիաների փոխանակումների *անուղղակի կարգավորումը* կատարվում է պետական համակարգերի, արտոնագրերի և առևտրական նշանների գրանցման միջոցով:

Լիցենզիաների օգտագործման թույլտվություն տալով՝ պետությունն անուղղակի պատասխանատվություն է կրում սպառողների առջև, քանի որ նրա դերը միայն տնտեսական գործընթացներն արգելելը կամ սահմանափակելը չէ: Նա պայքարում է նաև երկրի տնտեսական ներուժի ավելացման, արտադրողների և սպառողների շահերի պաշտպանության համար: Շուկայական տնտեսությանն անցնելու գործընթաց պահանջում է պետական կարգավորման համակարգի փոփոխություններ: Հաճախ օրգանավորվում են վարչական մեթոդներ՝ սահմանելու արտահանման քվոտաներ: Համաշխարհային շուկայում տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակումների վրա պետական կարգավորում և վերահսկողություն իրականացվում է մրցակցային պայքարում արդարության և տեխնոլոգիաների առաջատարության պահպանության համար: Վերջինս կարևոր է, քանի որ որևէ երկիր, լինելով այս կամ այն տեխնոլոգիաների ծավալուն արտադրանք թողարկող առաջատար, հարաբերական առավելություն է ձեռք բերում մյուս երկրների նկատմամբ՝ սահմանելով պետական հսկողություն, որպեսզի արտադրական տեխնոլոգիան չճառայի ռազմական նպատակների, քիմիական, բակտերիոլոգիական, հրթիռային զենքերի ստեղծմանը: Լիցենզիաների միջազգային շուկայի կարգավորումն

իրականացվում է արտոնագրային օրենսդրության միջոցով: ԵՄ երկրների արտոնագրման օրենսդրությամբ արգելվում է ապրանքային նշանների և արտոնագրերի դիտավորյալ չօգտագործելը, եթե այն գիտակցաբար խոչնդոտում է մրցակցությանը: Նման դեպքում արտոնագրատիրոջը պարտադրվում է մենաշնորհի սահմանափակում, այսինքն՝ այն երկրում, որտեղ արտոնագիրը չի գրանցվել, գործունեության ժամկետը չեղյալ է համարվում: ԵՄ-ը նոր ստեղծված տեխնոլոգիաների պահպանման համար սահմանում է իրավական նորմեր, եթե նրանց կարգավիճակի մասին օրենք դեռևս չի մշակվել: Օրինակ, երբ ընդունվել է տեխնոլոգիաների կարգավիճակի մասին օրենքը, համակարգչային ծրագրեր, միկրոսխեմաներ, բիոտեխնոլոգիաներ և այլն գոյություն չեն ունեցել: ԵՄ-ը 1996 թ. դիրեկտիվ է ընդունել կիսահաղորդիչների իրավական պաշտպանության, իսկ 1988 թ.՝ բիոտեխնոլոգիաների և համակարգչային ծրագրերի ինովացիայի համար: Ինչ վերաբերում է այդ ոլորտում արդյունավետ մրցակցությանը, միջազգային լիցենզավորման գործունեությունը հեշտացնելու համար ԵՄ-ի հանձնաժողովը 1984 թ. մշակել է դիրեկտիվ՝ Հռոմի պայմանագրի 85-րդ հոդվածի 3-րդ կետի կիրառման մասին: Ըստ դրա՝ լիցենզիաներում որոշ սահմանափակումներ կարող են կիրառվել առանց հանձնաժողովի թույլտվության: Մակայն մրցակցությանը վնաս պատճառելու կամ չարաշահումների դեպքում հանձնաժողովը կիրառում է խիստ միջոցառումներ: Մրցակցության կանոնները լրիվ վերաբերում են նաև ԵՄ-ի տարածքում գործող երբորդ երկրներին: Օրինակ, վերջին տարիներին Եվրոդատարանն ընդունեց հանձնաժողովի որոշում՝ ԱՄՆ-ի, Կանադայի և ֆիննական ցելյուլոզի արտադրության 26 ֆիրմաներից տուգանքների գանձման վերաբերյալ: Վերջիններս առանց իրավական հիմքի եվրոպական շուկաներում սահմանել էին մենաշնորհ գներ:

Համաձայն Հաագայի 1964 թ. և Վիեննայի 1980 թ. «Տեխնոլոգիաների փոխանակումների կարգի մասին» կոնֆերանսների որոշումների՝ խստորեն կանոնակարգվում են ապրանքափոխանակումները՝ ներառյալ տեխնոլոգիաները:

Տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակությամբ զբաղվողները պետք է իմանան ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային իրավական բնույթի հրահանգներ: Փոխանակումները պետք է ձևակերպվեն պայմանագրով (կոնտրակտ), որում պետք է նշվեն հրահանգներ ապրանքների՝ ստանդարտներին, անվանացանկին, քանակին, որակին, կոմպ-

լեկտայնությանը, փաթեթավորմանը համապատասխանելու, տեխնիկան և տեխնոլոգիան շահագործելու երաշխավորության, արտոնագրի մաքրության և երրորդ անձի առարկություններից ապահովագրելու մասին: Գնորդն իրավունք ունի վաճառողից տեխնոլոգիաների մասին տեղեկություն և օգնություն ստանալու:

Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկայի կարգավորման համար միջազգային կարևոր նորմատիվային ակտ է արդյունաբերական սեփականության պահպանման 1883 թ.-ի Փարիզյան կոնվենցիան: Արդյունաբերական սեփականությունն ինտելեկտուալ սեփականության մաս է և վերաբերում է մարդու գիտատեխնիկական ստեղծագործությանը¹¹: Ինտելեկտուալ սեփականության օբյեկտ են գյուտերը, օգտակար մոդելները, ապրանքային նշանները և արտադրական նմուշները: Փարիզյան կոնվենցիայի նպատակն էր արտոնյալ պայմանների ստեղծումն ինտելեկտուալ սեփականության արտոնագրման, ապրանքային նմուշների գրանցման համար:

Գոյություն ունի նաև արդյունաբերական սեփականության պահպանությունը կարգավորող տարածաշրջանային համաձայնություն: 1973 թ. Մյունխենում եվրոպական Արտոնագրային գերատեսչության կողմից ստորագրվել է եվրոպական արտոնագրի հանձնման մասին կոնվենցիա: Կոնվենցիայի մասնակից երկրներում արտոնագիրը գործում է որպես ազգային, իսկ ԵՄ երկրներում՝ որպես ընկերության արտոնագիր:

Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկան կարգավորող կարևոր փաստաթուղթ է ՄԱԿ-ի առևտրի և զարգացման (ՅՈՒՆԿԵՊ) կոնֆերանսի կողմից մշակված Օրենսգիրքը, որի հիմնական նպատակն է աջակցել տեխնոլոգիաների միջազգային փոխանակումների ընդլայնմանը:

¹¹ Ինտելեկտուալ սեփականության իրավունքի պաշտպանության մասին կան մի քանի կոնվենցիաներ՝ ֆունդամենտալ կատարողների, արտադրողների և ռադիոհաղորդման կազմակերպությունների պաշտպանության մասին 1957 թ. Հռոմի, արդյունաբերության սեփականության պաշտպանության 1883 թ. Փարիզի, գրականության և արվեստի ստեղծագործությունների պաշտպանության մասին 1886 թ. Բեռլինի, ինտեգրացված ցանցերի ինտելեկտուալ սեփականության մասին Վաշինգտոնի կոնվենցիաները:

ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

1. Ծառայությունների միջազգային առևտրի էությունը

Ծառայությունները ՄՏՀ-ի բոլոր ոլորտներին սպասարկող ոչ արտադրական գործընթաց է, բազմաձև գործունեություն: IOHKTAԸ-ի հ Համաշխարհային բանկի տեղեկագրում ծառայությունները բնութագրվում է հ որպես իրավիճակների փոփոխության ինստիտուցիոնալ միավոր, որը գործում է մյուս միավորումների փոխադարձ համաձայնության հիման վրա: *Հայն իմաստով* ծառայությունները մարդկանց և կոմբերցիոն գործունեության համալիր գործընթաց է, *ևեղ իմաստով*՝ կոնկրետ միջոցառումներ, որ ք գործընկեր կողմերն առաջարկում են միմյանց:

Ծառայությունների համաշխարհային շուկան երկրների միջև ապրանքների, կապիտալի աշխատուժի համաշխարհային շուկայի հետ ՄՏՀ-ի անբաժան մասն է և, ինչպես հայտնագործությունները, տեխնոլոգիական կատարելագործումները, արտադրության նոր A - թողները, մասնագետների պատրաստումը, նախագծերի մշակումը մարդու գործունեության արդյունք է:

Ծառայությունների միջազգային առևտուրը (ԾՄԱ) չերևացող, ինքնատիպ գործարք է: Բացի աշխատանքային գործունեությունից այն նաև ձեռնարկատիրական գործունեություն է՝ ուղղված մյուս ոլորտների պահանջների բավարարմանը: ԾՄԱ-ն առանձնահատուկ է նրանով, որ.

- ծառայությունները պահպանման ենթակա չեն, կազմակերպվում հ անմիջապես սպասվում են,
- ծառայությունների միջազգային առևտուրը կապի մեջ է առևտրի հ մյուս ոլորտների հետ,
- ոչ բոլոր ծառայություններն են առևտրի առարկա հ ոչ բոլորն են ընդգրկվում ՄՏՀ-ի մեջ,
- համակարգչային ծրագրերի, կինոժապավենների և այլ ծառայություններն ունեն առարկայական բնույթ,
- ծառայությունների ոլորտն ավելի շատ է պաշտպանվում պետության կողմից, քան նյութական արտադրությունը:

Ծառայությունների իրացման օբյեկտ կարող են դառնալ ոչ միայն ավարտուն գործերը, այլև ստեղծման տարբեր փուլերում գտնվողները՝ գիտական մտածողությունից մինչև ավարտ:

ՄԱՖ-ի տվյալներով 1997 թ. ծառայությունների արժեքը կազմեց

1100 մլրդ դոլար կամ ամբողջ արտահանման 25 տոկոսը, իսկ 2000 թ.-ին հասավ 1500 մլրդ դոլարի:

ԾՄԱ-ով ներկայումս զբաղվում է 40 կազմակերպություն: Ծառայությունների միջազգային շուկան ավելի արագ է աճում, քան ապրանքայինը: Հետպատերազմյան տասնամյակների ընթացքում ապրանքների և ծառայությունների համաշխարհային առևտրի ծավալն աճեց 30 անգամ, իսկ նրանով զբաղվածների միջին թիվը՝ 5-7 տոկոսով: Ներկայումս շատ երկրներում տնտեսության մեջ զերակշռող է ծառայությունների ոլորտը, և ակտիվ բնակչության 35-40 տոկոսն արդյունաբերության ճյուղերից տեղափոխվել է այդ ոլորտ: 1980-2000 թթ. աշխարհում ծառայությունների շրջանառությունն աճել է մոտ 3,3 անգամ՝ 837264 մլն ԱՄՆ դոլարից հասնելով 2749172 մլն-ի: Իսկ նույն ժամանակում առևտրի շրջանառությունն աճել է 2,95 անգամ՝ 3600603 մլն-ից հասնելով 10614048 մլն ԱՄՆ դոլարի: 20 տարում ԱՄՆ-ի նյութական արտադրության ոլորտում աշխատողների թիվը կրճատվել է կեսով, սպասարկման ոլորտում աճել է 25 մլն-ով: Ներկայումս այս ոլորտում զբաղված է աշխատուժի 64 տոկոսը: Մեծ Բրիտանիայում այն կազմում է 63, Կանադայում՝ 62, Շվեդիայում՝ 60, Ռուսաստանում՝ 28, Հնդկաստանում՝ 25, Լեհաստանում՝ 20 տոկոս: Մի շարք հոր գարգացող և զարգացման միջին մակարդակի հասած երկրներում (Արգենտինա, Բրազիլիա, Մեքսիկա) ոչ արտադրական ոլորտում զբաղվածների տեսակարար կշիռը նույնպես բարձր է: Նավթ արտահանող երկրները (Ալժիր, Սաուդյան Արաբիա, Լիբանան, Իրաք, Քուվեյթ), որոնք վերջին երկու տասնամյակում սոցիալ-տնտեսական զարգացման զգալի հաջողություններ ունեն, դարձել են գործարար խոշոր կենտրոններ: Տնտեսական կապերի միջազգայնացման պայմաններում ՄՏՀ-ը միջնորդավորվում են ծառայություններով: Հետևաբար, ծառայությունների առևտրի դինամիկան 90-ական թվականներին համաշխարհային առևտրի արտահանման մեջ փոփոխվեց:

Աղյուսակ 6.1

Ծառայությունների համաշխարհային արտահանման դինամիկան¹²

	1970թ.	1975թ.	1980թ.	1985թ.	1990թ.	1997թ.
Արտահանում, մլրդ դոլար	72,8	119,4	242,5	396,1	770	1000
Արտահանում,%	25	24,5	22,3	23,1	20	33

¹² *Международные экономические отношения, М., Юнити, 1999, стр. 220.*

Ծառայությունների համաշխարհային շուկայում գերակշռումը երկրներին բաժին է ընկնում ծառայությունների համաշխարհային արտահանման 2/3-ը և ներմուծման ավելի քան 50 տոկոսը: Իսկ ԱՄՆ-ին, Գերմանիային, Մեծ Բրիտանիային, Ֆրանսիային բաժին է ընկնում ծառայությունների համաշխարհային արտահանման 44 տոկոսը: :

Աղյուսակ 6.2

Ծառայությունների տեսակարար կշիռն արտահանման ընդհանուր ծավալում¹³

	1991թ.*	1996թ.	2003թ.	2015թ., պայմ.
Ապրանքների արտահանում, մլրդ դոլար	3440,7	4830	9041	7713
Ծառայությունների արտահանում, մլրդ դոլար	860	1170	1763	2314
Ծառայությունների արտահանման տեսակարար կշիռն ապրանքների համեմատ, %	25	23,9	19,5	30,0

Ըստ ԱՀԿ-ի քարտուղարության տվյալների՝ ծառայությունների արտահանման մեջ ԱՄՆ-ի բաժինը կազմում է 16,2, Ֆրանսիայինը՝ 10,2, Իտալիայինը՝ 6,5, Գերմանիայինը՝ 6,4, Մեծ Բրիտանիայինը՝ 5,5, Ճապոնիայինը՝ 5 տոկոս: Ծառայությունների արժեքային ծավալի մոտ 75 տոկոսն արտահանում են զարգացած, 24-ը՝ զարգացող երկրները և 1 տոկոսը՝ միջազգային կազմակերպությունները: Զարգացող երկրներն ունեն ծառայությունների արտահանման բացասական մնացորդ, թեև Հարավային Կորեան համարվում է ինժինիրինգային, խորհրդատվական ծառայությունների, Մեքսիկան՝ զբոսաշրջության, Մինգապուրը՝ ֆինանսական ծառայությունների խոշոր արտահանող: Ծառայությունների առևտուրն առայժմ հետ է մնում ազատականացված շուկաների ապրանքային առևտրից, քանի որ.

- շատ ծառայություններ, առավելապես պետականները, տրամադրվում են ազգային մակարդակով,

- հեռահաղորդակցության, կապի, զբոսաշրջության միջազգային մակարդակով ծառայությունների կազմակերպումը պահանջում է տեխնիկական բարձր մակարդակ,

- ծառայությունները, բացառությամբ տրանսպորտի և զբոսաշրջության, մնացել են ազգային իրավասության տակ:

Աղյուսակ 6.3

Ծառայությունների արտաքին առևտրի ցուցանիշներն ըստ երկրների (մլրդ դոլար)¹⁴

Երկրներ	Արտահանում	Ներմուծում
ԱՄՆ	189,5	128,3
Ֆրանսիա	96,0	76,9
Գերմանիա	79,5	130,3
Մեծ Բրիտանիա	69,5	57,3
Ճապոնիա	63,9	121,6
Նիդերլանդներ	47,2	45,3
Սյանգան	36,1	21,2
Սինգապուր	29,3	16,5

Շատ ծառայություններ համարվում են միջազգային առևտրի օբյեկտներ և արտացոլվում են միջազգային հաշվեկշռում: ԾՄԱ-ի տվյալները վկայում են, որ վերջին երկու տասնամյակում ապրանքային արտահանման համեմատ ծառայությունների արտահանումն ավելի արագ է զարգանում: Եթե 1980 թ. այն կազմում էր 402 մլրդ դոլար, ապա 2003 թ., ըստ ԱՀԿ տվյալների, կազմեց 1763 մլրդ դոլար (աճեց ավելի քան 4 անգամ): Ծառայությունների արտահանման բաժինը ապրանքների միջազգային առևտրում 2003 թ. կազմեց 19,5 տոկոս: Նախատեսվում է 2015 թ. այն հասցնել 30 տոկոսի (աղ. 6.2): Նման աճին կնպաստեն.

- ԳՏԱ-ի և ԱՄԲ-ի արագ զարգացումը,
 - ազգային տնտեսությունների զարգացումը,
 - բնակչության սպառման կառուցվածքի և պահանջարկի փոփոխությունները,
 - տեղեկատվության նոր միջոցների ավելացումը:
- Ճյուղային կառուցվածքում ծառայությունների արտահանման մեջ 1980-ական թվականներին գերակշռում էին տրանսպորտի ծառայությունները, իսկ վերջին 10 տարիներին՝ զբոսաշրջությունը:

¹³ Ցուցանիշները վերաբերում են ազգային վճարային հաշվեկշիռներում արտացոլված անդրասահմանային առևտրին:

* Թվերը վերաբերում են միայն ՄԱՅ-ի անդամ երկրներին՝ ներառյալ Հունգարիան, Հարավսլավիան, Ռուսիան, Լեհաստանը, Չինաստանը:

¹⁴ Бюллетень иностранной коммерческой информации, 1997, 27 марта.

Առևտրի ծառայություններ *արտահանող* երկրներն են ԱՄՆ-ը (17,4 տոկոս), Մեծ Բրիտանիան (7,8 տոկոս), Գերմանիան (6,3 տոկոս), Ֆրանսիան (5,5 տոկոս), *ներմուծող* երկրները՝ ԱՄՆ-ը (13,3 տոկոս), Գերմանիան (9,6 տոկոս), Ճապոնիան (6,9 տոկոս), Մեծ Բրիտանիան (6,6 տոկոս), Ֆրանսիան (4,4 տոկոս): Զարգացող երկրներից խոշոր արտահանողներ են Չինաստանը, Կորեան, Միևգայուրը, Հնդկաստանը: Նրանք միաժամանակ նաև ներմուծողներ են: Անցումային երկրներից արտահանողներ են Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Չեխիան, Հունգարիան: Ռուսաստանում ծառայությունների կառուցվածքը ներկայումս հետևյալն է.

- զբոսաշրջություն (42 տոկոս),
- տրանսպորտի ծառայություններ (33 տոկոս),
- այլ ծառայություններ (25 տոկոս):

2. Ծառայությունների միջազգային շուկայի կառուցվածքը, դասակարգումը և դինամիկան

ՄԱԿ-ը միջազգային ծառայությունները դասակարգել է հետևյալ խմբերի.

- կոմունալ ծառայություն և շինարարություն,
- մեծածախ և մանրածախ առևտուր, ռեստորաններ, հյուրանոցներ,
- փոխադրումներ, պահպանություն, կապ,
- կրթություն, առողջապահություն և հասարակական աշխատանքներ,
- պաշտպանություն և պարտադիր սոցիալական ծառայություններ,
- կոմունալ, սոցիալական և անձնական ծառայություններ:

Ըստ ՄԱԿ-ի դասակարգման՝ ծառայությունների ոլորտն ընդգրկում է 160 տեսակի ծառայություն՝ 12 հիմնական բաժիններով: Դրանք են.

1. Գործարարական (46 տեսակի),
2. Տրանսպորտային (33 տեսակի),
3. Կապի (25 տեսակի),
4. Ֆինանսական, ապահովագրական (17 տեսակի),
5. Շինարարական, ինժեներային (5 տեսակի),
6. Բաշխող (5 տեսակի),

7. Հանրակրթական (5 տեսակի),
8. Ազատ ժամանցի, մշակույթի, սպորտի (5 տեսակի),
9. Շրջակա միջավայրի պահպանության (4 տեսակի),
10. Առողջապահական և սոցիալական (4 տեսակի),
11. Զբոսաշրջության և ճանապարհորդության (4 տեսակի),
12. Այլ ծառայություններ (7 տեսակի):

Ըստ ԱՀԿ հաշվարկման՝ օգտագործվում է ծառայությունների ավելի քան 600 տարատեսակ: Ազգային հաշիվների համակարգում ծառայությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

- *սպառողական* (զբոսաշրջություն),
- *սոցիալական* (կրթական, առողջապահական),
- *արտադրական* (ինժինիրինգ, կոնսալտինգ, ֆինանսավարկային),

- *բաշխիչ* (առևտրական, տրանսպորտային, ֆրախտային):

Միջազգային ծառայությունները լինում են նաև.

- *գործունային*, որոնց վճարումները կապված են կապիտալի, աշխատուժի, բիզնեսի, ինչպես նաև զբոսաշրջության, կրթության, առողջապահության ոլորտում կապիտալ տրամադրելու հետ,

- *ոչ գործունային*, որն ընդգրկում է մնացած տեսակի ծառայությունները (ֆիլմեր, տրանսպորտ, արտոնագրեր, հրատարակչական գործունեություն, բանկային, կապի, հյուրանոցային, ապահովագրության, ինվեստիցիաների, առևտրի, շինարարության, համակարգչային, տեղեկատվական, անհատական, հանգստի և մշակութային):

Ծառայությունների ոլորտում *կրթությունը* և *առողջապահությունը* գնահատվում են երկրի հիմնարկների ցանցով, կադրերով, ճյուղերում ներդրումների չափով, սպասարկման մակարդակով: ԱՄՆ-ը, Եվրոպայի երկրների մեծ մասը, Ճապոնիան, Ռուսաստանն ունեն կրթության և առողջապահության հզոր ուժ: Զարգացած երկրներում գնալով աճում են այդ բնագավառում կատարվող ներդրումները: Բուռն զարգացում է ապրում համաշխարհային *մշակույթը*՝ թատերական, երաժշտական արվեստները, կինոարվեստը:

Վաճառվող ծառայությունների դասակարգումը¹⁵

Ծառայություններ		Տեսակ	Ենթատեսակ
1	Տրանսպորտի		Մարդատար Բեռնատար
2	Շրջագայության		Գործնական Անձնական
3	Կապի		
4	Շինարարության		
5	Ապահովագրություն		
6	Ֆինանսական		
7	Համակարգչային և տեղեկատվության		
8	Լիցենզային		
9	Այլ բիզնես ծառայություն		Միջնորդ ծառայություն Լիզինգ Այլ գործնական, պրոֆեսիոնալ և տեխնիկական
10	Անձնական կուլտուրայի և հանգստի		Դիտողական ծառայություններ Այլ
11	Կառավարական ծառայություններ		

Համաձայն ՄԱՏ-ի վճարային հաշվեկշռի, որով ղեկավարվում են աշխարհի բոլոր երկրները, վաճառվող ծառայությունների կազմում ընդգրկվում են հետևյալ տեսակները.

1. Առաջարկվող ծառայություն սպառման տարածքում: Դրանք են աշխատուժի միգրացիան, կապիտալի, բանկային և ապահովագրական ծառայությունները, արտասահմանում մասնաճյուղեր բացելը և այդ տարածքներում հաճախորդներին սպասարկելը:

2. Արտասահմանում սպառվող ծառայություններ: Դրանք են զբոսաշրջությունը, գործարար հանդիպումները, արտասահմանյան

¹⁵ Алексей Киреев, *Международная экономика, ч. II, М., Межд. отнош., 1998, стр. 265.*

նավահանգիստներում, օդանավակայանում կատարվող նավերի, ինքնաթիռների ծառայությունները, արտասահմանյան կլինիկաներում, հիվանդանոցներում բժշկական սպասարկումները, ուսուցումն արտասահմանյան բուհերում:

3. Արտասահմանում իրականացվող ծառայություններ: Դրանք են դասախոսությունները, կոնֆերանսները, սիմպոզիումների կազմակերպումը, հյուրախաղերը, արվեստի ցուցադրումները:

4. Ծառայություններ, որոնք չեն տեղափոխվում երկրից երկիր: Դրանք են արտասահմանյան բեռներ տեղախոխելու համար իրենց տրանսպորտի միջոցները տրամադրող ֆիրմաների ծառայությունները, նախագծա-նախահաշվային փաստաթղթերի պատրաստումը, որն իրականացվում է կապի միջոցներով:

3. Միջազգային զբոսաշրջություն. էությունը, դասակարգումը

Միջազգային զբոսաշրջությունը տնտեսական հարաբերությունների ձև է: Այն հանգստի, բուժման, ճանապարհորդության, գիտական և գործնական հանդիպումների միջոցով մարդու առողջության, ֆիզիկական զարգացման պայման է: Զբոսաշրջությունը ծառայությունների ոլորտի ամենաշահութաբեր գործունեությունն է: Եթե 1950 թ. միջազգային զբոսաշրջիկների թիվը 25 մլն էր, 1970 թ.՝ 160, 1990 թ.՝ 420, 2002 թ.՝ 694, ապա 2003 թ.-ին այդ ցուցանիշը հասավ 703 մլն մարդու: 2003 թ.-ին միջազգային զբոսաշրջության մուտքերը կազմեցին 480 մլրդ դոլար: 10 տարում միջազգային զբոսաշրջությունն աճեց 1,5 անգամ: Ծառայությունների այս ձևի զարգացումը կապված է բնակչության սոցիալ-տնտեսական զարգացման, տրանսպորտի առաջընթացի հետ: Զբոսաշրջությունն ավելի քան 100 մլն մարդու ապահովում է աշխատանքով, և նրանից տարեկան եկամուտ ստանում են բոլոր երկրները: Օրինակ, Եգիպտոսում, Հորդանանում, Նեպալում, Եմենում ծառայությունները հիմնականում կապված են զբոսաշրջության հետ, որը կազմում է ամբողջ արտահանման 40-90 տոկոսը:

Երկրները զբոսաշրջությունը դիտում են որպես տնտեսության զարգացման ձևերից մեկը: Զբոսաշրջիկներին տրամադրելով անհրաժեշտ ապրանքներ և ծառայություններ՝ երկիրը մասնակցում է ԱՄԲ-ի համակարգին՝ ռացիոնալ օգտագործելով իր բնական ռեսուրսները: Միջազգային զբոսաշրջությունը երկրի համար ապրանքների ու ծառայությունների դիմաց վճարման և տեղական ապրանքների վաճառքի

միջոց է: Եկամուտներն արագացնում են ինվեստիցիոն գործընթացն ազգային տնտեսության ճյուղերում: Զարգանում են հյուրանոցային տնտեսությունը, տրանսպորտը, կապը, սննդի և սպառման մյուս օբյեկտների գործունեությունը: Ավելանում են բժշկական սպասարկումը, աշխատատեղերը: Զբոսաշրջության եկամուտներով փոխհատուցվում է երկրի վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտը: Օրինակ, 1997 թ. Մեծ Բրիտանիայի ծառայությունների առևտրի մուտքերը կազմեցին 17,8 մլրդ ֆունտ ստեռլինգ, որը վճարային հաշվեկշռի դրական մնացորդն ավելացրեց 4,5 մլրդ ֆունտ ստեռլինգով:

Աղյուսակ 6.5

Երկրներ, որոնցում առավել զարգացած է միջազգային զբոսաշրջությունը

Երկրներ	Զբոսաշրջիկների թիվը, մլն մարդ	Երկրներ	Զբոսաշրջիկների թիվը, մլն մարդ
Իսպանիա	55	Պորտուգալիա	10
Իտալիա	45	Հարավսլավիա	9
Ֆրանսիա	40	Չեխիա	8
ԱՄՆ	27	Բուլղարիա	8
Ավստրիա	18	Հունաստան	8
Մեծ Բրիտանիա	17	Ռուսաստան	7
ԳՂՀ	15	Շվեդիա	7
Կանադա	15	Նիդերլանդներ	7
Հունգարիա	14	Մեքսիկա	7
Շվեյցարիա	13	Ռումինիա	6
Անդորա	12	Լեհաստան	6
Բելգիա	11	Սինգապուր	5
Չինաստան	10	Հոնկոնգ	5

Ընդամենը 9 հազար քառ. կմ տարածք և 750 հազար բնակիչ ունեցող Կիպրոսը, տարեկան ընդունելով 1 մլն զբոսաշրջիկի, ստանում է 2 մլրդ դոլար եկամուտ: 316 քառ. կմ տարածք և 400 հազար բնակիչ ունեցող Մալթան տարեկան ընդունում է 1 մլն զբոսաշրջիկի և ստանում է 1 մլրդ դոլար եկամուտ: Ամեն տարի Հունաստանն ընդունում է 12 մլն զբոսաշրջիկի, և 2003 թ. նրա եկամուտը կազմել է 29 մլրդ դոլար:

ՀՀ կառավարությանն առնթեր միգրացիայի և փախստականների վարչության տվյալներով՝ 2000 թ. Հայաստան են եկել 45, 2001 թ.՝ 100, 2002 թ.՝ 150, 2003 թ.՝ 206, 2004 թ.՝ 268 և 2005 թ.՝ 318,5 հազար զբոսաշրջիկներ, որոնց մի մասը սփյուռքահայերի ժառանգներն են, ովքեր գալիս են հայրենիքը տեսնելու, մյուսները՝ Հայաստանից արտագաղթածներ, ովքեր այցելում են հարազատներին: Հանրապետությունից 2004 թ. մեկնել է 221,1, 2005 թ.՝ 268,6 հազար զբոսաշրջիկ: 2005թ. Հայաստան ժամանող զբոսաշրջիկներից 48,3 տոկոսը եկել է Ռուսաստանից, 27,5-ը՝ ԱՊՀ մյուս երկրներից, 3,8-ը՝ ԱՄՆ-ից, 12,4-ը՝ Եվրոպայից և 8,0 տոկոսը՝ այլ երկրներից¹⁶:

Զբոսաշրջիկների ընդունող առաջատար 10 երկրների թվում են Ֆրանսիան, Իսպանիան, ԱՄՆ-ը, Իտալիան, Չինաստանը, Մեծ Բրիտանիան, Մեքսիկան, Կանադան, Լեհաստանը, Ավստրիան: Իսկ եկամուտների ստացման տասնյակում են ԱՄՆ-ը, Իտալիան, Իսպանիան, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Չինաստանը, Ավստրիան, Կանադան, Գերմանիան, Մեքսիկան:

1960-70-ական թվականներին միջազգային զբոսաշրջությունը ձեռք բերեց համաշխարհային բնույթ: 2000 թ. միջազգային ամբողջ զբոսաշրջության մոտ 65 տոկոսը բաժին էր ընկնում Եվրոպային, 20-ը՝ ԱՄՆ-ին և 15-ը՝ մնացած տարածաշրջաններին (տե՛ս աղ. 6.5): Վերջին 20 տարում միջազգային զբոսաշրջության ծավալներն աշխարհում ավելացան 1/3-ով: Ըստ միջազգային զբոսաշրջության կազմակերպության տվյալների՝ զբոսաշրջության տարեկան աճը կազմում է 4,5-5 տոկոս: 2000թ. զբոսաշրջությանը բաժին էր ընկնում համաշխարհային ՀՆԱ-ի 11,0, գումարային կապիտալ ներդրումների 7, համաշխարհային սպառման ծախսերի 11,0, ամբողջ հաշվարկային մուտքերի 5 և աշխատուժի 10,5 տոկոսը: ԵՄ երկրներում միջազգային զբոսաշրջության բնագավառում զբաղվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր 8,5 մլն, որն ակտիվ բնակչության 6 տոկոսն էր (Իսպանիայում և Պորտուգալիայում՝ 10, Հունաստանում և Ֆրանսիայում՝ 8, Իտալիայում՝ 7, Գերմանիայում՝ 6, Մեծ Բրիտանիայում՝ 5 տոկոս)¹⁷:

Սոցիալ-տնտեսական առումով արտասահմանյան զբոսաշրջիկների հոսքը երկրում բարձրացնում է ապրանքների գները՝ կապված

¹⁶ Տվյալները վերաբերում են միայն հյուրանոցներում, առողջարաններում, հանգստյան տներում տեղավորված զբոսաշրջիկներին:
¹⁷ Междоународные экономические отношения, учебник, М., Юнити, 1999, стр. 227.

այդ ոլորտի ապրանքների պահանջարկի աճի հետ: Մոցիալ-մշակութային և հոգեբանական առումով տեղի է ունենում զբոսաշրջիկների և տեղացիների վարքի, ապրելակերպի, վարմունքի փոխընդօրինակում: Նյութական առումով ազգային տնտեսություններն ստանում են եկամուտներ: Հնարավոր է նաև դրանց արտահոսք: Զարգացող երկրներն ստիպված են որոշ չափով ապրանքներ և սարքավորումներ ներմուծել՝ զբոսաշրջիկներին լավ ապասարկելու համար:

Զբոսաշրջությունը դասակարգվում է նաև՝

- ըստ նպատակի՝ երթուղային-ճանաչողական, մարզական, առողջական, ինքնուրույն հանգստի, լեռնադահուկային, որսորդական, ուսումնական,
- ըստ մասնակցության ձևի՝ խմբային, ընտանեկան, անհատական,
- ըստ տարիքի՝ հասուն, երիտասարդական, մանկական, խառը,
- ըստ տևողության՝ մեկօրյա, բազմօրյա,
- ըստ տրանսպորտային միջոցների օգտագործման՝ օդային, ջրային, երկաթուղային, ավտոմոբիլային և խառը,
- ըստ աշխարհագրական տարածքների՝ միջաշխարհամասային, միջերկրային, միջտարածաշրջանային,
- ըստ սեզոնի՝ ամառ, ձմեռ:

Զբոսաշրջության յուրաքանչյուր ձև ունի իր պահանջը և ենթադրում է համապատասխան ծառայություններ: Զբոսաշրջությունը լինում է *ներքին* և *միջազգային*: *Ներքին զբոսաշրջությունը* տվյալ երկրի ներսում իր բնակչության շրջագայությունն է: *Միջազգային զբոսաշրջությունը* մեկնողների և ժամանողների շրջագայությունն է այլ երկրներ, որն ունի տարբեր նպատակներ.

- ճանաչողական (ծանոթություն այլ երկրների մշակույթին, պատմությանը, լեզվին, ժողովրդին),
- տնտեսական՝ կապված մեկնողների եկամուտների ավելացման, կենսամակարդակի բարելավման հետ,
- սոցիալական՝ կապված կյանքի պայմանների, կրթության, գործունեության զարգացման հետ,
- տարածաշրջանային՝ կապված փառատոնների, օլիմպիադաներին, մարզական միջոցառումներին, տոնավաճառներին, ցուցահանդեսներին մասնակցելու հետ:

Զբոսաշրջությունը լինում է ակտիվ, երբ երկիր են ժամանում զբոսաշրջիկներ և եկամուտ են բերում, և՛ պասիվ, երբ տվյալ երկրի զբոսաշրջիկները դուրս են գնում և ֆինանսական միջոցներ են արտահանում:

4. Տեղեկատվական և կապի ծառայություններ

Միջազգային տեղեկատվական ծառայությունները նպաստում են երկրների միջև տեղեկությունների փոխանակմանը: Տեղեկատվական փոխանակումների օբյեկտներ են փաստաթղթային տեղեկատվությունը, տեղեկատվական ռեսուրսները, արտադրանքը, ծառայությունների մատուցումները:

Վերջին երկու տասնամյակում տեղեկատվական ծառայություններն ավելի արագ աճեցին և այժմ ընդգրկում են գործնական, իրավական, բնապահպանական, բժշկական, մասնագիտական տարբեր տեղեկատվություններ: Տեղեկատվական ծառայությունների համաշխարհային շուկան ունի իր առանձնահատկությունները: Դրանք են.

- տեղեկատվության պահանջարկի արագ աճը՝ պայմանավորված տնտեսությունների կառավարման բարդություններով,
- արագ զարգացող էլեկտրոնային և համակարգչային տեխնիկայի բազայի վրա նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը,
- կապի համակարգում օգտագործվող միկրոէլեկտրոնային և համակարգչային տեխնիկայի սպասարկումն ու կարգավորումը տեղեկատվության բարդ հոսքերի միջոցով,
- տեղեկատվական համակարգի արագ ընդլայնվող ծրագրային նյութերը, որոնց դեպքում աճում է տեխնիկական միջոցների և ծրագրավորման արժեքը:

Տեղեկատվական ծառայությունների համաշխարհային շուկան ենթարկվում է մրցակցային պայքարի ընդհանուր օրենքին: Այդ շուկայի 3/4-ը բաժին է ընկնում հինգ երկրների, ընդ որում ԱՄՆ-ին՝ 50 տոկոսից ավելին, Ճապոնիային՝ 10 տոկոսը: ԱՄՆ-ում, Արևմտյան Եվրոպայում և Ճապոնիայում աշխատանքներ են տարվում պետական և միջպետական ծրագրերի շրջանակներում միջոցառումներ մշակելու համար, որոնց ֆինանսավորումը կազմում է 3,6 մլրդ էքյու: Այդ ծրագրերի հիմնական ուղղությունը բարձր արտադրողական հաշվողական ցանցի (244 մլն էքյու նախագծային արժեքով), առաջավոր հաղորդակցության տեխնոլոգիաների և սպասարկումների (630 մլն էքյու նա-

խագծային արժեքով) ստեղծումն է: Ֆինանսավորման ընդհանուր ծավալը տարեկան կազմում է 215 մլն դոլար:

ԵՄ երկրները պատրաստվում են ստեղծել սեփական հզոր հաշվողական համակարգ: Արդեն գոյություն ունի ԵՄ (Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և մյուսներ) գերհամակարգչային կենտրոն, որի ֆինանսավորումը հիմնականում կատարվում է երկրների պետական միջոցների հաշվին:

Կապի ծառայությունն ինտերնետ համակարգով սպասարկում է շուկաներին: Այս համակարգն արագ է աճում: Համաշխարհային ինտերնետ ծառայությունների շուկան 1996 թ., մի քանի գնահատումներով, հասավ 2,5 մլրդ դոլարի¹⁸: Ինտերնետ ցանցի մասշտաբների զարգացման վրա ազդում են հիմնականում կապի ծառայությունների գները: 1998 թ. հունվարից ուժի մեջ մտավ հեռահաղորդակցության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների շուկայի ազատականացման մասին համաձայնությունը:

1993 թվականից ինտերնետ տեղեկատվական ցանցը վերածվել է գլոբալ ցանցի: Եթե 1980 թ. ինտերնետը միավորում էր 25 ցանց, ապա 90-ական թվականների կեսերին միավորում էր աշխարհի 160 երկրների ավելի քան 44 հազար պետական, կոոպերատիվ ցանցային համակարգ՝ կապի բացառիկ միջոցներով: Ինտերնետի միջոցով վաճառվում են թերթեր և ամսագրեր, առանձին հոդվածներ, ԷՀՄ-ի ծրագրեր, այլ տեղեկատվություն: 2000 թ. ինտերնետում կոմերցիոն գործարքները կազմեցին 750 մլն դոլար, հետագա 10 տարիների համար նրանց աճը կանխատեսվում է մինչև 2 մլրդ դոլար: Ժամանակակից տեղեկատվական համակարգի և միջազգային կապի համալիր զարգացմամբ հնարավորություն է ստեղծվում հեռանալու փաստաթղթաշրջանառությունից: Նոր տեխնոլոգիաների կիրառումը հնարավորություն կտա տեղեկատվությունը հաղորդելու ժամանակակից համակարգչային կապի օգնությամբ՝ ստույգ, արագ և արդյունավետ:

Ծառայությունների համաշխարհային առևտրի նոր տեսակ է տեղեկատվական հաղորդակցության *էլեկտրոնային առևտուրը*, որը չի պահանջում ֆիզիկական ուժ, կապիտալ ներդրումներ: «Էլեկտրոնային առևտուր» տերմինն ի հայտ է եկել 1990-ական թվականներին՝ կապված ինտերնետ ցանցի միջոցով ապրանքների առք ու վաճառքի հետ: Շատ զարգացած երկրների ձեռնարկություններ էլք ունեն ին-

տերնետ, որոնցից Ֆինլանդիան, Դանիան, Շվեդիան՝ 65 տոկոսով: ՄԱԿ-ի 2003 թ. նոյեմբերին կայացած կոնֆերենցիան նշեց, որ Էլեկտրոնային առևտուրն արագ թափով զարգանում է նաև զարգացող երկրներում:

Ինտերնետ կապի օգտագործման հիմնական ուղղություններն են.

- մարքեթինգային հետազոտումները,
- գնված ապրանքների դիմաց վճարումները,
- կոմերցիոն գործունեության իրականացումը (պատվերներ, վճարումներ, թույլտվություն, ստացում):

2005 թ. նոյեմբերի 16-18-ը ՄԱԿ-ի հովանու ներքո Թունիսում տեղի ունեցավ Տեղեկատվության տեխնոլոգիաների (SS) համաշխարհային գագաթնաժողով 170 երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ (մասնակցում էր նաև ՀՀ պատվիրակությունը): Հիմնական նպատակն էր ՄԱԿ-ի շրջանակներում քննարկել տեղեկատվության զարգացմանը վերաբերող ռազմավարական և քաղաքական հարցերի լայն շրջանակ: Քննարկվեցին.

1. Ինտերնետի տարածման և հավասար օգտագործման հնարավորությունները:

2. ՄԱԿ-ի աջակցումը ոլորտի ընդհանուր զարգացմանը:

2005 թ. նոյեմբերի 25-29-ը Դուբայում կայացավ SS-ի բնագավառին նվիրված ցուցահանդես, որին առաջին անգամ մասնակցեց նաև Հայաստանը: Ցուցահանդեսը նոր հնարավորություններ ստեղծեց միջազգային կապի, առևտրի և տնտեսական ոլորտի զարգացման համար:

5. Տրանսպորտային ծառայությունների միջազգային շուկա

Տրանսպորտի զարգացումը բնորոշում է ՄՏՀ-ի զարգացման մակարդակը: Միջազգային տրանսպորտն ակտիվ կերպով ներագրում է արդյունաբերության, երկրների մասնագիտացման և կոոպերացման, մատակարարման և ՄՏՀ-ի մյուս ոլորտների գործունեության վրա: Տրանսպորտային բոլոր միջոցներն ամբողջությամբ վերցված՝ կազմում են համաշխարհային տրանսպորտային համակարգը:

Տրանսպորտային համակարգը բնութագրվում է.

• *հաղորդակցության ուղիների երկարությամբ* (ավտոմոբիլային ճանապարհները կազմում են 24, օդային ուղիները՝ 8, ներքին ջրային ուղիները՝ 0,6 մլն կմ, իսկ աշխարհի տրանսպորտային ցանցի ընդհա-

¹⁸ *Компьютер пресс, 1996, N5, стр.126.*

նուր երկարությունն առանց ծովային ուղիների անցնում է 35 մլն կմ-ից),

- տրանսպորտում զբաղվածների թվով, որը կազմում է ավելի քան 100 մլն մարդ,

- բեռնաշրջանառությամբ և ուղևորափոխադրումներով (Եթե 1950-ական թվականներին համաշխարհային տրանսպորտի բեռնաշրջանառությունը կազմում էր 7 տրլն տ/կմ, ապա 2000 թ. սկզբին անցավ 55 տրլն տ/կմ-ից, բեռների ծավալը գերազանցեց 110 մլրդ տ):

Համաշխարհային տրանսպորտային ծառայություններն առաջացել են ավելի վաղ, քան ծառայությունների մյուս տեսակները, քանի որ դրանք կապված են եղել համաշխարհային առևտրի զարգացման հետ: Սակայն համաշխարհային տրանսպորտային համակարգը ձևավորվել է 20-րդ դարում: Չարգացած երկրներին բաժին է ընկնում համաշխարհային տրանսպորտային ցանցի երկարության մոտ 78 և բեռնաշրջանառության 75 տոկոսը: Չարգացած երկրների տրանսպորտային ցանցի խտությունը կազմում է 50-60 կմ յուրաքանչյուր 100 քառ. կմ-ի համար (Մեծ Բրիտանիայում՝ 160, Ֆրանսիայում՝ 150 կմ), իսկ մնացած երկրների տրանսպորտի համակարգը կազմում է համաշխարհային տրանսպորտի ցանցի 22, բեռնաշրջանառության՝ 25 տոկոսը: Տրանսպորտի ցանցի խտությունը զարգացող երկրներում կազմում է 5-10 կմ:

Առանձնանում են Հյուսիսային Ամերիկայի, Եվրոպայի, Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հնդկաստանի և Պակիստանի, Հարավ-Արևմուտյան Ասիայի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, Լատինական Ամերիկայի, Ավստրալիայի տարածքային տրանսպորտային համակարգերը: Միասնական տրանսպորտային համակարգ ունեն նաև ԱՊՀ երկրները, որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային տրանսպորտային ցանցի 10 տոկոսը:

Աղյուսակ 6.6

Միջազգային փոխադրումների կառուցվածքն ըստ տրանսպորտի տեսակների, տոկոս

Տրանսպորտի տեսակներ	Բեռ	Մարդ
Ավտոմոբիլային	8	80
Երկաթուղային	16	10
Ծովային	61	1
Օդային	1	8
Գետային	3	1
Խողովակային	11	-

Միջազգային տրանսպորտն իրականացնում է բեռների և ուղևորների փոխադրում երկրների միջև: Այն համարվում է ՄՏՀ-ի կապող օղակ: Միջազգային տրանսպորտը ծառայությունների ինքնուրույն ոլորտ է, որը մի կողմից ապահովում է մարդկանց և կյուրական արժեքների տեղաշարժը, մյուս կողմից այն համաշխարհային շուկայում հանդես է գալիս որպես արտահանման և ներմուծման օբյեկտ: ՄՏՀ-ում տրանսպորտային ծառայությունների մակարդակն ազդում է արտաքին առևտրի արդյունավետության վրա, քանի որ դրանց արժեքն ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ազդում է ապրանքի գնի ձևավորման վրա: ՄՏՀ-ում տրանսպորտով ապահովումը կարելի է դիտել որպես արտադրանքի թողարկման, փաթեթավորման, փոխադրման, պահեստավորման, կողմերի համար տեղեկությունների, ուղեկցող փաստաթղթերի պատրաստման, արտահանման լիցենզիաների ստացման, փոխադարձ պայմանագրերի կնքման, փոխադրողի հետ անհրաժեշտ գործարքների իրականացման կարևոր գործոն:

Աղյուսակ 6.7

Հայաստանի բեռնաշրջանառությունը 2000-2005 թթ., հազար տոննա

	2000 թ.		2002 թ.		2003 թ.		2005 թ.	
	Արտ	Ներմ	Արտ	Ներմ	Արտ	Ներմ	Արտ	Ներմ
Երկաթուղային	190,0	899,6	174,6	990,6	243,8	990,3	425,7	1107,5
տեսակ. կշիռ, %	74,3	78,4	61,9	75,3	69,5	69,3	61,3	66,7
Ավտոմոբիլային	59,7	240,3	104,2	319,9	103,7	434,1	265,2	546,9
տեսակ. կշիռ, %	23,4	21,0	37,0	24,3	29,5	30,3	38,2	32,9
Օդային	6,0	7,8	3,1	5,3	3,4	5,4	3,7	5,6
տեսակ. կշիռ, %	2,3	0,6	1,1	0,4	1,0	0,4	0,5	0,4
Ընդամենը	255,7	1147,7	281,9	1315,8	350,9	1429,8	694,6	1660,0

Տրանսպորտով ապահովման փուլում ծագում են նաև տարբեր միջտորդական միջամտություններ՝ տրանսպորտի միջոցների վարձակալում, բրոքերային գործունեություն: Միջազգային փոխադրումները ձևակերպվում են բեռնատիրոջ և փոխադրողի միջև կնքվող փոխադրման պայմանագրով, որով փոխադրողը պարտավորվում է բեռը ժամանակին հասցնել նշված վայր:

Տրանսպորտային գործառնություններն իրականացվում են արտադրողների, վաճառողների, գնորդների, պատվիրատուի, միջնորդների, փոխադրողների կողմից՝ առաքման կետերում, ճանապարհին տրանսպորտի մի տեսակից մյուսը փոխադրելու ժամանակ, սահմանային կետերում, ապրանքն ստացողի մոտ:

Տրանսպորտային գործառնություններն իրականացվում են.

- երկրի ներսում (ապրանքի մատակարարում սահմանային կետերում, բեռների, միջոցների, սարքավորումների փոխանցում, հանձնում արտահանման),

- երկրից դուրս (ապրանքի վերահասցեավորում, փոխադրման նոր պայմանագրի կնքում):

Միջազգային տրանսպորտային ծառայությունները գնվում և վաճառվում են միջազգային տրանսպորտային շուկայում: Ներկայումս աշխարհում գործում են մոտ 100 հազար գևորդ ֆիրմաներ, որոնցում գրադված են մոտ 20 մլն աշխատողներ: Միջազգային փոխադրումները կարգավորվում են բազմակողմ համաձայնագրերով՝ տարածքային և համաշխարհային մակարդակներով: Այդ ոլորտը ղեկավարում են ՄԱԿ-ի մասնագիտացված օրգանները՝ Միջազգային ծովային կազմակերպությունը (IMO), Քաղաքացիական ավիացիայի միջազգային կազմակերպությունը (ICAO), բազմաթիվ միջպետական կազմակերպություններ:

Ծովային բեռնափոխադրումների տեսակարար կշիռը միջազգային ամբողջ բեռնափոխադրումների մեջ կազմում է 61-62, երկաթուղային տրանսպորտինը՝ 14,3, ավտոմոբիլային փոխադրումներինը՝ 10,2, ներքին ջրային տրանսպորտինը՝ 2,9 տոկոս: Մակայն այս ցուցանիշները տարբեր երկրներում տարբեր են: Մեծ Բրիտանիայում, Ճապոնիայում ծովային տրանսպորտն սպասարկում է տեղափոխվող բեռների 98, ԱՄՆ-ում՝ 90, Հունաստանում, Իսպանիայում՝ 94, Ֆինլանդիայում, Նորվեգիայում՝ 88 տոկոսը: Ծովային տրանսպորտն ունի ամենացածր ինքնարժեքը:

Միջազգային փոխադրումները լինում են *ուղղակի*, երբ փոխադրումն սպասարկվում է տրանսպորտի մեկ տեսակով, և՝ *կոմբինացված*, երբ սպասարկումը կատարվում է տրանսպորտի երկու և ավելի տեսակներով:

Տրանսպորտի շուկայի զարգացման հետ փոփոխվեցին նաև փոխադրումների հզորությունը, տեխնոլոգիան, գործարքների ձևերը և ծավալները: Այսպես, 1997 թ. Ռուսաստանի արտաքին կապերին մաս-

նակցող տրանսպորտի բոլոր տեսակներով փոխադրվել է 560 մլն տոննա արտահանվող և ներմուծվող բեռ: Անցած 15 տարում օդային տրանսպորտով բեռնաշրջանառությունը կրկնապատկվել է, ծովային փոխադրումներն ավելացել են 1,5 անգամ¹⁹:

Միջազգային տրանսպորտային ծառայությունները վաճառվում ու գնվում են միջազգային տրանսպորտային շուկաներում: Դրանք կախված են.

- *փոխադրումների աշխարհագրությունից* (միջերկրային, միջմայրցամաքային, իսկ 1990-ական թվականներին կիրառվեցին նաև, այսպես կոչված, տրանսպորտային միջանցքներ, որոնցով որոշակի ուղղություններով միանում էին տրանսպորտային տարբեր միջոցներ՝ մի շարք երկրների տարածքներով փոխադրումների համար),

- *փոխադրումների տեսակներից* (բեռնատար, մարդատար),

- *տրանսպորտի տեսակներից* (ծովային, ներքին ջրային, օդային, երկաթուղային, ավտոմոբիլային, խողովակաշարային):

Ծովային տրանսպորտը համաշխարհային տրանսպորտային համակարգի կարևոր մասն է և հիմնականում սպասարկում է միջազգային առևտրին: Ծովային տրանսպորտի աշխատանքում առանձին երկրների դերը որոշվում է բեռնաշրջանառության ծավալով: Առաջնային տեղ են գրավում Ճապոնիան, ԱՄՆ-ը, Հունաստանը, Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը, Չինաստանը (տե՛ս աղ. 6.8): Ի տարբերություն ցամաքային տրանսպորտի, ծովային տրանսպորտի գործունեությունը որոշվում է ոչ թե ճանապարհների ցանցով, այլ նավահանգիստների քանակով, իսկ վերջիններիս աշխատանքի ցուցանիշը *բեռնաշրջանառությունն է*: Ծովային փոխադրումների համաշխարհային շուկան արտադրողների և տրանսպորտի միջև պայմանագրերի համակարգ է: Համաշխարհային առևտրի ամբողջ բեռնաշրջանառության մոտ 70 տոկոսը կատարվում է ծովային տրանսպորտով: Ծառայությունների համաշխարհային շուկայում բացակայում է ծովային տրանսպորտով փոխադրումներ իրականացնող միջազգային տրանսպորտի միասնական շուկան, հետևաբար, միջազգային փոխադրումներն իրականացվում են ազգային կամ առանձին ընկերությունների միջոցով: Փոխադրումների կանոնները մեկնաբանվում են կոնոսամենտ կոչվող փաստաթղթում, որն ապրանքատիրոջը տրվում է փոխադրողի կողմից՝ ապրանքը փոխադրման հանձնման պահին: Ապ-

¹⁹ *Мировая экономика и международные отношения. 1998, №8, стр.50.*

բանք առաքողին կամ լիազորված անձին այս փաստաթղթով իրավունք է վերապահվում հետ ստանալու ապրանքը՝ նշված նավահանգստում կոնտսամենտը ներկայացնելուց հետո:

Օովային փոխադրումները դասակարգվում են.

- ըստ ֆրախտային նավերի տիպերի՝ չորաբեռների և տանկերային տոննաժների (մեծ դեր են խաղում տանկերային նավերը, որոնց բաժին է ընկնում ամբողջ տոննաժների 70 տոկոսը),

- ըստ նավերի օգտագործման՝ երթուղային և վարձակալական,

- ըստ աշխարհագրական բաժանման՝ հյուսիսեվրոպական, հյուսիսամերիկյան, հարավամերիկյան, միջերկրածովային, հեռավոր արևելյան:

Օովային փոխադրումների աճը տեղի է ունենում զարգացած պետությունների նավատորմիղների տոննաժների ավելացման հաշվին, որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային առևտրական նավատորմիղի 2/3-ից ավելին: Աշխարհում ամենամեծ առևտրական նավատորմիղը Ճապոնիային է, որի բեռնափոխադրումներն ավելի շատ են, քան Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Նորվեգիայի բեռնափոխադրումները միասին:

Աղյուսակ 6.8

Առանձին երկրների բեռնափոխադրումները և նավերի քանակը²⁰

Երկրներ	Նավերի քանակը	Տարողությունը, տոննա
Ճապոնիա	4 295	61 535 870
Հունաստան	3 144	67 453 656
ԱՄՆ	2 091	38 243 232
Մեծ Բրիտանիա	1 932	30 928 561
Նորվեգիա	1 652	30 093 038
Հոնկոնգ	2 932	19 045 742
Ռուսաստան	2 186	10 903 866
Չինաստան	1 643	17 956 368
Գերմանիա	1 548	12 734 225

Ռուսաստանի նավատորմիղը ևս մյուս երկրներին տրանսպորտային ծառայություններ է տրամադրում: Ներկայումս իրականացվում

է 10 հազար երթ Եվրոպայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի 44 երկրի 650 նավահանգստում:

Ներքին ջրային տրանսպորտը երկրների համար իր ուրույն տեղն ունի: Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի 30 խոշոր երկրի ներքին ջրային ուղիների երկարությունը կազմում է 175 հազար կմ: Դրանցով տարեկան փոխադրվում է 1200 մլն տոննա բեռ, որից 780 մլն տոննան կազմում են արտաքին փոխադրումները: Գետային տրանսպորտն առավել զարգացած է ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Կանադայում, Ֆրանսիայում, Չինաստանում, Ռուսաստանում: Ռուսաստանում գետային փոխադրումների տարեկան ծավալը կազմում է 10 մլն տոննա:

Ավտոմոբիլային տրանսպորտը վերջին տասնամյակում ավելի է զարգացել: Ավելացել է փոխադրումների ծավալը: 1975-2000 թթ. կրկնապատկվել են բեռնամեքենաների համաշխարհային ավտոպարկերը: Դրանց 3/4-ը պատկանում են Եվրոպային և Հյուսիսային Ամերիկային, որոնք տարեկան փոխադրում են 16 մլրդ տոննա բեռ: Ավտոմոբիլային փոխադրումները կազմում են ամբողջ բեռնափոխադրումների 5-6 տոկոսը: Համաշխարհային տրանսպորտային ցանցի 70 տոկոսը՝ 24 մլն կմ, կազմում են ավտոճանապարհները, որոնցից 6,2 մլն-ն ԱՄՆ-ում են: Համաշխարհային ավտոմոբիլային պարկում հաշվվում է ավելի քան 560 մլն ավտոմեքենա, որոնց 20 տոկոսը ԱՄՆ-ում են: Ռուսաստան ներմուծվող բեռները բեռնաշրջանառության մեջ կազմում են 70, արտահանվողները՝ 30 տոկոս: Ռուսաստանը Լեհաստանից տարեկան ընդունում է 20, Բուլղարիայից՝ 20, Լիտվայից՝ 12, Ուկրաինայից՝ 11, Լատվիայից՝ 10, Սլովակիայից՝ 5,5 հազար միավոր շարժակազմ: Յուրաքանչյուր 1000 դոլար ծախսի դեպքում ավտոտրանսպորտով բեռների փոխադրման միջին հեռավորությունն ԱՄՆ-ում կազմում է 1290, ԵՄ-ում՝ 930, Ռուսաստանում՝ 775 կմ: Ավտոմոբիլային տրանսպորտը միջազգային փոխադրումներին մասնակցել է 1960-ական թվականներից: Ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների իրականացման ու կազմակերպման պայմանները սահմանվում են պետական մակարդակով երկկողմանի համաձայնագրերով: Բեռնափոխադրումները կարգավորվում են 1956 թ. կնքված «Միջազգային փոխադրումների մասին» կոնվենցիայով: Բեռնագրերի ձևերը և բեռների տեղափոխման համար համապատասխան միջազգային սակագները սահմանվել են ավտոտրանսպորտի Միջազգային միության կողմից: Օրինակ, Հայաստանը և Ռուսաստանը համաձայնագիր են կնքել միջազգային ավտոմոբիլային հաղորդակցության մա-

²⁰ *Международные экономические отношения, учебник, Юнити, М., 1999, стр. 257.*

սին, ըստ որի պետք է իրականացվեն մարդատար և բեռնատար փոխադրումներ, որոնց ընթացքում միմյանց տարածքներով տեղափոխված բեռների դիմաց երկուստեք ազատվում են մաքսային տուրքերից, հարկերից:

Օդային տրանսպորտը փոխադրումների հատուկ ձև է: Միջազգային օդային ուղիների երկարությունը 2000 թ. կազմեց 8 մլն կմ, իսկ ուղևորների թիվը տարեկան հասավ 1,2 մլրդ մարդու: Միջազգային ավիափոխադրումները կազմում են օդային բոլոր փոխադրումների 54 տոկոսը: Վերջին 10 տարում աշխարհում օդային մայրուղիների ընդհանուր երկարությունը կրկնապատկվեց, իսկ ուղևորների փոխադրումներն ավելացան 1,6 անգամ: Օդային փոխադրումների կազմակերպման իրավական հիմք են միջպետական համաձայնագրերը: Օդային տրանսպորտով իրականացվում են.

- ուղևորափոխադրումներ,
- բեռնափոխադրումներ,
- հատուկ բեռնափոխադրումներ:

Միջազգային փոխադրումների համար որպես հիմնական փաստաթուղթ ծառայում են ավիաբեռնագիրը և բեռնադիմումը: Միջազգային ավիացիայի սակագներով զբաղվում է օդային տրանսպորտի Միջազգային ասոցիացիան: Առավել շատ ուղևորներ տեղափոխում են ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Ճապոնիան, Մեծ Բրիտանիան, Կանադան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Չինաստանը: Աշխարհում հաշվարկվում են 34 խոշոր օդանավակայաններ, որոնց կեսն ԱՄՆ-ում են, 8-ը՝ Եվրոպայում: Ըստ օդային փոխադրումներ իրականացնող կազմակերպությունների հաշվետվությունների՝ Հայաստանում 2000 թ. փոխադրվել է 611,6, 2002 թ.՝ 872,0 և 2004 թ.՝ 943,1 հազար ուղևոր: Համապատասխանաբար 302,3 (49,5 տոկոս), 410,7 (47,1 տոկոս) և 370,8 (39,3 տոկոս) հազարը կազմել են փոխադրումները հայաստանյան շարժակազմով:

Երկաթուղային, օդային, ավտոմոբիլային, խողովակաշարային փոխադրումներով զբաղվում է 66 կազմակերպություն: Հայկական ավիատղիները թոփաքներ է կատարում աշխարհի 13 երկրների 29 քաղաքներ: Դա կազմում է Հայաստանից բոլոր թոփաքների 50 տոկոսը: Մնացածն սպասարկում են օտարերկրյա ավիատղիները:

Երկաթուղային տրանսպորտը համարվում է ամենամեծ ավանդականը: Առաջավոր 42 երկրի երկաթուղիների ընդհանուր երկարությունն անցնում է 915 հազար կմ-ից, որոնցով տեղափոխվում է 3,7 մլրդ տոննա բեռ: Տրանսպորտային ընդհանուր շուկայում պակասել են եր-

կաթուղու փոխադրումները՝ կապված ավտոմոբիլային և օդային փոխադրումների զարգացման հետ: Համաշխարհային երկաթուղային ցանցի տեղաբաշխումն անհամաչափ է: Թեև երկաթուղի ունեն աշխարհի 160 երկիր, սակայն դրանց ընդհանուր երկարության 50 տոկոսը բաժին է ընկնում ԱՄՆ-ին, Կանադային, Ռուսաստանին, Հնդկաստանին, Չինաստանին, Գերմանիային, Արգենտինային, Ավստրալիային, Ֆրանսիային, Բրազիլիային: Բեռնաշրջանառության քանակով առաջատարներ են Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, Չինաստանը, Կանադան, Լեհաստանը: Երկաթուղային փոխադրումներն իրականացվում են ծառայության տեսակներով: Փոխադրման պայմանագիր է ծառայում երկաթուղային բեռնագիրը, որտեղ նշվում են փոխադրման վայրը, վճարը, բեռի արժեքը, քանակը:

Խողովակաշարային տրանսպորտն ավելի արագ զարգացող փոխադրումների ձև է: 90-ական թվականների վերջերին աշխարհում խողովակաշարերի ընդհանուր երկարությունը կազմեց 1,5 մլն կմ, որոնցից նավթամուղների երկարությունը 600 և գազամուղներինը՝ 900 հազար կմ էր: Մայրուղային խողովակաշարերի ընդհանուր երկարության կեսը բաժին է ընկնում ԱՄՆ-ին, 1/6-ը՝ Ռուսաստանին, 10 տոկոսը՝ Կանադային: Ամենաերկար նավթամուղները կառուցվել են ԱՊՀ երկրներում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Մաուրիտիայում: Գազամուղների մեծ ցանց ունեն զարգացած երկրները: ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Լեհաստանը, Չեխիան ունեն հատուկ արտահայտված **սպառող-ներմուծող** կողմնորոշում, իսկ ԱՊՀ երկրները, Կանադան, Նիդերլանդները՝ **սպառող-արտահանող**: Համաշխարհային գազաշրջանառության 4 մլրդ տ/կմ բեռնաշրջանառությունից մոտ 2 մլրդը բաժին են ընկնում Ռուսաստանին, որտեղ կառուցվել են աշխարհի ամենամեծ նավթամուղները («Դրուժբա», «Պրոգրես») և գազամուղները («Հյուսիսսփայլ», «Սոյուզ»): 2005 թ. խողովակաշարով Հայաստան է ներմուծվել 1179,3 հազար տոննա գազ:

6. Ապահովագրական ծառայությունների շուկա

ՄՏՀ-ի համակարգում ապահովագրությունը պայմանավորված է ՄՏՀ-ի բոլոր ձևերի՝ ապրանքների ու ծառայությունների, կապիտալի ու աշխատուժի միջազգային շարժի գործընթացներով: Այդ ամենը կապված է տարերային աղետների, արտակարգ իրավիճակների, տնտեսական, քաղաքական, ռազմական պայմանների, անկանխատեսելի երևույթների հետ: Անհրաժեշտ է ՄՏՀ-ում ստեղծել տարբեր

ծառայություններ, որոնք կմշակեն ապահովագրական ծրագրեր՝ անվտանգությունն ապահովելու և գործընթացները ճիշտ կազմակերպելու համար:

Ապահովագրությունը դասակարգվում է.

- ըստ կազմակերպման ձևի՝ պետական, բաժնետիրական, խառը,

- ըստ ապահովագրության օբյեկտների՝ գույքի, անձի ապահովագրություն,

- իրավաբանական տեսանկյունից՝ պարտադիր, կամավոր:

Ապահովագրության արտաքին միջավայրը (գնումներ, պատասխանատվություն, հսկողություն, կառուցվածք) գլոբալացման ազդեցությամբ փոփոխություններ է կրել: Ապահովագրական շուկան բարդ, ինտեգրված համակարգ է, որը պարունակում է տարբեր օղակներ.

- բաժնետիրական ապահովագրական ընկերություններ,

- մասնագիտացված ապահովագրական ընկերություններ,

- փոխադարձ ապահովագրական միություններ,

- արտահանման վարկերի պետական ապահովագրում:

Ապահովագրական շուկան դիտվում է երկու տեսանկյունից.

- ինստիտուցիոնալ՝ բաժնետիրական ընկերությունների, կորպորացիաների և պետական ապահովագրական ընկերությունների ձևով,

- տարածքային՝ տեղական, ազգային, միջազգային:

Ապահովագրական գործի զարգացման մեջ առաջատար դիրք ունեն ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան, Ճապոնիան, Իտալիան, Ֆրանսիան, Նիդերլանդները, Կանադան, Շվեյցարիան: ԱՄՆ-ում գույքի ապահովագրության ոլորտում ամենամեծ ընկերությունը «SIGNA» կորպորացիան է (1982 թ.): Մեծ Բրիտանիայում գործում են ավելի քան 900 ապահովագրական ընկերություններ և 376 սինդիկատներ:

2003 թ. Հայաստանում գործում էր ապահովագրական 23 ընկերություն (11 ՄՊԸ, 11 ՓԲԸ, 1 ԲԲԸ) և 4 ապահովագրական բրոքեր (3 ՄՊԸ և 1 անհատ ձեռնարկատեր): Նույն թվականի հուլիսի 1-ի դրությամբ Ընկերությունների կանոնադրական կապիտալում օտարերկրյա ներդրումների մասնաբաժինը կազմում էր 12,6 տոկոս: Հայաստանում ապահովագրության հիմնական տեսակներ համարվում են.

- բեռների,
- փոխադրամիջոցների,
- ֆինանսական,

- ավիացիոն

- շինմոնտաժային աշխատանքների,

- գրավի,

- ֆիզիկական, իրավաբանական անձանց գույքի,

- դժբախտ դեպքերի, աղետների ապահովագրությունները:

Ապահովագրվում են նաև գյուղատնտեսության ոլորտի օբյեկտները, աբտասահմանյան վարկերի և ներդրումների գործընթացները:

Ապահովագրության ծառայությունների ստեղծումը կապված է ծառայությունների շուկայի զարգացման հետ: Միջազգային ապահովագրության մեջ տրանսպորտային ապահովագրումը գլխավոր տեղ է գրավում:

Զբոսաշրջության զարգացումը հանգեցրեց կյանքի, իսկ միջազգային վարկավորումը՝ վարկերի ապահովագրման անհրաժեշտության, ինչն իրականացվում է պետական ապահովագրության ձևով: Իրավաբանական տեսակետից միջազգային ցանկացած ապահովագրում իրականացվում է ապահովագրական պայմանագրի կնքմամբ: Եթե պայմանագրի մասնակիցները գտնվում են տարբեր երկրներում, ապա գործարքը համարվում է միջազգային:

Միջազգային ապահովագրական գործարքներն են.

- *ուղղակի պայմանագրային գործարքները*, որոնք կնքվում են ինչպես անմիջապես արտասահմանյան ապահովագրական ընկերությունների, այնպես էլ միջնորդ ապահովագրողների հետ,

- *ուղղակի ապահովագրության պայմանագրերը*, որոնք կնքվում են արտասահմանյան ապահովագրող գործակալությունների միջև,

- *ինստիտուցիոնալ ապահովագրության ձևը*, որը կնքվում է արտասահմանյան իրավաբանական ինքնուրույն ապահովագրական ընկերությունների կողմից,

- *վերաապահովագրական գործարքները*, որոնք կարող են իրականացվել տարբեր ընկերությունների կողմից՝ իրենց միջև կնքված պայմանագրի հիման վրա՝ պատասխանատվության մի մասը ղնելով այլ ապահովագրողի վրա:

Համաշխարհային մասշտաբով կարևոր դեր է խաղում ԱՄՆ-ի ապահովագրական շուկան, որը կազմում է համաշխարհային ապահովագրական շուկայի 50 տոկոսը: Այն առաջատար է և՛ ապահովագրության ծավալով, և՛ բնակչության շնչի հաշվով: Կարևոր դեր է խաղում նաև անգլիական ապահովագրական սեկտորը: Ընդլայնվում է Ռուսաստանի ապահովագրական շուկան ևս:

Ինչպես բոլոր ծառայությունների, այնպես էլ *ապահովագրական շուկան* ձևավորվել է բավական վաղ: Ռբայես շուկայի գործակալներ, հանդես են գալիս խոշոր ազգային և միջազգային բանկերը՝ ծառայություն մատուցելով ոչ միայն իրենց երկրի, այլև արտասահմանյան պատվիրատուներին: Բանկերի կողմից միջազգային մակարդակով կատարվող ավանդների, վարկերի, էմիսիոն գործարքների, միջազգային փոխառությունների, արժեթղթերի բաց թողումը և տարածումը, անդրազգային կորպորացիաների զարգացումը, մանր ու միջին ֆիրմաների կրճատումը պահանջում են բանկային և ապահովագրական ծառայությունների միջազգայնացում և ազատականացում: 1997 թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի շրջանակներում ստորագրվեց ֆինանսական ծառայությունների շուկայի ազատականացման մասին համաձայնություն՝ ըստ որի 100 պետություն պարտավոր են ապահովել իրենց ֆինանսական շուկաների տարբեր աստիճանի բաց լինելը:

Փոքր երկրները՝ ներքին նեղ շուկայով և թույլ ապահովված բնական ռեսուրսներով, վարում են ավելի *բաց տնտեսություն*, քան խոշոր երկրները, որոնք ապահովված են բնական և աշխատանքային ռեսուրսներով: Տնտեսության բաց լինելու աստիճանը որոշվում է *հարաբերական ցուցանիշով*՝ արտաքին երկրներից տնտեսության կախվածությամբ,ն՝ *բացարձակ ցուցանիշով*՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով արտաքին առևտրի շրջանառությամբ կամ արտահանման չափերով: Բաց տնտեսության ամենաբարձր ցուցանիշն ունեն Լյուքսեմբուրգը, Շվեյցարիան, Բելգիան, Իսլանդիան, Նիդերլանդները, որտեղ բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող արտաքին առևտրի շրջանառությունը գերազանցում է 15 հազար դոլարը:

ԱՄՆ-ում արտասահմանյան բանկերն իրավունքով հավասարվում են տեղականներին և տեղի քաղաքացիություն ունեցողների համեմատ փոխում են արտասահմանյան ապահովագրվողների նկատմամբ պահանջները: Այստեղ կարող են արտասահմանցիներին թույլ տալ բանկեր գնել բոլոր նահանգներում: Շվեյցարիան հրաժարվում է արտասահմանյան բանկերի նկատմամբ մի քանի խտրական պահանջներից: Բրազիլիան պակասեցնում է բանկային սեկտորում պետության միջամտությունը: Համաշխարհային ֆինանսական ծառայությունների ոլորտում ազատ մրցակցությունը բանկային և ապահովագրական կապիտալի նոր շուկաներ նվաճելու հեռանկար է բացում մասնավորապես Ասիայում: Ռուսաստանը չի մասնակցել ֆինանսական ծառայությունների շուկայի ազատականացման բանակցություն-

ներին: Սակայն ԱՀԿ-ին միանալու դեպքում անխուսափելի է դառնում մի հարց՝ ի՞նչ պայմաններով բացել ֆինանսական ծառայությունների սեփական շուկա: Իրականում Ռուսաստանը դա կարող է անել կամ ԱՀԿ-ի ստանդարտ դրույթի հիման վրա, այսինքն՝ իր շուկան ներթափանցողների համար մտցնելով ֆինանսական ծառայությունների համաձայնեցված սահմանափակումներ, կամ միանալ ԱՀԿ-ի միջազգային մակարդակով մշակված ֆինանսական ծառայությունների առևտրի մասին դրույթին, որը նախատեսում է ավելի կոշտ պարտավորություններ:

7. Միջազգային այլ ծառայություններ

Բացի վերը նշված ծառայություններից ՄՏՀ-ում գործում են նաև *ֆրանչայզինգ, ինժինիրինգ, նոու-հաու, կոնսալտինգ, լիզինգ* ծառայություններ:

Ֆրանչայզինգը (անգլ. իրավունք) տեխնոլոգիաների և ապրանքային նշանների լիցենզիաների վաճառք է կամ փոխանակման համակարգ: Դրա էությունն այն է, որ ֆիրման, շուկայում ունենալով մեծ հեղինակություն, որոշակի պայմաններով սպառող ֆիրմային իրավունք (լիցենզիա) է տալիս իր տեխնոլոգիան իր ապրանքային նշանի տակ օգտագործելու և եկամուտ ստանալու: Ֆրանչայզինգի գլխավոր ֆիրման *ֆրանչայզերն է* (լիցենզիատ): Ըստ պայմանագրի՝ գործունեության իրավունքը տրվում է որոշակի ժամանակով: Կոմերցիոն գործարքներում ֆրանչայզերը տիրոջ իրավունքն է, իսկ ֆրանչայզինգը՝ օգտվողի: Ֆրանչայզերը կատարում է *երկու ֆունկցիա*.

- կապիտալի տրամադրում առևտրական ձեռնարկությունների ստեղծման համար,
- սեփական առևտրական ձեռնարկությունների ղեկավարում: Ֆրանչայզինգը ֆրանչայզերին հնարավորություն է տալիս.
- մինիմում կապիտալ ներդրումներով ավելացնելու առևտրական ձեռնարկությունների քանակը,
- դառնալու ինքնուրույն ձեռնարկատեր,
- վարելու սեփական բիզնեսը ֆրանչայզերի՝ հայտնի առևտրական նշանի տակ,
- ֆրանչայզերից ստանալու օգնություն, ուսուցում և այլն: Այսպիսով, ֆրանչայզինգը գործում է երկու եղանակով.
- ապրանքային՝ վաճառելով ֆրանչայզերի ապրանքները ֆրանչայզիատին,

• բիզնես-ֆորմատ՝ ֆրանչայզերի կողմից ֆրանչայզիատին տրամադրելով ծառայությունների ամբողջ ծրար:

Գոյություն ունի ֆրանչայզինգի մի քանի տեսակ.

• **արտադրական**, երբ տեխնոլոգիաների սեփականատեր ֆիրման որևէ արտադրանքի պատրաստումը փոխանցում է գործընկեր ֆիրմային՝ տվյալ արտադրանքը թողարկելու և իրացնելու համար,

• **ապրանքային**, երբ ֆիրման կամ ձեռնարկությունն ապրանք է մատակարարում մյուս ֆիրմային՝ առաջատար ֆիրմայի առևտրական մակնիշի (նշան) տակ իրացնելու համար,

• **ծառայության ոլորտի**, որը հիմնականում նման է ապրանքային ֆրանչայզինգին, և տարբերությունը միայն համագործակցության օբյեկտների մեջ է:

Միջազգային ֆրանչայզինգ հիմնականում օգտագործում են ամերիկյան ընկերությունները: Ֆրանչայզինգի նոր ձև են արտոնագրերով կոմբինացված փոխանակումներն անմիջապես դիլերների միջև: Այս ձևը կիրառվում է հատկապես սննդամթերքի առևտրի ոլորտում և ճաշարանային բիզնեսում:

Ռուսաստանում ֆրանչայզինգի հարաբերությունները զարգացան ապրանքային և ծառայությունների ոլորտում: Նախկինում ռուսական շուկայում այդ համակարգով աշխատում էին արտասահմանյան ֆիրմաները, իսկ այժմ ակտիվացել են նաև ռուսական ընկերությունները:

Ինժինիրինգը (անգլ. գյուտարարություն) շինարարական օբյեկտների և ձեռնարկությունների ստեղծման նպատակով ինժեներական ստորուկտորական ծառայությունների և ինժեներական օբյեկտների կապիտալ ներդրումների արդյունավետ օգտագործման մեթոդ է: Այն արտադրության պրոցեսների իրականացման, արտադրանքի իրացման, շինարարությունների և արդյունաբերության ենթակառուցվածքների սպասարկման, գյուղատնտեսական և այլ օբյեկտների շահագործման, առանձին համալիր ծառայությունների ոլորտ է՝ ուղղված իրացման բոլոր փուլերում ինվեստիցիոն նախագծերի օպտիմալացմանը: Ինժինիրինգային ծառայությունների միջազգային գործարքի էությունն այն է, որ արդյունաբերական և այլ օբյեկտների նախագծման ու կառուցման ընթացքում մի երկիրը մյուսին տրամադրում է ինժեներահաշվարկային, խորհրդատվական և ինժեներաշինարարական ծառայություններ: Ինժինիրինգի հիմնական **խնդիրը** պատվիրատուների կապիտալ ներդրումներից ավելի շատ արդյունք ստանալն է:

Ինժինիրինգային ծառայությունների շուկան իր գործունեությունն սկսել է 1960-ական թվականների վերջին և զարգացել է անհամաչափ: 60-70 թթ. էվրոպական երկրներում նկատվեց ինժեներախորհրդատվական ծառայությունների արտահանման աճ, որը պայմանավորված էր զարգացող երկրներին միջազգային օգնության ծրագրերի իրականացմամբ: 70-80 թթ. ծառայությունների այդ տեսակի պահանջը նվազեց: Մակայն 80-ական թվականների երկրորդ կեսին նորից աշխուժություն նկատվեց՝ հատկապես Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում: 1990 թ.-ից ինժեներախորհրդատվական ծառայությունների ազգային շուկաները, իսկ հետագայում նաև ծառայություններն ընդլայնվեցին: Այդ շուկաների զարգացումը որոշակի դեր խաղաց մասնավոր ինվեստիցիաների ավելացման գործում: Ինժինիրինգային ծառայությունների շուկայի գործունեությունն իրականացվում է երեք հիմնական **մեթոդներով**.

1. Աշխատանքի մեծ մասը կատարում են պատվիրատուն կամ տեղական ֆիրմաները: Այս դեպքում արտասահմանի ինժինիրինգային ֆիրման հանդես է գալիս որպես խորհրդատու:

2. Ինժինիրինգային ծառայությունների մեծ մասը կատարվում է արտասահմանյան ֆիրմաների կողմից:

3. Օբյեկտների կայացման համալիր աշխատանքների կատարման պարտականությունները պայմանագրով իրենց վրա են վերցնում արտասահմանյան կապալառուները:

Ինժինիրինգային ծառայությունների շուկայի զարգացման վրա ազդում են երեք **գործոններ**.

• պետական և մասնավոր ինվեստիցիաների ծավալները, ինչը թույլ է տալիս ընդլայնել շինարարությունը, և նոր օբյեկտների շահագործումը,

• խորհրդատվական ծառայությունների արտահանման անհրաժեշտությունը՝ կապված տարբեր երկրներում ԳՏԱ-ի արդյունքի միատեսակ չլինելու հետ,

• ինժինիրինգային ծառայությունների շուկայում ազատ կապիտալի առկայությունը:

Ինժինիրինգային ծառայություններն իրականացվում են արդյունաբերական և շինարարական ընկերությունների, ինժեներախորհրդատվական հաստուկ ֆիրմաների կողմից: Ինժինիրինգային ծառայությունների **օբյեկտներն** են.

• մինչևնախագծային, նախագծային, հետևանախագծային և մասնա-

գիտացված ծառայությունները, որոնք ավելի լայն կիրառում ունեն բնակարանային և արդյունաբերական շինարարության ու ենթակառուցվածքների օբյեկտների կառուցներում,

- արտադրական գործընթացների նորմալ ընթացքի և արտադրանքի իրացման ծառայությունները, այսինքն՝ ձեռնարկությունների շահագործումը և կառավարումը, նրանց արդյունքի իրացման օպտիմալացումը:

Ինժեներախորհրդատվական ծառայությունների զգալի մասը բաժին է ընկնում Մեծ Բրիտանիային: Դրանք ավելի պակաս են Գերմանիայում, Դանիայում, Ֆրանսիայում և Իտալիայում: Այս ծառայությունների արտահանողների մեջ առաջատար դիրք ունեն ամերիկյան և ճապոնական կապալառու ընկերությունները: Երրորդ տեղում Ֆրանսիան է: Ըստ հաշվարկների՝ արտասահմանյան շուկաներում 225 առաջատար կապալառու ֆիրմաների նոր պայմանագրերի ծավալը 1997 թ. կազմեց մոտ 157 մլրդ դոլար: Ասիական, խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի շուկան մնում է որպես ծառայություններ ներմուծող: Փոփոխվել են ծառայությունների ճյուղային կառուցվածքը և պայմանագրերի աշխարհագրական բաժանումը:

Աղյուսակ 6.9

225 առաջատար կապալառու ֆիրմաների կոնտրակտների աշխարհագրական տեղաբաշխումը (մլրդ դոլար)²¹

Երկրներ	1992 թ.	1995 թ.	1997 թ.
Միջին Արևելք	28,2	16,7	19,7
Աֆրիկա	14,5	12,9	14,3
Լատինական Ամերիկա	13,7	10,1	11,3
Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջան	42,6	49,3	53,8
ԱՄՆ և Կանադա	13,1	16,9	19,6
Եվրոպա	34,4	34,6	38,2
Ամբողջը	146,5	140,5	156,9

Ինժինիրինգային ծառայությունների շուկան, լինելով միջազգային ծառայությունների շուկայի մի մասը, ունի ընդլայնման միտում: Ներկայումս ինժեներային տարբեր ծառայություններ (նախագծում, շի-

նարարություն և այլն) դարձել են միջազգային փոխանակության օբյեկտ:

Վերջին ժամանակներում ծառայությունների միջազգային շուկայում կիրառվում է ծառայության նոր տեսակ՝ *ռեինժինիրինգ*, որը կազմակերպությունների և առևտրաարտադրական կառավարման, տնտեսական օբյեկտների վերակառուցման, դրանց մրցունակության և ֆինանսական կայունության բարձրացման ինժեներախորհրդատվական ծառայություն է: Այն կարող է լինել *ճգնաժամային* և *զարգացման*: Առաջինի նպատակը տնտեսական խնդիրների լուծումն է: Կիրառվում է այն դեպքում, երբ տնտեսական սուբյեկտի ֆինանսաառևտրական և արտադրական արդյունավետությունն իջնում է: Զարգացման ռեինժինիրինգը կիրառվում է այն դեպքում, երբ արտադրական-առևտրական և ինվեստիցիոն գործընթացների կառավարման գործող կառուցվածքն արդեն հասել է օգուտների ստացման մակարդակի սահմանին:

Միջազգային տնտեսական հարաբերություններում կարևոր մաս են կազմում *գիտելիքների, փորձի* և *ԳՏ տեղեկատվության տեսքով փոխանակումները, որոնք մաքուր տեսքով իրենցից ներկայացնում են նոու-հաու*: Տեխնիկական բնույթով նոու-հաուս ընդգրկում է.

- արտադրանքների, մեքենաների, ապարատների, առանձին դետալների, գործիքների, հարմարանքների, չգրանցված փորձնական նմուշների մշակումները,

- տեխնիկական փաստաթղթեր (բանաձևեր, հաշվարկներ, պլաններ, նախագծեր, փորձի արդյունքներ, կատարված գիտահետազոտական աշխատանքների ցուցակներ), տվյալներ նյութերի որակի մասին,

- անձնակազմի պատրաստման մասին ուսումնական պլաններ:

Նոու-հաուի վաճառքն ունի իր առանձնահատկությունները: Գնորդը գոնե մասնակի պետք է ծանոթանա նրա էությանը: Նոու-հաուի գինը որոշելիս անհրաժեշտ է հիշել, որ այն փոխհատուցվում է ապագա օգուտներից, որոնք օգտագործողին պետք են: Վերջինս կարող է քիչ օգուտ ստանալ կամ բոլորովին չստանալ: Համաշխարհային պրակտիկայում նոու-հաուի գինը կազմում է ապագա օգուտի 5, առանձին դեպքերում՝ մինչև 2 տոկոսը: Ի տարբերություն արտադրության գաղտնիքների, նոու-հաուս չի արտոնագրվում, քանի որ զգալի մասն ստացվում է որոշակի ենարքներից:

Ժամանակակից պայմաններում ԳՏ-ի զարգացման հետ միասին ավելի մեծ նշանակություն են ձեռք բերում կոնսալտինգային ծա-

²¹ *Международные экономические отношения, учебник.* М., 1999, стр. 247.

М., 1999, стр.

ռայությունները: *Կոնսալտինգն* առանձին կոմերցիոն բնույթի համալիր ծառայությունների ինքնուրույն ոլորտ է, որի նպատակն է ապահովել արդյունքի թողարկման, արտադրության և իրացման գործընթացը: Այն ծառայությունների ամբողջություն է՝ կապված հաճախորդների պատվերով տեղեկատվության մշակման, ԷՀՄ-ով տեղեկատվության սպասարկման, խորհրդատվության և փորձագիտական տարբեր տնտեսական գործունեությունների հետ: Կոնսալտինգային ծառայությունների առևտրի առանձնահատկությունն այն է, որ արտահանումը կարող է իրականացվել միայն ներմուծող երկիր տեղափոխելու միջոցով: Կոնսալտինգային ծառայություններին վերաբերում են.

- պրոֆեսիոնալ մենեջերների, նրանց բրիգադների և ֆիրմաների կողմից ծառայությունների անմիջապես կառավարումը,

- տնտեսական օբյեկտներին, կազմակերպական գործունեությանն օգնելը:

Տվյալ դեպքում կոնսալտինգային ֆիրմաները լրիվ հսկողություն են սահմանում առաջարկվող ծրագրերի պատվերների իրականացման վրա:

Կոնսալտինգային ծառայությունների շուկան ամենաշարժունակն է: Այդտեղ գլխավոր վաճառողը մասնավոր *սեկտորն է*: ԱՄՆ-ի կոնսալտինգային առաջատարներից է «Մակկինսի» ֆիրման: Ճապոնիայի կոնսալտինգային ծառայությունների շուկան տարբերվում է ամերիկյանից: Այն ներկայանում է երեք տեսակի ֆիրմաներով՝ *ֆիրմաներ*, որոնք զբաղվում են առաջին հերթին անձնակազմի և արտադրության հարցերով: *Ֆիրմաներ*, որոնք օգնություն են ցույց տալիս ձեռնարկությունների ռազմավարության մշակման գործին և *ֆիրմաներ*՝ այսպես կոչված «ուղեղային կենտրոններ»:

Վերջին տարիներին կոնսալտինգային ծառայություններ սկսեցին զարգանալ նաև Ռուսաստանում: Դրա հիմնական մասը բաժին է ընկնում կառավարմանը և բիզնես կոնսալտինգին: Ավելի արագ զարգանում է լսարանային ծառայությունների շուկան, որի բաժինը կազմում է ամբողջ շուկայի 75 տոկոսը: 1998 թ. առաջին կեսին այն գնահատվեց 1,2-1,5 մլրդ ռուբլի: Ավելի մեծ բաժին են կազմում բանկային աուդիտը (22 մլն ռուբլի) և ապահովագրական ծառայությունները (9,7 մլն ռուբլի):

Լիզինգային ծառայություններն արտադրական նշանակության կառույցների, տրանսպորտային միջոցների, մեքենաների, տեխնոլոգիական սարքավորումների, շարժական և անշարժ գույքի (բացի հո-

ղատարածքներից և բնական օբյեկտներից) երկարաժամկետ վարձակալություն են: Դրանք ի հայտ են եկել 1950-ական թվականներին ԱՄՆ-ում և 60-ական թվականներին՝ Արևմտյան Եվրոպայում: Ներկայումս լայն տարածում են ստացել տնտեսության տարբեր ճյուղերում, քանի որ ինվեստիցիաների պահանջը չի կարող բավարարվել սեփական միջոցների և բանկային վարկերի օգտագործման հաշվին: *Լիզինգի սուբլեկտ* են լիզինգատու իրավաբանական և ֆիզիկական անձինք, արտասահմանի ինվեստիցիոն ձեռնարկությունները և անհատ ձեռներեցները: Լիզինգային գործարք համարվում են այն ծառայությունները, երբ մեկ տարուց ավել ժամանակով միջոցները վճարային կարգով հանձնվում են գնորդին օգտագործման համար: Գույքի միջոցների օգտագործման վերաբերյալ վարձակալի և վարձատուի միջև կնքվում է պայմանագիր: Վերջինս պահպանում է սեփականատիրոջ իր իրավունքը: Լիզինգային ծառայությունները լինում են *ֆինանսական* և *օպերատիվ*: *Ֆինանսական լիզինգի* դեպքում վարձակալության գումարը վճարվում է պայմանագրով սահմանված ժամկետում սարքավորումների մաշվածքի լրիվ արժեքի չափով: Եթե պայմանագրի ժամկետը լրանում է, ապա հնարավոր է, որ.

- սարքավորումների սեփականության իրավունքը մնացորդային արժեքով անցնի վարձակալին,

- վարձակալության օբյեկտը վերադարձվի վարձատուին,

- վարձակալության ժամկետը երկարացվի նոր պայմանագրով:

Օպերատիվ լիզինգը կնքվում է ավելի կարճ ժամանակով, քան սարքավորումների մաշվածքի ժամկետը: Վարձակալության ժամկետը լրանալիս կիրառվում են նույն սկզբունքները, ինչ ֆինանսական լիզինգի դեպքում:

Լիզինգային ծառայությունների պայմանագրի դեպքում սարքավորումներն օգտագործելու ընթացքում վարձակալը որևէ պատասխանատվություն չի կրում, իսկ վարձակալության ժամկետները կախված են մեքենասարքավորումների տեսակից, դրանց ֆիզիկական մաշվածքի երաշխավորված ժամկետներից:

Լիզինգը կարող է լինել *ուղղակի*, երբ մեքենասարքավորումներ տրամադրողը դրանք անմիջապես ստացողին է փոխանցում, և՛ *միջնորդությամբ լիզինգ*, երբ արտադրողի և ստացողի միջև կա միջնորդ օղակ, որն առք ու վաճառքի պայմանագիր է կնքում և՛ արտադրողի, և՛ ստացողի հետ: Լիզինգատուն կատարում է տրամադրվող միջոցների պահպանման, ապահովագրման, շահագործման և նորոգման ծախսերը:

Լիզինգը լինում է *ներքին* և *միջազգային*: Եթե լիզինգային ընկերությունն ազգային ֆիրմաներից գնում է սարքավորումներ և տրամադրում է արտասահմանյան վարձակալին, լիզինգային ծառայությունը համարվում է *միջազգային* (արտահանում): Արտասահմանյան ֆիրմաներից սարքավորումների գնման և հայրենական վարձակալին տրամադրելու գործարքը համարվում է ներքին *լիզինգ* (ներմուծում): 1980-ական թվականներին լայն տարածում ստացավ նաև *խաչաձև լիզինգավորումը*:

Միջազգային արժույթային հիմնադրամի կանոնների համաձայն՝ վճարման և վարձակալության պարտքերը չեն մտնում պետության արտաքին պարտքերի մեջ: Այդ պատճառով միջազգային լիզինգային ծառայությունները շատ երկրներում պետական աջակցություն չեն ստանում: Կապիտալ ներդրումների ընդհանուր ծավալում լիզինգային ծառայություններն ԱՄՆ-ում կազմում են մոտ 30, Գերմանիայում և Մեծ Բրիտանիայում՝ 14-16, Ճապոնիայում, Դանիայում, Նորվեգիայում՝ 8-10 տոկոս:

Լիզինգային ծառայություններն ունեն *առավելություններ* և *թերություններ*: *Առավելությունն* այն է, որ.

- մեքենասարքավորումների արժեքը վճարվում է 100 տոկոսով,
- վարձակալության ընթացքում մատակարարը հոգ չի տանում սարքավորումների օգտագործման համար,
- գնորդից չի պահանջվում զրավ կամ երաշխավորում բանկային վարկերի կամ այլ փոխառվածությունների դեպքում,
- վարձակալն ազատվում է սարքավորումների մաշվածքի վտանգից:

Որպես *թերություն*, կարելի է նշել այն, որ.

- գործարքի սկզբում գնորդը վճարում է սարքավորումների փաստացի լրիվ արժեքը և չի կարող առարկել կամ գումարի մի մասը վճարել օգտագործման ժամկետի վերջում,
- գնորդը չի կարող օգտվել ինվեստիցիաների վրա հարկային արտոնություններից, քանի որ նա չի համարվում վարձակալած սարքավորումների սեփականատեր:

1900-2000 թթ. ԱՆԿ տվյալներով՝ վարձակալական գործառնություններն աշխարհում 138,1 մլրդ դոլարից հասել են 356,4 մլրդ դոլարի: 2000 թ. ԱՄՆ-ում 148 մլրդ դոլարի նոր սարքավորումների ներդրումներ կատարվել են վարձակալության միջոցով, որը կազմում է մասնավոր ներդրումների 41,5 տոկոսը: Անգլիայում, Իռլանդիայում

վարձակալության տրվում է սարքավորումների 35 տոկոսը:

Ներկայումս լիզինգային ծառայություններ տրամադրվում են նաև Հայաստանում: Որպես նախաձեռնողներ հանդես են գալիս առևտրային բանկերը և գյուղացիական տնտեսությունները: Այժմ գործում են վարձակալական երկու կազմակերպություն՝ «Ագրոլիզինգը» և «Ակբալիզինգը», որոնց գործընթացները կանոնակարգվում և վերահսկվում են ՀՀ Կենտրոնական բանկի կողմից: Առաջատարն «Ագրոլիզինգ» կազմակերպությունն է, որի նպատակը Հայաստանի գյուղատնտեսության վերակազմումն է: «Ակբալիզինգը» հիմնվել է 2003 թ. «Հայգյուղփոխբանկի» կողմից և նույնպես զբաղվում է վարձակալական գործունեությամբ: 2004 թ. կնքվել է լիզինգային 68 պայմանագիր, որոնց շրջանակներում հաճախորդներին տրամադրվել է 224 միավոր գույք՝ ավելի քան 3,0 մլն դոլարի չափով: Այդ ծառայությունը նպաստում է գյուղատնտեսության զարգացմանը, քանի որ սեփականաշնորհման գործընթացը հանգեցրել է հողի սեփականատիրոջ և կազմակերպող օղակների կապերի խզման, գյուղտեխնիկայի մենաշնորհի ձևավորման: Լիզինգի կիրառումը ձեռնառու է գյուղացուն, քանի որ հնարավորություն է տալիս գյուղտեխնիկական օգտագործելու միայն գյուղատնտեսական աշխատանքների սեզոնին: Իսկ վարձակալության տրված տեխնիկայի նորոգումը, սպասարկումը, ապահովումը կատարվում է վարձատուի կողմից:

8. Միջազգային տրանսպորտային կազմակերպություններ և կոնվենցիաներ

Միջազգային տրանսպորտի կազմակերպությունները մասնագիտացված օղակներ են, որոնք ղեկավարում են տվյալ տրանսպորտի տեսակը միջազգային մակարդակով: Դրանք են.

1. *Միջազգային ծովային կազմակերպությունը (IHO)*: Հիմնվել է 1958 թ. Լոնդոնում: Կազմակերպության բյուջեն գոյանում է անդամ երկրների ներդրումներից, կամավոր նվիրատվություններից, հրատարակումների վաճառքի հասույթից, ծառայությունների դիմաց վճարումներից:

2. *Երկաթուղիների միջազգային միավորումը*: Ստեղծվել է 1922 թ. Իտալիայում՝ Եվրոպայի և Ասիայի 27 երկրներից՝ 46 երկաթուղային վարչությունների ներկայացուցիչների միջազգային համաժողովում:

3. *Ավտոմոբիլային տրանսպորտի միջազգային միավորումը (ATMO):* Ստեղծվել է 1948 թ. Ճնևում՝ Բելգիայի, Դանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Նիդերլանդների, Նորվեգիայի, Շվեդիայի և Շվեյցարիայի նախաձեռնությամբ:

4. *Քաղաքացիական ավիացիայի միջազգային կազմակերպությունը (ՊՔԱՕ):* Ստեղծվել է 1947 թ. «Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի մասին» Չիկագոյի 1944 թ. Կոնվենցիայի վավերացումից հետո՝ 52 հիմնադիր երկրների ներկայացուցիչների ստորագրությամբ: 2006 թ. միջազգային հեղինակավոր այս կազմակերպությանն անդամագրվել է աշխարհի 188 երկիր: ՊՔԱՕ-ի ընդունած չափանիշներով միասնական ձևով առաջնորդվում է աշխարհի քաղաքացիական ավիացիան, որը ՄԱԿ-ի մասնագիտացված կազմակերպություն է:

Գործում են նաև օդային փոխադրումների միջազգային կոնվենցիաներ, այդ թվում.

1. Օդագնացության կարգավորման կոնվենցիան՝ ընդունված 1919 թ. Փարիզում եվրոպական 19 երկրների կողմից: Կոնֆերանսում ընտրվեց հանձնաժողով՝ Բելգիա, Բրազիլիա, ԱՄՆ, Կուբա, Հունաստան, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Խորվաթիա, Մերիթա, Մլովենիա, Պորտուգալիա, Ռումինիա կազմով:

2. Վարչավայի կոնվենցիան (1929 թ.), որտեղ սահմանվում են օդային փոխադրումների ժամանակ ուղևորի կամ բեռի վնասվելու, ուշանալու կամ կորստի դեպքում միջազգային պատասխանատվության և դրամական փոխհատուցման չափերը:

3. Բերմուդյան համաձայնագիրը (1946 թ.), որի նպատակը միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կարգավորումը և ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի միջև փոխզիջման տարբերակների ընդունումն էր:

4. Մոնրեալի 1966 թ. արձանագրությունը և Գվատեմալայի 1971 թ. կոնվենցիան՝ Վարչավայի կոնվենցիայում լրացումներ կատարելու համար:

5. Հաագայի 1995 թ. կոնֆերանսի արձանագրությունը՝ Վարչավայի կոնվենցիայում փոխադրման փաստաթղթերի, անձանց համար պատասխանատվության փոփոխությունների վերաբերյալ:

Ներկայումս Հայաստանն անդամակցում է միջազգային տրանսպորտային տարբեր կազմակերպությունների: Դրանք են.

1. Առաքողների միջազգային կազմակերպությունների միությունը, որը հիմնադրվել է 1926 թ. մայիսին՝ 152 երկրների անդամակցությամբ:

2. Եվրոպական տրանսպորտի նախարարների կոնֆերանսը, որը հիմնադրվել է 1953 թ., և որի անդամ են եվրոպական 40 երկիր, այդ թվում՝ ԱՊՀ 9 երկիր:

3. Միջազգային առևտրատրանսպորտի միությունը, որը հիմնադրվել է 1975 թ. մայիսին՝ 51 երկրների անդամակցությամբ:

4. Տրանսպորտային կոորդինացիոն խորհուրդը, որը հիմնադրվել է 1992 թ. մարտին: Ունի 12 անդամ երկիր:

5. Սևծովյան տնտեսական համագործակցությունը, որը հիմնադրվել է 1992 թ.՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Թուրքիայի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Ալբանիայի, Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Մոլդովիայի մասնակցությամբ:

6. Եվրոպա-Կովկաս-Կենտրոնական Ասիա տրանսպորտային միությունը (ՏԲԱՍԵԿԱ), որը հիմնադրվել է 1993 թ. հունիսին Բրյուսելում: Անդամներն են Անդրկովկասի 3, միջինասիական 5 պետություն, Ուկրաինան և Մոնղոլիան:

7. ԻԿԱՕ-ն, որին անդամագրվել է 1992 թ., իսկ 1994 թ. վավերացրել է «Միջազգային քաղաքական ավիացիայի մասին» Չիկագոյի կոնվենցիան և, որպես լիիրավ անդամ, Հայաստանը գործուն մասնակցություն է ունենում կազմակերպության աշխատանքներին: 2006 թ. կազմակերպության կենտրոն Մոնրեալում տեղի ունեցավ ԻԿԱՕ-ի Ասամբլեայի 35-րդ նստաշրջանը, որի աշխատանքներին մասնակցեց նաև Հայաստանի պատվիրակությունը: Ասամբլեան ընդունեց ավիացիոն, թռիչքային անվտանգության և մի շարք այլ բանաձևեր առաջիկա երեք տարիների համար:

8. Սերասիի համաձայնագիրը, որն ստորագրվել է 1996 թ.՝ Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Բուլղարիայի, Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի անդամակցությամբ:

9. Ծառայությունների համաշխարհային շուկայի կարգավորումը

Ծառայությունների համաշխարհային շուկայի կարգավորումը միջազգային կարևոր գործընթաց է: Այն նման է ապրանքների միջազգային առևտրի կարգավորմանը, որի հիմքում դրվում է կողմերի միջև տուրքերի, հարկերի, քվոտաների, փոհատուցումների ճիշտ կիրառումը, արգելքների վերացման միջոցառումների մշակումը: Առևտրի ծառայությունների կարգավորումը կատարվում է.

• **ուղղակի կարգավորման միջոցներով**, որոնց արգելքները կապված է հ քաղաքական, հասարակական, մշակութային պայմանների հետ (երկրների միջև արտասահմանյան ֆիրմաների օդային, ջրային, երկաթուղային տրանսպորտով փոխադրումների արգելքները կարող են լինել զուտ քաղաքական պատճառներով),

• **փակ կարգավորման միջոցներով**, որոնցով արգելվում են կապիտալի, անձանց, տեղեկատվության տեղաշարժերն արտասահմանյան մատակարարների կողմից:

ԱՄՆ առևտրական կազմակերպություններն արտասահմանի ֆիրմաների հետ առաջարկում են սահմանափակման ինդեքս: Օրինակ, ԱՄՆ-ի հաշվապահական ծառայություններում սահմանվել է 0,33, բանկային ծառայություններում՝ 0,06, առևտրական ծառայություններում՝ 0,16, տրանսպորտայինում՝ 0,60 տոկոս գեղջ: Կիրառվում է նաև «գնիր ամերիկյան ապրանք 12 տոկոս գեղջով» գովազդը:

Cum միջազգային արժույթային ֆոնդի (U.S.)՝ 187 անդամ երկրներից 52-ն ունեն բաց տնտեսություն, 87-ն զբաղեցնում են միջանկյալ դիրք, 48-ն ունեն սահմանափակ ռեժիմ: ԱՊՀ երկրներից **ազատ ռեժիմով** գործում են Հայաստանը, Վրաստանը, Մոլդովան, Ղրղզստանը, **կոշտ սահմանափակ ռեժիմով**՝ Բելոռուսիան, Ուզբեկստանը, Թուրքմենստանը, Տաջիկստանը՝ ազգային էկոնոմիկայի վերակառուցման դանդաղ տեմպերի պատճառով: Միջանկյալ դիրք են զբաղում Ռուսաստանը, Ուկրաինան, Ադրբեջանը և Ղազախստանը: Ռուսաստանի արտաքին առևտրի 26 տոկոսը (արտահանում + ներմուծում) կատարվում է խոշոր ֆիրմաների՝ Ռուսգինարտադրանքի, Գազպրոմի միջոցով: Ուզբեկստանի արտաքին առևտուրը կապված է բամբակի, Ադրբեջանինը՝ նավթի, Տաջիկստանինը՝ ալյումինի, Թուրքմենստանինը՝ գազի արտահանման հետ: Մաքսատուրքերի դրույթները չեն ապահովում ազգային շուկաների ծախսերը: ԱՊՀ երկրների տուրքերի միջին դրույթը կազմում է 8,08 տոկոս (Հայաստանում՝ 4,1-11,0, Ռուսաստանում, Ուզբեկստանում՝ 9,9, Ուկրաինայում՝ 7.7 տոկոս):

Պետությունը կարգավորում է միջազգային ծառայությունները, որպես պետության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հիմնական ուղղություն: Պետությունն է որոշում իր երկրի վճարային հաշվեկշռի հարցերը, դրամական հոսքերի շարժը, որոնց մեջ ծառայությունների միջազգային առևտուրն ունի իր բաժինը:

Կարգավորման համակարգն ընդգրկում է.

• մաքսային հսկողությունը,

• ծառայությունների ոլորտում արտասահմանյան ֆիրմաների գործունեության սահմանափակումները,

• ծառայությունների վրա գնային հսկողությունը,

• ծառայությունների ստանդարտների կիրառումը,

• ատանձին ծառայությունների լիցենզավորումը:

Ծառայությունների միջազգային առևտրի կարգավորման առաջին քայլերն արվել են 1970-80 թթ.: Պաշտպանելով ծառայությունների իրավունքները՝ պետությունները մտցրել են հսկողության տարբեր ձևեր ստանդարտների և լիցենզիաների ստացման, կապիտալի տեղաշարժի որոշակի սահմանափակումների վերաբերյալ: Արգելվել է արտասահմանում մշակված տեղեկատվության օգտագործումը: Ծառայությունների միջազգային կարգավորման մեխանիզմի հիմքում դրված է հետևյալ **սկզբունքները**.

1. Հանել տարիֆների, հարկերի, տուգանքների էական սահմանափակումները:

2. Ստեղծել բարենպաստ ռեժիմ երկրների՝ համաշխարհային շուկա անարգելք մտնելու համար:

3. Պետության կողմից հովանավորել շուկայի սուբյեկտները, խրախուսել արտահանվող և ներմուծվող ծառայությունները:

«Ուրուգվայի ռաունդ»-ի (1986 թ.) բանակցությունների արդյունքում համաձայնություն է Ատր բերվել ծառայությունների առևտրի ազատականացման և սահմանափակումների վերաբերյալ, ստեղծվել է Ծառայությունների առևտրի կոմիտե: 1987 թ. հիմնավորվել են ծառայությունների առևտուրը կարգավորող սկզբունքները և կանոնները: 1999 թ. մշակվեց ծառայությունների առևտրի Գլխավոր համաձայնության ծրագիր, որը ծառայությունների առևտրի ընդլայնման քայլ էր: Համաձայնության մասնակիցները պարտավորվում է հ զարգացնել ազատականացման գործընթացը և յուրաքանչյուր երկրի տարածքում վերացնել ծառայությունների արտադրության և սպառման խտրականությունը:

1995 թ. հունվարի 1-ից ծառայությունների կարգավորման ժամանակ համաձայնությունը համարվեց ԱՀԿ-ի փաստաթղթի բաղկացուցիչ մասը: Ծառայությունների միջազգային կարգավորում կատարում են նաև միջազգային մասնագիտացված կազմակերպությունները

(ИКАО, ИМО, ВТО, ինչպես նաև ВТО, ЮНКТАД)²²: 2005 թ. հոկտեմբերի 20-ին Փարիզում ստորագրվեց «Մշակութային ինքնարտահայտման ձևերի պաշտպանության մասին» կոնվենցիան, որին մասնակցում էր նաև Հայաստանը:

Կարգավորում կատարվում է նաև սահմանափակումների ձևով: Օրինակ.

- բոլոր ներմուծվող ծառայությունները պետք է ապահովագրեն միայն տեղական ապահովագրական ընկերությունները,

- ներմուծվող ծառայությունների վրա պետք է կիրառվեն քանակական քվոտաներ՝ սահմանելով ազգային ռադիոկայանների հաղորդումների, արտասահմանյան ֆիլմերի ցուցադրման եթերային ժամանակի պարտադիր քանակ,

- պետք է սահմանափակվեն ներքին շուկայում արտասահմանյան ընկերությունների մասնաճյուղերը և այլն:

Ֆիլմեր և հեռուստատեսային ծրագրեր արտահանում են Ճապոնիան, Հնդկաստանը, Մեքսիկան, Բրազիլիան, Արգենտինան, իսկ ներմուծում են ավելի մեծ թվով երկրներ:

Ծառայությունների առևտրի Գլխավոր համաձայնությունը (GATS) մշակել է ծառայությունների միջազգային առևտրի մեխանիզմ բոլոր կանոններով: Այն բովանդակում է 6 բաժին, 35 հոդված:

²² ИКАО-Քաղաքացիական ավիացիայի միջազգային կազմակերպություն
ИМО-Միջազգային ծովային տրանսպորտի կազմակերպություն
ВТО-Համաշխարհային առևտրի և համաշխարհային զբոսաշրջության կազմակերպություն
ЮНКТАД-ՄԱԿ-ի առևտրի և զարգացման կոնֆերանս

ԳԼՈՒԽ VII ՀԱՄԱՇԽԱՐԻԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ԳՆԵՐ

1. Համաշխարհային շուկայական գների էությունը և ձևավորումը

Դրամի այն քանակը, որը պետք է փոխանակվի ապրանքի կամ ծառայության մեկ միավորի հետ, կոչվում է ապրանքի գին: Գինն ապրանքի արժեքի դրամական արտահայտությունն է: Մակայն, կախված ապրանքի առաջարկից և պահանջարկից, գինը կարող է լինել արժեքից ցածր կամ բարձր: Ընդ որում հասարակական մասշտաբով ապրանքների գների գումարը հավասար է նրանց արժեքների գումարին: Ապրանքի արժեքի հիմքում ընկած են արտադրական և արդյունքի իրացման ծախսերը՝ հաշվի առնելով զուտ եկամուտը, որն անհրաժեշտ է ձեռնարկության արդյունավետ գործունեության, ինչպես նաև բյուջեի վճարման համար: Ապրանքի արժեքը և գները փոփոխվում են արտադրության պայմանների փոփոխման դեպքում:

Գնագոյացման միտումներն են.

- միավոր արտադրանքի վրա արտադրական և մատակարարման ծախսերի մակարդակը,

- առաջարկի և պահանջարկի հարաբերության փոփոխությունը,

- տնտեսվարող սուբյեկտների և պետական օղակների ազդեցությունը:

Գնագոյացումը հիմնավորվում է.

- ԳՏԱ և հեռանկարների զարգացումով,

- արտադրական ռեսուրսների գների տատանումով,

- արտահանման գների մակարդակով՝ կապված դոլարի գնողունակ պահանջարկի հետ,

- իրացվող ապրանքների որակով, բեռնման և տեղափոխման պայմաններով, գնորդի և վաճառողի փոխհարաբերությամբ:

Երկրների միջև ապրանքափոխանակությունը կատարվում է համաշխարհային գներով, քանի որ համաշխարհային շուկայում հաշվի են առնվում հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատանքի ծախսերը: Համաշխարհային գները միջազգային շուկայում կիրառվող խոշորամասշտաբ արտահանման և ներմուծման գործարքներում կիրառվող գներն են: Դրանք սահմանվում են ազատ փոխարկելի արժույթով:

Համաշխարհային առևտրի պայմաններում միջազգային մասշտաբով ձևավորվում են ապրանքների միջազգային արժեքը և գինը, որոնց հիմքում դրվում են ազգային տարբեր արժեքները և արտադրության գները:

Համաշխարհային տնտեսության մեջ ապրանքի արտադրության վրա կատարվող հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատանքային ծախսերը կոչվում են արդյունքի *միջազգային արժեք*: Յուրաքանչյուր երկիր ունի աշխատանքի արտադրողականության ազգային որոշակի մակարդակ, հետևաբար նաև՝ տվյալ ապրանքի արտադրության վրա կատարվող աշխատանքի հասարակայնորեն անհրաժեշտ ծախսերի որոշակի մեծություն, որով որոշվում է ապրանքի *ազգային արժեքը*: Համաշխարհային շուկայում ապրանքների փոխանակությունը կատարվում է ոչ թե աշխատանքի ազգային, այլ միջազգային արժեքի հիման վրա:

Տնտեսական սերտ կապեր ունեցող երկրների ապրանքափոխանակության ժամանակ կարող է կիրառվել նաև *ռեզիոնայ արժեք*, որը միջազգային արժեքի տեսակ է:

Համաշխարհային գների դինամիկան ընդգրկում է 60 տարվա տեղեկություն: 1948 թ. գները 1938 թ.-ի գներին գերազանցեցին 2,6 անգամ: Գների փոփոխությունը կապված է նաև 1973-80 թթ. էներգետիկ ճգնաժամի հետ: 1980 թ. համաշխարհային գները 1970 թ.-ի գներին գերազանցեցին 4, 1990 թ. 1960 թ.-ի գներին՝ 5 անգամ: 1980 թ. 1970 թ.-ի համեմատ հումքի, վառելիքի գները բարձրացան 6,3 անգամ (վառելիքի գները բարձրացան 15,9, նավթինը՝ 19,6, գյուղատնտեսական հումքինը՝ 2,9 անգամ²³): Սակայն արտադրության միջազգային գնի գոյացումն իրենից ներկայացնում է ոչ թե արտադրության ազգային գների միջին թվաբանական, այլ որոշվում է համաշխարհային առևտրում ապրանքային մասսայի առկայությամբ:

Ժամանակակից արտադրությանը բնորոշ է գների բազմազանությունը: Այսինքն՝ միևնույն ապրանքի վրա կարող է դրվել ոչ թե մեկ, այլ տարբեր մակարդակով դիֆերենցված մի քանի գին: Սա կախված է առևտրական գործունեության բնույթից, երկրների փոխհարաբերությունից և վճարման պայմաններից: Գների բազմազանության գործում էական դեր են խաղում պրոտեկցիոնիզմը, մաքսային և այլ արգելք-

ները, հատուկ առևտրա-քաղաքական և արժույթային գոտիների առկայությունը և այլն:

Համաշխարհային գներ են նաև այն գները, որոնցով կնքվում են սովորական առևտրական գործարքները: Կախված առանձին ապրանքային շուկաների կոնկրետ պայմաններից՝ համաշխարհային գներ համարվում են.

- հիմնական նյութեր արտահանող երկրների գները՝ արտահայտված ազատ կոնվերսիայի ենթարկված արժույթով,

- հումքի հիմնական մատակարարների կողմից նշանակված գները (համապատասխան արժույթի կուրսի պայմաններում),

- արևմտաեվրոպական խոշոր շուկաներ բերվող ապրանքների գները, որոնց միջոցով հավասարեցվում են առանձին մատակարարների ներմուծման գները: Այստեղ հաշվի են առնվում նաև ապրանքները շուկա հասցնելու համար տրանսպորտային ծախսերը, մեքենասարքավորումների շուկաների գները, որոնք տարբերվում են իրենց սարքավորումների շուկաների գները, որոնք տարբերվում են իրենց կոնստրուկտիվ, տեխնիկատնտեսական ցուցանիշներով, մեքենասարքավորումների տեսակներով: Համաշխարհային համարվում են նաև հիմնական մատակարարներ հանդիսացող ֆիրմաների արտահանման գները:

Համաշխարհային գները բաժանվում են արդյունաբերության կողմից *վերամշակվող* ապրանքների և *հումքային ապրանքների* միջազգային գների: Ըստ ՄՄԿ-ի վիճակագրական բյուրոյի դասակարգման՝ հումքային ապրանքների խմբում ընդգրկված են էներգումենտները (նավթ, ածուխ, գազ), հանքային հումքը, գյուղատնտեսական հումքը, պարարտանյութերը: Հումքային ապրանքների համաշխարհային գների ձևավորման կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք կախված են ոչ թե ներքին ծախսերի մեծությունից, այլ՝

- շուկայում առաջարկի և պահանջարկի հարաբերությունից,
- հիմնական արտադրողների և բորսային գների համընկնելուց,

- հիմնական արտադրողների առաջարկած գների բազմազանությունից,

- առանձին ապրանքների գների ձևավորման գործում պետության կամ խումբ երկրների հատուկ ներգործությունից: Օրինակ, երկաթահանքերի համաշխարհային բազային գները սահմանում են արտահանողներ Ավստրալիան, Բրազիլիան, Ռուսաստանը, Կանադան: Կամ նավթ արտահանող ՕՊԵԿ-ի անդամ երկրների ասոցիա-

²³ *Международные экономические отношения, уч. под ред. Н. Н. Ливенцева, М., 2005, стр. 105.*

ցիան 1997-1998 թթ. նավթի արդյունահանման քվոտան կտրուկ բարձրացրեց՝ 1252-ից հասցնելով 1375 մլն տոննայի (մեկ տարում), որի արդյունքում նավթի գներն իջան: Տեսականորեն առաջարկը գերազանցեց պահանջարկին: ՕՊԵԿ-ի անդամ երկրները՝ Մաուրիտյան Արաբիան, Վենեսուելան, Մեքսիկան միջոցառումներ ձեռնարկեցին նավթի հանույթը կրճատելու համար: 2005-2006 թթ. նավթի մեկ բարեւի գինը հասավ 74 դոլարի, իսկ Ռուսաստանի գազի գինը 1000 խորանարդ մետրի դիմաց տատանվեց 110-160 դոլարի միջև: 1990-ական թվականներին դիտվեց հումքային ապրանքների գների իջեցում: Այն երևաց հատկապես գունավոր և սև մետաղների համաշխարհային շուկայում: Գների իջեցման գլխավոր գործոն հանդիսացավ Ռուսաստանի կողմից արտահանված մետաղի ծավալների աճը: Հումքային ապրանքների համաշխարհային գների ձևավորման մեխանիզմը վկայում է, որ միատեսակ ապրանքների համաշխարհային և ներքին գիտք չեն համընկնում, ինչը կախված է երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակից:

Զարգացող երկրներում, հաշվի առնելով առանձին ապրանքների արտադրության միակողմանի մասնագիտացումը, ներքին գիտք կարող են ավելի ցածր լինել համաշխարհային գներից: Այս երևույթը հնարավորություն է տալիս առանձին մենատերերի օգտվելու ներքին և համաշխարհային գների միջև եղած տարբերությունից: Համաշխարհային գներն իրենց մակարդակով մոտ են շուկայական գներին:

Սոցիալիստական շուկայի գիտք ձևավորվում էին համաշխարհային շուկայի գներին զուգահեռ, որոնցով առևտուր էր կատարվում կապիտալիստական և սոցիալիստական համակարգի երկրների միջև: Բացի դրանից նույն գներն անհրաժեշտ ուղղումներով ընդունվում էին սոցիալիստական երկրների միջև գործարքներում: Միաժամանակ դրանցով իրականացվում էր վաճառքը գյուղատնտեսության, կոռպորատիվների, առանձին օժանդակ տնտեսությունների և անհատ անձանց միջև:

Տարբեր երկրներում միևնույն ապրանքների արտադրության համար կատարվում են տարբեր ծախսեր: Հետևաբար, համաշխարհային շուկայում այդպիսի ապրանքները միևնույն գնով վաճառելիս առանձին երկրներ օգտվում են, իսկ մյուսները՝ վնասվում: Այն երկրները, որոնց արտադրանքի թողարկման վրա կատարված ծախսերը բարձր է, համաշխարհային շուկայում դառնում են անմրցունակ, իսկ որոնց արտադրական ծախսերը միջազգային ծախսերի միջին մակարդակից ցածր է, ապրանքների արտահանումից ավելի շատ եկամուտ

է ստանում: Գործնականում համաշխարհային շուկայի գները ձևավորվում են միջազգային առևտրի հիմնական կենտրոնների գներով, համաշխարհային շուկայում ազատ փոխարկելի արժույթով: Օրինակ, մեքենաների և սարքավորումների համաշխարհային գներն առավելապես եվրոպական, ճապոնական և ամերիկյան խոշոր ֆիրմաների առաջարկած գներն են: Քարածխի գինը որոշում են խոշոր արտահանողները և ներմուծողները (ԱՄՆ, ՌԴ, Մեծ Բրիտանիա, Արևմտյան Եվրոպա, Ճապոնիա): Ցինկի, կապարի, նիկելի, ալյումինի, անագի գները որոշվում են Լոնդոնի գունավոր մետաղների բորսայի, ցորենինը՝ Կանադայի ցորենի արտահանման, սոցանյութերինը՝ Եվեդիայի արտահանման, կաուչուկինը՝ Չիկագոյի, Մինգապուրի բորսաների, թեյինը՝ Կալկաթայի, Կոլումբիայի և Լոնդոնի աճուրդային, նավթի համաշխարհային գինը՝ ՕՊԵԿ-ի անդամ երկրների վաճառքի գներով: Եթե հումքային ապրանքների համաշխարհային գները հիմնականում որոշում են մատակարար երկրները, ապա պատրաստի արտադրանքի և սարքավորումների համար որոշիչ դեր են խաղում առանձին արտադրատեսակներ թողարկող և արտահանող առաջատար ֆիրմաները:

Համաշխարհային շուկայում գիտք փոփոխական են: Այսինքն՝ նույն ապրանքի գները կարող են տարբերվել՝ կախված նրա վաճառքի տեղից և ժամանակից, ինչպես նաև վաճառողի և գնորդի փոխհարաբերությունից: Յուրաքանչյուր շուկային բնորոշ է իր գինը, որը կոչվում է *շուկայի գին*: Եթե շուկան դեֆիցիտային է, այսինքն՝ որոշակի արտադրանքի պահանջարկը գերազանցում է նրա առաջարկին, ապա այն կոչվում է *վաճառողի շուկա*, երբ առաջարկն է գերազանցում պահանջարկին՝ *գնորդի շուկա*:

Արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների կոնկրետ գները սահմանվում են միջազգային շուկաների գների հիման վրա: Գների փոփոխությունը, վերլուծությունը, դրանց վրա ազդող գործոնների բացահայտումը շուկայի իրավիճակի ուսումնասիրման խնդիրն են: Համաշխարհային տնտեսության մեջ կիրառվում են գնագոյացման երկու մեթոդ՝ *նորմատիվային* և *վարչական*: *Նորմատիվային* մեթոդը գործում է, երբ գիտք սահմանվում են արտադրության ծախսերի և միջին շահույթի հիման վրա: Տնտեսվարման սոցիալիստական համակարգի պայմաններում գերակշռում էր գնագոյացման *վարչական* (պլանային) մեթոդը: Ելնելով արտադրական ծախսերի փոխհատուցման և որոշակի շահույթի մակարդակից, ֆինանսական դրությունից, վաճառվող

Ուղղակի ծախսերի մեթոդով գների հաշվարկ (ամսական ծախսեր, դոլար)²⁵

Ծախսեր	Տարբերակներ			
	I	II	III	IV
Վաճառքի սպասվելիք ծավալը, հատ	400	600	800	900
Ենթադրվող գինը միավորի հաշվով	18,0	16,0	15,0	14,0
Ուղղակի (փոփոխական) ծախսերի գումարն արտադրանքի միավորի հաշվով	8,58	8,46	8,40	8,34
«Մերժինալ օգուտը»	9,42	7,54	6,60	5,66
«Մերժինալ օգուտի» գումարը	3768	4528	5280	5094
Մշտական ծախսերն արտադրական կարողությունների 100 % օգտագործման դեպքում	3000	3000	3000	3000
Իրացված օգուտ	768	1524	2280	2094

Հաշվարկներից երևում է, որ առավելագույն օգուտ հնարավոր է ստանալ 800 միավոր արտադրանքի հաշվով 15 դոլար գնով վաճառքի դեպքում:

Գնագոյացման վրա ազդող գործոնները բազմազան են, և ընկերությունները չեն սահմանափակվում վերը նշված երկու մեթոդների կիրառումով:

2. Համաշխարհային շուկայական գների դասակարգումը

Համաշխարհային շուկան բարդ համակարգ է: Ընդգրկում է տարբեր ապրանքների ու ծառայությունների ճյուղային շուկաները, որոնք ունեն իրենց առանձնահատկությունները, գների մակարդակները և գնագոյացման սկզբունքները:

Համաշխարհային առևտրում կիրառվում են գների տարբեր տեսակներ, որոնք արտահայտում են գների բազմազանությունը: Այդ գները պայմանավորված են շուկաների և գնորդների թվով, մենատերերի վարած քաղաքականությամբ, առևտրական գործառնությունների բնույթով, առևտրի և տնտեսական այլ հարաբերություններով, գործունեության ձևերով:

²⁵ *Международные экономические отношения, под ред. Е. Ф. Жукова, М., Юнити, 1999, стр. 70.*

ապրանքների առանձնահատկություններից՝ նորմատիվային գների հաշվարկման ժամանակ կիրառվում են **լրիվ, սահմանային** և **ուղղակի** ծախսերի, նպատակային շահույթի ստացման մեթոդները: Գնագոյացման ամենակիրառվող մեթոդը **լրիվ** ծախսերի մեթոդն է, որի էությունն արդյունքի իրացումից ստացված եկամուտն է: Ստացված եկամտի մեծությունը բաժանվում է ամսական արտադրանքի թողարկման վրա և որոշվում է միավոր արտադրանքի գործարանային գինը: Խոշոր ընկերությունները գնի սկզբնական ձևավորման փուլում շուկայի պայմանների լրիվ հաշվառման ժամանակ կիրառվում է նաև գնագոյացման **ուղղակի** ծախսերի մեթոդը, որով գները սահմանվում են ձեռնարկության ուղղակի ծախսերի սպասվելիք շահույթի գումարով:

Աղյուսակ 7.1

Լրիվ ծախսերի մեթոդով արտադրանքի գնի որոշումը (ամսական ծախսեր, դոլար)²⁴

Ծախսեր	Գումար
Լյուիթերի	12000
Աշխատուժի	1450
Անուղղակի ծախսեր	4500
Ընդամենը	17950
Սպասվելիք օգուտ	3400
Սպասվելիք եկամուտ	20100
Արտադրանքի ամսական թողարկում, հատ	1350
Արտադրանքի միավորի գինը	14,9

Ուղղակի ծախսերի և վերադիրների գումարը որոշվում է արտադրանքի միավորի և ամբողջ ենթադրվող վաճառքի ծավալի հաշվով (տե՛ս աղ. 7.2):

²⁴ *Международные экономические отношения, под ред. Е. Ф. Жукова, М., Юнити, 1999, стр. 68.*

Ըստ ապրանքաշրջանառության ոլորտից կախվածության՝ գները լինում են.

- արդյունաբերական ապրանքների մեծածախ գներ,
- շինարարական արտադրանքների մեծածախ գներ,
- գնման գներ,
- մանրածախ գներ,
- արտաքին առևտրին սպասարկող գներ,
- մարդատար տրանսպորտի սակագներ,
- բնակչության վճարովի ծառայությունների սակագներ:

Արդյունաբերական ապրանքների մեծածախ գներն այն գներն են, որոնցով արտադրողներն ապրանքները վաճառում են այլ ձեռնարկությունների, կազմակերպությունների:

Շինարարական արտադրանքների գները լինում են.

- օբյեկտի շինարարության գներ ծախսերի սահմանային չափով,
- գնացուցակային գներ՝ տիպային շինարարական օբյեկտի միավորի նախահաշվային արժեքի միջինացված գներ (1մ² բնակելի կամ օգտակար տարածության),

- պայմանագրային գներ, որոնք սահմանվում են պատվիրատուի և կապալառուի համաձայնությամբ:

Գնման գներով իրացվում են գյուղատնտեսական արտադրանքները: Դրանք կողմերի համաձայնությամբ սահմանված պայմանագրային գներն են և գների մյուս տեսակներից (մեծածախ, մանրածախ) տարբերվում են նրանով, որ գնման գների մեջ չեն մտնում ավելացված արժեքի և ակցիզային հարկերը:

Բեռնատար և մարդատար տրանսպորտի սակագները բեռների և ուղևորների տեղափոխման համար տրանսպորտային կազմակերպություններին կատարվող վճարումներն են:

Պրակտիկ գործունեության մեջ գները դասակարգվում են ըստ տարածաշրջանային հատկանիշի՝ **միասնական, գոտային**՝ կախված բեռների փոխադրման ծախսերից, և ըստ պետական կարգավորման աստիճանի՝ **ազատ գներ**՝ ձևավորված առաջարկի և պահանջարկի ազդեցությամբ: Գները լինում են նաև **կարգավորող**, որոնք սահմանվում են պետական օրգանների կողմից, **ֆիքսվող**՝ դարձյալ սահմանված պետական օրգանների կողմից՝ մի շարք սահմանափակ ապրանքների վաճառքի համար:

Երկարամյա կյանքի փուլ ունեցող ապրանքների համար սահ-

մանվում են.

- **սահող** կամ **փոփոխվող գներ**, որոնք ձևավորվում են առաջարկի ու պահանջարկի ազդեցությամբ, և շուկայի հազվեցվածության պայմաններում աստիճանաբար իջնում են,

- **տնական գներ**, որոնք դրվում են զանգվածային պահանջարկ ունեցող ապրանքների վրա և երկար ժամանակ մնում են անփոփոխ,

- **ճկուն գներ**, որոնք փոփոխվում են առաջարկի և պահանջարկի ազդեցությամբ հարաբերական կարճ ժամանակում: Ճկուն գները հաճախ հանդիպում են արդյունաբերական նշանակության ապրանքների վաճառքի և ծառայությունների մատուցման ժամանակ: Դրանք բնորոշ են նաև երկարատև օգտագործվող ապրանքներին, որոնց որակին գնորդները ծանոթ են:

Հայտնի ֆիրմաների բարձր որակի ապրանքների վրա սահմանվում են **հեղինակային գներ**.

Պետական գները շուկայական տնտեսության պայմաններում սահմանվում են պետական ոչ բոլոր ձեռնարկությունների արտադրանքների, այլ միայն՝

- մենատերերի ձեռնարկությունների արտադրանքների,
- բազային ռեսուրսների (տվյալ երկրի էկոնոմիկայի համար),
- սոցիալական նշանակության ապրանքների վրա:

Միջազգային առևտրում կիրառվում են նաև գների այլ տեսակներ՝ կոնտրակտային, բորսային, տեղեկատու, իրավիճակային, լիցենզային, պարիտետային, պայմանագրային, ֆրանկո, հաշվարկային, աճուրդային և այլն:

Կոնտրակտային գներ սահմանվում են արտաքին առևտրի գործառնությունների ժամանակ: Դրանք կոնտրակտի գործարքների գներն են: Կոնտրակտի պայմաններից էլնելով՝ այս գինը կարող է լինել **կայուն**, երբ կոնտրակտն ստորագրելու պահին գինը սահմանվում է փոխանամաձայնության հիման վրա և կոնտրակտի կատարման ընթացքում ենթակա չէ փոփոխման: Կարող է լինել նաև **հետագա ֆիքսման գին**, որը փոփոխվում է պայմանագրային ժամկետում կողմերի համաձայնությամբ: **Սահող գները** կոնտրակտը գործելու ընթացքում փոխվում են կողմերի համաձայնությամբ՝ կապված մատակարարման ընթացքում ապրանքների արտադրության տնտեսական պայմանների փոփոխությունների հետ:

Բորսային գներն այն ապրանքների գներն են, որոնց վաճառքն իրականացվում է ապրանքային բորսաներում, և գները սահմանվում

են տեղում: Օրինակ, բնական կաուչուկի, շաքարի, հումքի, բամբակի, որոշ տեսակի գունավոր մետաղների և այլ ապրանքների գները սահմանվում են բորսաներում: Բորսային գնահատումն ավելի ռեալ է, քանի որ այն սահմանվում է կողմերի համաձայնությամբ, և անմիջապես նշվում են ապրանքի քանակը, ծավալը, մատակարարման ժամկետը և այլ պայմաններ: Բորսաներում ապրանքները գնահատելու ժամանակ հաշվի են առնվում նաև շուկայի իրավիճակի փոփոխությունները և այլ գործոնների ազդեցությունները:

Տեղեկատու գները հրապարակում են տեղեկագրական մամուլում, ամսագրերում, թերթերում, հատուկ բյուլետեններում, ֆիրմային կատալոգներում, գնացուցակներում: Համաշխարհային գների համակարգում կողմնորոշվելու համար ներմուծողները և արտահանողները բորսային, աճուրդային փաստացի գործարքների ժամանակ օգտագործում են տեղեկատու գներ (մատակարարների գներ), որոնք մեծ մասամբ դրվում են հումքային ապրանքների վրա և հրապարակվում են վաճառողի կողմից: Տեղեկատու գները չեն արտահայտում կոնսրակտային գների ռեալ մակարդակը:

Իրավիճակային (կոնյուկտուրային) գները սահմանվում են առանց գեղչի՝ ելնելով տվյալ իրավիճակից:

Գնացուցակային գներն իրավիճակայինից տարբերվում են գեղչերով: Գնացուցակում ապրանքների գները կարող են նշվել և գեղչով, և առանց գեղչի: Իրավիճակային գները տատանվում են՝ կախված շուկայում ապրանքների առաջարկի և պահանջարկի հարաբերությունից:

Լիցենզային գներն սպառողին լիցենզիայով տրվող տեխնոլոգիաների, սարքավորումների դիմաց վճարումներն են, որոնք լիցենզիայի տերը կարող է ստանալ արտադրության մեջ լիցենզիան օգտագործելու ժամանակ: Լիցենզիայի շուկայական գինը գնորդի ստացած լրացուցիչ շահույթի մի մասն է: Այն վաճառողին հիմնականում փոխանցվում է ոչ թե անմիջապես, այլ սարքավորումների շահագործումից հետո գնորդի ստացած եկամտից: Հետևաբար, լիցենզիայի գինը գոյանում է համաձայնագրի գործողության ընթացքում կատարվող մուծումներից:

Պարիտետային գները կարգավորում են գյուղատնտեսական արտադրանքի գները և կայունացվում են պետության կողմից: Օրինակ, մինչև 1950 թ. ԱՄՆ-ի պետական օրենսդրությամբ սահմանված էին ֆերմերների կողմից ձեռք բերվող գյուղատնտեսական մթերքների,

ապրանքների և ծառայությունների գները: 1950 թ. հետո, առանձին գյուղմթերքների փոխանակման դեպքում, պարիտետային գները ձևավորվում էին նախորդ տասնամյակի գների միջին հարաբերությամբ: ԱՄՆ-ի տնտեսության մեջ պարիտետային գները հաշվարկվում են՝ տվյալ տարվա ֆերմերային միջին գները հարաբերելով անցած տասնամյակի համապատասխան գների ինդեքսին: Այսինքն՝ տվյալ տարում արտադրված մթերքների գների ինդեքսը համեմատվում է անցած տարիներին իրացված գների ինդեքսի հետ, և որոշվում է նոր գին:

Պայմանագրային գները սահմանվում են արտադրողի (վաճառող) ու սպառողի (գնորդ) համաձայնությամբ: Ներքին և արտաքին ապրանքաշրջանառության մեջ պայմանագրային գները գնալով ավելի բազմազան են դառնում (տե՛ս կոնսրակտային գին): Պայմանագրային գներից է **«Ֆրանկո»** գինը, որն ապրանքի առաքումը վերջնակետի հասցնելն է: Այդ պայմանի համաձայն սպառողն ազատվում է բեռները տեղ հասցնելու ծախսերից, որոնք մտնում են ապրանքի գնի մեջ: «Ֆրանկո» կետը կարող է լինել մինչև վագոն, պահեստ, երկաթուղու կայարան, պետական սահման, կոնկրետ նշված որևէ բնակավայր: Գործարքների ժամանակ փոխադրումների ծախսերին ավելանում են նաև ապահովագրական ծախսերը: Իսկ եթե առաքողն ապրանքն անցկացնում է պետական սահմանից, վճարում է նաև մաքսային տուրք:

Հաշվարկային գները կիրառվում են ոչ ստանդարտ, անհատական պատվերներով՝ հատուկ սարքավորումների մատակարարման ընթացքում:

Աճուրդային գներն արտացոլում են ռեալ գործարքներ և կիրառվում են աճուրդային ապրանքների վաճառքի ժամանակ:

1950-ական թվականներից հետո միջազգային առևտրում առաջացել են գների նոր տեսակներ՝ տվորական առևտրական գործարքների, օգնության ծրագրերի, ներընկերությունների գործառնությունների իրականացման, արտահանման և ներմուծման խոշոր ֆիրմաների կողմից առաջարկվող գներ:

Տրանսֆերտային գները կիրառվում են միջազգային միավորումների, ֆիրմաների, ընկերությունների և անդրազգային կորպորացիաների շրջանակներում՝ տարբեր երկրներում գտնվող նրանց մասնաճյուղերին և բաժանմունքներին ապրանքների և ծառայությունների, կիսաֆաբրիկատների, հանգույցների, դետալների, կոմպլեկտային ապրանքների մատակարարման ժամանակ:

Դեմպինգային գներով (ցածրագին) արտաքին շուկաներում ապրանքները վաճառվում են ավելի ցածր գներով, քան ներքին շուկայում: Այդ գները ցածր կարող են լինել ոչ միայն արտադրության գներից, այլև ինքնարժեքից, իսկ տարբերությունը, այսինքն՝ կորուստը, ծածկվում է մենատիրական գերշահույթի հաշվին, որն ստացվում է ապրանքները ներքին շուկայում վաճառելուց: Դեմպինգի երկարատև կիրառումը սրում է երկրների միջև հակասությունները: Դեմպինգային գնով ապրանքներ արտահող երկրներն ավելացնում են արտահանողների օգուտները, սակայն աճում են ներքին գները, իջնում է բնակչության կենսամակարդակը: Պատահական չէ, որ 1967 թ. առևտրի և սակագների գլխավոր համաձայնության (GATT) կոնֆերանսում ընդունվեց միջազգային հակադեմպինգային կոդեքս, ըստ որի դեմպինգի կիրառման դեպքում նախատեսվում է հատուկ սանկցիա:

3. Արժեզրկում, գների մակարդակի վրա ազդող գործոնները և պետական հսկողությունը

Արժեզրկումը գների ընդհանուր մակարդակի բարձրացումն է որևէ ժամանակահատվածում: Սակայն բոլոր գները միաժամանակ չեն բարձրանում: Արժեզրկման հիմնական պատճառը բյուջեի դեֆիցիտն է, որը ծածկելու համար պետությունը թողարկում է թղթադրամ կամ արժեթղթեր: Լինում է **չափավոր արժեզրկում**, երբ գների բարձրացումն է ապես չի ազդում եկամուտների և գների հարաբերությունների վրա, **սրբնթաց արժեզրկում**, երբ գների տարեկան աճը կազմում է 50, 100, նույնիսկ՝ 200 տոկոս, և **գերարժեզրկում**, երբ գների տարեկան բարձրացումն ավելի արագ է կատարվում, և դրանք լրիվ արժեզրկվում է: Ո՛չ արժեզրկումը և ո՛չ էլ դեֆլյացիան բոլոր ապրանքների ու ծառայությունների գները չեն փոխում: Գների մակարդակի հարաբերական փոփոխության և ամբողջական ծախսերի ավելացման հետևանքով արժեզրկման և դեֆլյացրայի ընթացքում տեղի են ունենում տարբեր բնույթի փոփոխություններ արտադրության ընդհանուր ծավալում, եկամուտների բաշխման ձևերում, տնտեսական կառավարման համակարգում և այլն: Օրինակ, 1970-80 թթ. համաշխարհային շուկայում դիտվում էր արժեզրկման բարձր մակարդակ, սակայն տեսամագնիտոֆոնների, էլեկտրոնային ժամացույցների, համակարգիչների գները նույն ժամանակում իջնում էին: Ուրեմն արժեզրկման պատճառը գների անհամաչափ փոփոխություն է, որը չափվում է գնե-

րի ինդեքսի միջոցով: Պատմականորեն արժեզրկումն առաջանում է նաև այլ պատճառներով: Օրինակ, պատերազմների ժամանակ պետություններն ստիպված են լինում շրջանառության մեջ բաց թողնել ոչնչով չապահովված մեծ քանակով թղթադրամ: Արժեզրկման և գների արագ աճի պատճառ կարող են լինել նաև դրամաշրջանառության և դրամավարկային ոչ ճիշտ քաղաքականությունը, պետության արտաքին և ներքին պարտքերի, ոչ արտադրողական ծախսերի առկայությունը և այլն:

Զարգացած և զարգացող երկրների էկոնոմիկայում արժեզրկման պատճառները և ձևերը տարբեր են: Զարգացող երկրների դրամական մասսան ուղղակի կապվում է ֆինանսական միջոցների պետական պահանջի հետ: Այդ պայմաններում կառավարությունը թողարկում է անարժեք փող: Ստեղծվում է **գների ազատականացում**, որը կոչված է խթանելու ապրանքների արտադրությանը, ինչպես նաև ապահովելու պետական բյուժեի հավասարակշռությունը:

Համաշխարհային շուկայի գների մակարդակի վրա ազդում են տարբեր **գործոններ**, որոնք արգելակում են միջազգային գների ձևավորումը: Դրանք են.

- արտաքին առևտրի և արժութային սահմանափակումները,
 - արժույթների կուրսերի տատանումները և դրանց հաշվարկման տարբերությունները,
 - միջպետական մատակարարման առանձնահատկությունները,
 - միջազգային մենատերերի քաղաքական ազդեցությունը,
 - բորսային սպեկուլյացիաները և այլ տնտեսական ու ոչ տնտեսական գործոններ:
- Միջազգային առևտրում գնագոյացման գործոնները լինում են.
- **ընդհանուր տնտեսական**՝ անկախ արտադրանքի տեսակից, պայմաններից, կախված տնտեսական ճգնաժամերի փուլերից (ճգնաժամ, անկում, աշխուժացում, վերելք), առաջարկի և պահանջարկի հարաբերությունից, արտադրական ծախսերի փոփոխությունից, արտադրանքի տեսակից, որակից,
 - **առանձնահատուկ**՝ արտադրության սեզոնայնություն (ամառային և ձմեռային հագուստ, գյուղատնտեսական արտադրանք),
 - **հատուկ**՝ գործելակերպի մեխանիզմներ, պետական կարգավորման ձևեր, կլիմայական պայմաններ, ռիսկային գործոն,
 - **ոչ տնտեսական**՝ քաղաքական, սոցիալական, ռազմական:

Որևէ երկրի արժույթի կուրսի իջեցումը հնարավորություն է տալիս ապրանք արտադրողին ստանալու լրացուցիչ եկամուտ: Օրինակ, ԱՄՆ-ի ֆիրման Գերմանիա ապրանք է արտահանում 100 մարկ միավորի հաշվով: Եթե դոլարի կուրսն արժե 2,5 մարկ, ապա ամերիկյան ֆիրման արտահանած ապրանքի միավորի դիմաց կստանա 40 դոլար (100:2,5): Եթե ամերիկյան դոլարի կուրսը դառնա 2 մարկ 2,5-ի փոխարեն, ապա ամերիկյան ֆիրման նույն ապրանքի միավորի համար կստանա 50 դոլար (100:2):

Համաշխարհային շուկայի իրավիճակն անմիջապես ազդում է մյուս երկրների արտաքին տնտեսական գործունեության վրա: 1997 թ. Ռուսաստանի ներքին շուկայի բարձր գները և համաշխարհային շուկայում ապրանքների թույլ մրցակցությունն իրավիճակն ավելի վատացրին, որի հետևանքով կրճատվեցին արտահանման ծավալները: Այդ պատճառով արտահանման մեջ առաջնային դեր խաղացին հումքային ռեսուրսները, որոնք ընդհանուր արտահանման մեջ կազմեցին 46,8 տոկոս:

Տնտեսական զարգացած երկրների մեծ մասը շուկաների վրա պետական վերահսկողություն է սահմանում: Ընդ որում կառավարությունը կարգավորում է մինչև անգամ ազատ մրցակցության շուկաները՝ ոչ միայն հարկեր մտցնելով, սուբսիդիաներ (դրամական օգնություններ) տալով, այլև՝ ուրիշ ձևով: Արժեզրկման դեմ պայքարելու համար պետությունը վարում է դրամական մասսայի սահմանափակման քաղաքականություն (դեֆլյացիա), որով գները կարգավորվում են:

Արդյունաբերական արտադրանքների վրա պետական ազդեցությունն իրականացվում է գիտահետազոտական աշխատանքների, արտահանման բյուջետային ֆինանսավորման կարգավորման, ինչպես նաև համապատասխան մաքսային քաղաքականություն վարելու միջոցով: Եթե ներքին գները բարձր են արտահանման գներից, արտահանման և մրցունակության բարձրացման նպատակով կառավարությունը, որպես լրավճար, իր արտահանողներին տալիս է դրամական օժանդակություն արտահանման հասույթի համեմատ: Բացի դրանից կառավարությունը կարող է արտահանվող ապրանքների գներն իջեցնել կամ փոխել ապրանքների, հումքի, նյութերի հարկման ձևերը:

Ապրանքների արտահանումը և ներմուծումը, ոչ մեծ բացառությամբ, կատարվում է մաքսային սահմանով: Արտահանման և ներ-

մուծման գները տարբերվում են՝ կախված նրանից, թե ինչպիսի լրացուցիչ ծախսեր են ընդգրկվում ապրանքներն արտահանողից ներմուծողի մոտ տեղախոխելու ժամանակ, որովհետև արտահանումը կատարվում է SOF (ֆրանկո-բորս), իսկ ներմուծումը՝ UFS գներով²⁶: Բոլոր գումարները հաշվարկվում են ԱՄՆ դոլարով:

Արտահանման և ներմուծման միջին տարեկան աճի ծավալը հաշվարկվում է մշտական գներով՝ սահմանելով համապատասխան գների ինդեքս: Այն հարաբերական ցուցանիշ է, որն արտացոլում է գների դինամիկան, սակայն պատկերացում չի տալիս նրանց մակարդակի մասին: Համեմատումը բազիսի հետ ցույց է տալիս գների փոփոխման միտումը և օգտագործվում է գները համադրելի տեսքի բերելու համար:

Եկամտի ցածր և միջին մակարդակ ունեցող երկրների համար Համաշխարհային բանկը կիրառում է ЮНКТАД-ի կողմից հաշվարկված գների ինդեքս, իսկ բարձր եկամուտ ունեցող երկրների համար՝ ԱՄՆ-ի տվյալները:

²⁶ Ներառյալ ապրանքների գները, ապահովագրումը, փոխադրման արժեքը:

1. Ազատ տնտեսական գոտիների էությունը և կազմակերպման անհրաժեշտությունը

Ազատ տնտեսական գոտիները (ԱՏԳ) տնտեսական, արտաքին առևտրի, ինվեստիցիոն հատուկ արտոնյալ ռեժիմով երկրի տարածքներ *th*, որտեղ պայմաններ են ստեղծվում արտասահմանյան և ազգային ձեռնարկատիրության, ապրանքների ներմուծման և արտահանման *hmdmp*: ՄԱԿ-ի փորձագետների բնորոշմամբ «ԱՏԳ-ը տարածությունների մասեր են, առանց մաքսատուրքի և առևտրական ռեժիմի սահմանափակ արդյունաբերական շուկա, որտեղ արտահանման համար արտադրանք թողարկող ֆիրմաներն օգտվում են տարբեր հարկային և ֆինանսական արտոնություններից»: ԱՏԳ-ը ՄՏՀ-ի բազմաթիվ ձևերից մեկն է:

Առաջին ԱՏԳ-ն ստեղծվել է 1547թ. իտալական Լիվոռնո քաղաքում: 20-րդ դարի երկրորդ կեսից (50-60-ական թվականներ) համաշխարհային տնտեսության մեջ ԱՏԳ-ը դարձավ ՄՏՀ-ի անբաժանելի մաս, որտեղ կիրառվում են տարբեր արտոնություններ *h* տնտեսական խրախուսման հատուկ համակարգեր: 19-րդ դ. համաշխարհային տնտեսության զարգացման և 20-րդ դ. ազգային տնտեսությունների միջազգայնացման խորացմամբ ԱՏԳ-ն ընդարձակվեցին և էապես փոխվեց տնտեսական բովանդակությունը: Համաշխարհային տնտեսության համակարգում ԱՏԳ-ը հանդես է գալիս որպես տնտեսական աճի, միջազգային առևտրի ակտիվացման, ինվեստիցիաների մոբիլիզացման, տեխնոլոգիաների, տեղեկատվության փոխանակումների, ինտեգրացիոն պրոցեսների խորացման գործոն:

Արևելաեվրոպական երկրներում ԱՏԳ-ն սկսեցին երևալ 1970-80 թթ.-ին: Համարյա բոլոր զարգացող երկրներում ստեղծվել է արդյունաբերական-արտահանման ԱՏԳ, որը տեղաբաշխված է նավահանգիստներում և օդանավակայաններում: Դրանց քանակն ավելի մեծ է Ասիայի «նոր ինդուստրիալ երկրներում»: ԱՏԳ-ի թվով և նշանակությամբ առաջավոր տեղ է գրավում Լատինական Ամերիկան, հատկապես՝ Մեքսիկան, Բրազիլիան, Չիլին, Արգենտինան: Ոչ քիչ թվով ԱՏԳ է ստեղծվել Աֆրիկայի երկրներում (Եգիպտոս, Սենեգալ, Տոգո, Լիբերիա, Ալժիր և այլն):

Տարբեր հրապարակումներում ԱՏԳ հասկացությունը լրիվ չի արտացոլում այդ գործունեության էությունը, քանի որ կիրառվող տնտեսական, վարչական օրենքները, կանոնները երկրներից շատերին չեն ազատում որոշ տնտեսական *h* իրավական ռեժիմից, այլ @-այն թերևս ցնում են գոտու գործունեությունը՝ նրան տալով որոշ արտոնություններ, խթանում են ձեռնարկատիրությանը: ԱՏԳ-ը պետության ներսում միայն կրճատում է պետության միջամտության մասշտաբները: Որոշ երկրների *hmdmp* «ազատ գոտիները» նպաստում են միայն աշխատողների կենսամակարդակի բարձրացմանը, արտադրողական ուժերի կենտրոնացմանը:

ԱՏԳ-ի էվոլյուցիան կապված է ԳՏ նվաճումների, արդյունաբերական զարգացած երկրների տնտեսությունների, կառուցվածքի փոփոխության, ինչպես նաև գաղութային համակարգի քայքայման *htm*: Դրա հետևանքով ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում բացվեցին նոր ոլորտներ: ԱՏԳ-ը չի պահանջում նախնական կապիտալ ներդրումներ, նախապատրաստության ժամանակ, գործունեության բարդ ծրագրեր:

1973 թ., Կիոտսկի (Ճապոնիա) կոնֆերանսում ստորագրված համաձայնագրից հետո, ԱՏԳ-ը լայն տարածում ստացավ շատ երկրներում: 1990-ական թվականներին աշխարհում գործում էր ավելի քան 4 *hmqmp* տարբեր տեսակի ԱՏԳ՝ մաքսային գոտիներից մինչև տեխնոպարկեր, ազատ առևտրի գոտիներից մինչև օֆֆշորային գոտիներ:

Cum մասնագետների գնահատման՝ 2000 թ.-ից հետո տարբեր ԱՏԳ-ի միջոցով կիրացվի համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մինչև 30 տոկոսը: Միջազգային կորպորացիաները, իրենց գործունեության *hmdmp* արտոնյալ պայմաններ որոնելիս, ԱՏԳ-ը դիտում են որպես բարենպաստ գործոն շահույթ ստանալու համար: ԱՏԳ-ում եկամտի նորման միջին հաշվով կազմում է 30-35, իսկ ասիական գոտում՝ ավելի քան 40 տոկոս: Կապիտալ ներդրումների հետզնման ժամկետը կրճատվում է 2-3 անգամ²⁷:

1980-ական թվականներին, ձեռնարկելով մի շարք միջոցառումներ, շատ արդյունաբերական զարգացած երկրների (Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ) տարածաշրջաններում, երևացին հատուկ տնտեսական գոտիներ՝ տեխնոպարկեր, գիտատեխնիկական, ազատ

²⁷ *Авдокушин Е. Ф., Международные экономические отношения, М., Юрист, 1999, стр. 160.*

բանկային, ազատ ապահովագրական: Աշխարհում ամենատարածված հատուկ տնտեսական գոտիներից կարելի է առանձնացնել.

- մաքսային և ազատ մաքսային,
- արտաքին առևտրական և առանց տուրքերի առևտրական,
- արտահանման արտադրական և ազատ արտահանման,
- միջազգային օֆֆշորային,
- առանց տուրքերի արտահանման,
- ազատ տնտեսական,
- ազատ արտադրական արդյունաբերական ,
- ազատ համատեղ ձեռնարկատիրական,
- տեխնիկատնտեսական զարգացման,
- տեխնիկաներդրումային,
- ազատ բանկային ծառայությունների գոտիները,
- գիտաարդյունաբերական ապահովագրական պարկերը,
- բաց շրջանները, տարանցիկ ճանապարհները,
- զբոսաշրջության կենտրոնները:

ԱՏԳ-ի բոլոր տիպերի և տարատեսակների համար ընդհանուր սկզբունքներ են՝

- տարածքների, սարքավորումների, կիսաֆաբրիկատների և պատրաստի արտադրանքների ներկրման (արտահանման) վրա մաքսային տուրքերի բացակայությունը (կամ նվազագույն չափերը),
- հարկման արտոնյալ ռեժիմը,
- միջպետական ֆինանսական ընդհանուր ազատության պայմաններում փոխարկելի արժույթի ազատ շրջանառությունը:

Ըստ սեփականության բնույթի՝ ԱՏԳ-ը կարելի է բաժանել *պետական, մասնավոր, խառը* ձևերի: Համաշխարհային պրակտիկայում ամենաշատ տարածվածը խառը ձևն է:

ԱՏԳ-ի ստեղծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է կազմակերպող երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով, նրանց ռազմավարական պլաններով: Դրա համար ԱՏԳ-ի ստեղծման պատճառները և նպատակները յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում կարող են տարբեր լինել: ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Մեծ Բրիտանիայում ԱՏԳ-ն ստեղծվել է արտաքին տնտեսական կապերի տարածաշրջանային քաղաքականության ակտիվացման համար՝ նպատակ ունենալով աշխուժացնել տնտեսապես անկում ապրած շրջանների մանր և միջին բիզնեսը, հավասարեցնել միջտարածքային տարբերությունները: Խնդիրներն իրականացնելու համար նման ձեռնար-

կություններին տրամադրվել են ազատ գործունեության հնարավորություններ և զգալի ֆինանսական արտոնություններ: Այդ ծրագրերը չունենին արտասահմանյան կապիտալի ներգրավման հատուկ կողմնորոշում: Մեծ Բրիտանիային առավել բնորոշ են ձեռնարկատիրական գոտիները, Շվեյցարիային՝ ապահովագրական և բանկային: Այսպես, 1997 թ. սկզբին Ֆրանսիայի 38 քաղաքները, ինչպես նաև Կորսիկան, հայտարարվեցին «ազատ գոտի»: Ստեղծված մանր և միջին ձեռնարկություններն ստացան հարկային առավելագույն արտոնություններ: Հինգ տարով ազատվեցին տարբեր հարկերի և այլ պարտադիր մասհանումների վճարումներից: Կորսիկայում արտոնություններ տարածվում էին նաև գյուղատնտեսության, զբոսաշրջության, բնակարանային շինարարության վրա:

«Ազատ գոտավորման» քաղաքականության գլխավոր խնդիրներից մեկը նոր աշխատատեղերի ստեղծումն է: Ընտրված 38 քաղաքներից 10-ը փարիզյան քաղաքամերձ բնակավայրեր էին, որտեղ գործազրկությունը կազմում էր 13,5 տոկոս, կրթություն չունեի երիտասարդների զգալի մասը:

Նպատակահարմարության համար ԱՏԳ ստեղծվեց նաև մի շարք զարգացող երկրներում: Մակայն, ի տարբերություն զարգացածների, այս երկրներում ԱՏԳ-ի ստեղծումը հենվում էր արտասահմանյան կապիտալի ներդրման, տեխնոլոգիաների, արդյունաբերության արդիականացման, աշխատուժի որակավորման բարձրացման վրա: Բացի նշված նպատակներից ԱՏԳ-ի ստեղծումը կապվում է երեք հիմնական խնդիրների հետ: Դրանք են.

- արդյունաբերական ապրանքների արտահանման խթանումը և դրա հիման վրա արժույթային միջոցների ստեղծումը,
- զբաղվածությունը և տնտեսական աճը,
- տնտեսավարման նոր մեթոդների փորձարկումը:

ԱՏԳ-ի ստեղծումը դիտվում է որպես բաց տնտեսության սկզբունքների իրականացման կարևոր օղակ: Այդ գործընթացը կապվում է արտաքին տնտեսական գործունեության ազատականացման և ակտիվացման հետ: ԱՏԳ-ի մաքսային, հարկային ռեժիմն անհրաժեշտ է արտաքին և ներքին ինվեստիցիաների համար: Միաժամանակ ԱՏԳ-ի կազմավորումը չի կարող երկրի տնտեսությունը լրիվ բացել արտասահմանյան կապիտալի առջև, ամեն տեղ օգտագործել հատուկ ինվեստիցիոն կլիմա:

Վերջին տասնամյակում համաշխարհային տնտեսության մեջ

հարկային և այլ արտոնությունների պայմաններում տարբեր երկրներից կապիտալ ներդրումների ներգրավման համար սուր մրցակցություն ծավալվեց: Ազգային օրենսդրությամբ սահմանված տարբեր հարկային արտոնությունների այլքն ստացավ «հարկային հեղափոխություն» անվանումը, թեև համաշխարհային տնտեսության մասշտաբով ԱՏԳ-ը մեծ դեր խաղաց կապիտալի տեղաշարժի գործում:

2. Ազատ տնտեսական գոտիների դասակարգումը և հատկանիշները

ԱՏԳ-ի կազմակերպական-ֆունկցիոնալ կառուցվածքը բավական բազմաձև է: Հաճախ դժվար է որոշել այս կամ այն գոտու առանձնահատկությունները, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրն իր մեջ ունենում է նաև մյուս գոտիների հատկանիշներից: ԱՏԳ-ի հիմնական հատկանիշներն են համաշխարհային տնտեսության հետ սերտ կապերը և օտարերկրյա կապիտալի ակտիվ ներգրավումը, հարկերի և մաքսային տուրքերի թեթևացումը, այդ գոտիները նավահանգիստների, միջազգային օդանավակայանների մոտ կազմակերպելը, համաշխարհային շուկաների հետ լայն կապեր ստեղծելը, ժողովրդի կամ արտոնյալ ռեժիմով ապրանքների արտահանումը և ներմուծումը: Ըստ տնտեսական մասնագիտական հատկանիշների, տարբեր կազմակերպչական ձևերի և նպատակային նշանակության՝ ռուս մասնագետների կողմից մշակվել է ԱՏԳ-ի մոտավոր դասակարգում, այն է՝ *առևտրական, արդյունաբերական-արտադրական, տեխնիկաներդրումային, սերվիսային, կոնսյուլերային, միջազգային ԱՏԳ:*

Առևտրական գոտիներին վերաբերում են ազատ մաքսային գոտիները, որոնք տրանզիտային պահեստներ են և արտասահմանին ապրանք lib վաճառում կոմիսիոն միջնորդների միջոցով: Այդպիսի գոտիները հաճախ անվանվում են մաքսային տարածություններ, որտեղ իրենց մասնաճյուղերն է հացում տվյալ երկրի համար ապրանք ներմուծող ոչ ռեզիդենտները (ոչ լիազոր ներկայացուցիչներ): Ազատ մաքսային գոտիներն ազատվում է մաքսատուրքից: Դրանք հիմնականում տեղաբաշխված է ինդուստրիալ երկրներում: Առևտրական գոտիների մեջ մտնում է նաև *ազատ առևտրի գոտիները (ԱԱԳ)*, որոնք վերաբերում էին ԱՏԳ-ի առաջին սերնդին: Դրանք առանձին տարածություններ lib, որոնց ֆունկցիան հիմնականում ապրանքների ներկրումն է, պահպանումը, տեղավորումը, փաթեթավորումը, տեղա-

փոխումն ընդհանուր լրացուցիչ մշակման: Առանձին դեպքերում վերարտահանման համար թույլատրվում է արտասահմանյան ապրանքների աննշան մշակում: ԱՏԳ-ը հիմնականում տեղաբաշխված է ԱՄՆ-ում, որտեղ ձևավորվել է 1934 թ. հատուկ օրենքով, և նպատակը եղել է տրանզիտային առևտրի խրախուսումն ու զարգացումը, գործարքների ծավալների ավելացումը քիչ ծախսերով: Ընդհանուր տնտեսական ռեժիմի հիմ համեմատած՝ այդ գոտիներում սահմանվել էին արտոնություններ: Ներկայումս ԱՄՆ-ում հաշվվում են 180, Եվրոպայում՝ 150, Ճապոնիայում՝ 23 ԱԱԳ: Դրանց մեծ մասը տեղաբաշխված է տրանսպորտային հանգույցներում՝ օդանավակայաններում, երկաթուղային կայարաններում, ավտոմայրուղիների մոտ, նավահանգիստներում: Օրինակ, ԳՂՀ-ում «ազատ նավահանգիստներ» են Համբուրգը, Բրեմենը, Քիլը և այլն:

ԱՄՆ-ի տարածքում գործող ԱԱԳ-ը բաժանվում է՝ *ընդհանուր նշանակման և մասնագիտացված (ենթագոտի) գոտիների:*

Ընդհանուր նշանակման գոտիները գրավում էին ոչ մեծ տարածություն (մի քանի կմ²) և գտնվում էին ազգային մաքսային տարածքից դուրս: Այնտեղ իրականացվում էին պահեստավորում և ներկրված ապրանքների փաթեթավորում, տեսակավորում, մակնիշավորում և այլն:

Ենթագոտիները կազմակերպվում են առանձին խոշոր կորպորացիաների հմմտ, որոնց գործունեությունը դուրս է գալիս գոտու ընդհանուր նշանակման շրջանակներից: 90-ական թվականների կեսերին ԱՄՆ-ում հաշվարկվում էր մոտ 500 ԱԱԳ: ԱԱԳ-ի թվին կարելի է դասել միջազգային խոշոր օդանավակայաններում գործող «ոլուտի ֆրի» և ազատ նավահանգիստներում գործող հատուկ խանութները: Ռեժիմի տեսանկյունից դրանք դիտվում են պետական սահմաններից դուրս:

Արդյունաբերական-արտադրական գոտիները պատկանում էին ԱՏԳ-ի երկրորդ սերնդին: Դրանք առաջացել են առևտրական գոտիների զարգացման հետևանքով, երբ այնտեղ բացի ապրանքից ներկրվել է նաև կապիտալ՝ զբաղվելու համար ոչ միայն առևտրով, այլև արտադրությամբ: Ի տարբերություն ԱԱԳ-ի, արդյունաբերական-արտադրական գոտիները նախատեսվում են ապրանքների արտահանման և արժույթային մուտքերի ավելացման համար: 1990-ական թվականներին նման գոտիներ ունեին 120 երկիր՝ մոտ 300 միավոր քանակով: Դրանք ստեղծվում էին հատուկ մաքսային ռեժիմով տարածու-

թյուններում, որտեղ արտադրվում է արտահանման կամ ներկրման խառն արտադրանք: Այդ գոտիներն օգտվում են հարկային և ֆինանսական արտոնություններից: Հատկապես զարգացող երկրներում ամենաշատ տարածում ստացել են այս տիպի գոտիները, որոնց ժամանակակից մոդելն ստեղծվել է 1959 թ. Իռլանդիայի «Շենոն» օդանավակայանում ստեղծված գոտային կառուցվածքից: Նման գոտիները նպաստավոր են եղել հատկապես «նոր ինդուստիալ երկրներում» (հիմնականում Ասիայում): Արդյունաբերական-արտադրական գոտիների առաջացման տրամաբանությունը պայմանավորված է զարգացող երկրների տնտեսական ռազմավարությամբ, երբ 60-ական թվականների կեսերից անհրաժեշտություն եղավ արդյունաբերությունը զարգացնելու արտասահմանի կապիտալի ներհոսքի հաշվին:

Տեխնիկաներդրումային գոտիները վերաբերում են ԱՏԳ-ի երրորդ սերնդին (1970-80 թթ.): Դրանք գոյացել են պետական հատուկ հովանավորությամբ՝ գիտական խոշոր կենտրոնների շուրջ: Նրանցում կենտրոնացվում են ազգային և արտասահմանյան հետազոտական, նախագծային, գիտաարտադրական ֆիրմաները, որոնք օգտվում են հարկային և ֆինանսական արտոնությունների միասնական համակարգից: Ամենաշատ թվով տեխնիկաներդրումային գոտիներ ունեն ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան, Չինաստանը: ԱՄՆ-ում դրանց անվանում են *տեխնոպարկեր*, Ճապոնիայում՝ *տեխնոպոլիսներ*, Չինաստանում՝ *նոր և բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման գոտիներ*: Այդ գոտիներն ստացել են նաև «գիտաարդյունաբերական պարկեր» անվանումը: 20-րդ դարի կեսերից մինչև այժմ աշխարհում ստեղծվել է ավելի քան 400 տեխնոպարկ: 1995 թ. ԱՄՆ-ում հաշվարկվում էր 100, Գերմանիայում՝ 60, Չինաստանում՝ 52, Մեծ Բրիտանիայում՝ 40, Ֆրանսիայում՝ 30, Ռուսաստանում՝ 27, Ճապոնիայում՝ 20, Հարավային Կորեայում և Մինգապուրում՝ 10-ական տեխնոպարկ²⁸:

Հայաստանում 2001 թ.-ից գործում է «Վիասֆեր տեխնոպարկը»՝ բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի 20 ձեռնարկություններով: Տեխնոպարկում հնարավոր է կազմակերպել մինչև 1000 տոննա մոնոբյուրեղային սիլիցիումի արտադրություն, ինչի արդյունքում հնարավոր կլինի տարեկան պատրաստել և տեղադրել մինչև 100 մգվտ գումարային հզորության արևային մոդուլներ: Ընկերությունը նախագծել է նաև հակակարկտային կայաններ և այլ մշակումներ:

ԱՄՆ-ի՝ աշխարհում ամենահայտնի «Սիլիկոն Վելլի» տեխնոպարկը տալիս է հաշվողական տեխնիկայի և համակարգչային միջոցների համաշխարհային արտադրության 20 տոկոսը: Նրանում զբաղված է մոտ 20 հազար աշխատող: Միայն ԱՄՆ-ում կա նման 20 գոտի: Ճապոնիայում, կառավարական հատուկ ծրագրերի շրջանակներում, առաջատար գիտական կազմակերպությունների բազայի վրա ստեղծվել է երկու տասնյակ տեխնոպոլիս: 90-ական թվականների կեսերին Չինաստանում գործում էր նոր և բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման 50 գոտի: Բնորոշ է, որ ասիական նոր ինդուստրիալ երկրներում տեխնիկաներդրումային (արմատավորման) գոտիները ձևավորվում են որպես արտահանման-կողմնորոշման գոտիներից կախված ինտվացիոն կենտրոններ, որոնք արդեն գտնվում են զարգացման բավարար աստիճանի վրա, ինչպես ԱՄԳ-ը, և նրանցից պահանջվում է գիտատար արտադրանքների թողարկման վերակողմնորոշում:

Մերվիսային գոտիները ֆիրմաներին և կազմակերպություններին արտոնյալ ռեժիմով ֆինանսական, ապահովագրական և այլ ծառայություններ մատուցող ձեռնարկատիրական գործունեության տարածություններ են, որոնց պատկանում են օֆֆշորային գոտիները (ՕԳ): Օֆֆշորային ընկերությունները հատուկ կազմակերպափրավական կարգավիճակ ունեցող ձեռնարկություններ են, որոնք իրենք իրենց ապահովագրում են հարկային առավելագույն ծախսերից: **Օֆֆշորային բիզնեսն** արտասահմանում տնտեսական հարաբերությունների նոր սուբյեկտ է և գտնվում է արտասահմանի ինվեստորի հսկողության տակ: Օֆֆշորային ընկերության հիմնական առանձնահատկությունը կապված է նրա ոչ ներկայացուցչական կարգավիճակի հետ: Դա նշանակում է, որ օֆֆշորային ֆիրման կառավարվում է արտասահմանից: Օֆֆշորային գոտում հարկային և այլ արտոնություն ունեցողները չպետք է լինեն այն երկրի լիազոր ներկայացուցիչը, որտեղ գտնվում է օֆֆշորային կենտրոնը, և վերջինիս եկամուտը տարածությունից չպետք է դուրս գա: ՕԳ-ում ներգրավվում են բարենպաստ արժույթաֆինանսական, ֆիսկալ ռեժիմով պետական կարգավորումով ձեռնարկությունները: Ներկայումս աշխարհում հաշվարկվում է ավելի քան 300 օֆֆշորային կենտրոն:

Օֆֆշորային ընկերությունները լինում են.

1. Հոլդինգային տիպի ընկերություններ
- օպերատիվ հոլդինգ,
- անշարժ գույքի տիրապետման հոլդինգ:

²⁸ *Международные экономические отношения, учебник, М., Юнити, 1999, стр. 366.*

2. Առևտրամիջնորդ արտահանման և ներմուծման ֆիրմաներ:

Աշխարհագրական տեսակետից օֆֆշորային կենտրոնները կարող են ներկայացնել պետությունները կամ խոշոր պետությունների տարածքները: Օֆֆշորային ընկերություններ արդեն գործում են նաև Լիխտենշտեյնում, Պանամայում, Նորմանդյան և Անտիլյան կղզիներում, Հոնկոնգում, Իռլանդիայում, Շվեյցիարիայում, Մինգապուրում, Լյուքսեմբուրգում: Վերջերս հայտնվեցին նաև Մալթայում, Մավրիկի-նիայում, Իսրայելում, Մալայզիայում և այլուր: Իռլանդիայի, Լիբերի-այի արդյունաբերական, առևտրական, բանկային, ապահովագրական ընկերություններն ընդհանրապես չեն հարկվում, իսկ Լիխտենշտեյնի, Նորմանդյան և Անտիլյան կղզիների, Պանամայի և մյուս երկրների ընկերությունները հարկվում են ցածր տոկոսով: Օֆֆշորային գոտիներում արտոնյալ ռեժիմը որոշվում է արժութային սահմանափակումների բացակայությամբ, եկամուտների ազատ արտահանմամբ, սահմանադրական կապիտալի ցածր մակարդակով: Նման գոտիները երկրին ձեռնտու են օտարերկրյա կապիտալի նիզորգրավման, ընկերություններից եկամուտների ստացման, աշխատատեղերի ստեղծման համար:

Օֆֆշորային բիզնեսը կենտրոնացվում է բանկային, ապահովագրական գործարքներում, արտահանման-ներմուծման բոլոր գործառնություններում, կոնսալտինգում: Որոշ գնահատումներով օֆֆշորային բիզնեսի ռոբոտում գործող կապիտալը հասնում է 500 մլրդ դոլարի: Դրան մասնակցում են մոտ 2 մլն ներդրող (իրավաբանական և ֆիզիկական անձինք), որոնց թիվը գնալով ավելանում է: Օֆֆշորային բիզնեսում միջազգային պայքարի խումբն ստեղծվել է 1989 թ. «Մեծ յոթնյակի» երկրների կողմից, որը պայքարում է «կեղտոտ փողերի» վիացման դեմ:

Կոմպլեքսային գոտիները կազմակերպվում են առանձին վարչական կազմավորումների տարածքներում, տնտեսական գործունեության ընդհանուր ռեժիմի հետ համեմատած՝ հատուկ սահմանված արտոնյալ պայմաններում: Կոմպլեքսային ԱՏԳ-ն ստեղծվել են 1980-ական թվականների սկզբին: Մի քանիսն ստեղծվել են նոր սկզբունքներով, իսկ մեծամասնությունը ձևավորվել է արդյունաբերական-արտահանման գոտիների բազայի վրա և իրենից ներկայացնում է ավելի զարգացած կազմակերպություններ: Կոմպլեքսային գոտիների տարբերությունը մյուսներից տարածության մասշտաբների, արտադրության համակենտրոնացման, գործունեության ավելի լայն դաշտի առկայությունն է: Դրանց ընդհանուր նպատակը միջազգային առևտրի

ներմուծման, արտադրության, ֆինանսական շուկայի, հաղորդակցության, զբոսաշրջության զարգացումն է: Կոմպլեքսային ԱՏԳ են Չինաստանի հատուկ տնտեսական 5 գոտիները, ԿԺՀ-ի «բաց շրջանները», Բրազիլիայի «Մանաուս» գոտին, Արգենտինայի «Կրակե հող» տարածությունը, ինչպես նաև զարգացած երկրների կողմից հետամնաց տնտեսական շրջաններում ստեղծված ազատ ձեռնարկատիրական գոտիները:

1990-ական թվականներին ակտիվացավ *միջազգային ԱՏԳ-ի* ձևավորման գործընթացը: Ռուսաստանի, Չինաստանի և ԿԺՀ-ի սահմանագծին նախատեսվեց Տումանգանի հատուկ տնտեսական գոտու ստեղծումը: Այն հաշվարկված էր 20 տարվա համար, և արժեքն առաջին փուլում կազմում էր 90-110 մլրդ դոլար: Ենթադրվում է նաև Ճապոնիայի, Հարավային Կորեայի, Մոնղոլիայի մասնակցությունը նրա գործունեությանը:

Տարածաշրջանային մակարդակով գործնական շփումները հանգեցրին *Եվրոտարածությունների* առաջացմանը: Դրանք տարբեր պետությունների սահմանամերձ տարածքների տնտեսական կամավոր միավորումներ են՝ արտաքին տնտեսական կապերի ինտենսիվացման նպատակով: Եվրոտարածաշրջանում գործունեություն իրականացնող յուրաքանչյուր երկիր ուղարկում է տվյալ բնագավառի լիազոր ներկայացուցիչ: Այդ տարածաշրջանի ստեղծման գործում ակտիվ դեր են խաղում Լեհաստանը, Սլովակիան, Չեխիան, Հունգարիան, Ուկրաինան և Բելառուսը: 1990-ական թվականների կեսերին ստեղծվեցին «Կարպատներ», «Բուգ», «Պոմերանիա» Եվրոտարածաշրջանները: 1994 թ. ստորագրվել է համաձայնագիր չինական Մույֆենխեյն քաղաքի շրջանում ռուս-չինական սահմանամերձ առևտրական գոտու ստեղծման մասին: Ռուսաստանը մերձավոր և հեռավոր արտասահմանյան երկրների՝ Չինաստանի, Ֆինլանդիայի, Նորվեգիայի հետ սահմանամերձ գոտիների համատեղ կազմակերպումը և օգտագործումը կծառայեցնի սահմանամերձ առևտրի զարգացմանը, այլ նախագծերի իրականացմանը:

3. Ազատ տնտեսական գոտիների առանձնահատկությունները

Տարբեր տեսակի ԱՏԳ-ին բնորոշ ընդհանուր գիծը մաքսային, հարկային, ֆինանսական արտոնությունները և տարբեր երկրներում ձեռնարկատերերի համար գոյություն ունեցող ընդհանուր ռեժիմի

հետ համեմատած առավելություններն են: Մակայն էապես նման արտոնություններն ու խթաններն ունեն որոշ քանակական տարբերություններ, որոնք բնորոշվում են.

- արտաքին առևտրական արտոնություններով, որոնց հիման վրա մտցվում է հատուկ մաքսային-տարիֆային ռեժիմ (արտահանման-ներմուծման տուրքերի իջեցում կամ վերացում),

- հարկային արտոնություններով՝ կապված հարկային խրախուսումների կոնկրետ տեսակների կամ ձեռնարկատերերի վարքի հետ,

- նպաստների ձևով ֆինանսական արտոնություններով, որոնք տրվում են կենցաղային ծառայությունների վրա ցածր գներ սահմանելու, արտոնյալ վարկերի տեսքով հողատարածությունների և արդյունաբերական շինությունների օգտագործման վարձավճարների իջեցման նպատակով,

- վարչական արտոնություններով, որոնք տրվում են գոտիների վարչություններին ձեռնարկությունների գրանցման, արտասահմանի քաղաքացիներին տարբեր ծառայություններ մատուցելու նպատակով:

Նշված ծառայությունները կիրառվում են ամենատարբեր գործունեություններում, թեև դրանք ոչ միշտ են հանդիսանում օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքի գլխավոր խթան: Այդ հարաբերություններում ավելի էական են երկրի քաղաքական կայունությունը, ինվեստիցիոն երաշխիքները, ենթակառուցվածքների որակը, աշխատուժի որակավորումը, վարչական ընթացակարգի պարզեցումը և այլն:

ԱՏԳ-ի գործունեության համաշխարհային փորձը թույլ է տալիս նրա նվաճումների, ընդհանուր գների և զարգացման առանձնահատկությունների մասին տարբեր եզրակացություններ անել: Չարգացած երկրներում ԱՏԳ-ի գործունեության հաջողությունների հիմքում ընկած են զարգացման սկզբնական փուլի ճիշտ պլանավորումը և կառավարման ճկունությունը: Համաշխարհային տնտեսությամ մեջ փոփոխվող իրավիճակները (ԳՏՀ, միջազգային մրցակցություն, արժույթների կուրսերի փոփոխություններ և այլն) ազդում են գոտիների զարգացման վրա և, համապատասխանաբար, պահանջում են դրանց արձագանքել նույնատիպ վերաբերմունքով:

Գոտիների կազմակերպման սոցիալ-տնտեսական օգուտները բավական ծանրակշիռ են: Ստեղծվում են մեծ թվով աշխատատեղեր, աշխուժանում են միջազգային առևտրական փոխանակումները, բարձրանում է արտաքին առևտրի արդյունավետությունը, հզորանում

գիտատեխնիկական ներուժը: Չարգացած երկրների ԱՏԳ-ի գործունեության մյուս առանձնահատկությունն էլ այն է, որ նա գործում է ոչ միայն համաշխարհային, այլև՝ սեփական ներքին շուկաներում:

Չարգացող երկրներում ավելի շատ տարածում են ստացել արտադրական-արտահանման գոտիները, որոնք ունեն մի շարք ընդհանուր գծեր: Չարգացող երկրների ԱՏԳ-ի հատուկ ռեժիմն օտարերկրյա ձեռնարկատերերի համար ավելի ներողամիտ է: Դա կապված է գոտիների միջև միջազգային մրցակցության ուժեղացման հետ, որով ի հայտ են գալիս նրանց համեմատական առավելությունները նման այլ գոտիների նկատմամբ: ԱՏԳ-ի գործընթացում տեղի է ունենում դրանց առևտրաարդյունաբերական գործունեության դիֆերենցում և համալիր զարգացում: Ժամանակակից ԳՏՀ-ն առաջ է մղում այն գոտիները, որոնք կիրառում են արտադրական նոր տեխնոլոգիական մշակումներ, գիտատար ճյուղեր:

Չարգացող երկրների մեջ նկատելի առաջընթաց է ապրում Չինաստանի ԱՏԳ-ը: 1980-ական թվականների սկզբին, միավորելով հատուկ գոտիների ոչ մեծ տարածությունները, չինական ղեկավարությունը հարյուրավոր քառակուսի կիլոմետրերի վրա ստեղծեց խոշոր գոտիներ: Բացի երկրում և արտասահմանյան երկարամյա պատմություն ունեցող հայտնի Շենչժեն, Չժուխայ, Սյամեն, Շանտոու, ինչպես նաև 1988 թվականից գործող Խայնան ԱՏԳ-ից, երկրում նկատելի զարգացան ավելի քան երկու տասնյակ տեխնիկատնտեսական և նոր տեխնոլոգիաների զարգացման տեխնոպարկեր: Հատուկ դեր ունի Շանհայի «Պուդուն» տնտեսական զարգացման գոտին: Մի քանի տասնամյակների համար նախատեսված նախագիծը բնորոշ է նրանով, որ այս գոտին ապագայում ոչ միայն դառնալու է Չինաստանի արդյունաբերական խոշոր կենտրոն, այլև Շանհայը վերածվելու է Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի խոշոր առևտրական և ֆինանսական կենտրոնի:

1970-ական թվականների վերջին ԱՏԳ-ի ստեղծումը դարձավ չինական ղեկավարության կողմից արտաքին տնտեսական բաց քաղաքականություն վարելու կարևոր քայլ: ԱՏԳ-ի զարգացման մոդելն ընտրելիս՝ չինական ղեկավարությունը ելևում էր երկրի ընթացիկ պահանջներից և ուրիշ երկրների հատուկ գոտիների փորձից: Ավելի մանրամասն ուսումնասիրվեց ԱՄՆ-ի, Մինգապուրի, Թայվանի փորձը: Կազմակերպման ընթացքում առաջարկվեց կիրառել այդ ռեժիմի մի քանի տարբերակներ: Արդյունքում, տնտեսական կառուցվածքների

շրջանակներում ընտրվեց արտահանման, օտարերկրյա կապիտալի ներգրավման ուղին: ԱՏԳ-ն սկսեց կապող (բուֆերային) օղակ հանդիսանալ երկրի շրջանների միջև՝ իրականացնելով «բաց դռների» քաղաքականություն:

Չինաստանի ԱՏԳ-ի և մյուս շրջաններում ինվեստիցիոն արտոնյալ պայմաններում գործելու պրակտիկան հաջողություն ունեցավ տնտեսական աճի բարձր, կայուն տեմպերի, արտասահմանյան ինվեստիցիաների ներգրավման, աշխատանքի արտադրողականության և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման գործում:

Առանձին երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, արտադրության ճյուղերում օտարերկրյա կապիտալի ներգրավումը կամ հայրենական մանր ու միջին ձեռնարկատիրական գործունեության աշխուժացումը բավարար հիմքեր չեն տալիս ԱՏԳ-ը դիտելու որպես տնտեսության արդիականացման բազմակողմ եղանակ: Զարգացող շատ երկրների տնտեսություններում ԱՏԳ-ի ազդեցությունը բավական սահմանափակ է արդյունաբերական զարգացած երկրների համեմատ, որտեղ այդպիսի ազդեցության տարածման հատուկ խնդիր չկա: Միաժամանակ ԱՏԳ-ը, զարգացող երկրներում չհանդիսանալով սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման պայման, շոշափելի դեր է խաղում այդ երկրների տնտեսություններում՝ դառնալով առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական և սոցիալական զարգացման աղբյուր: Ռուսաստանում ԱՏԳ-ի ստեղծման առաջին փորձն արվեց 1980-ական թվականներին: 1986թ. ստեղծվեց «Նախողկա» ԱՏԳ, որի խնդիրներից էր օտարերկրյա կապիտալի և տեխնոլոգիաների ներդրումը՝ նավթի վերամշակման, ծովային արդյունաբերության զարգացման համար: ԱՏԳ գործում են Վիբորգում (նոր տեխնոլոգիա, զբոսաշրջություն), Նովոբորոնում (կենցաղային էլեկտրասարքեր), Սախալինի, Ամուրի, Կալինինգրադի մարզերում, Սանկտ-Պետերբուրգում, Ջելենոգրադում և այլուր: Զբոսաշրջության, հանգստի ազատ գոտի է կազմակերպվում Մոչիում: ԱՏԳ-ի համաշխարհային փորձն սկսեց կիրառվել 1990-ական թվականներին: Դրա իրականացման համար որոշվեց 2-3 տարում կազմակերպել նման գոտիների լայն ցանց: 1990-ական թվականների կեսերին Ռուսաստանի Գերագույն Խորհուրդը որոշում ընդունեց 13 ԱՏԳ ստեղծելու մասին: Յուրաքանչյուր գոտու տնտեսական-իրավական կարգավիճակն ամրապնդելու համար հաստատվեց առանձին դրույթ:

1991 թ. հունիսին Ռուսաստանում ընդունվեց «Օտարերկրյա ին-

վեստիցիաների մասին» օրենքը, որի մի գլուխը նվիրված էր ԱՏԳ-ի գործունեությանը: Օրենքի համաձայն ԱՏԳ-ը պետք է ստեղծվեր օտարերկրյա կապիտալի, տեխնիկայի-տեխնոլոգիայի ներգրավման և կառավարման փորձի, արտահանման ներուժի զարգացման նպատակով: 1992 թ. տնտեսական արմատական վերափոխումներն ԱՏԳ-ի ստեղծման համար առաջացրին նոր խնդիրներ: 1995 թ. նոյեմբերին ՌԴ Պետական դուման ընդունեց ֆեդերալ օրենքԿալինինգրադի մարզում հատուկ տնտեսական գոտի ստեղծելու մասին: Արդյունքում Ռուսաստանում ստեղծվեցին օֆֆշորային տիպի հատուկ գոտիներ: Առաջինը դրանցից «Ինգուշետիա» ԱՏԳ-ն էր: 1997 թ. ապրիլին Պետդուման ընդունեց «Ազատ տնտեսական գոտիների մասին» ֆեդերալ օրենքը, որը ՌԴ նախագահի կողմից չհաստատվեց:

ԱՏԳ-ի զարգացման պրակտիկան վկայում է Ռուսաստանում դրա հեռանկարների մասին: Օրինակ, «Նախողկա» ԱՏԳ տարածքի վրա գրանցվել է 3,3 հազար ձեռնարկություն, որոնցից 2054-ը պատկանում է մասնավոր անձանց: 1996 թ. սկզբին գոտում աշխատում էր 386 ձեռնարկություն, որից 224-ը՝ օտարերկրյա ինվեստիցիաներով: 1998 թ. ԱՏԳ-ի արտահանման ծավալը կազմեց 42,3 մլն դոլար, որը 3 անգամ գերազանցեց ներմուծմանը: Գոտում գործում է բանկային 15 ինստիտուտ: ՌԴ-ում ԱՏԳ-ի ստեղծումը պետք է դառնա երկիրը համաշխարհային տնտեսության մեջ ներգրավելու ինտենսիվ միջոց:

ԳԼՈՒԽ IX
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐՔՆԵՐ

1. Միջազգային տնտեսական գործարքների էությունը

Մարդու ստեղծած նյութական բարիքներն ապահովում են ոչ միայն պետության ներսում, այլև փոխանակվում են միջպետական մակարդակով: Երկրից երկիր տեղաշարժի ընթացքում, մինչև հասնելը վերջնական սպառողին, ապրանքները մի քանի անգամ փոխում են տիրոջը: Երկրների միջև փոխանակման գործարքները նպաստում են ԱՄԲ-ին, առևտրի, կապիտալի շարժին, տեխնոլոգիական գիտելիքների ինտենսիվ զարգացմանը, աշխատուժի, տեղեկատվության և մյուս բնագավառների փոխադարձ կապերի ամրապնդմանը:

Միջազգային առևտուրն *արտահանման-ներմուծման* գործարք է առանձին երկրների, ԱՄԲ-ի սուբյեկտների միջև և ընդգրկում է ապրանքների տեղափոխումը, պահպանումը, վերամշակումը, ապահովագրումը, վճարման գործընթացը և այլն: Այս գործարքներն իրականացնում են գործունեության առանձին ֆունկցիաներ կատարող մասնագիտացված կազմակերպությունները (արտաքին տնտեսական առցիացիաներ, առևտրաարդյունաբերական պալատներ, տրանսպորտի կազմակերպություններ):

Արտահանողների և ներմուծողների միջև առքն ու վաճառքը ձևակերպվում են հատուկ պայմանագրով, որը միջազգային պրակտիկայում ստացել է միջազգային առևտրի *կոնտրակտ* անվանումը: Միջազգային կոնտրակտը երկու և ավելի կողմերի միջև առևտրի, մատակարարման, կատարվող աշխատանքների, ծառայությունների վերաբերյալ կնքված պայմանագիրն է: Բոլոր դեպքերում պետությունների միջև երկկողմանի գործարքները ձևակերպվում են պայմանագրով, իսկ միջազգային առևտրական հարաբերությունները՝ նաև կոնտրակտով (համաձայնագիր):

Միջազգային առևտրում իրավական հարաբերությունների սահմանման, դրանց փոփոխման կամ դադարեցման, պարտավորությունների կատարման գործընթացը կոչվում է միջազգային գործարք:

Պայմանագիրը կնքված իրավաբանական փաստաթուղթ է, որով սահմանվում են մասնակիցների գործունեությունը, պատասխանատվությունը, իրավունքները և պարտականությունները, նշվում է գործարքը փոփոխության ենթարկելու կամ դադարեցնելու մասին: Պայ-

մանագրի *նպատակն* է պահպանել պետությունների հարաբերությունները, սահմանել միմյանց նկատմամբ պարտականությունների կատարում, երկրների միջև զարգացնել միջազգային առևտուրը: Միջպետական պայմանագրի կնքումը նպաստում է ապրանքների առաջարկի և պահանջարկի հավասարակշռմանը: Պայմանագրով ձևակերպվում են նաև ապրանքային փոխանակումները, բեռների փոխադրումները, ապահովագրումը, մաքսային գործարքները, վճարումները և այլն:

2. Միջազգային առևտրային պայմանագրերի կնքումը

Միջազգային առևտրային պայմանագրերը կնքվելուց առաջ անցնում են որոշակի նախապատրաստական փուլեր: Դրանք են.

- մատակարարների կողմից գովազդների հրապարակումը,
- աշխատանքի մեթոդների և ձևերի ընտրությունը,
- առևտրական գործարքների մշակումը,
- շուկայի իրավիճակի ուսումնասիրումը,
- պայմանագրերի կնքումը և պարտականությունների կատարումը:

Պայմանագիրը կողմերին թույլ է տալիս հաջորդաբար իրականացնել գործարքները: Միջազգային պրակտիկայում կիրառվում են մատակարարների կողմից ապրանքներ առաջարկելու տարբեր ձևեր: Արտահանողը ներմուծողին ուղարկում է կայուն առաջարկ, որտեղ նշում է ապրանքի անվանումը, քանակը, ժամկետը, գինը: Եթե կողմերի միջև առաջին անգամ չէ, որ կնքվում է պայմանագիր, ապա առաջարկի մեջ նշվում է նախորդ պայմանագիրը նույնը թողնելու կամ փոփոխելու մասին: Առաջարկելիս մատակարարը օֆֆերտ (գնորդ) ֆիրմային ծանոթացնում է վաճառքի պայմաններին: Գործարքը կարող է լինել կայուն և ազատ:

Կայուն գործարքը որոշակի քանակով ապրանքի վաճառքի գրավոր առաջարկություն է: Եթե գնորդը համաձայն է օֆֆերենտի առաջարկած բոլոր պայմաններին, նրան ուղարկում է գրավոր համաձայնագիր: Հակառակ դեպքում ներկայացնում է իր պայմանները: Եթե մատակարարը համաձայնվում է գնորդի առաջարկած պայմաններին, գրավոր տեղեկացնում է: Այլապես գործարք չի կատարվում:

Ազատ գործարքի դեպքում հայտարարության մեջ չի նշվում պատասխան ստանալու ժամկետը: Ազատ ձևը հիմնականում կիր-

բառովում է տոնավաճառներում, ցուցահանդեսներում՝ ապրանքային պայմանագրերի կնքման ժամանակ: Երկու ձևում էլ առաջարկության մեջ նշվում են առաջարկվող ապրանքների անվանումները, գները, քանակը, մատակարարման ձևերը, ժամկետները, վարկի պայմանները (եթե առաջարկվում են), վճարման կարգը, կողմերի հասցեները:

Պայմանագրի կնքման նախապատրաստման փուլում կողմերի հիմնական խնդիրը գործարքի ձևի ընտրությունն է: Պայմանագրերի կնքման համար հիմք են.

- գործարքի վերաբերյալ միջկառավարական առևտրական համաձայնագրերի կամ արձանագրությունների առկայությունը,

- ֆիրմաների հետ առևտրական հարաբերությունների տևողությունը և գործունեության բնութագիրը (նախապատվությունը տրվում է անցյալում իրենց դրական դրսևորած ֆիրմաներին և մատակարարներին):

Պայմանագրերը լինում են երկկողմ և միակողմ: Երկրորդի դեպքում կողմերից մեկի համար այն պարտադիր չէ: Եթե պայմանագրերը կնքվում են գրավոր, ապա փաստաթուղթը կողմերի համար ընդհանուր է: Ֆիրմաների, կազմակերպությունների և առանձին անձանց անունից պայմանագիր կնքողները կոչվում են *կոնտրիգենտներ*: Նրանք պատասխանատվություն են կրում կնքված պայմանագրի բոլոր կետերի կատարման համար: Պայմանագրերը կնքվում են կողմերից մեկի կամ երրորդ երկրի լեզվով: Կարող են կնքվել նաև փաստաթղթերի միակողմանի ստորագրումով (նամակով, հեռագրով, ֆաքսով): Հիմնականում պայմանագրերը կնքվում են կողմերի ստորագրումով և կնիքով: Դրանք կարող են համարվել կնքված միայն կողմերի մասին լրիվ տեղեկությունների և իրավական տվյալների առկայությամբ: Տնտեսական պայմանագրերը կողմերի հաստատումից հետո դառնում են պաշտոնական փաստաթուղթ, և սկսվում է մատակարարման գործընթացը:

Պայմանագրերում նշվում է կողմերի իրավունքների, պարտականությունների, անհրաժեշտության դեպքում՝ առանձին կետերի փոփոխման կամ վերանայման մասին: Պայմանագրերը լինում են մատակարարման, կոնտրակտային, կապիտալ շինարարության, բեռների փոխադրումների, գույքային վարձակալության և այլն: Պայմանագրային հարաբերություններն իրականացվում են նաև տիպային ձևով: Ըստ կատարման ընթացքի պայմանագրերը լինում են *երկարաժամկետ, միջին ժամկետի և կարճաժամկետ*:

Պայմանագրերի պահանջների կատարումը միջազգային առևտրի կարևոր խնդիրն է, որից կախված է համաշխարհային տնտեսության զարգացումը: Տնտեսական պայմանագրերի կատարումն ակտիվորեն ազդում է արտադրության վրա և կարգավորում երկրի ապրանքադրամական հարաբերությունները: Պայմանագրի բաժիններում և ենթաբաժիններում նշվում են մատակարարման պայմանները, ապրանքների դիմաց գնորդի վճարման ձևերը և կարգը, բեռների ապահովագրումը, ապրանքաուղեկցող և վճարման փաստաթղթերի ձևակերպումները: Մեքենասարքավորումների և տեխնոլոգիաների արտահանման, շինարարական աշխատանքների, բեռների փոխադրումների, տարբեր ծառայությունների պայմանագրերի բովանդակությունն ու բաժինները տարբեր են և ընդգրկում են իրենց բնորոշ պահանջները: Օրինակ, մեքենասարքավորումների և տեխնոլոգիաների մատակարարման պայմանագրում պետք է նշվի կողմերի միջև նախնական համաձայնությունը տեղադրման, շահագործման, տեխնիկական սպասարկման համար մասնագետներ ուղարկելու, տեխնիկական փորձարկումների, անվտանգության մասին:

Շինարարական աշխատանքների պայմանագրերում նշվում է կատարվող աշխատանքների տեսակի, որակի, օգտագործվող շինանյութերի, կոնստրուկցիաների, կատարման ժամկետների, նախահաշվային արժեքների և այլնի մասին:

3. Միջազգային առևտրային պայմանագրերի բովանդակությունը

Միջազգային առևտրական պայմանագրերն ընդգրկում են տարբեր բաժիններ, որոնք մանրամասն շարադրվում են միջազգային բոլոր պայմանագրերում և դասավորված են որոշակի տրամաբանական հաջորդականությամբ: Դրանք են.

- ներածականը,
- պայմանագրի առարկան,
- պայմանագրի գինը և գումարը,
- ապրանքների մատակարարման ժամկետները,
- վճարման պայմանները,
- ապրանքների փաթեթավորումը և դրոշմավորումը,
- ապրանքների որակը,
- ապրանքների ընդունումը և հանձնումը,

- ապրանքների տեխնիկական պայմանների ապահովումը,
- դիմում-բողոքը,
- սանկցիաները պարտավորությունները չկատարող կողմերի համար,
- ֆորս-մաժորը,
- արբիտրաժը,
- պայմանագիրը գործելու ժամկետը,
- հատուկ և այլ պայմաններ,
- կողմերի իրավաբանական հասցեները,
- պատասխանատու կամ լիազորված անձանց ստորագրությունները:

Միջազգային առևտրական պայմանագրերի հիմքում ընկած է տիպային ձևը, որն իրենից ներկայացնում է պայմանագրերի միասնական կառուցվածք: Ներածական բաժնում նշվում են ներկայացուցիչների անունները, ամսաթիվը և կնքման վայրը, պայմանագրի տեսակը (վարձակալություն, մատակարարում, համատեղ ձեռնարկություններ, ծառայություններ և այլն), գրանցման համարը: Օրինակ, N910-679-Է3 24.12.2000 թ. «Ավերս» բաժնետիրական ընկերությունը, հետագայում որպես գնորդ մի կողմից, և «Իվեկո ՓՊԱԿ», «A» ք. Թուրին-Իտալիա, հետագայում որպես վաճառող մյուս կողմից, կնքեցին ներկա պայմանագիրը հետևյալի մասին:

Պայմանագրի առարկան բաժնում համառոտ նշվում են գործարքի տեսակը (գնում, վաճառք, կապալով աշխատանք, վարձակալություն, ծառայության մատուցում և այլն), ապրանքների անվանումը, քանակը: Մեքենասարքավորումների, երկարատև օգտագործման և սպառման ապրանքների քանակը նշվում է հատերով, զույգերով, կոմպլեկտներով: Մեքենասարքավորումների տեխնիկական բնութագիրը, որպես պայմանագրին կից հավելված, գրվում է առանձին բաժնով:

Պայմանագրերի գների բաժնում նշվում է ստացված ապրանքների և ծառայությունների դիմաց ներմուծողի վճարումների գումարը (անկախ արժույթի տեսակից): Կողմերի համաձայնությամբ նշվում է նաև որևէ երկրի կամ երրորդ կողմի արժույթով վճարման մասին: Պայմանագրերի գները (գումար) կարող են արտահայտվել մի արժույթով, սակայն վճարման համար կարող է ընտրվել մեկ այլ արժույթ:

Տարբեր որակի և տեսակի ապրանքների մատակարարման ժամանակ յուրաքանչյուր տեսակի, կարգի, մակնիշի, միավորի համար

գները սահմանվում են առանձին, իսկ մեկ պայմանագրով տարբեր որակի, քանակի ապրանքներ մատակարարելիս գները ցույց են տրվում անվանացուցակում: Կոմպլեկտավորվող սարքավորումներ մատակարարելիս՝ գները նշվում են պայմանագրին կից հավելվածում՝ առանձին մասով: Եթե գները սահմանվում են քաշային միավորի հաշվով, հաշվվում են տարայով կամ առանց դրա, և նախօրոք որոշվում է տարայի ու փաթեթավորման արժեքը գնի մեջ ընդգրկելու մասին: Պայմանագրում նշվում է կիրառվող գնի տեսակը: Կիրառվում է գների 2 տեսակ՝ հրապարակվող և հաշվարկային (տե՛ս գլուխ 7):

Ապրանքների մատակարարման ժամկետները բաժնում նշվում է, որ ապրանքը պայմանավորված վայր պետք է հասցվի սահմանված ժամկետում: Եթե մատակարարումը կատարվելու է մաս-մաս, ապա պայմանագրում պետք է նշվի յուրաքանչյուր մասի մատակարարման ժամկետը: Տրանսպորտային բեռնագրերի ամսաթիվը համարվում է նաև ապրանքների մատակարարման ամսաթիվ:

Վճարման պայմանները բաժնում նշվում են հաշվարկների կարգը, պարտավորությունների կատարման փոխադարձ երաշխավորումը: Կիրառվում են հաշվարկների հետևյալ ձևերը.

1. **Բանկային փոխանցումներ**, որոնց դեպքում վաճառողը հաշիվ է ներկայացնում գնորդին: Վերջինս գումարը փոխանցում է և բանկի միջոցով տեղեկացնում այդ մասին: Անկախ կողմերի գտնվելու վայրից՝ փաստաթղթերն ուղարկվում են փոստով՝ մի քանի օրից մինչև մի քանի շաբաթ տևողությամբ:

2. Հաշվարկի **ակրեդիտիվային** ձև, որի դեպքում սահմանված ժամկետում պայմանավորված բանկում գնորդը պայմանագրի գումարի չափով վաճառողի օգտին բացում է ակրեդիտիվային հաշիվ:

3. Հաշվարկի **ինկասո** ձև, որն իրականացվում է երկու կողմերի բանկերի համաձայնությամբ:

Ապրանքների փաթեթավորում և դրոշմավորում բաժնում, ելնելով ապրանքների նշանակությունից և առանձնահատկություններից, գովազդի նպատակից, արտաքին միջավայրում դրանց պահպանման ապահովումից, բարձր և տեղափոխման ժամանակ մեխանիկական վնասվածքներից զերծ պահելուց, միջազգային առևտրում կիրառվում են փաթեթավորման տարբեր ձևեր, որոնք նախօրոք որոշվում են պայմանագրով, օրինակ.

- արտաքին տարայով մատակարարվող ապրանքներ (արկղ, տուփ, տակառ),

• ապրանքից չառանձնացված փաթեթավորմամբ մատակարարում,

• առանց տարալի մատակարարվող ապրանքներ:

Կախված տարալի բնույթից և նշանակությունից՝ փաթեթավորման արժեքը կարող է տատանվել ապրանքի արժեքի մի քանի տոկոսից մինչև նրա կեսը: Հետևաբար, փաթեթավորման համար կողմերը սահմանում են.

- փաթեթավորման գինը՝ տոկոսով ապրանքի գնի համեմատ,
- փաթեթավորման գինը՝ ապրանքի գնի մեջ,
- փաթեթավորման գինը՝ ապրանքի գնից դուրս:

Ապրանքների հանձնում-ընդունում բաժնում նախատեսվում է ապրանքների փաստացի հանձնման-ընդունման տեղը: Մահմանվում են նաև մատակարարված ապրանքների որակի անհամապատասխանության դեպքում կողմերի իրավունքները և պարտականությունները: Միջազգային առևտրում կիրառվում է փաստացի մատակարարված ապրանքների հանձնման-ընդունման երկու մեթոդ.

- **ընտրական**, որը կիրառվում է տարալով և փաթեթավորված մատակարարվող ապրանքների համար,
- մատակարարվող ապրանքների ամբողջական **ստուգման** մեթոդ՝ քանակով ընդունվող ապրանքների համար:

Ապրանքների տեխնիկական պայմանների ապահովումը բաժնում նախատեսվում է ապրանքների անվտանգ տեղափոխում ազգային և միջազգային ստանդարտներին համապատասխան: Պայմանագրով այն երաշխավորում է արտահանողը: Բարդ կոնստրուկցիաներով մեքենասարքավորումների մատակարարման դեպքում տարածայնություններից խուսափելու համար արտահանողի կողմից երաշխավորված տեխնիկական բնութագրի հետ նշվում են նաև դրանց փորձարկման տվյալները: Բեռների ֆիզիկական անվտանգության ապահովման համար արտահանողի հետ միասին պատասխանատու է նաև փոխադրող կողմը:

Դիմում-բողոք բաժնի համաձայն կողմերը միմյանց դիմումբողոք են ներկայացնում մատակարարվող ապրանքների որակի, քանակի, փաթեթավորման անհամապատասխանության, մատակարարման ու վճարման ժամկետների, այլ խախտումների դեպքում:

Տուգանային սանկցիա և կորուստների փոխհատուցում բաժնում նախատեսվում է տուգանային սանկցիա պարտականությունների խախտման և կորուստների փոխհատուցման համար: Ներմուծող

արտահանողին տուգանային սանկցիա ներկայացնում է ապրանքների մատակարարման ժամկետների, որակի և քանակի, փաթեթավորման և այլ խախտումների, իսկ արտահանողը ներմուծողին՝ ապրանքների դիմաց վճարումների ուշացման համար: Մեղավոր կողմը պետք է վճարի սահմանված չափի տուգանք, որի գումարը չպետք է գերազանցի պայմանագրի գումարի 10-15 տոկոսը:

Պարտականությունների կատարման ընթացքում կարող են պատահել չնախատեսված և անխուսափելի երևույթներ, արտակարգ իրադարձություններ (հեղափոխություն, գործադուլ, ռազմական գործողություն, երկրաշարժ, հրդեհ), որոնց ազդեցությամբ կարող է ընդհատվել կամ լրիվ դադարեցվել պարտավորությունների կատարումը: Հետևաբար, պայմանագրի **ֆորս-մաժոր** բաժնում կողմերին հնարավորություն է տրվում պատասխանատվություն չկրել պարտականությունների լրիվ կամ մասնակի չկատարման համար (բացառությամբ ժամկետանց վճարումների): Իսկ հնարավորության դեպքում կարելի է պայմանագրի ժամկետը տեղափոխել և գործարքը շարունակել:

Վիճելի հարցերի լուծումը. արբիտրաժ բաժնում նշվում է կողմերի միջև անհամաձայնությունների առաջացման դեպքում արբիտրաժին դիմելու մասին: Եթե կողմերը միմյանց հետ բանակցությունների միջոցով վիճելի հարցը չեն կարողանում լուծել, ապա, համաձայն միջազգային ընդունված կարգի, այն ներկայացվում է մշտական կամ ոչ մշտական գործող արբիտրաժին: Պայմանագրում կան հատուկ ցուցումներ հարցերի քննարկման կարգի և տեղի վերաբերյալ: Կոնտրագենտների համար արբիտրաժի որոշումը վերջնական է:

Պայմանագրի գործունեության ժամկետը բաժնում կողմերը հաստատում են պայմանագրի ուժի մեջ մտնելու փաստը, ճշտվում են նրանց իրավունքները որևէ մեկի կողմից պարտականությունները լրիվ չկատարելու դեպքում այն խզելու մասին: Այս դեպքում հրաժարվողը գրավոր տեղեկացնում է մյուս կողմին՝ նշելով պատճառները:

Հատուկ և այլ պայմաններ բաժնում նշվում են վերարտահանման ծախսերի վերաբերյալ սահմանափակումները, տուգանային բնույթի հարցերը, ինչպես նաև պայմանագրերում փոփոխություններ մտցնելու կարգի և օրինաչափությունների մասին լրացումներ: Եթե ապրանքների փոխադրումների ժամանակ մատակարարման բազիսային պայմաններում չեն նախատեսվել ապահովագրական կանոններ, ապա կարելի է այս բաժնում ներառել նման լրացուցիչ կետեր:

Պայմանագրի վերջում նշվում են **կողմերի իրավաբանական**

հասցեները, բանկային ռեկվիզիտները, հեռախոսահամարները, ֆաքսերը և այլ տեղեկություններ, որոնցով կողմերը գործարքի ընթացքում կարող են հարաբերությունների մեջ մտնել: Վերջում դրվում են կնքվող պայմանագրի իսկությունը հաստատող պատասխանատու անձանց ստորագրությունները և ֆիրմաների կնիքները: Պայմանագրի կատարումն ուժի մեջ է մտնում կողմերի ստորագրման պահից կամ նշված որևէ ժամկետից:

4. Մատակարարման բազիսային պայմանները

Ապրանքների առք ու վաճառքի պայմանագրերի կնքումը պահանջում է տարբեր պայմանների վերաբերյալ նախնական մանրամասն համաձայնություն: Ապրանքների գները որոշվում են՝ կախված կողմերի միջև պարտավորությունների բաժանումից: Ինչպիսին էլ լինի պարտականությունների բաժանումը մատակարարի և գնորդի միջև, կլինեն տարաձայնություններ, կառաջանան տնտեսական, իրավական բնույթի լրացուցիչ բարդություններ: Մատակարարման բազիսային պայմանները (ՄԲՊ) մանրամասն պետք է նշվեն առք ու վաճառքի պայմանագրում (կոնտրակտում), հակառակ դեպքում անխուսափելի կլինեն արբիտրաժներում պարզաբանումները:

Վաճառողի և գնորդի պարտականություններն ըստ բազիսային պայմանների հետևյալն են.

- ապրանքների բարձում, փոխադրում, բեռնաթափում,
- արտահանման և ներմուծման փաստաթղթավորում,
- արտահանման և ներմուծման մաքսատուրքերի, մաքսային հաշիվների, գանձումների վճարումներ,
- փոխադրումների ժամանակ վնասված ապրանքների կամ կորուստների դիմաց գնորդին մատակարարից փոխհատուցում
- ստացած ապրանքների համար գնորդի կողմից ժամանակին վճարում:

Մատակարարման պայմանների հստակ որոշումը կարևոր պայման է նաև մաքսային գործարքների ճիշտ կատարման համար: Եթե կոնտրակտը կրում է ընդհանուր տիպային բնույթ, մաքսատանն առաջանում են բարդություններ:

ՄԲՊ-ով որոշվում են բեռների տեղափոխման համար կողմերի կատարած ծախսերը: Տարբեր ապրանքատեսակների տեղափոխման ծախսերը տարբեր են և հաճախ կազմում են ապրանքների գների

40-50 տոկոսը: Դրանք են.

- ապրանքները բեռնման պատրաստելու (որակի և քանակի ստուգում, նմուշների ընտրություն, փաթեթավորում),
- ներքին և արտահանման կետերում փոխադրամիջոցների բեռնման (ավտոմոբիլային, երկաթուղային, ջրային),
- միջազգային տրանսպորտով բեռների տեղափոխման արժեքի վճարման,
- ծովային փոխադրումների ընթացքում բեռների ապահովագրման վճարման,
- ապրանքների վերաբարձման և պահպանման,
- նշանակման կետում ապրանքների բեռնաթափման,
- մաքսային տուրքերի, հարկերի վճարումների ծախսերը:

Աղյուսակ 9.1

«Инкотермс»-2000-ում րնդրված տերմինները

Խմբեր	Պայմանական տերմիններ	Պայմաններ
« E »	EXW	Ապրանքի մատակարարում գործարանից «Ֆրանկո գործարան»
« F »	FCA	Ապրանքի հանձնում փոխադրողին՝ «Ֆրանկո փոխադրող»
	FAS FOB	Ազատ բարձում նավի վրա
« C »	CFR	«Արժեք և Ֆրախտ» (փոխադրավարձ)
	CIF	«Ապահովագրում և Ֆրախտ»
	CPT	Փոխադրումը վճարված է մինչև...
	CIP	Փոխադրումը և ապահովագրումը վճարված են մինչև...
« D »	DAF	Փոխադրում մինչև սահման, մաքսակետ
	DES	Փոխադրում մինչև նավ և հանձնում գնորդին
	DEQ	Փոխադրում մինչև նավամատույց
	DDU	Փոխադրում առանց տուրքերը վճարելու
	DDP	Փոխադրում տուրքերը վճարված

Բազիսային այ ման **■**ի ռևտրական տերմինները մշակել է Միջազգային առևտրի պլպ առք (ՄԱՊ): ՄԱՊ-ը տնտեսական կազմակերպություն է (էն տրեմ ր՝ Փ.րիզ), ողր, սկսած 1936 թ., հրատա-

րակում է միջազգային առևտրի տերմինների մեկնաբանման «ИНКО-термс» ժողովածուն՝ «Առևտրական տերմինների մեկնաբանման միջազգային կանոններ» պաշտոնական անվանումով: 1953, 1967, 1976, 1980, 1990 և 2000 թթ. ժողովածուն վերահրատարակվել է փոփոխություններով և լրացումներով: Վերջին հրատարակումը հավանության է արժանացել ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի կողմից: ИНКотермс-ի պաշտոնական նպատակը մատակարարման միջազգային կանոնների ապահովումը և կիրառումն է: Ինչպես նախորդ՝ 1990 թ. ժողովածուն, 2000 թ.-ինը ևս ունի 13 տերմիններ 4 խմբերով՝ E, F, C, D, որոնցով տեղեկացվում է ապրանքների և ծառայությունների արտահանող-ներմուծողների հիմնական իրավունքների և պարտականությունների, պայմանների մասին: Տերմինները հասկանալու համար պետք է տարբերել դրանց կրճատ բացատրությունները, որոնք գրվում են սկզբնատառերով և արտահայտում են տրանսպորտի միջոցներով բեռների փոխադրումների պայմանները:

1. «E» խումբն ունի միայն 1 տերմին՝ EXW (նշանակման կետը՝ ֆրանկո գործարան, պահեստ): Եթե կոնտրակտում նշված է EXW տերմինը, նշանակում է, որ վաճառողի պարտականությունն է ապրանքը գնորդին հանձնել գործարանից, պահեստից: Մասնավորապես նա պատասխանատու չէ գնորդի բերած տրանսպորտը բարձելու կամ արտահանման, մաքսային ձևակերպումները կատարելու համար, եթե այդ մասին լրացուցիչ համաձայնություն չկա: Գնորդը կատարում է ապրանքը տանելու հետ կապված բոլոր ծախսերը: Ապրանքի բեռումը ևս չի մտնում վաճառողի պարտականությունների մեջ:

2. «F» խումբն ընդգրկում է 3 տերմին՝ FCA, FAS, FOB:

• FCA տերմինը նշանակում է, որ վաճառողը կատարում է արտահանման բոլոր պարտականությունները, մաքսային ձևակերպումները և ապրանքը հասցնում է գնորդի նշած փոխադրողին՝ նշանակման վայրում: Այս տերմինը կարող է օգտագործվել տրանսպորտի ցանկացած տեսակի համար՝ ներառյալ խառը փոխադրումները:

• FAS տերմինը նշանակում է նավահանգիստ (նշվում է բեռման նավահանգիստը): Կիրառվում է միայն ծովային կամ ներքին ջրային փոխադրումների ժամանակ: Սա չի ենթադրում ապրանքի բարձում նավի վրա: Եթե նավի վրա ապրանքի բարձումը համարվում է մատակարարման վերջին փուլը, ապա օգտագործվում է FOB տերմինը (ֆրանկո նավ, նշվում է նավահանգիստը):

• FOB տերմինը նշանակում է, որ մատակարարումը կատար-

ված է, եթե ապրանքը նշանակված նավահանգստում անցել է նավի սահմանը: Այդ պահից սկսած՝ գնորդը կրում է ապրանքի պատասխանատվությունը: FAS և FOB տերմինները կիրառվում են միայն ծովային և ներքին ջրային տրանսպորտով փոխադրումների ժամանակ:

3. «C» խումբն ունի 4 տերմին՝ CFR, CIF, CPT, CIP, որոնք արտահայտում են ապրանքների փոխադրումների վճարումը (վաճառողի, գնորդի, մաքսակետերի միջև): Ընդ որում, CFR-ը և CIF-ը կիրառվում են միայն ծովային և ներքին ջրային, իսկ CPT և CIP տերմինները՝ ցանկացած տրանսպորտի, այդ թվում՝ խառը փոխադրումների ժամանակ:

• CFR տերմինի օգտագործման ժամանակ վաճառողը պարտավոր է անհրաժեշտ ծախսերը կատարել մինչև նշանակված նավահանգիստ հասնելը: Եթե ապրանքն անցել է բեռման նավահանգստի տարածք, ապա ապրանքի կորստի կամ փչացման պատասխանատվությունը վաճառողից անցնում է գնորդին: Այս տերմինը օգտագործվում է միայն ծովային և ներքին ջրային փոխադրումների ժամանակ: Եթե կողմերը համաձայն են ապրանքը տեղափոխել տրանսպորտի այլ միջոցներով կամ խառը տեղափոխմամբ, ապա կիրառում են CPT տերմինը:

• CPT տերմինը ցույց է տալիս, որ, ըստ փոխադրման կնքված պայմանագրի, վաճառողը պարտավորվում է ապրանքների փոխադրումների ծախսերը վճարել մինչև նշանակման վայր: Դրանից հետո լրացուցիչ ծախսերի պարտականությունը վաճառողից անցնում է գնորդին, քանի որ ապրանքը փոխադրողի տրամադրության տակ է:

• Այսպիսով, CFR և CPT տերմինների բովանդակության տարբերությունն այն է, որ ապրանքն ուղարկվում է տարբեր տրանսպորտներով: Մյուս երկու՝ CIF և CIP տերմինները ցույց են տալիս, որ ապրանքների փոխադրումի վճարումից բացի վաճառողը պարտավոր է կնքել նաև ապահովագրության պայմանագիր:

• CIF տերմինի դեպքում վաճառողը պարտավոր է կատարել նաև ծովային ապահովագրություն (նավի և բեռի)՝ ապրանքների հնարավոր կորստի կամ փչացման դիմաց: Վաճառողը կնքում է ապահովագրության պայմանագիր և վճարում է ապահովագրական վճար: Նրանից պահանջվում է կատարել նաև մաքսատան ձևակերպումները: Այս տերմինը կարելի է օգտագործել միայն ծովային և ներքին ջրային տրանսպորտի ոլորտում: Հակառակ դեպքում կիրառվում է CIP տերմինը:

• CIP տերմինը ցույց է տալիս, որ ապրանքների տեղափոխումը և ապահովագրումը վաճառողի կողմից վճարված է մինչև նշանակման վայր, և գնորդի ու փոխադրողի նկատմամբ վերջինիս պարտավորությունները համարվում են կատարված, անվտանգությունը՝ ապահովված: Վաճառողից պահանջվում է կատարել նաև մաքսային ձևակերպումներ: Վճարային հաշվեկշռի կազմման ժամանակ CIF գներից հանվում են ապահովագրումը և փոխադրումների ծախսերը, այսինքն՝ ներմուծումը հաշվարկվում է FOB գներով: Այս տերմինը կարելի է օգտագործել տրանսպորտի բոլոր տեսակների դեպքում:

4. «Инкотермс» տերմինների մեջ հատուկ տեղ է զբաղում «D» խումբը, որն ընդգրկում է DAF, DES, DEQ, DDU և DDP տերմինները (տե՛ս աղ. 9.1):

• DAF տերմինը նշանակում է մատակարարում մինչև սահմանային կետ (նշվում է անվանումը): Այն ցույց է տալիս, որ վաճառողն արտահանման և մաքսային գործարքների ժամանակ կատարել է իր պարտավորությունները: Այս տերմինը կարող է կիրառվել տրանսպորտի ցանկացած ձևի փոխադրումների ժամանակ, երբ ապրանքը մատակարարվում է մինչև ցամաքային սահման:

• DES տերմինը նշանակում է, որ գնորդն ապրանքն ստանում է նշանակված նավահանգստում նավի վրա: Վաճառողն իր պարտականությունները համարում է կատարված՝ առանց մաքսածախսերի: Այս տերմինը կիրառվում է միայն ծովային և ներքին ջրային փոխադրումների ժամանակ:

• DEQ տերմինը նշանակում է ապրանքի հանձնում գնորդին նավամատույցում: Պետք է կատարված լինեն մաքսային անհրաժեշտ ձևակերպումները, որոնց, մաքսավճարների և հարկերի համար պատասխանատու է վաճառողը: Եթե մաքսավճարը կատարում է գնորդը, փաստաթղթում նշվում է՝ «մաքսավճարը մուծված չէ»: Այս տերմինը կիրառվում է ծովային և ներքին ջրային փոխադրումների ժամանակ:

• DDU տերմինը նշանակում է, որ վաճառողը կատարել է իր պարտականությունները՝ չհաշված ներմուծման վճարման ենթակա հարկերը, մաքսավճարները և այլ պաշտոնական ծախսեր: Այս տերմինը կարելի է օգտագործել տրանսպորտի բոլոր տեսակներով փոխադրումների ժամանակ:

• DDP տերմինը նշանակում է, որ Վաճառողը բոլոր տուրքերը վճարել և իր պարտականությունները կատարել է մինչև ապրանքը գնորդին փոխանցելու պահը: Այս տերմինն օարտահայտում է վաճառո-

ղի առավելագույն պարտավորությունները:

Այսպիսով, «Инкотермс»-2000 տերմինների ժողովածուի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եթե EXW տերմինն արտահայտում է վաճառողի ոչ լրիվ պարտականությունները, ապա DDP տերմինը նրա առավելագույն պարտականությունների արտահայտումն է: «Инкотермс»-ը գործ չունի պայմանագրերի խախտման հետևանքների, պատասխանատվության հետ:

Վաճառողի պարտականությունների մեջ մտնում են նաև.

• ապրանքները բեռնման պատրաստ լինելու դեպքում գնորդին տեղեկացնելը,

• ապրանքների ստուգման անհրաժեշտ ծախսերը վճարելը,

• իր հաշվին ապրանքների սովորական փաթեթավորումն ապահովելը (բացի առանց փաթեթավորման բեռներից),

• համաձայնության պայմաններում գնորդին՝ ապրանքների բեռնումը վկայող փաստաթղթեր տրամադրելը:

ՄԲՊ-ով գնորդի պարտականություններն են.

• ապրանքների ոչ ժամանակին ընդունման բոլոր ծախսերի վճարումները,

• ապրանքները պայմանագրում նշված վայրում տնօրինելը մինչև մուտքագրումը:

Տեխնոլոգիական սարքավորումների մատակարարման ժամանակ սահմանվում են վճարման արտոնյալ պայմաններ: Գնորդը հիմնական պարտքի մարումը կատարում է սարքավորումների շահագործումից հետո՝ թողարկված արտադրանքի իրացման հասույթից:

5. Միջազգային տնտեսական գործարքների փաստաթղթերը

ՄՏՀ-ում գործարքների փաստաթղթերը բազմատեսակ են: Դրանք, կախված կատարած դերից և ֆունկցիաներից, լինում են *ապրանքային, հաշվապահական, ֆինանսական, տրանսպորտաառարման, ապահովագրական, պահեստային, տեղեկատվական, մաքսային, ուղեկցող և այլն*: Առևտրական պայմանագրերի բոլոր բաժինները, ըստ իրենց բովանդակության և նշանակության, ունեն իրենց առանձնահատուկ փաստաթղթերը, որոնք բաժանվում են 6 հիմնական խմբի:

1. *Օպերատիվ փաստաթղթեր* (արտահանման, ներմուծման պայմանագրեր, պատվեր-նարյաղներ, անվանացուցակ և ապրանքային գործարքներին բնորոշ այլ փաստաթղթեր):

2. Արտաքին առևտրի տրանսպորտային փաստաթղթեր և ծովային տրանսպորտի գործակալության կողմից բեռներ տեղափոխողին կամ ուղեկցողին տրվող *նավաբեռնագիր*, որը միաժամանակ համարվում է տեղափոխման պայմանագիր: Բեռնագրում նշվում են տեղափոխողի իրավահարաբերությունների մասին, բեռնված վագոնի, կոնտեյների, տրանսպորտի մյուս տեսակների համարը, բեռի քանակը (հատ, կշիռ, զույգ, կոմպլեկտ), բեռնման ամսաթիվը: Բեռնագիրը նաև տրանսպորտի կողմից թույլտվություն է բեռը բարձելու և ստանալու համար:

3. *Ապրանքաուղեկցող փաստաթղթեր* (անվանացուցակներ, փաթեթավորման թերթիկներ, որակի սերտիֆիկատներ և այլն):

4. *Հաշվարկային փաստաթղթեր* (հաշիվ ֆակտուրաներ):

5. *Արտաքին առևտրի ապահովագրական տիպային փաստաթղթեր* (օբյեկտների, գույքի, անձի ապահովագրական համաձայնագրեր, բաժնետիրական, ֆինանսական, իրավունքի և այլ ապահովագրություն):

6. *Անասնամթերքի սանիտարական վիճակի մասին ուղեկցող փաստաթղթեր* (ժամկետայնությունը հաստատող, երաշխավորող տեղեկություններ, ակտեր, արձանագրություններ և այլն):

1. Արժույթային հարաբերությունների էությունը

1. Արժույթը երկրի դրամական միավորն է (դրլար, մարկ, ռուբլի և այլն), որն օգտագործվում է ապրանքի արժեքի մեծությունը չափելու համար: Դրա տարատեսակներն են ոսկին, արծաթը, թղթադրամը:

2. Արժույթն օտարերկրյա դրամանիշ է, ինչպես նաև վարկային և վճարային միջոց (մուրհակներ, չեկեր) միջազգային հաշվարկներ կատարելու համար:

Արժույթային հարաբերությունները դրամավարկային հարաբերությունների ամբողջությունն է, որը ձևավորվում է տնտեսական հարաբերությունների միջազգայնացման, միջազգային շուկայի զարգացման հիման վրա: Դրանք նպաստում են երկրների միջև տնտեսական կապերի ստեղծմանը և գործում են արտադրության բաշխման, փոխանակման և սպառման ոլորտներում՝ ընդգրկելով միջազգային առևտուրը, կապիտալի արտահանումը, փոխառությունները, փոխանակումները, դրամական օգնությունները և այլն: Սակայն, ունենալով տարբեր արժեքներ, արժույթները տարբեր ներգործություններ են ունենում երկրների տնտեսությունների զարգացման տեմպերի, հասարակական վերարտադրության ընթացքի վրա: Համաշխարհային տնտեսական կապերի իրագործումն անհնար է առանց կարգավորված արժույթային հարաբերությունների, որոնք իրականացվում և կատարելագործվում են երկրների դրամաշրջանառության օրենքներով: *Համաշխարհային տնտեսության մեջ միջազգային դրամական հաշիվների համակարգը կազմում է արժույթային հարաբերությունների էությունը:* Արժույթային հարաբերություններն ընդգրկում են բանկերի, ֆիրմաների, անհատ իրավաբանական անձանց ամենօրյա հարաբերությունները, արժույթային հաշվարկները: Մինչև 19-րդ դարը համընդհանուր տարածում ուներ բիմետալիզմը (ոսկի, արծաթ), իսկ 19-րդ դարի սկզբին Մեծ Բրիտանիայում, ապա նաև մյուս երկրներում օգտագործվեց մոնոմետալիզմը (ոսկյա արժույթ): Հետագայում շրջանառության մեջ մտավ թղթադրամը: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը կապիտալիստական երկրների արտաքին առևտրում

իշխել է ոսկու ստանդարտը²⁹ և կազմել է արժութային հարաբերությունների հիմնական մասը: Եթե արտաքին առևտրում առաջանում էր բացասական մնացորդ, այն մարվում էր ոսկով: Երկրների միջև տնտեսական գործառնությունները սպասարկվում են արժութային հարաբերություններով, որոնք միջազգային հաշվարկների իրականացման, արժութային և ֆինանսավարկային գործընթացների, հասարակական հարաբերությունների ամբողջություն են:

Միջազգային արժութային հարաբերություններն իրականացնում են.

1. *Առևտրային և ինվեստիցիոն բանկերը*՝ անդրազգային բանկերը (ՏԻԲ), առևտրաարդյունաբերական ընկերությունների բանկերը, որոնց խմբին են պատկանում աշխարհի խոշորագույն 100 բանկեր, ինչպիսին են «Ситигруп»-ը, «Бэпк оф Америка»-ն, «Сакура Банк»-ը և այլն:

2. *Երկրների կենտրոնական բանկերը*, որոնք իրականացնում են ազգային արժույթի կառավարումը, հսկողությունը, կարգավորում են երկրի ոսկու, արժույթի պաշարները, պետական պարտքերը:

3. *Ոչ բանկային ինստիտուտները* (ապահովագրական, կենսաթոշակային ֆոնդեր):

4. *Միջազգային արժութավարկային կազմակերպությունները*, որոնք մասնակցում են արժույթի համաշխարհային շուկայի գործընթացներին:

5. *Բրոկերային ֆիրմաները*, որոնք արժութային գործարքներ են կատարում առևտրային բանկերի հետ:

6. *Մասնավոր անձինք*, որոնք փոխանցումների միջոցով իրականացնում են արժույթով գործարքներ:

Համաշխարհային տնտեսությունը չի կարող գործել առանց մասնակից երկրների միջև արժութային հարաբերությունների:

2. Արժութային համակարգեր

Արժութային համակարգը տնտեսական հարաբերությունների, տնտեսության կազմակերպման պետական իրավական ձև է: Միջազգային արժութային համակարգն ընդգրկում է բոլոր երկրների ներքին

²⁹ Ոսկու ստանդարտը դրամաշրջանառության համակարգ է, որի դեպքում որպես արժեքի չափ և շրջանառության միջոց ծառայում է ոսկին, և թղթադրամն ազատ փոխանակվում է ոսկով:

դրամավարկային շրջանառությունը և միջազգային հաշվարկների ոլորտը, որի շրջանակներում ձևավորվում և օգտագործվում են արժութային ռեսուրսներ, իրականացվում միջազգային վճարային գործարքներ: Միջազգային արժութային համակարգն ապահովում է ապրանքների և ծառայությունների միջազգային առևտրի արդյունավետությունը, ամրապնդում միջազգային տնտեսական հարաբերությունները մասնակից երկրների միջև:

Չարգացման ընթացքում արժութային համակարգն անցել է հետևյալ *փուլերը*.

1. *Փարիզյան արժութային համակարգ (1816-1914)*: Հիմքում ընկած էր ոսկյա ստանդարտը, որի հատկանիշներն էին.

- ապրանքների գների հաշվարկը ոսկով,
- վարկային փողերի ազատ փոխանակումը ոսկե դրամով,
- ոսկու արտահանման և ներմուծման սահմանափակումների բացակայությունը:

Փարիզյան արժութային համակարգը ոսկին ընդունեց որպես համաշխարհային փողի միակ ձև: Աստիճանաբար, ոսկու հետ միասին, միջազգային հաշվարկներում սկսեցին օգտագործվել ֆունտստեռլինգը և ԱՄՆ դոլարը: Համաշխարհային կապիտալիստական շուկայի ստեղծմամբ առաջացավ *համաշխարհային կապիտալիստական արժութային համակարգը*, որն ընդգրկում էր բոլոր երկրների ներքին դրամավարկային համակարգերը և նրանց փոխադարձ վարկավորման ու վճարման հարաբերությունները: 20-րդ դարի սկզբին առաջավոր կապիտալիստական երկրներում հաստատվեց ոսկու դրամական ստանդարտը, որը կատարում էր փողի բոլոր ֆունկցիաները: Հայտնի է միջազգային երեք ստանդարտ՝ *ոսկու, ոսկյա արժութային և նշանաբանային (դևիզային)*:

Աշխարհի շատ երկրներում *ոսկու ստանդարտը* գործել է մինչև 1914 թ. պատերազմը, ապա փոխարինվել է դրամականով: Այն երկրներում, որտեղ ընդունված էր ոսկու ստանդարտը, դրամական միավորը հավասար էր ոսկու որոշակի քաշի:

1914 թ. հետո կիրառվեց *ոսկյա արժութային ստանդարտը*, որի դեպքում երկրներն արտաքին հաշվարկների համար իրենց բանկերում պահում էին ոսկուն համարժեք կայուն կուրսով փոխարկելի որոշակի քանակով օտարերկրյա արժույթ: 1928-1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին դադարեցվեց բանկոտների փոխանակումը ոսկով, արգելվեց ոսկու ազատ արտահանումը: Ոսկու

շրջանառությունը փոխարինվեց արժույթով:

Նշանաբանային ստանդարտի դեպքում ոսկին չի գործում: Այն երկրները, որոնք ընդունում են նշանաբանային ստանդարտը, իրենց դրամական միավորի և արժույթի միջև սահմանում են կայուն հարաբերություն, սեփական դրամն օգտագործում են որպես միջազգային վճարամիջոց: Արժույթային այս համակարգին բնորոշ են.

- ազգային արժույթի միավորը, կուրսը և պարիտետը,
- միջազգային փոխհարաբերություններում ակտիվների կազմում կառուցվածքը,
- արժույթի սահմանափակումների չափը,
- միջազգային հաշվարկների ձևերը:

Փարիզյան արժույթային համակարգը սկզբում ձևավորվել է ազգային տնտեսությունների շրջանակներում, ապա պետությունների միջև փոխհարաբերություններում կրել է որակական փոփոխություններ:

2. *Գենուեզյան արժույթային համակարգ (1922-1944 թթ.)*: Հիմքում դրվել է ոսկու նշանաբանային ստանդարտը, սակայն՝ սահմանափակ ձևով: Նախատեսվում էր վարկային փողերի փոխանակում ոսկու ձուլածո ստանդարտի նշանաբանով, իսկ այնուհետև՝ ոսկով:

3. *Բրետտոն-Վուդսի արժույթային համակարգ (1944-1976 թթ.)*: Կապված երկրների անհամաչափ զարգացման հետ՝ այն փոխեց տնտեսական հարաբերությունների ձևերը: Դրա սկիզբը եղավ Բրետտոն-Վուդսի (ԱՄՆ)՝ ՄԱԿ-ի արժույթ-ֆինանսական կոնֆերանսի համաձայնագիրը (1944 թ.), որն ուժի մեջ մտավ 1945 թ. դեկտեմբերին՝ 35 երկրների անդամակցությամբ: Այս համակարգը, պահպանելով ոսկու նշանաբանային ստանդարտը, առանձնանում է նրանով, որ.

- ոսկու նշանաբանային ստանդարտը նախատեսված էր միայն կենտրոնական բանկերի համար,
 - ոսկու նշանաբանային ստանդարտով, որպես առաջատար արժույթ³⁰, միայն ԱՄՆ դոլարն էր փոխանակվում ոսկով:
- Բրետտոն-Վուդսի արժույթային համակարգի սկզբունքներն են.

• կայուն արժույթի կուրսի ընդունումը (1 դոլարը հավասար էր 0,88571 գ. ոսկու),

- միջազգային արժույթավարկային համակարգի ստեղծումը,
- մասնակից երկրների արժույթների կուրսի փոփոխումը թույլատրելի չափերով ($\pm 2,25$ տոկոս):

Համակարգում ստեղծվեցին Միջազգային արժույթային հիմնադրամ (ԱՄՀ), Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկ (ՎԶՄԲ):

1960-ական թվականներին ստեղծվեցին ԱՄՀ-ի մասնաճյուղերը՝ Միջազգային ֆինանսական ընկերությունը (1956 թ.), Զարգացման միջազգային ասոցիացիան (1960 թ.), Տարածքային զարգացման միջամերիկյան բանկը (1964 թ.), Զարգացման ասիական բանկը (1966 թ.): Ըստ ԱՄՀ-ի սահմանած կարգի՝ բոլոր երկրները պետք է պահպանեն արժույթի կայունությունը ոսկու գնի միջոցով, իսկ ոսկու գնի փոփոխությունը հիմնավորվում է միայն անհավասարակշիռ վիճակի դեպքում: Ոսկու պաշտոնական գնի պահպանման համար համակարգի 8 առաջատար երկիր ստեղծեցին «золотой пул» (ոսկու միավոր), ըստ որի ոսկու գինը 1 տրոյան ունցիայի³¹ համար սահմանվեց 35 դոլար: 1972 թ. այն կազմեց 38, 1973-ին՝ 42,22 դոլար: ԱՄՀ-ն արժույթի կուրսը փոփոխելու իրավունք չունի: Սակայն, քանի որ արտաքին առևտրական հարաբերություններում առանձին երկրների արժույթի փոփոխությունը միայն այդ երկրի գործը չէ, և այն շոշափում է նաև մյուս երկրների շահերը, ուստի կուրսի փոփոխություն երկրները կատարում են ԱՄՀ-ի համաձայնությունն ստանալուց հետո:

ԱՄՀ-ի հաշվարկների համար 1969 թ. հուլիսի 28-ին ընդունվեց *Փոխառումների հասույկ իրավունք (CDP)*, և ոսկու նշանաբանային ստանդարտը փոխարինվեց CDP ստանդարտով: Իսկ 1971 թ. օգոստոսին ԱՄՆ կառավարությունը պաշտոնապես դադարեցրեց ոսկու ձուլվածքների վաճառքը դոլարով:

4. *Յամայկայի արժույթային համակարգ*: Ձևավորվել է 1976 թ. հունվարին ԱՄՀ-ի անդամ երկրների համաձայնությամբ: Յամայկայի կոնֆերանսում կատարվեց ԱՄՀ-ի կանոնադրության երկրորդ փոփոխությունը: Վերացվեց ոսկու կարգավիճակը, և մտցվեց «լողացող» արժույթային կուրս: Սա նշանակում է, որ արժույթի շուկայում կուրսերի տատանումները կախված են ոսկու պահանջարկից և առաջարկից:

Այժմ ԱՄՆ դոլարն զգալի դեր է խաղում, որպես միջազգային պահուստային և վճարային միջոց: ԱՄՆ դոլարով են կատարվում միջազգային հաշվարկների մոտ 2/3-ը և երկրների պաշտոնական արժույթային ռեզերվների 3/4-ը: Մոտ 40 երկիր իրենց արժույթային կայուն հարաբերություններն են պահպանում ԱՄՆ դոլարի հետ:

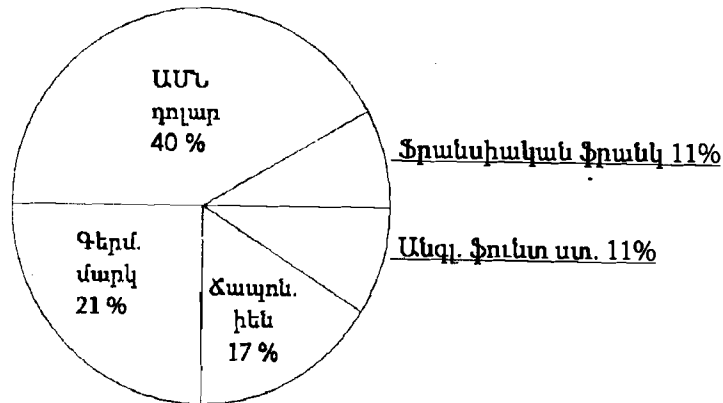
³¹ 1 տրոյան ունցիան հավասար է 31,1035 գրամ ոսկու:

«Լոդացո» արժութային կուրսերը բարդացնում են երկարաժամկետ պայմանագրային հաշիվների իրականացումը և նպաստում են միջազգային շուկայում դրանց գների բարձրացմանը:

ԱՄՆ-ը, որպես կոլեկտիվ պահուստային արժույթ, Յամայկայի կոնֆերանսում նույնպես ընդունեց CDP: Սկզբում այն ընդունվեց որպես հասարակ վարկային միջոց, սակայն ԱՄՆ-ը խնդիր դրեց CDP վերածել «միջազգային արժութային համակարգի գլխավոր ակտիվի», որպես վճարային հաշվեկշռի մնացորդ, ԱՄՆ-ի հետ պաշտոնական հաշվարկների և պահուստների լրացման միջոց, ազգային արժույթների արժեքի պահպանման կարգավորող: CDP արժույթի միավորի կուրսը որոշվում է «արժութային զամբյուղով», որը 1981 թ. ընդգրկում էր համաշխարհային հինգ հիմնական արժույթ:

Աղյուսակ 10.1

CDP «արժութային զամբյուղի» կառուցվածքը

«Արժութային զամբյուղի» հիման վրա ոսկու ստանդարտից տեղի ունեցավ անցում մուլտարժութային շուկայական ստանդարտի, պաշտոնապես ներդրվեց CDP ստանդարտը՝ 1CDP=1,3814 դոլար: Կոնֆերանսում որոշվեց.

- վերացնել ոսկու պաշտոնական գինը, և ոսկին հանվեց ԱՄՆ-ի անդամ երկրների միջև եղած հաշիվներից,

- աճուրդի միջոցով շուկայական գներով կատարել ոսկու պաշարների 1/6 մասի վաճառք, զարգացող երկրների համար եկամուտներից ձևավորել հատուկ ֆոնդ,

- ԱՄՆ-ի ոսկու պաշարների 1/6 մասը հանձնել անդամ երկրներին՝ նախապես հաստատված գներով:

Որոշվեց նաև, որ միջազգային հաշվարկների բանկը կարող է ոսկու աճուրդին մասնակցել որպես գնորդ և յուրաքանչյուր երկիր իրավունք ստացավ ազատ տնօրինելու իր արժութային պահուստները:

Միջազգային համագործակցությունը չի կարող վերացնել երկրների միջև եղած հակասությունները: Դրանք սրվում են ԱՄՆ-ի և «ընդհանուր շուկայի» երկրների, ԱՄՆ-ի և Ճապոնիայի, «ընդհանուր շուկայի» երկրների միջև: Յամայկայի համակարգը Բրետտոն-Վուդսի համակարգից տարբերվում է կանոնակարգի կարգավորման ճկունությամբ:

Արժութային համակարգերի ներսում ստեղծվեցին արժութային նոր խմբավորումներ: Այսպես կազմակերպվեց *Միջազգային արժութային համաձայնությունը*, որում սահմանվեցին պայմանավորված երկրների արտաքին հաշվարկների կարգը, դրամի պարիտետը և կուրսը, վճարային հաշվեկշռի մնացորդի մարման կարգը և այլն: Արժութային բազմակողմ համաձայնությունները բաժանվում են *տարածքային համաձայնությունների*՝ ընդգրկելով որևէ տարածաշրջանի երկրներ: Օրինակ, 1933 թ. կազմակերպված Բելգիայի, Հոլանդիայի, Ֆրանսիայի և Շվեյցարիայի «Ոսկե դաշինքի մասին համաձայնությունը», Եռյակի՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի արժութային համաձայնությունը (1936 թ.), Եվրոպական 17 երկրների վճարային միություն ստեղծելու համաձայնությունը (1950 թ.): ԳՖՃ-ի և Ֆրանսիայի կառավարությունների նախաձեռնությամբ 1979 թ. մարտի 13-ին ընդունվեց Եվրոպական արժութային համակարգ (ԵԱՀ), որը հանդես եկավ որպես Յամայկայի ՀԱՀ-ի ենթահամակարգ: Սրա նպատակն ինտեգրացիոն գործընթացների խթանումը և ազգային արժույթների կուրսերի կայունացումն էր, որը ԵԱՀ-ը կվերածեր կայուն արժույթի գոտու, կհիմնվեր սեփական արժութային միջոցների ավելացման վրա և համակարգի երկրների միջազգային հաշվարկներում կսահմանափակեր ԱՄՆ դոլարի քանակը:

1992 թ. փետրվարին ստորագրվեց և 1993 թ. նոյեմբերի 1-ին ուժի մեջ մտավ Մասսոբիխտյան (Նիդերլանդներ) պայմանագիրը, որի համաձայն ԵՄ անդամ երկրների կառավարությունները պայմանավորվեցին արժութային միություն ստեղծելու մասին: Միությունը որոշեց.

- մոցնել Եվրոպական միասնական արժույթ,
- ուժեղացնել միասնական տնտեսական և բյուջետային քաղա-

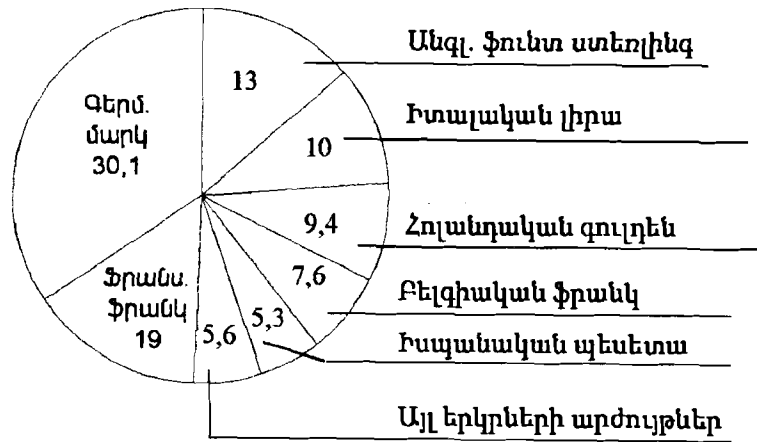
քականությունը,

• պահպանել միասնական շուկան՝ ազատ և արդար մրցակցության սկզբունքների հիման վրա:

Այդ պատճառով անհրաժեշտ էր ստեղծել եվրոպական կոլեկտիվ արժույթ՝ էբյու: էբյուի տարածքային արժույթի հիմնական գիծը նրա օգտագործումն էր որպես եվրոպական հատուկ հաշվարկների միավոր: Այն հիմնված էր ԵՄ 12 երկրների արժույթների վրա, որոնց առաջատարը գերմանական մարկն է:

Աղյուսակ 10.2

Էբյուի արժույթային կառուցվածքը, տոկոս

Էբյուի մի մասն ապահովված է ոսկու և դոլարի պաշարներով, մյուսը՝ անդամ երկրների ազգային արժույթներով: Ոսկին օգտագործվում է որպես էբյուի մասնավոր ապահովագրում՝ ընդգրկելով անդամ երկրների ոսկյադոլարային պաշտոնական պահուստների 20 տոկոսը: Այն կատարում է հաշվարկային և վարկային ֆունկցիաներ, օգտագործվում է բանկերի և բորսաների մասնավոր գործարքներում: Ազգային արժույթի քվոտան որոշվում է երկրի տնտեսական ներուժով և վերանայվում է 5 տարին 1 անգամ: Այս արժույթի կուրսը վերջին անգամ հաստատագրվել է 1989 թ.:

1994 թ. հունվարի 1-ից էբյուն փոխարինվեց «Եվրո» դրամով: Այս պայմաններում ոսկին օգտագործվում է որպես իրական պահուստային ակտիվ: Մահմանվում է արժույթային կուրսի ռեժիմ «զոդազոդ» արժույթի հետ միասին՝ կենտրոնական կուրսից $\pm 1-10$ տոկոս փոխադարձ տատանմամբ:

Եվրո արժույթով առաջին գործարքը կատարվեց 1999 թ. հունվարի 4-ին՝ եվրոպական կենտրոնական Մայնի-Ֆրանկֆուրտի բանկի կողմից: Եվրոն պայմաններ է ստեղծում ԵՄ միասնական շուկայի, ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատուժի համար: Ենթադրվում է, որ այն հաջողությամբ կդիմակայի արժեզրկմանը: Եվրոն կկարգավորի տնտեսական սուբյեկտների դրամավարկային, արժույթային միասնությունն ամբողջ ԵՄ տարածքում: Սկզբում եվրոն կիրառվեց ոչ կանխիկ հաշվարկների գործարքներում, իսկ 2002 թվականից՝ բանկնոտների և միասնական նմուշի մոնետների օգտագործմամբ՝ 5, 10, 20, 100 և 200 միավոր արժողությամբ: Այսպիսով, տնտեսական և արժույթային միության ձևավորումը կատարվեց 3 փուլով: Առաջին փուլն սկսվեց 1990 թ. հուլիսի 1-ին և ավարտվեց 1996 թ. հունվարի 1-ին: Այն բնութագրվեց ԵՄ կապիտալի շարժման ազատականացմամբ, կենտրոնական բանկերի միջև համագործակցության ուժեղացմամբ: Երկրորդ փուլը շարունակվեց մինչև 1998 թ. հունվարի 31-ը: Ստեղծվեց կենտրոնական բանկերի միասնական համակարգ, կազմակերպվեց Եվրոպական արժույթային ինստիտուտ: Երրորդ փուլն սկսվեց 1999 թ. հունվարի 1-ին և ավարտվեց 2002 թ. հուլիսին: ԵՄ շրջանակներում միասնական արժույթային քաղաքականության անցնելն անհրաժեշտ էր, քանի որ.

• հնարավորություն է ստեղծվում ունենալու դոլարի կուրսին համապատասխան արժույթ, որը երկրների միջև կապահովի տնտեսական հավասարակշռվածություն,

• ԵՄ ամբողջ տարածքում տնտեսական սուբյեկտների համար եվրոն կկարգավորի դրամավարկային հարաբերությունները, կկառավարի երկրների սեփական ֆինանսները, կամրապնդի եվրոպական ֆիրմաների մուտքը համաշխարհային շուկա,

• ԵՄ երկրները եվրո արժույթից սպասում են աշխատանքի շուկայի իրավիճակի բարելավում, եկամուտների աճ և ծախսերի հարաբերական կրճատում:

2002թ. հունվարի 1-ից եվրոարժույթն օգտագործում է հ Ավստրիան, Բելգիան, Գերմանիան, Իսպանիան, Իռլանդիան, Իտալիան, Լյուքսեմբուրգը, Հոլանդիան, Պորտուգալիան, Ֆինլանդիան, Ֆրանսիան, Հունաստանը:

ԵՄ միասնական շուկան պետք է հենվի նաև ազգային դրամական համակարգերի վրա, քանի որ պահպանվում են վարկերի հաշվարկների, արժույթների կուրսերի տարբերությունները և, դրանց հետ

3. Արժութային գործարքներ

կապված, զների, հարկերի, դրամական քաղաքականությունն ու այլ տարբերություններ:

Սոցիալիստական երկրներում ձևավորվել էր *Համաշխարհային սոցիալիստական արժութային համակարգ (ՀՄԱՀ)*: Այն դրամավարկային հարաբերությունների համակարգ էր, որն ընդգրկում էր սոցիալիստական երկրների միջև դրամաշրջանառության ոլորտը: Նյութական միջոցները և ծառայությունները փոխանակվում էին միջազգային արժեքով՝ համարժեքության սկզբունքով: 1962 թ. ստեղծվեց ՏՓԽ-ի անդամ երկրների արժութաֆինանսական հարցերի մշտական հանձնաժողով, որի խնդիրն էր անդամ երկրների միջև արժութային հարաբերությունների կարգավորումը, բանկային կազմակերպությունների միջև համագործակցության խորացումը: ՀՄԱՀ-ի ղեկավար օրգաններ էին Տնտեսական համագործակցության միջազգային բանկը (ՏՀՄԲ) և Միջազգային ինվեստիցիոն բանկը (ՄԻԲ): ՀՄԱՀ-ն արժույթի գոտի չէր համարվում:

Ազգային արժույթի համակարգի (ԱԱՀ) միջոցով իրագործվում են միջազգային վճարումներ: ԱԱՀ-ը որոշվում է ազգային օրենսդրությամբ: Ազգային արժույթի համակարգը համարվում է երկրների դրամական համակարգի մի մասը և ունի ինքնուրույն գործելու իրավունք: Յուրաքանչյուր երկրի դրամական միավոր վճարամիջոց է, որը ՄՏՀ-ում դառնում է արժույթ: Նրան բնորոշ են.

- ազգային արժույթի միավորը և կուրսի ձևավորման մեխանիզմը,
- արժույթի պահուստների պաշտոնական կազմը,
- արժույթի սահմանափակումները կամ դրանց բացակայությունը,
- արտաքին վճարումների կարգը և փոխադարձելիության պայմանները,
- ազգային արժույթի և ոսկու շուկայական արժեքը:

Ազգային արժույթի առանձնահատկությունները որոշվում են երկրի էկոնոմիկայի զարգացման աստիճանով և արտաքին տնտեսական հարաբերությունների մակարդակով: Այսպիսով, միջազգային արժութային համակարգերը միջազգային հաշիվների հաշվարկման միջոց են՝ կոչված սահմանելու արժույթի կուրսի ռեժիմը, փոխառելիության պայմանները: Դրանք դրամական համակարգի պետական կարգավորման ձևեր են, որոնք արտահայտվում են արժույթի տեսակներով՝ ոսկով, արծաթով, թղթադրամով:

Միջազգային արժութային գործարքներ են միջազգային վճարումները, արժութային կանխիկ փոխանակումները համապատասխան կուրսով: Արժութային գործարքները հիմնականում իրականացվում են վճարային փաստաթղթերով՝ բանկերի կողմից: Վերջիններս իրենց հաշիվներում կենտրոնացնում են տարբեր միջազգային վճարումներ, կատարում արժույթների առք ու վաճառք արտասահմանի բանկերում: Արժույթի առևտուր կատարում են նաև դրամարկղերը: Գործարքները կատարվում են փաստաթղթերով, որոնցով ապահովվում է գործարքի հուսալիությունը:

Արժույթները լինում են *փոխարկելի* (կոնվերսիայի ենթարկվող), *սահմանափակ²² փոխարկելի* և *չփոխարկվող (ներքին)*:

Փոխարկելի են այն երկրների արժույթները, որոնք լրիվ փոխանակվում են օտարերկրյա բոլոր արժույթներով (դոլար, մարկ և այլն): Փոխարկելի արժույթները համարվում են *ընդհանուր փոխարկելի*, երբ ցանկացած տնտեսական սուբյեկտ կարող է ձեռք բերել ոսկի կամ օտարերկրյա արժույթ հաստատագրված կուրսով:

Սահմանափակ փոխարկելի են այն երկրների արժույթները, որոնք սահմանափակումները վերացրել են ոչ բոլոր գործարքների համար (Ավստրա, Բելգիա, Դանիա, Իտալիա, Լորվեգիա, Նիդերլանդներ, Շվեդիա, Ֆրանսիա): Այդ երկրներն արժույթի սահմանափակումներ մտցրել են 1958 թ.՝ իրենց երկրներում արտահանումները կարգավորելու համար: Արժութային սահմանափակումները որոշվում են ազգային օրենսդրությամբ և վարչական մեթոդներով:

Չփոխարկվող են այն երկրների արժույթները, որոնք փոխարկելի չեն օտար երկրների իրավաբանական անձանց համար:

Արժույթի միջազգային փոխանակումներն իրականացվում են *միջազգային ստանդարտներով, առանց միջազգային ստանդարտների և որոշակի սահմանափակ պայմաններով*: Լինում են արժույթի արտաքին և ներքին փոխարկումներ:

Արտաքին փոխարկելի արժույթը ոչ լիազոր ներկայացուցիչներին (օտարերկրյա ձեռնարկություններ, քաղաքացիներ) հնարավո-

²² Արժութային սահմանափակումը երկրների կառավարությունների միջոցառումներ է, որով հսկողություն է սահմանվում է օտարերկրյա արժույթով գործարքների և արժութային ռեսուրսների վրա:

բություն է տալիս ազգային արժույթը գործող կուրսով փոխանակելու օտարերկրյա արժույթով:

Ներքին փոխարկելի համարվում է երկրի ազգային արժույթը միայն ներքին շրջանառության համար:

Պետությունների միջև որքան մեծ են արժույթի սահմանափակումները, այնքան դժվար է կարգավորել վճարային հաշվեկշիռը, քանի որ մի երկրի հաշվեկշռի պասիվ մնացորդը չի կարող ծածկվել մյուս երկրների հետ հաշվարկների ակտիվ մնացորդով:

4. Արժույթի և արժեթղթերի համաշխարհային շուկա, ֆոնդային բորսաներ

Համաշխարհային տնտեսությունը չի կարող զարգանալ առանց ֆինանսական շուկայի, որը գործում է ԱՄՆ-ի և տարբեր միջազգային բանկերի, ընկերությունների, կազմակերպությունների միջոցով: Ֆինանսական շուկայի բաղկացուցիչ մասը կազմում է *արժույթային շուկան: Սա իրենից ներկայացնում է պաշտոնական ֆինանսական կենտրոն, որտեղ առաջարկի և պահանջարկի հիման վրա իրականացվում են արժույթի և արժեթղթերի առքն ու վաճառքը:* Քանի որ յուրաքանչյուր երկիր օտարերկրյա ապրանքների և ծառայությունների դիմաց վճարելու համար արտաքին հաշվարկներում հաճախ օգտագործում է ոչ իր ազգային արժույթը, ապա երբեմն արժույթները փոխանակելու անհրաժեշտություն է առաջանում, ինչը (վաճառք, գնում) կատարվում է *արտաքին շուկայում:*

Միջազգային արժույթային շուկաները առևտրական բանկերն են: Արժույթային բորսաները, որոնք արժույթների առքն ու վաճառքն իրականացնում են օտարերկրյա արժույթով, սպասարկում են դրամական և ֆինանսական հոսքերի շարժը, միջնորդում միջազգային ապրանքների, ծառայությունների վերաբաշխմանը: Արժույթի շուկաները, միաժամանակ տնտեսական հարաբերությունների ոլորտ է, որն առաջանում է օտարերկրյա արժույթների, վարկային դեպոզիտների գործարքներից, օտարերկրյա ինվեստիցիոն կապիտալի շարժերից:

Արժույթի շուկաներում արժույթ ձեռք է բերվում.

- առևտրական և ոչ առևտրական ոլորտներից,
- կենտրոնական բանկերի գործառնությունների միջոցով ազգային և միջազգային արժույթային քաղաքականություն իրականացնելիս,
- արժույթային այլ գործարքներից:

Ֆունկցիոնալ տեսանկյունից արժույթային շուկաներն ապահովում են օգուտների ստացում միջազգային հաշվարկներից և արժույթի կուրսերի տարբերությունից:

Ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից արժույթային շուկաները բանկերի, արժույթային բորսաների և այլ ֆինանսական ինստիտուտների ամբողջությունն են:

Կազմակերպական-տեխնիկական տեսանկյունից արժույթային շուկաները հեռագրական, հեռախոսային, երկրների տարբեր բանկերը միմյանց կապող, միջազգային հաշվարկներ, վարկային և այլ արժույթային գործարքներ իրականացնող էլեկտրոնային և հաղորդակցական միջոցների ամբողջությունն է:

Միջազգային ֆինանսական շուկաների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք սերտաձում են նախ տարածաշրջանային, ապա համաշխարհային մակարդակով: Ազգային շուկաների հիմքի վրա առաջանում են միջազգային համակարգեր՝ եվրոպական, լատինաամերիկյան, հարավասիական տարածաշրջանային ֆինանսական շուկաներ: Դրանց միջազգայնացումը բնութագրվում է ներմուծվող օտարերկրյա ֆինանսական ծառայությունների տեսակարար կշռով: Ֆոնդային բորսաներում գնալով աճում են օտարերկրյա արժեթղթերի շրջանառության ծավալները: Ըստ Եվրոբանկի՝ ֆինանսական շուկան կհամարվի լիովին ինտեգրված, եթե նրա բոլոր մասնակիցները.

- գործարք կատարելիս առաջնորդվեն միևնույն օրենքներով և կանոններով,
 - ունենան շուկա մուտք գործելու հավասար պայմաններ,
 - գտնվեն կարգավորման միևնույն դաշտում:
- Ֆինանսական և արժեթղթերի շուկայի ինտեգրացումն ու զարգացումը երկրի տնտեսական աճի ապահովման անհրաժեշտ նախապայմանն են: Ներկայումս արժեթղթերի զարգացած շուկա ունեցող երկրներում ինստիտուցիոնալ ներդրողներ են.
- դեպոզիտային (ավանդային) միջոցները,
 - ինստիտուցիոնալ միջոցները,
 - ներդրումային միջոցները (հիմնադրամներ):

Այժմ Հայաստանում ինստիտուցիոնալ ներդրողներ համարվում են բանկը, ապահովագրական և ներդրումային ընկերությունները, նաև այն անձինք, որոնք ՀՀ արժեթղթերի հանձնաժողովի որոշմամբ կհամարվեն ներդրողներ:

Միջազգային մակարդակով ԵՄ-ն արժեթղթերի շուկաների ին-

տեգրման հաջողված օրինակ է: 2004 թ. շրջանառվող բաժնետոմսերի շուկայական շարժը կազմել է 1,79 տրլն եվրո: Հայաստանի ֆինանսական համակարգն ընդհանրապես և արժեթղթերի շուկան մասնավորապես, դեռևս չեն համարվում ֆինանսական լիարժեք ու արդյունավետ մեխանիզմ, որին բնորոշ են փոքր ծավալները, ծառայությունների սահմանափակումները: Արժեթղթերի շուկայի թերզարգացումը հետևանք է այն բանի, որ շուկայում բացակայում են ինստիտուցիոնալ ներդրողները և ներդրումային հիմնադրամները: Իսկ բանկերն ավանդների մոտ 60 տոկոսը տրամադրում են վարկերի տեսքով: Արժեթղթերից հիմնականը պետական պարտատոմսերն են, որոնց 70 տոկոսն իրացնում են բանկերը: Օրինակ, 2004 թ. արժեթղթերի շուկայի կողմից կատարվել է ընդամենը 33,6 մլն դրամի գործարք: Բաժնետոմսերի շուկայի կապիտալացումը դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ կազմել է 8641 մլն դրամ (17,8 մլն դոլար)³³:

Արժույթային շուկաները լինում են *միջազգային, տարածաշրջանային* և *ազգային (ներքին)*: Միջազգային շուկաներն ընդգրկում են աշխարհի բոլոր երկրների արժույթային շուկաները: Դրանց միջև գոյություն ունի միջոցների հոսք՝ կախված առանձին պետությունների արժույթների կուրսից: Օրինակ,

- ասիական (Տոկիո, Հոնկոնգ, Սինգապուր, Մեյլբուռն),
- եվրոպական (Լոնդոն, Մայնի Ֆրանկֆուրտ, Ցյուրիխ, Փարիզ),
- ամերիկյան (Նյու-Յորք, Չիկագո, Լոս Անջելես) շուկաները:

Արժույթային շուկաներն ապակենտրոնացված բնույթ ունեն: Հետևաբար, բացի կենտրոնական բանկերից, դրանց վրա ազդում են տարբեր առևտրական բանկեր և միջնորդներ: Առևտրական բանկերը կարող են հանդես գալ նաև միջնորդի դերում՝ կատարելով օտարերկրյա արժույթի գնման և վաճառքի պատվերներ: Արժույթային շուկաներում հաշվարկներն իրականացվում են կանխիկ և ոչ կանխիկ ձևերով: Առաջինի դեպքում օգտագործվում են արժույթ կամ չեկեր: Ոչ կանխիկ վճարումներն իրականացվում են առևտրական բանկերի փոխանցումների միջոցով, ինչպես նաև մուրհակների օգնությամբ, որոնց դիմաց կարելի է վճարել անմիջապես կամ հետո:

Ազգային (ներքին) շուկաները նույնպես ֆինանսական կենտրոններ են, որտեղ սահմանված կուրսով ազգային արժույթով կատար-

վում են օտարերկրյա արժույթների առ ու վաճառք բանկերի, կորպորացիաների, անձանց միջև: Ըստ գործունեության ռեժիմի՝ արժույթի շուկաները լինում են *ազատ*, որտեղ ընթացիկ գործարքներում չկան արժույթի սահմանափակումներ, և՛ *ոչ ազատ*, որտեղ սահմանափակումներ կիրառվում են: Վերջինիս դեպքում արժույթի գործարքները կատարվում են միայն լիազորված կազմակերպությունների կողմից: Որոշ երկրներում գործում են և՛ պաշտոնական, և՛ ոչ պաշտոնական շուկաներ: Վերջինիս արժույթի կուրսը որոշ չափով շեղվում է պաշտոնական կուրսից: Պաշտոնական շուկաների բացակայության դեպքում հաճախ կազմակերպվում են անօրինական՝ «սև շուկաներ», որոնց գործարքներն օրենքով արգելվում են:

ԵՄ երկրներում գործում է եվրոարժույթի շուկա: *Եվրոարժույթի շուկան միջազգային դրամական շուկա է, որով իրականացվում են եվրոփոխառությունների առ ու վաճառքի գործարքներ, եվրոարժույթով տրամադրվում են վարկեր*: Եվրոարժույթն ԱՄՆ դոլարով ժամանակավոր ազատ դրամական միջոց է, որը պահվում է եվրոպական բանկերում կամ մասնավոր անձանց մոտ և օգտագործվում է վարկային գործարքներ կատարելիս: Այն ամերիկյան ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից չի վերահսկվում: ԱՄՆ արժույթը, ամերիկյան բանկերից փոխանցվելով եվրոպական կամ Եվրոպայում ամերիկյան բանկեր, վերածվում է եվրոարժույթի ավանդների: Մյուս բանկերը կարող են նրանցից վարկ ստանալ և այդ միջոցները տրամադրել ավելի հարմար տոկոսադրույթներով: Եվրոարժույթի շուկան ստեղծվել է 1958 թ.: Դրան նպաստել են.

- ԱՄՆ-ի վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտը և Արևմտյան Եվրոպա մուտք գործած արժույթները,

- 1963 թ. ԱՄՆ-ի կապիտալի արտահանման սահմանափակումները:

Եվրոարժույթի շուկան ընդգրկում է ավելի քան 500 խոշոր ու միջին առևտրական միջնորդ բանկեր, որոնք տեղաբաշխված են Եվրոպական խոշոր ֆինանսական կենտրոններում՝ Լոնդոնում, Փարիզում և այլն: Միջազգային ֆինանսական կենտրոններում շուկաները բաժանված են եվրոդրամական, եվրովարկերի, եվրոարժույթի և արժեթղթերի շուկաների: 60-ական թվականներին եվրոշուկայի գործարքներում ավելացան եվրոմարկը, եվրոստեռլինգը, եվրոֆրանկը:

Եվրոարժույթի տոկոսադրույթները որոշվում են ԱՄՆ-ի տոկոսադրույթներով: Սակայն դրանց մակարդակի վրա ազդում են նաև այլ

³³ ՀՀ արժեթղթերի հանձնաժողովի 2004 թ. գործունեության տարեկան հաշվետվություն, էջ 55:

երկրների արժույթների տոկոսադրույքները: Հաճախ կրկնվող արժույթի ճգնաժամն ուժեղացնում է դրա սպեկուլյացիան:

Ասիական արժույթի շուկան գործում է Հարավ-Արևմտյան Ասիայում և համարվում է եվրոշուկայի մի մասը: Կազմավորվել է 60-ական թվականներին: Հիմնական կենտրոններն են Մինգապուրը և Հոնկոնգը, թեև ասիական արժույթով գործարքներ կատարվում են նաև Մանիլայում: Ասիական արժույթով գործող բանկերը դեպոզիտափոխատվական գործառնությունների 90 տոկոսը կատարում են ԱՄՆ դոլարով, եվրոարժույթով, մնացածը՝ գերմանական մարկով, շվեյցարական ֆրանկով: 2000 թ. նման բանկերի թիվը 170 էր:

Տարածաշրջանային կարևոր շուկաներ են նաև **Եվրոավանդների, Եվրոբանկների և Եվրոարժեթղթերի շուկաները:**

Ֆոնդային բորսաները որոշակի տեղում և սահմանված ժամանակում, կազմակերպիչների կողմից հաստատված կանոններով արժեթղթերի գնման և վաճառքի մշտական գործող հաստատություններ են, որոնք կատարում են ֆոնդային ապրանքների հրապարակային սակարկումներ: Բացի արժեթղթերի վաճառքից դրանք առևտրական այլ գործարքներ չեն կատարում:

Ֆոնդային բորսաներն առաջացել են կապիտալի նախասկզբնական կուտակման ժամանակաշրջանում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, բաժնետիրական ընկերությունների ստեղծման հետ, դրանց դերը կտրուկ բարձրացավ: Ներկայումս արժեթղթերի առևտրի հիմնական կենտրոններ են Նյու-Յորքը, Լոնդոնը, Մայնի Ֆրանկֆուրտը, Տյուրիխը, Փարիզը, Միլանը, Տոկիոն: Ֆոնդային բորսաները ղեկավարում են բորսային կոմիտեները, իսկ անդամները հիմնականում միջևորդ ընկերություններն են և անհատ միջևորդները: Եթե մի գնորդը մյուսին վաճառում է արժեթղթեր, կատարվում է բաժնետիրական ծրարի վերաբաշխում: Այդպիսի գործարքները վերավաճառք չեն համարվում, այլ կոչվում են **հասարակ գործարքներ:** Իսկ եթե ձեռք են բերվում ոչ թե բաժնետոմսեր, այլ դրանց գնման իրավունքը սահմանված կուրսով, կոչվում է **սյարզևատրումով գործարք:**

Ցանկացած երկրում գործում են միասնական կենտրոնով և տարածքային բաժանումով ֆոնդային բորսաներ, որոնք ունեն ազգային առանձնահատկություններ՝ կախված փոխատվական կապիտալի ազգային շուկայի դերից, դրամական կուտակումների չափերից:

ԱՄՆ-ում գործում է ֆոնդային 13 բորսա, որոնք տեղաբաշխված են Նյու-Յորքում, Չիկագոյում, Բոստոնում, Սան-Ֆրանցիսկոյում, Լոս

Անջելեաում, Նոր Օռլեանում, Դետրոիտում, Դալասում, Ֆիլադելֆիայում և այլուր: Գլխավորը Նյու-Յորքի ֆոնդային բորսան է, որը կատարում է արժեթղթերի գործարքների 70 տոկոսը: Ունի 1366 անդամ, որից 1226-ը ներկայացնում են 523 մասնավոր ընկերություններ: Ֆոնդային բորսաների կարգավորման համար ընդունվել են մի շարք օրենսդրական ակտեր՝ ուղղված սպեկուլյատիվ գործարքների սահմանափակումներին:

Անգլիայում գործում է ֆոնդային 12 բորսա: Առաջատարը Լոնդոնի բորսան է, որը կենտրոնացնում է երկրի ամբողջ արժեթղթերի ներքին գործարքների ավելի քան 60 տոկոսը: Մակայն գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ գործարքների ավելի քան 50 տոկոսը բաժին է ընկնում արտասահմանյան արժեթղթերին, քանի որ Լոնդոնը համաշխարհային ֆինանսական կենտրոններից մեկն է: Մյուս բորսաները տեղաբաշխված են Գլազգոյում, Լիվերպուլում, Մանչեստրում, Բիրմինգհեմում և այլուր:

Ֆրանսիայում գործում է ֆոնդային 8 բորսա՝ Փարիզում, Բորդոյում, Լիլում, Լիոնում, Մարսելում, Նանտում, Նանսում, Թուլուզում: Առաջատարը Փարիզի ֆոնդային բորսան է, որին բաժին է ընկնում ամբողջ արժեթղթերի գործարքների մոտ 98 տոկոսը: Ֆրանսիայի ֆոնդային բորսաներում շրջանառում են հիմնականում մասնավոր ընկերությունների բաժնետոմսերը և պետական փոխառության պարտատոմսերը: 1962 թ. իրականացվեց ֆոնդային բորսաների ռեֆորմ, որի համաձայն երկրի բոլոր բորսաների համար սահմանվեցին արժեթղթերի միասնական գնացուցակ (կատիրովկա), օտարերկրյա արժույթների և արժեթղթերի կուրսեր: Արդյունքում բարձրացավ Փարիզի բորսայի դերը, արժեթղթերի վրա ուժեղացավ պետական վերահսկողությունը:

Գերմանիայում գործում է ֆոնդային 8 բորսա՝ Մայնի Ֆրանկֆուրտում, Դյուսելդորֆում, Համբուրգում, Մյունխենում, Շտուրգարդում, Բրեմենում, Հանովերում, Բոննում: Առաջատար դերը պատկանում է Մայնի Ֆրանկֆուրտի բորսային, որը երկրի հիմնական ֆինանսական կենտրոնն է: Այստեղ է գտնվում Գերմանիայի առաջատար առևտրաարդյունաբերական ընկերությունների և վարկաֆինանսական հիմնարկների ղեկավար կենտրոնը:

Ճապոնիայի ֆոնդային բորսաների համակարգը բաղկացած է 9 կենտրոնից, որոնք տեղաբաշխված են Տոկիոյում, Օսակայում, Նագոյում, Նիիգատում, Կիոտոյում, Կոբեում, Հիրոսիմայում, Սապպորո-

յում, Ֆուկիեյում: Ամենախոշորը Տոկիոյի բորսան է, որն իր շրջանառությամբ երրորդն է Նյու-Յորքից և Լոնդոնից հետո: Տոկիոյի բորսան հզորացավ 60-ական թվականներին, երբ Ճապոնիայի մենատիրական կապիտալը վերականգնեց դիրքերը և սկսեց մրցել ամերիկյան ու արևմտաեվրոպական կապիտալների հետ:

Կանադայում գործում է ֆոնդային 5 բորսա՝ Մոնրեալում, Տորոնտոյում, Կալգարիում, Վանկուվերում, Վիննիպեգում: Ամբողջ արժեթղթերի բորսային շրջանառության 90 տոկոսը կենտրոնացված է Մոնրեալում և Տորոնտոյում: Վերջին տարիներին Կանադայի բորսային գործարքներում տեղի ունեցավ աշխուժացում: Կանադական կապիտալը երկրի ներսում ամրապնդեց իր տնտեսական բազան և ոլորտն ընդլայնեց երկրից դուրս, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ում:

Բուսայիայում ֆոնդային բորսաները գործում են որպես պետական հիմնարկություններ: Դրանց գործունեությունը որոշվում է օրենքով, որը սահմանում է արժեթղթերի շրջանառության ընդհանուր կանոնները և իրացման կարգը: Բորսաների գործունեությունը վերահսկում են ֆինանսների նախարարությունը, տեղական առևտրական մարմինները և բորսային ընկերությունների գծով Ազգային հանձնաժողովը: Ամենախոշորը Միլանի բորսան է, որն ունի մոտ 130 բրոկեր և վաճառում է մինչև 500 տեսակ արժեթուղթ, որոնցից՝ 1/3-ը բաժնետոմսեր:

Ֆոնդային բորսաների հիմնական ֆունկցիաներն են.

- արժեթղթերի թողարկումը,
- ժամանակավոր ազատ դրամական միջոցներն արժեթղթերի վաճառքի միջոցով շարժման մեջ դնելը,
- արժեթղթերի շուկայական արժեք սահմանելը,
- կապիտալն ընկերությունների և ոլորտների միջև վերաբաշխելը:

Ֆոնդային բորսաներին հիմնականում սպասարկում է արժեթղթերի շուկան՝ շրջանառության մեջ դնելով սերտիֆիկատներ, բաժնետոմսեր, պարտատոմսեր, գրավաթղթեր, մուրհակներ, չեկեր: Ֆոնդային բորսաներն ունեն մասնավոր բաժնետիրական ընկերությունների կազմակերպական-իրավական (ԱՄՆ-ում, Ճապոնիայում, Մեծ Բրիտանիայում) կամ պետական ինստիտուտների ձև (Գերմանիայում, Ֆրանսիայում):

Արժեթղթերի գնումը և վաճառքը կատարվում են բորսայական կուրսերի հիման վրա, ինչը տատանվում է՝ կախված առաջարկի և պահանջարկի հարաբերությունից:

Իրենց գործունեության բնույթով արժեթղթերի բորսաներն ունեն որոշակի առանձնահատկություններ: Այսպես, 1990-ական թվականներին ԱՄՆ-ում՝ Նյու-Յորքում, Չիկագոյում, Սան Ֆրանցիսկոյում գործում էին երեք խոշոր բորսա, իսկ Բոստոնում և Ֆիլադելֆիայում դեռևս պահպանվում էին տեղական բորսաները:

Բորսաներում ներդրողները կարող են տեղեկություններ ստանալ վաճառված և գնված արժեթղթերի քանակի և գների մասին: Եկամուտների 50 տոկոսն ընկերությունը հատկացնում է բաժնետերերին: Եթե նա մեկ տարում վաստակել է 20 մլն դոլար, ապա պետք է հայտարարի 10 մլն դոլարի շահութաբաժին, որից 5-ը բաժնետերերի բաժնետոմսերն են, մյուս 5-ը ծառայում է ընկերության ընդլայնմանը:

Տարբեր երկրներում պատմականորեն ձևավորվել են արժեթղթերի շուկայի պետական կարգավորման և վերահսկողության տարբեր մոդելներ՝ *կենտրոնացված*, երբ կարգավորումն ու վերահսկումն իրականացվում են պետական կառավարման լիազորված մարմինների միջոցով, *սպակենտրոնացված*, երբ կարգավորման և վերահսկողության իրավունքները տրվում են ինքնակարգավորվող ընկերություններին, միավորումներին և *խառը կարգավորման* ու *վերահրկման*:

Արժեթղթերի շուկան լինում է նաև *սկզբնական* (արտաբորսային), *բորսային* և *ոչ բորսային* (դրսում իրացվող): Առաջին երկուսը մշտական գործող շուկաներ են: Շուկաների խոշորացումը պայմանավորված է օտարերկրյա ֆիրմաների բաժնետոմսեր ներգրավելով, գնելով:

Միջազգային արժութային հարաբերություններում բորսային գործունեությունը ղեկավարում է ֆոնդային բորսաների Միջազգային ֆեդերացիան, որն ստեղծվել է 1961 թ.: Շտաբ-բնակարանը գտնվում է Փարիզում: Հիմնական նպատակն է կոորդինացնել բորսաների գործունեությունը, հրապարակել տեղեկատվություն, քննարկել և լուծել հիմնահարցեր: Այսպիսով, *արժեթղթերի շուկան* արժեթղթերի թողարկման, տեղաբաշխման, իրացման համակարգ է: Ֆոնդային բորսաները նույնպես արժեթղթերի շուկաներ են, քանի որ վաճառում են իրենց արժեթղթերը:

5. Արժութային գոտիներ, արժույթի կուրս և նրա վրա ազդող գործոններ, արժեզրկում

Արժութային գոտիները պետությունների արժութային խմբավորումներ են, որոնք միջազգային արժութային հարաբերություններում վարում են համաձայնեցված քաղաքականություն: Միևույն արժույթն օգտագործող երկրները կազմում են արժույթի գոտի: Այն կազմավորվել է 30-40 ական թվականներին: Հիմնական հատկանիշներն են.

- առաջատար երկրի արժույթի նկատմամբ գոտու բոլոր երկրների արժույթների կայուն կուրսերի պահպանումը,
- գոտու անդամ երկրների ազգային արժույթի կուրսը փոխելը միայն առաջատար երկրի համաձայնությամբ,
- գոտու անդամ երկրների բանկերում պահուստների մեծ մասն ազգային արժույթով պահելը,
- գոտու անդամ երկրների միջև արժույթների ազատ փոխանակումը,
- գոտու առաջատար երկրի բանկերում անդամ երկրների հաշվարկների կենտրոնացումը:

Առավել խոշոր են *դոլարի* (ԱՄՆ), *ստեռլինգի* (Մեծ Բրիտանիա) և *ֆրանկի* (Ֆրանսիա) արժութային գոտիները:

Դոլարի գոտին կազմավորվել է 1940-ական թվականներին: 1990-ական թվականներին այդ գոտու մեջ մտնում էին ԱՄՆ-ը, Գվատեմալան, Բոլիվիան, Դոմինիկյան Հանրապետությունը, Կանադան, Կոլումբիան, Կոստա-Ռիկան, Հայթիին, Վենեսուելան և այլ երկրներ:

Ստեռլինգի գոտին ստեղծվել է 1931 թ., ֆուստ ստեռլինգի դեվալվացիայից հետո, երբ մի շարք երկրներ որոշեցին կայունացնել իրենց արժույթները ոչ թե ոսկու, այլ ֆուստ ստեռլինգի համեմատ: Գոտու կազմի մեջ մտան բրիտանական երկրները, Պորտուգալիան և Իրաքը: Այնուհետև, նրանց միացան սկանդինավյան երկրները, Իրանը, Լատվիան: 1938 թ. ավելացավ ևս 17 երկիր:

Ֆրանկի գոտին ստեղծվել է 1945 թ. Ֆրանսիայի գաղութային կայսրության բազայի վրա: Հետագայում գոտու անդամ երկրները բաժանվեցին երեք ենթախմբի: Առաջին ենթախմբում ընդգրկվում են ֆրանսիական մայր երկրի և ֆրանսիական անդրծովյան 4 դեպարտամենտը, անդրծովյան այլ տարածքներ: Երկրորդ ենթախմբում ընդգրկվում է Մադագասկարը և աֆրիկյան պետությունների մեծ մասը, որոնցից 7-ն ընդգրկված են Արևմտյան Աֆրիկայի արժութային միության

մեջ (դրամական միավորը՝ ֆրանկ): Երրորդ ենթախմբում ընդգրկված են Ալժիրը, Թունիսը, Մարոկոն, որոնց արժույթները ֆրանսիական արժույթի հետ փոխանակվում են կայուն կուրսով: Ֆրանսիական ֆրանկը փոխարկելի է հաստատագրված կուրսով:

Արժույթի գործունեության համար կարևոր նշանակություն ունի արժույթի ճիշտ քաղաքականություն վարելը: *Արժույթի քաղաքականությունը տնտեսական միջոցառումների ամբողջություն է, որը կյանքի է կոչվում պետական և միջպետական մարմինների, բանկային և ֆինանսական հաստատությունների կողմից՝ նրանց ծրագրանպատակային դիրքորոշումներին համապատասխան:* Համաշխարհային շուկայում արժույթի քաղաքականության մեջ առկա են երկու հակադիր միտում՝ *գործողությունների կոորդինացում* և *հակասություններ*: Արժութային քաղաքականությունը բխում է երկրի վարած քաղաքականությունից, տնտեսական իրավիճակից, զարգացածության մակարդակից: Պետությունների, կենտրոնական բանկերի միջև իրականացվող դրամաշրջանառությունն ազդում է արժութային հարաբերությունների, փողի գնողունակության, երկրի էկոնոմիկայի, արժույթի կուրսի վրա: Արժույթի քաղաքականությունը հիմնականում գործում է երեք ձևով.

1. Արժույթի *հաշվարկային քաղաքականություն*, որի նպատակը, ցածր տոկոսադրույք տվող բանկերում պահվող կապիտալը բարձր տոկոսադրույքով բանկեր տեղափոխելով, արժույթի կուրսի կարգավորումն է:

2. Արժույթի *նշանաբանային քաղաքականություն*, որի նպատակն օտարերկրյա արժույթի վաճառքի միջոցով սեփական արժույթի կուրսը կարգավորելն է:

3. Արժույթի *դիսկոնտ քաղաքականություն*, որը ԿԲ կողմից իրականացվող արժութային փոխարժեքի և վճարային հաշվեկշռի կարգավորման միջոցառումներ է:

Եթե երկրի կենտրոնական բանկը վաճառում է օտարերկրյա արժույթ, ապա ազգային արժույթի կուրսը բարձրանում է, իսկ օտարերկրյա արժույթի գնմամբ ազգային արժույթի կուրսն ընկնում է: Զարգացող երկրներում արժույթի ճիշտ քաղաքականության վարումը նպաստում է վճարային հաշվեկշռի կարգավորմանը: Նախկին սոցիալիստական համակարգում արժույթի մենաշնորհը պետության ձեռքում էր և այն պլանաչափ օգտագործվում էր երկրների տնտեսական զարգացման համար:

Արժույթի առաջարկը և պահանջարկը կախված են նրա կուրսից: **Արժույթի փոխանակման կուրսը մի պետության դրամական միավորի գինն է ուրիշ պետության դրամական միավորով արտահայտված:** Օրինակ, 1 ֆունտ-ստերլինգն արժե 1,48 դոլար, 1 ԱՄՆ դոլարը՝ 1,77 գերմանական մարկ, 1,64 ֆրանկ, 1 եվրոն՝ 1,18 դոլար: Արժույթի կուրսը շուկաներում երբեմն որոշվում է առաջարկով և պահանջարկով: Կուրսագոյացման հիմնական գործոններից են նաև դրամական մասսայի աճի տեմպերը և արժեզրկման ցուցանիշները: Եթե ազգային դրամական միավորի կուրսն իջնում է, ապա, ապրանքներ արտահանելով, երկիրն օտարերկրյա արժույթից շահույթ է ստանում: Արժույթի կուրսը մշտապես տատանվում է, ինչին զուգահեռ, փոխվում են նաև միջազգային գործարքները: Արժույթի տարբեր կենտրոններում՝ Նյու-Յորքում, Լոնդոնում, Մոսկվայում միևնույն արժույթն ունի տարբեր կուրսեր (գնողունակություն): Արժույթի փոխարժեքները սահմանվում են **ուղղակի գնահատման** մեթոդով, երբ օտարերկրյա արժույթի միավորն արտահայտվում է տվյալ երկրի դրամի միավորով:

Հակառակ գնահատման մեթոդի դեպքում տեղական արժույթի միավորն արտահայտվում է արտասահմանյան արժույթով:

Ոսկու ստանդարտի պայմաններում **արժույթի կուրսը** որոշվում է արժույթի միավորի մեջ ոսկու պարունակությամբ, ինչը կախված է երկրի վճարային հաշվեկշռի վիճակից և ապրանքների նկատմամբ արժույթի ապահովվածության աստիճանից: Արժույթի կուրսերը տարբեր են նաև կանխիկ և շտապ գործարքներում: Վերջինս ավելի խրախուսելի է, քանի որ հնարավորություն է տալիս ավելի շատ արժույթ գնելու, քան կանխիկ գործարքի ժամանակ: Արժույթի կուրսերը տարբեր են նաև գնման և վաճառքի ժամանակ: Բանկն արժույթ գնում է առաջարկողի և վաճառում՝ բանկի կողմից սահմանված կուրսով: Հետևաբար, միջին կուրսը կլինի վաճառքի և գնման կուրսերի միջինը: Ոսկով փոխանակելու ժամանակ արժույթի կուրսը որոշվում է դրամի միավորի մեջ ոսկու պարունակությամբ, իսկ թղթադրամների փոխանակության ժամանակ՝ **արժույթի պարիտետով:**

Արժույթի պարիտետն ազգային արժույթների հարաբերությունն է, որը միաժամանակ արժույթի կուրսի հիմքն է:

Դրամի միավորի մեջ ոսկու պարունակության նվազումը կամ օտարերկրյա արժույթի նկատմամբ նրա պաշտոնական կուրսի իջեցումը կոչվում է **արժեզրկում (դեվալվացիա):** Արժեզրկումը կարող է ունենալ **մասնակի բնույթ**, երբ ընդգրկում է առանձին երկրների ներ-

քին շրջանառությունը՝ առաջ բերելով վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտ, ապրանքների պահանջարկի գերազանցում առաջարկի համեմատ, ծախսերի և գների աճ, դրամական զանգվածի ավելացում: Գոյություն ունի նաև **ընդհանուր արժեզրկում**, որը, բացի վերը թվարկվածից, առաջ է բերում.

- ոսկու պահուստների բաշխման անհամաչափություն,
- պետական միջամտություն միջազգային հաշվարկներին և ներքին դրամաշրջանառությանը,
- արտատնտեսական գործունեությունների (քաղաքական, դիվանագիտական) ճնշումների ուժեղացում:

Կախված գների աճի չափերից՝ միջազգային պրակտիկայում ընդունված է արժեզրկման երեք տեսակ՝ **սահող**, եթե գների միջին տարեկան աճը կազմում է 5-10, **արագ**՝ 10-50 տոկոս, և՝ **հիպերարժեզրկում**՝ 100 տոկոսից ավելի: Արժեզրկման պատճառներ են տնտեսական անհամաչափ զարգացումը, բացասական վճարային հաշվեկշիռները: Դրա վերացման համար պետությունը վարում է հակաարժեզրկման քաղաքականություն՝ կիրառելով տարբեր միջոցառումներ: Առանձին երկրների արժույթների նկատմամբ դոլարի կուրսի կարգավորման նպատակով ԱՄՆ-ում կիրառվում են արժեզրկման վերացման երկու մեթոդ՝ **դեֆլյացիոն** և **եկամուտների:**

Դեֆլյացիոն մեթոդը դրամավարկային և հարկային մեխանիզմի միջոցով դրամական պահանջարկի սահմանափակումն է պետական ծախսերի կրճատման, վարկերի տոկոսադրույքների բարձրացման, հարկերի ավելացման, դրամի զանգվածի սահմանափակման ճանապարհով: **Եկամուտների մեթոդի** դեպքում կիրառվում են գների և աշխատավարձերի սառեցման կամ աճի սահմանափակման միջոցառումներ:

Դեվալվացիայի հակառակ երևույթը **ռեվալվացիան** է, երբ դրամի միավորի մեջ ոսկու պարունակությունը մյուս արժույթների համեմատ ավելանում է: Այն կարգավորում է երկրի վճարային հաշվեկշիռը, տնտեսության վիճակը, գնագոյացումը: Թանկանում է արտահանումը, քանի որ օտարերկրյա գնորդները թանկ են վճարում ռեվալվացված արժույթի դիմաց, ինչից ներմուծումը համեմատաբար է ժանախում է:

Որպեսզի պետությունը պահպանի արժութային քաղաքականությունը, կատարում է **արժույթի վերահսկողություն**, այսինքն՝

- կապիտալի արտահանման ժամանակ պահպանում է ազգային արժույթի կուրսը,

- մյուս երկրների նկատմամբ պահպանում է վճարային հաշվեկշռի հավասարակշռվածությունը,
- արտահանման տուրքերի փոխարեն արտահանողներից գնում է արծույթ՝ շուկայականից ցածր գնով,
- կիրառում է գործարքների իրականացման և արծույթի ճիշտ օգտագործման կանոններ,
- ներմուծումներ կատարվում են պետության կողմից տրվող լիցենզիաներով,
- սահմանափակվում են ազգային զբոսաշրջությանը տրվող գումարները, արգելվում է ոսկով առևտուրը հ այլն:

Արծույթային վերահսկողություն սահմանվում է նաև երկրների միջև փոխադարձ հաշվարկներում: Ապրանքափոխանակման ժամանակ կողմերն արծույթի սալդոյի հնարավոր գոյացումից խուսափելու համար պետք է փոխադարձ մատակարարումները կատարեն արծույթի կուրսին համարժեք գումարով: Արծույթային վերահսկողության ռեժիմի պայմաններում երկիրը մեկուսացվում է դրսի ազդեցությունից, կրճատվում են ներմուծումները: Արծույթային գործարքները կարգավորվում է հ միջազգային տարբեր ֆինանսական կազմակերպությունների (ԱՄՀ, ՎՋՄԲ) կողմից: ԱՄՀ-ը երկրներում ժամանակավոր դժվարությունները վերացնելու համար արտոնյալ պայմաններով տրամադրում է կարճաժամկետ հ միջին ժամկետի վարկեր: Զարգացած երկրների արծույթային կարգավորումը նպաստում է կապիտալի միջազգային տեղաշարժին, արտաքին առևտրի, միջազգային վարկային հարաբերությունների զարգացմանը, ոսկու և այլ արծույթային գործարքների կատարմանը: Զարգացող երկրների արծույթի կարգավորումը դիտվում է որպես արտաքին պետություններից պաշտպանվելու և արծույթային ռեսուրսները սեփական երկրի զարգացմանը ծառայեցնելու միջոց: Երկրների ներսում արծույթային հարաբերությունները կարգավորվում են ազգային օրենսդրությամբ: Սահմանվում է քաղաքացիների և կազմակերպությունների կողմից արծույթի ներմուծման և արտահանման, փոխադրումների հ առաքման փոխհարաբերությունների կարգ: Արծույթի շուկայական կուրսի վրա *ուղղակի* ազդեցություն իրականացվում է կառավարության համաձայնությամբ: Պետության կողմից արծույթի կուրսի վրա *անուղղակի* ազդեցությունը կատարվում է արտահանման խրախուսման և ներմուծման սահմանափակման միջոցով: Արծույթի կուրսի կարգավորման համար կարևոր է մի երկրից մյուսը կապիտալի հոսքի և փոխափոխական կա-

պիտալի շարժման հսկողությունը կենտրոնական բանկերի տոկոսադրույքների փոփոխման ճանապարհով:

6. Արծույթային հիմնադրամ, արծույթային պահուստներ

Արծույթային հիմնադրամը ոսկու, ազգային հ օտարերկրյա արծույթների առկայությունն է պետության տրամադրության տակ հ պահվում է երկրի Գենտրոնական բանկում: Այն նախատեսվում է օգտագործել և՛ արտաքին, և՛ ներքին հարաբերություններում՝ երկրի տնտեսությունը կարգավորելու համար: Առաջին անգամ արծույթային հիմնադրամ ստեղծվել է համաշխարհային տնտեսության ճգնաժամի տարիներին (1929-1933 թթ.) ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում հ այլն: Հիմնադրամի նպատակն արծույթային քաղաքականություն վարելն էր: ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում արծույթային հիմնադրամը հիմնականում կազմավորվել է ոսկով հ օգտագործվել է արտահանման ու վճարային պասիվ հաշվեկշռի կարգավորման համար: Պետության տրամադրության տակ գտնվելով՝ արծույթային հիմնադրամը կարևոր միջոց է ինվեստիցիաների համար:

Ընդհանուր արծույթային պահուստները կազմված է հ փոխառումների հատուկ իրավունքով (CDP) ոսկու պաշարներից, ԱՄՀ-ի անդամ երկրների պահուստներից, ինչպես նաև արծույթավարկային կազմակերպությունների հսկողության տակ գտնվող օտարերկրյա արծույթային պաշարներից: Երկրի արծույթային պահուստներում, առևտրական բանկերում բացի ոսկուց հաշվարկվում են եղած օտարերկրյա արծույթային միջոցները: Արծույթային պահուստներ ստեղծվում են, որպեսզի երկիրը կարողանա ծածկել միջազգային հաշվարկներով ստացած գերնորմատիվային վճարումները: Արծույթային հիմնական պահուստը ոսկին է, քանի որ այն ազատ կարող է փոխանակվել ցանկացած արծույթի htm: Արծույթային պահուստներում եղած ոսկու պաշարը գնահատվում է տարվա վերջին (դեկտեմբերի 31-ին) Լոնդոնի գունավոր մետաղների բորսայի գներով: Երկրում կապիտալի ներհոսքը բերում է օտարերկրյա արծույթի ավելացում, որի արծույթային փոխարժեքի կարգավորման քաղաքական է: Երբ արծույթային փոխարժեքը կայուն է, կապիտալի ներհոսքն է ավելանում, երբ անկայուն է՝ արտահոսքը: Ուղղակի ներդրումների ավելացումն աշխուժացնում է տնտեսությունը հ ստեղծում արծույթային փոխարժեքի

կարգավորման իրական հիմք: Արժութային փոխարժեքը կարգավորելու հիմնական միջոց է ինտերվենցիան: *Արժութային ինտերվենցիան կենտրոնական բանկի կողմից իր երկրի արժույթի առքը կամ վաճառքն է՝ նրա կուրսը պահպանելու համար:* Մրա միջոցով հնարավոր է դառնում շեղումների կարգավորումը: Երկիրը կարող է վարկեր ստանալ կամ ունենալ մեծ պահուստներ: Վճարային հաշվեկշռի հավասարակշռման մեթոդ է համարվում ոսկու արժութային պաշտոնական պաշարների օգտագործումը: ԱՄՆ-ը ոսկու արտահանման շնորհիվ բազմիցս մարել է իր վճարային հաշվեկշռի մնացորդը: Շատ երկրներ (Իտալիա, Պորտուգալիա և այլն) ոսկին օգտագործում են որպես երաշխիք, գրավ՝ օտարերկրյա պարտքերի դիմաց: Պաշարներ են համարվում նաև CDP-ը, եվրոն: Ըստ ՀՀ ԿԲ տվյալների՝ ՀՀ արտաքին պահուստները դասակարգվում են.

- արժույթներ, արժույթով ավանդներ օտարերկրյա բանկերում՝ 68 տոկոս,
- CDP արժույթով համաշխարհային հիմնադրամում՝ 12 տոկոս,
- արժեթղթեր արժույթով՝ 9 տոկոս,
- թղթակցային հաշիվներ օտարերկրյա բանկերում՝ 6 տոկոս,
- ոսկի, ոսկով ավանդներ օտարերկրյա բանկերում՝ 4 տոկոս,
- արժույթով այլ ակտիվներ՝ 1 տոկոս:

Ոսկու պաշարը պետությանը պաշտպանող ձույլ ոսկու և ոսկեդրամի պահուստային հիմնադրամն է՝ պահված գանձարանում: Տնտեսական վիճակից ելնելով՝ դրանք ավելանում կամ սպառվում են: Ոսկու մեծ խմբերով առք ու վաճառքը կատարվում է պետությունների միջև: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո (1948 թ.) կապիտալիստական աշխարհի ոսկու պահուստների մեծ մասը կենտրոնացված էր ԱՄՆ-ում (34,5 մլրդ դոլար), որը, կապված ԱՄՆ-ի վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտի և երկրների միջև արժութային վերաբաշխման հետ, նվազեց: Միայն ԱՄՆ-ի ոսկու պաշարները 1980 թ. կազմում էին մոտ 100 մլն տրոյան ունցիա: Ըստ ոսկու ամերիկյան ինստիտուտի տվյալների՝ ոսկու արդյունահանման ծավալը 1989 թ. կազմել է 57,979 մլն տրոյան ունցիա: Նույն թվականին աշխարհում ոսկի արդյունահանող երկրներից ամենախոշորը Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունն էր՝ համաշխարհային ոսկու արդյունահանման 33,8 տոկոսը կազմող մոտ 19,6 մլն ունցիայով: ԽՍՀՄ-ը երկրորդն էր (9 մլն ունցիա), ԱՄՆ-ը՝ երրորդը (մոտ 5,8 մլն ունցիա), ապա Կանադան էր (4,4 մլն ունցիա) և Ավստրալիան (4,2 մլն ունցիա): Այս երկրները միասին

արդյունահանում էին կորզվող ամբողջ ոսկու մոտ 3/4-ը: Ըստ Ոսկու համաշխարհային խորհրդի (ՈՀԽ) տվյալների՝ ոսկու գնումների ծավալը (սպառումը) հիմնական ներմուծող երկրներում 1995 թ. վերջին 1992 թ. համեմատ աճել է 10 տոկոսով և կազմել 2746 տոննա:

Աղյուսակ 10.3

Ոսկի ներմուծող հիմնական երկրների պաշարները 1992-1995 թթ.

Հիմնական ներմուծող երկրներ	Գումաների ծավալի աճը, %	Պաշարները, տոննա	
		1992 թ.	1995 թ.
Ընդհանուրը	10	2496	2746
Հնդկաստան	14	415,7	473,9
ԱՄՆ	5	311,4	327
Ճապոնիա	26	2294	289,1
Չինաստան	-	-	224

Շնորհիվ Գերմանիայի ներդրումների և Մեծ Բրիտանիայի ոսկու վաճառքի ավելացման՝ Եվրոպայում ոսկու պահանջարկն ավելացավ 7 տոկոսով: Դրան հակառակ այն պակասեց Հոնկոնգում, Թաիլանդում, Թայվանում³⁴: Յամայկայի համակարգի գործունեության ընթացքում բոլոր երկրների կենտրոնական բանկերի ոսկու պաշարները կրճատվեցին 10,3 տոկոսով (1978 թ. 1037,98 մլն ունցիայից 2002 թ. նվազեց մինչև 930,56 ունցիա): Ոսկու վաճառքի քվոտավորման մասին ստորագրվեց 5-ամյա համաձայնագիր (2004 թ. սեպտեմբերի 8-ից մինչև 2009 թ. սեպտեմբեր): Տարեկան վաճառքի լիմիտն ավելացավ 500 տոննայով, իսկ ընդհանուր ծավալը՝ 2500 տոննայով³⁵:

Համաձայն արժույթի համաշխարհային ֆոնդի (ԱՀՖ) կանոնադրության՝ պետք է հսկողություն սահմանել արժույթի համաշխարհային համակարգի վրա՝ արդյունավետ գործունեություն ապահովելու նպատակով: Կատարվում է.

- երկրների վրա հսկողություն ՄԱՖ-ի Դիրեկտորատի միջոցով,

³⁴ *Լոնդոն, 29 փետրվարի 1996, Ազգ, 1-ը մարտի 1996:*

³⁵ *Международные экономические отношения, уч. под ред. Н. Н. Ливенцева, М., 2005, стр. 529.*

- տարածաշրջանային հսկողություն ԵՄ, ԵԿԲ, Արևմտյան և Կենտրոնական Աֆրիկայի, Կարիբյան արժույթային միությունների միջոցով.

- գլոբալ հսկողություն ԱՀՖ-ի Դիրեկտորատի հաշվետվությունների միջոցով, երբ մշտապես դիտարկվում է համաշխարհային էկոնոմիկայի և ֆինանսական շուկայի զարգացումը:

ԳԼՈՒԽ XI ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԱՐՏԱՀԱՆՈՒՄԸ

1. Կապիտալի արտահանման էությունը

Կապիտալի արտահանումն արժույթի միջազգային օգտագործման ավելի զարգացած, կատարելագործված ձև է, կապիտալի մի մասի դուրս բերում ազգային շրջանառությունից, ապրանքային կամ դրամական ձևով տեղափոխում այլ երկիր: Այն առաջացել է դեռևս կապիտալիզմի «ազատ մրցակցության» փուլում: Բրիտանական, ֆրանսիական արտադրողներն այլ երկրներում և իրենց գաղութներում ստեղծեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, առևտրական ընկերություններ, բանկեր, որոնց զուգահեռ արագ աճեց նաև կապիտալի արտահանումը, որը տարբեր ֆինանսական, արդյունաբերական խմբերի համար ծառայեց որպես բարձր եկամուտ ապահովող միջոց:

Իր բնույթով կապիտալի շարժը տարբերվում է ապրանքայինից: Ապրանքների արտահանումը դիտվում է որպես սպառողական արժեքների փոխանակում, իսկ կապիտալի արտահանումն ունի վարկային, ներդրումային ձեռնարկությունների կառուցման նպատակ: Կապիտալ արտահանում են և՛ զարգացած, և՛ միջին զարգացած, և՛ զարգացող երկրները: Դա կապված չէ բյուջետային միջոցների «ավելցուկի» հետ և արտահանվում է նաև կապիտալի դեֆիցիտի պայմաններում: Շատ երկրներ միաժամանակ համարվում են և՛ ներմուծողներ, և՛ արտահանողներ:

Եթե նախկինում արտասահմանյան ինվեստիցիաներն ուղղված էին հետամնաց երկրների էկոնոմիկայի զարգացմանը, ապա երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո կապիտալի արտահանումն առավելապես իրականացավ զարգացած երկրների միջև: Արդյունքում առաջացան արդյունաբերության և կապիտալի միջազգայնացում, ինչպես նաև անդրազգային և միջազգային կորպորացիաներ:

1950-ական թվականներին լատինաամերիկյան երկրներում օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր ծավալում ԱՄՆ-ի կապիտալը կազմեց մոտ 60, Կանադայում օտարերկրյա ներդրումները՝ մոտ 80 տոկոս: 1970-ական թվականներին ավելի ուժեղացավ կապիտալի արտահանումը զարգացած երկրների միջև: Ներկայումս կապիտալի արտահանման ինտենսիվացումը պայմանավորված է.

• համաշխարհային շուկայի զարգացումով և արտահանման գործընթացում բազմաթիվ երկրներ ներգրավելով,

• ազգային տնտեսությունների ավելացումով, կապիտալի կենտրոնացումով և համակենտրոնացումով,

• ռազմական, քաղաքական իրավիճակներով, անդրազգային ընկերությունների ուժեղացումով և այլն:

Համաձայն ՕՅՇՔ³⁶ գնահատման՝ 1980-ական թվականներին ուղղակի ինվեստիցիաների միջին տարեկան տեմպերը կազմել են 34 տոկոս, այսինքն՝ մոտ 4 անգամ գերազանցել են համաշխարհային առևտրի աճին: Կապիտալի արտահանման պատճառներ եղել են.

• համաշխարհային տնտեսության տարբեր օղակներում կապիտալի առաջարկի և պահանջարկի ավելացումը,

• կապիտալ արտահանող երկրների կողմից ավելի էժան հումք և աշխատուժ ձեռք բերելը,

• երկրների տնտեսական և քաղաքական անհամաչափ զարգացումը:

Կապիտալի արտահանումն ունի իր խթանիչ գործոնները՝ զարգանում է ազգային տնտեսությունների փոխադարձ կապը, արտադրության միջազգայնացումը և օտարերկրյա կապիտալի ներդրման ձգտումը, խորանում են արտադրական միջազգային մասնագիտացումը, կոոպերացումը:

Զարգացած երկրների վարած՝ կապիտալի արտահանման քաղաքականությունը մի կողմից նպաստում է երկրների տնտեսական զարգացմանը, մյուս կողմից սրում է պետությունների միջև հակասությունները: Մի կողմից ուժեղանում է մենատիրության իշխանությունը, մյուս կողմից դանդաղում թույլ զարգացած երկրների տնտեսական վերելքը: Հետևաբար, կապիտալի արտահանումը ծնում է նաև երկրների միջև խորը և անհաշտ հակասություններ, նպաստում ուժեղ երկրների էքսպանսիայի ընդլայնմանը և կապիտալ ներմուծող երկրների հետագա կախվածությանն առաջիններից:

2. Կապիտալի արտահանման ձևերը

Համաշխարհային տնտեսության մեջ, որպես կապիտալի շարժի սուբյեկտներ, հանդես են գալիս պետական և միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները, մասնավոր առևտրական կառույցները:

Կապիտալի արտահանումը հիմնականում կատարվում է *ձեռնարկատիրական և փոխառական կապիտալի* արտահանման ձևերով:

Արտահանվող *ձեռնարկատիրական կապիտալը* ներդրվում է ներմուծող երկրի տնտեսության ճյուղերում, բանկային գործունեության մեջ, ստեղծում մասնաճյուղեր:

Արտահանվող *փոխառական կապիտալը* փոխառությունների ձևով տեղափոխվում արամադրվում է ներմուծող երկրի տեղական ձեռնարկություններին, կառավարությանը: Մակայն կապիտալի արտահանման նպատակը դառնում է ոչ միայն շահույթը, այլև բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, տեղական ձեռնարկությունների ակտիվացումը և այլն:

Եթե մինչև 1950 թ. փոխառական կապիտալի արտահանումը հիմնականում կապված էր պատերազմից տուժած երկրների վերականգնման հետ, ապա 60-ական թվականներին զարգացավ կապիտալի արտահանման ներդրումային ձևը: Եթե փոխառական կապիտալի արտահանումն ունի կոնկրետ ժամկետներ, ապա ձեռնարկատիրական կապիտալի ներդրումները ժամկետներով պայմանավորված չեն: Փոխառական կապիտալն իրականացվում է միջազգային փոխառությունների, արժեթղթերի ներդրումների ձևով ինչպես պետությունների, այնպես էլ մասնավոր սեկտորի կողմից: Արտահանվող կապիտալն օգտագործվում է արդյունաբերական և առևտրական կորպորացիաների, բանկերի և ֆինանսական այլ հիմնարկների վարկավորման, տնտեսական օգնությունների անվճար և արտոնյալ վարկերի (անտոկոս կամ ցածր տոկոսով) տրամադրման համար: Կապիտալի արտահանման և ինվեստիցիաների միջև տարբերություն կա:

Կապիտալի տեղափոխումներն ընդգրկում են օտարերկրյա գործընկերների հետ գործարքների վճարումները, փոխառությունների տրամադրումը, բաժնետոմսերի ձեռք բերումը, ընկերությունների միջև կապիտալի և արժեթղթերի փոխանակումները, իսկ օտարերկրյա ինվեստիցիաները³⁷ նպատակ ունեն մասնակցելու ներմուծող կողմի ընկերությունների կառավարմանը: Ինվեստիցիաներն արտահանվում են *ուղղակի, պորտֆելային* և այլ ձևերով: *Ուղղակի ինվեստիցիաների* դեպքում կապիտալ ներդրող ձեռնարկությունները, ընկերությունները, բանկերն արտասահմանում պայմանագրով բացում են ձեռնար-

³⁶ Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպություն:

³⁷ Ինվեստիցիան կապիտալի երկարաժամկետ ներդրում է տնտեսության տարբեր ճյուղերում՝ շահույթ ստանալու նպատակով:

կություններ, օգտագործում տեղական ռեսուրսները, ձեռք բերում արտասահմանյան ընկերության բաժնետիրական կապիտալի 25 կամ ավել տոկոս բաժնեմաս, հսկելու իրավունք: ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Ճապոնիայի վիճակագրությունը ուղղակի ինվեստիցիաներ համարում է բաժնեմասը 10 և ավելի տոկոս կազմելու դեպքում, ինչը ձեռնարկության գործունեությունը հսկելու իրավունք է տալիս: Ուղղակի ինվեստիցիաների ծավալը 2000 թ. կազմել է 6,3 տրլն ԱՄՆ դոլար, որը 1990 թ. համեմատ աճել է 3 անգամ: 2002 թ. այն կազմել է 7,12 տրլն դոլար, որը համաշխարհային ՀՆԱ-ի 14,3 տոկոսն էր: Ուղղակի ինվեստիցիաներն արտահանվում են միջազգային գործարքների ձևով: Ամենախոշոր գործարքն իրականացվել է 2000 թ., երբ «Манесман» ընկերությունը «Водафон Эър Тач» ընկերությունից ստացավ 208,8 մլրդ դոլար: Ինվեստիցիոն գործարքների միջոցով երկրները.

- կրճատում են իրենց ֆինանսական ծախսերը,
- շրջանցում են պետական սահմանափակումները, արգելքները,

- ունենում են ֆինանսավորման կայուն աղբյուր,
- ստանում են տեխնոլոգիաներ, նորություններ, արտոնագրեր, մակնիշներ, արտահանման հնարավորություններ,

- բարձրանում է աշխատողների որակավորումը,
- ընդլայնվում են կապերն արտաքին շուկայի հետ:

Օտարերկրյա ուղղակի ինվեստիցիաների աճին նպաստում են.

- տեխնոլոգիաների արագ փոփոխությունները,
- առևտրի և ինվեստիցիաների ազատականացումը,
- արժեթղթերի և արժույթի շուկայի ընդլայնումը:

2002 թ. աշխարհում օտարերկրյա ինվեստիցիաների արտահանումը կազմել է 630,3, ներմուծումը՝ 651,2 մլրդ դոլար: Համաշխարհային ուղղակի ինվեստիցիաների զարգացումը միտում ունի գերազանցելու առևտրի և ՀՆԱ-ի աճի տեմպերը: 1996-2000 թթ. այն աճել է 40,2, առևտուրը՝ 6,0, ՀՆԱ-ը՝ 2,9, արդյունաբերական արտադրանքը՝ 3,6 տոկոսով: Վերջին 2 տասնամյակում բարձրացել է զարգացող երկրների դերը, փոխվել կապիտալ ներդրումների ճյուղային կառուցվածքը, կրճատվել վերամշակող, արդյունահանող ճյուղերի բաժինը և ավելացել են քիմիական, պլաստմասսաների, տրանսպորտի, մեքենաշինության, սննդարդյունաբերության ներդրումները: Փոխվել է ինվեստիցիաների աշխարհագրական տեղաբաշխումը՝ զարգացած, զարգացող, Լատինական Ամերիկայի, Աֆրիկայի, անցումային երկրների միջև:

Պետությունն ուղղակի ինվեստիցիաները հովանավորում է.

- պետական երաշխավորում տրամադրելով,
- ինվեստիցիաներն ապահովագրելով,
- վիճելի հարցերը կարգավորելով,
- կրկնակի հարկման բացառումով:

Չնայած դրան՝ ինվեստիցիաներն ունեն նաև *բացասական* կողմեր: Տեղական ընկերությունները կորցնում են ազգային արտադրության վրա հսկողությունը, և տնտեսության ռազմավարական ընտրությունը կատարում են ներդրողները: Արտասահմանի ինվեստորները սահմանափակում են արդար մրցակցության ազգային ընկերությունների հնարավորությունները:

Պորտֆելային ինվեստիցիաներն արտասահմանյան ֆիրմաներում արժեթղթերի ներդրումներ են: Սրանք փոքր են, ուստի այդ ֆիրմաներում կապիտալ արտահանողին վերահսկելու հնարավորություն չի տրվում: 1960 թ. ԱՄՆ-ի պորտֆելային ինվեստիցիաները կազմեցին 12,6 մլրդ դոլար կամ արտասահմանյան բոլոր մասնավոր ինվեստիցիաների 22 տոկոսը: 2000 թ. Ռուսաստանում ներդրումների մեջ առաջատար երկրների ինվեստորների բաժինը կազմում էր Շվեյցարիայի 17, Մեծ Բրիտանիայի 14, Նիդերլանդների 30, ԱՄՆ-ի 20, այլ երկրների 19 տոկոսը:

Այլ ինվեստիցիաներ են կարճաժամկետ և երկարաժամկետ առևտրային վարկերը, բանկային փոխառությունները, ֆինանսական լիզինգը:

Էկոնոմիկայի զուգալացման հիմնական գործոններից դարձավ կապիտալի միջազգային շարժը: Վերջին 10 տարում օտարերկրյա կապիտալի նշանակությունն ազգային տնտեսությունների համար զգալի աճել է: Կապիտալ ավելի շատ արտահանում են կայուն տնտեսություն ունեցող երկրները:

Ըստ ՄԱԿ-ի անդրազգային կորպորացիաների կենտրոնի տվյալների՝ աշխարհի 329 արդյունաբերական խոշոր ընկերությունների արտասահմանյան ուղղակի ներդրումները կենտրոնացված են գիտատար ճյուղերում: Կապիտալի արտահանում հիմնականում կատարվում է զարգացած երկրներից և նրանց միջև: Ըստ Եվրոպաամերիկյան առևտրաարդյունաբերական պալատի տվյալների՝ ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի փոխադարձ ինվեստիցիաները 2000 թ. հասան 800 մլրդ դոլարի: Միջազգային ուղղակի ինվեստիցիաների մասին վկայում են ЮНКТАД-ի «Համաշխարհային ինվեստիցիաների մասին» զեկուցի տվյալները:

Աղյուսակ 11.1

Ուղղակի ինվեստիցիաների գումարային ծավալը 1980-2000 թթ.³⁸

(մլրդ դոլար)

Տարածաշրջաններ-երկրներ	Ներհոսք			Արտահոսք		
	1980թ.	1990թ.	2000թ.	1980թ.	1990թ.	2000թ.
Աշխարհ	615,8	1898,7	6314,3	523,8	1717,4	5976,2
Չարգացած շուկայական էկոնոմիկայով երկրներ	374,9	1397,9	4210,3	507,4	1637,3	5248,5
ԱՄՆ	83,0	394,9	1238,6	220,2	430,5	1244,6
ԵՄ	185,7	739,6	2376,2	213,0	790,3	3110,9
Ճապոնիա	3,3	9,8	54,3	19,6	201,4	281,6
Չարգացող երկրներ	240,8	487,7	1979,3	16,5	79,8	710,3
Աֆրիկա (առանց ՀԱՀ)	16,2	39,4	95,4	1,1	12,5	19,4
Ասիա	173,3	328,2	1261,8	6,2	47,5	577,9
Չինաստան	6,3	27,8	346,7	0,04	2,5	27,2
Հունկոնգ	138,8	162,7	469,8	0,15	11,9	384,7
Միկրոպայուր	6,2	28,6	89,2	3,7	7,9	53,2
Լատինական Ամերիկա	49,7	116,7	606,9	9,1	19,5	111,0
Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի երկր.	-	3,0	124,7	-	0,4	17,4
Հունգարիա	..	0,6	19,9	..	0,2	2,0
Լեհաստան	..	0,1	36,5	-	0,1	1,5
Ռուսաստան	19,2	11,6
Չեխական հանրապետութ.	..	1,4	21,1	0,8

³⁸ *Международные экономические отношения, уч. под ред. Б. М. Смитиенко, М., ИНФРА 2005, стр. 240.*

- հաշվարկված չէ
.. թվեր չկան

Ըստ համաշխարհային դասակարգման՝ 1990-ական թվականներին կապիտալի խոշոր արտահանողներ էին Ճապոնիան (53 տոկոս) և Թայվանը: Եվրոպայում կապիտալի խոշոր արտահանողներ են ԵՄ-ը, սկանդինավյան երկրները, Շվեյցարիան, Մեծ Բրիտանիան, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը, Մեքսիկան և այլն:

Վերջին երկու տասնամյակում արդյունաբերության համեմատ ծառայությունների ոլորտում ինվեստիցիաներն ավելացան: Արտասահմանյան ինվեստիցիաների ծավալով երկրորդ և երրորդ տեղը գրավող Ճապոնիայի և Գերմանիայի այդ ցուցանիշները մոտեցան 50 տոկոսի: 1980-90-ական թվականներին բնորոշ եղավ կապիտալի միգրացիայի ակտիվացումը զարգացող, հատկապես «նոր ինդուստրիալ երկրների» միջև: Ներկա փուլի առանձնահատկությունն այն է, որ կապիտալը երկրներին չի պարտադրվում, այլ տեղի է ունենում կոշտ մրցակցություն նրա ներդրման համար: 90-ական թվականներին ուժեղացավ օտարերկրյա կապիտալի հոսքն Արևմտյան Եվրոպա, ասիական, ԱՊՀ երկրներ, Հունգարիա, Լեհաստան, Չեխիա և այլն: Կապիտալի շարժի վրա զարգացած երկրներն ազդում են կապիտալի արտահանումը և ներմուծումը խրախուսելու միջոցով:

Աղյուսակ 11.2

Առաջատար կապիտալիստական երկրների արտասահմանյան ինվեստիցիաները 1914-1960 թթ. (մլրդ դոլար)³⁹

Երկրներ	1914 թ.	1930 թ.	1938 թ.	1944 թ.	1960 թ.
Անգլիա	17,0	19,0	22,0	13,0	23,0
Ֆրանսիա	12,0	7,0	4,0	1,5	8,0
Գերմանիա	9,0	1,0	1,8	-	2,5
ԱՄՆ	3,0	30,0	11,5	16,1	71,4
Այլ երկրներ	5,0	10,0	9,5	6,5	12,0
Ընդամենը	46,0	67,0	48,8	37,1	116,9

Կապիտալի արտահանումը կապված է նաև զարգացման պաշտոնական օգնության (ՁՊՕ-ՕՊՔ) հետ, որը ֆինանսական և տեխնիկական օգնության միջոցով բարելավում է զարգացող երկրների սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Օգնության մեջ մտնում են նվիրատվությունները, փոխառությունները, վարկերը, սուբսիդիաները: Այդ երկրները, հատկապես արտակարգ իրավիճակների ժամանակ, ստանում

³⁹ *Международные экономические отношения, 1999, стр. 305.*

են նաև պարենային օգնություն: ԽՈՒՄՈՒՄ-ի 2000 թ. կոնֆերանսում երկրների ֆինանսական ինստիտուտների ուշադրությունը հրավիրվեց ՁՊՕ չափերն ավելացնելու վրա:

Բացի կապիտալի սովորական ձևերով արտահանումից, գոյություն ունի նաև կապիտալի «արտահոսք»՝ այսպես կոչված, «կեղտող փողերի» լվացման ձևով: Խոսքն անլեզալ ձևով կապիտալը երկրից արտահանելու մասին է: Երկրներից կապիտալի «արտահոսքի» անլեզալ ձևերից են.

- արտահանման կեղծ կոնտրակտները, անհիմն արտահանվող ավանսները և դրանց չմարելը,
- ապրանքների ապագա արտահանման վճարումները, որոնք ընդհանրապես չեն արտահանվում,
- արտասահմանյան գործընկերների հետ պայմանավորվելով՝ արտահանվող ապրանքների գների արհեստական իջեցումը և ներմուծվող ապրանքների գների բարձրացումը,
- հայրենական արտադրանքի անլեզալ արտահանումը, երբ շրջանցվում է մաքսային հսկողությունը,
- մասնավոր անձանց կողմից արտասահմանյան արժույթի անլեզալ արտահանումը:

Կապիտալի արտահանումն ավելի քիչ է կարգավորվում, քան ներմուծումը: Պետությունը կիրառում է կապիտալի միգրացիայի կարգավորման տարբեր մեթոդներ:

1. *Ֆինանսական ազդեցության մեթոդներ*՝ հարկային արտոնություններ, դրամական օժանդակություն, փոխառությունների, վարկերի տրամադրում և երաշխավորում:

2. *Ոչ ֆինանսական մեթոդներ*՝ հողային տարածքների տրամադրում, անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների ապահովում, տեխնիկական օգնությունների ցուցաբերում:

3. Փոխատվական կապիտալի համաշխարհային շուկա

Փոխատվական կապիտալի համաշխարհային շուկան ստեղծվել է փոխատվական կապիտալի ազգային շուկաների բազայի վրա և ընդգրկում է տարբեր բանկեր, ընկերություններ, արժույթ-վարկային հիմնարկներ, փոխատվական կապիտալի ազգային շուկաներ: Այն բուռն զարգացում ապրեց 20-րդ դարի վերջին քառորդին և դարձավ ՄՏՀ-ի զարգացման կարևոր գործոններից մեկը: Փոխատվական կա-

պիտալի համաշխարհային շուկան պետք է դիտարկել *նեղ* և *լայն իմաստներով*: *Նեղ իմաստով* այն իրականացնում է միջազգային վարկային գործարքներ և ընդգրկում է.

- ազգային շուկաներում ներդրումներ կատարող արտասահմանյան վարկերի և փոխառությունների գործարքները,
- եվրոշուկան, որտեղ կատարվում են ոչ կանխիկ ավանդային փոխատվական գործարքներ, քանի որ միջազգային շուկաներում գերակշռում են եվրոարժույթային գործարքները:

Լայն իմաստով փոխատվական կապիտալի համաշխարհային շուկան փոխատվական կապիտալի կենտրոնացման և վերաբաշխման տնտեսական մեխանիզմ է, փոխատվական կապիտալի ազգային շուկաների և եվրոշուկայի ամբողջություն:

Փոխատվական կապիտալի համաշխարհային շուկան լինում է ինստիտուցիոնալ գործարքային, որն ընդգրկում է պաշտոնական ինստիտուտներ (կենտրոնական բանկեր, միջազգային ֆինանսավարկային կազմակերպություններ), մասնավոր ֆինանսական հիմնարկներ (առևտրական բանկեր, ապահովագրական ընկերություններ, կենսաթոշակային ֆոնդեր), բորսաներ, ֆիրմաներ: Փոխատվական կապիտալի շուկան բաժանվում է 3 հատվածի:

1. *Համաշխարհային դրամական շուկա* (արտասահմանյան, եվրովարկերի, ավանդային գործարքների, արժույթի):

2. *Համաշխարհային ֆինանսական շուկա* (փոխառությունների, պարտատոմսերի): Այս շուկայի պայմաններում փոխատվական կապիտալը գործում է արտասահմանյան փոխառությունների ավանդական և եվրոփոխառությունների շուկաներում:

3. *Միջազգային ֆինանսական կենտրոնների մասնագիտացում* ըստ վարկաֆինանսական գործունեության տեսակների: Այսպես, Լոնդոնը հայտնի է եվրոարժույթային գործարքների, Ցյուրիխը՝ միջազգային կապիտալի, ռսկո շուկաներով, Լյուքսեմբուրգը՝ ֆոնդային բորսաներով: Առավել խոշոր են Նյու-Յորքի, Լոնդոնի, Տոկիոյի, Փարիզի, Ցյուրիխի, Լյուքսեմբուրգի, Հոնկոնգի, Մինգապուրի միջազգային ֆինանսական կենտրոնները: Միջազգային արժույթային գործարքների 50 տոկոսը կատարում են Լոնդոնի, Նյու-Յորքի, Տոկիոյի արժույթային շուկաները: Իսկ Լոնդոնի շուկան առաջին տեղն է գրավում արժույթային, ավանդների գործարքներով: Եվրոպական տարածաշրջանում առաջատար դեր ունի Ճապոնիան: 1990-1991 թթ. նրա կապիտալի արտահանման ծավալն այդ տարածաշրջանում կրկնապատկվեց: Եվրո

պայում գործող ոչ եվրոպական 50 խոշոր արդյունաբերական կոնցեռնից 42-ը ճապոնական էին, 4-ը՝ հարավ-կորեական, 2-ը՝ ավստրալիական, 1-ականը՝ ամերիկյան և Թայվանի: Արտասահմանյան 25 խոշոր բանկերից 23-ը ճապոնական էին, 1-ը՝ չինական, 1-ը՝ Հոնկոնգի:

ԵՄ երկրներն ԱՄՆ-ի և ճապոնիայի նկատմամբ վարում են միասնական առևտրական քաղաքականություն՝ միաժամանակ կիրառելով բավարար հովանավորչություն: Տնտեսական հակասությունները սրվում են ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի երկրների, այնպես էլ ԱՄՆ-ի և ճապոնիայի միջև: 1985 թ. ճապոնիայի հաշվեկշիռն ԱՄՆ-ի հետ ակտիվ էր և կազմում էր 40,1, իսկ ԵՀԵ-ի հետ՝ 12,1 մլրդ դոլար: 1990 թ. այն, համապատասխանաբար, կազմում էր 38,2 և 18,8 մլրդ դոլար:

ԱՄՆ-ի, Արևմտյան Եվրոպայի և ճապոնիայի միջև հակասությունները կապիտալի արտահանման և ներմուծման ոլորտում ուժեղանում են: Էապես փոխվել է նրանց միջև կապիտալի հոսքի ուղղությունը: Եթե 1960-ական թվականներին բնորոշ էր ամերիկյան կապիտալի ակտիվ հոսքն Արևմտյան Եվրոպա, ապա 1971-1980 թթ. ԱՄՆ-ից Եվրոպա արտահանվեցին 134,4, իսկ Արևմտյան Եվրոպայից՝ 138,5 մլրդ դոլար ուղղակի ինվեստիցիաներ: 1980-ական թվականներին արևմտաեվրոպական երկրների կապիտալի հոսքն ԱՄՆ ուժեղացավ և առաջին անգամ գերազանցեց ԱՄՆ-ի ինվեստիցիաների գումարին: 1985 թ. ԱՄՆ-ի ուղիղ ինվեստիցիաների ընդհանուր գումարը դեպի արևմտաեվրոպական երկրներ կազմեց 106,8, իսկ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից ԱՄՆ ներդրումը՝ 120,9 մլրդ դոլար:

Կապիտալի շուկաների ընդլայնումն ավելացնում է արժեթղթերի առաջարկն ու պահանջարկը և գործարքների կատարման ինստիտուցիոնալ ծավալները: Ներկայումս ուղղակի ինվեստիցիաների ձևով կապիտալի արտահանումը զարգացած երկրների միջև կազմում է արտասահմանյան ինվեստիցիաների մոտ 30 տոկոսը: Մակայն իրենց միջոցները ոչ լրիվ օգտագործելու և օգուտների կրճատման վախից արևմտյան երկրների առևտրային բանկերն իրենց ռեսուրսների մի մասը տրամադրում են զարգացող երկրներին, որպես վարկ:

4. Միջազգային վարկային համակարգ

Վարկային համակարգը ֆինանսական կապիտալ հավաքագրող, մոբիլիզացնող և իրացնող ինստիտուտների ամբողջություն է, որը կառավարվում է վարկային մեխանիզմի միջոցով: Այն իրականացնում է.

- դրամական միջոցների կենտրոնացման և մոբիլիզացման գործընթաց,

- վարկային ինստիտուտների և օտարերկրյա հաճախորդների միջև դրամական կապիտալի վերաբաշխում և փոխհարաբերությունների ստեղծում:

Վարկային համակարգն ընդգրկում է հետևյալ օղակները.

- կենտրոնական բանկ, պետական և կիսապետական բանկեր,

- բանկային սեկտոր՝ առևտրային, խնայողական, ինվեստիցիոն, հիպոթեկային, մասնագիտացված բանկեր,

- ապահովագրական սեկտոր՝ ապահովագրական ընկերություններ, կենսաթոշակային ֆոնդեր,

- մասնագիտացված ոչ բանկային վարկաֆինանսական ինստիտուտներ՝ ինվեստիցիոն և ֆինանսական ընկերություններ, բարեգործական ֆոնդեր, փոխատվական, խնայողական և վարկային միություններ:

Այսպիսի սխեման զարգացած երկրների մեծ մասի համար համարվում է տիպային: Ավելի զարգացած է ԱՄՆ-ի վարկային համակարգը, որին ուղղվում են Արևմուտքի զարգացած երկրները: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների (Ֆրանսիա, Իտալիա, Իսպանիա, սկանդինավյան երկրներ) վարկային համակարգում զարգանում են բանկային և ապահովագրական սեկտորները և քիչ պակաս՝ մասնագիտացված սեկտորը: Այստեղ ձևավորվել է պետական և կիսապետական ինստիտուտների լայն ցանց, որն ընդգրկում է առևտրային և խնայողական բանկերը, ապահովագրական ընկերությունները:

Չնայած նմանություններին՝ ամեն երկիր ունի իր առանձնահատկությունը: Գերմանիայում բանկային սեկտորը հիմնվում է առևտրային, խնայողական և հիպոթեկային բանկերի վրա: Ինվեստիցիոն բանկերի համակարգն այստեղ ավելի քիչ է զարգացած, քան ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Կանադայում, և առևտրային բանկերը կատարում են նաև ինվեստիցիոն բանկերի ֆունկցիա:

Ֆրանսիային բնորոշ են ավանդային, գործառնային բանկերը, որոնք կատարում են ինվեստիցիոն և խնայողական բանկերի ֆունկցիաներ:

Ճապոնիայի բանկային համակարգը ձևավորվել է ամերիկյան տիպի հիման վրա և ունի Գենտրոնական բանկ, բանկային և մասնագիտացված սեկտորներ: Մասնագիտացված վարկաֆինանսական ինստիտուտների սեկտորում զարգացել են ապահովագրական և ինվեստիցիոն ընկերությունները:

Զարգացող երկրների վարկային համակարգը թույլ է զարգացած: Այստեղ հիմնականում գործում է երկշարք համակարգ՝ Կենտրոնական և առևտրային բանկեր: Ասիական մի շարք երկրներում (Հարավային Կորեա, Մինգապուր, Հոնկոնգ, Հնդկաստան, Ինդոնեզիա և այլն) վարկային համակարգը բավարար զարգացած է:

Ռուսաստանի դաշնության վարկային համակարգը ևս երկշարք է՝ Կենտրոնական բանկ և խնայողական ու առևտրային բանկեր: ՌԴ-ում գործում են մոտ 2400 առևտրային բանկ, ավելի քան 2000 ապահովագրական ընկերություն, մեծ քանակով ինվեստիցիոն ֆոնդեր:

Այսպիսով, վարկային համակարգի զարգացումը կապիտալի կուտակման կարևոր նախադրյալներից էր, որը նպաստեց արդյունաբերության աճին և ԳՏՀ իրականացմանը բոլոր երկրներում:

5. Միջազգային վարկերի դասակարգումը և տեսակները

Միջազգային վարկերն իրենցից ներկայացնում են փոխատվական կապիտալի շարժ ՄՏՀ-ի ոլորտում: Դրանք տրվում են որևէ պետության բանկերի, ինչպես նաև իրավական և ֆիզիկական անձանց կողմից այլ պետություններին, բանկերին, իրավական և ֆիզիկական անձանց: Վարկերը տրամադրվում են ժամկետայնության, վերադարձնելու և տույններ վճարելու պայմանով:

Միջազգային վարկերի համար միջոցները մոբիլիզացվում են պետական և միջազգային կազմակերպությունների ռեսուրսների հաշվին: Միջազգային և վարկային հարաբերությունները նպաստում են երկրի տնտեսության զարգացմանը: Հետևաբար, միջազգային վարկերի *զլխավոր ֆունկցիան* փոխատվական կապիտալի վերաբաշխումն է երկրների միջև: Միջազգային վարկերը դասակարգվում և իրականացվում են.

- *ըստ գոյացման աղբյուրների,*

- *ըստ նշանակության՝* առևտրային արտադրական և ոչ արտադրական բնույթի վարկեր,

- *ըստ ծախսման նշանակության՝* ուղղակի կապիտալ ներդրումների, շինարարական օբյեկտների, արժեթղթերի ձեռք բերման, արտաքին պարտքերի մարման, ինվեստիցիաների, խառը կապիտալների, ապրանքների և ծառայությունների արտահանման սպասարկման համար:

Ըստ տեսակների՝ միջազգային վարկերը լինում են.

- *ապրանքային՝* տրվում է արտահանողների կողմից ներմուծողներին,

- *արժույթային՝* տրվում է բանկերի կողմից դրամական ձևով, պարտապան, կրեդիտոր կամ երրորդ երկրի արժույթով՝ միջազգային հաշվարկային դրամական միավորով արտահայտված (դոլար, էքյու և այլն):

Ըստ տևողության՝ միջազգային վարկերը լինում են.

- *կարճաժամկետ* (մինչև մեկ տարի),

- *միջին ժամկետի* (մեկից մինչև հինգ տարի),

- *երկարաժամկետ* (հինգ տարուց ավելի):

Միջազգային երկարաժամկետ վարկավորման հիմնական ձևը միջազգային փոխառությունն է: Ըստ ապահովվածության՝ վարկերը լինում են.

- *ապահովված* (ապրանքներով, արժեթղթերով, անշարժ գույքով),

- *ոչ ապահովված:*

Ըստ տրամադրման ձևի՝ վարկերը լինում են.

- *կանխիկ՝* անմիջապես վճարելու պայմանով,

- *ակցեպտային՝* բանկերի կողմից տրվող ավանդային սերտիֆիկատներով:

Ըստ վարկատուների բնույթի՝ լինում են *մասնավոր, կառավարական, միջազգային, տարածաշրջանային կազմակերպությունների* վարկեր:

Արտաքին առևտրի վարկավորումը լինում է *արտահանման և ներմուծման: Արտահանման* վարկավորում կատարվում է, երբ ներմուծողի կողմից օտարերկրյա արտադրողներին տրվում է ավանսային վճար: Օրինակ, ամերիկյան կամ անգլիական մեքենաշինական ֆիրմաները հաճախ օտարերկրյա պատվիրատուներից ավանս են ստանում՝ արժեքի 1/3-ի չափով: Ապրանքների դիմաց վարկերի վճարումը կատարվում է ներմուծողի երկրում, ինչն արտահանողին հնարավորություն է տալիս շարունակելու ապրանքների արտահանման գործընթացը՝ չսպասելով ապրանքների ուղարկմանը:

Ներմուծվող վարկերը լինում են *առևտրային* և *բանկային: Առևտրային վարկը* տրվում է ձեռնարկությունների, միավորումների և տնտեսական սուբյեկտների կողմից: Նպատակն ապրանքների իրացումն արագացնելն է: Առևտրային վարկի գումարը կախված է ընկերությունների տրամադրության տակ եղած պահուստային կապիտալի մեծությունից:

Բանկային վարկերը բանկերի և վարկաֆինանսական ինստիտուտների կողմից դրամական փոխատվության ձևով տրվում են իրավաբանական անձանց, պետությանը, արտասահմանյան գործընկերներին, արդյունաբերական, տրանսպորտային, շինարարական, առևտրական ընկերություններին: Դրանք ունեն կիրառման ավելի լայն ոլորտ, քան առևտրային վարկերը: Բանկային վարկն ավելի ձկուն է և ունի լայն մասշտաբներ, բարձր ապահովվածություն:

Գոյություն ունեն բանկային վարկերի մի քանի ձևեր:

1. **Սպառողական վարկ**, որը բանկային և մասնագիտացված վարկաֆինանսական ինստիտուտների կողմից տրվում է առևտրական ընկերություններին՝ ապրանքներ և ծառայություններ ձեռք բերելու համար՝ 3 տարով, 10-25 տոկոսադրույքով:

2. **Հիպոթեկային վարկ**, որը տրվում է բնակելի շինություններ ձեռք բերելու կամ հող գնելու համար: Այդպիսի վարկ տալիս են բանկերը և մասնագիտացված վարկաֆինանսական ինստիտուտները տարբեր ժամկետներով: Հիպոթեկային վարկն ավելի մեծ կիրառում ունի ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Անգլիայում: Վարկի դիմաց վճարվում է 15-30 և ավել տոկոսադրույք:

3. **Պետական վարկ**, որը, ըստ էության, պետք է բաժանել պետական վարկի և պետական պարտքի: Առաջինի դեպքում պետական վարկային ինստիտուտները վարկավորում են էկոնոմիկայի տարբեր սեկտորների, երկրորդի դեպքում պետությունը բանկերից դրամական միջոցներ է փոխառում բյուջետային դեֆիցիտի և պարտքերի ֆինանսավորման համար:

Բանկերն օտարերկրյա կապիտալ ներգրավելու նպատակով արտասահմանյան բանկերում բացում են **ընթացիկ հաշիվներ**, որոնցով հնարավոր է դառնում իրենց դրամական միջոցներն արտասահմանյան բանկեր փոխադրելը: Արևմտյան երկրների ֆինանսական ընկերությունները երբեմն հաշիվներ են ունենում նաև այն երկրների բանկերում, որոնց շուկաներն իրենց հետաքրքրում են և այդ հաշիվները հաճախ օգտագործվում են տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներին շահագործելու համար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ խոշոր դրամական կապիտալ փոխանցվեց Եվրոպայից ԱՄՆ, Լատինական Ամերիկա: 1940-1950 թթ. խոշոր կապիտալի հոսք եղավ Ֆրանսիայից Շվեյցարիա և ԱՄՆ: Միայն 1961 թ. շվեյցարական բանկում արտասահմանյան ավանդների գումարը կազմեց 12 մլրդ ֆրանկ (2,7 մլրդ դոլար): Գաղութային շատ երկրներ 1940-1950-

ական թվականներին իրենց ընթացիկ հաշիվներն ունեին Լոնդոնի բանկերում: Մակայն Անգլիան «սառեցրեց» իր գաղութների և մյուս երկրների հաշիվները:

Արտասահմանյան բանկերում ընթացիկ հաշիվներ ունենալու համար երկրները պետք է կարգավորեն իրենց ֆինանսական ինստիտուտների գործունեությունը, հետևաբար.

- ֆինանսական ինստիտուտներն ազգայնացնելու միջոցով պետությունը պետք է բաժնային մասնակցություն ունենա վարկային գործունեության մեջ,

- պետության կողմից պետք է սահմանվի առևտրային բանկերի պարտադիր պահուստների գումար, որպեսզի դրանց մի մասը պահվի սեփական Կենտրոնական բանկում,

- պետք է իրականացվի վարկային ճիշտ քաղաքականություն:

Պետությունների կողմից միջազգային կապիտալի շարժի կարգավորումը կատարվում է որոշ հակասություններով: Պետությունը մի կողմից ձգտում է հանել միջազգային կապիտալի շարժի սահմանափակումները, մյուս կողմից միջոցառումներ է կիրառում կապիտալի շարժը սահմանափակելու համար: Վերջինը վերաբերում է երկիր մուտք գործած օտարերկրյա ուղղակի ինվեստիցիաներին, քանի որ դրանք օտարերկրյա սեփական ինվեստորներ են տվյալ երկրի տարածքում, ուստի նրանց և ազգային տնտեսական շահերի միջև կարող են ծագել որոշակի հակասություններ: Միջազգային կապիտալի շարժի պետական կարգավորման համար հիմք են ազգային օրենքները, ազգային ռեժիմի կիրառումը:

6. Միջազգային հաշվարկներ

Մրջազգային հաշվարկները տարբեր երկրների տնտեսական, ԳՏ և ծառայողական հարաբերությունների հետևանքով գոյացած դրամական պահանջների և պարտավորությունների վճարումներ են: Այդ հաշվարկներն ընդգրկում են արտաքին առևտրի և ծառայությունների, ոչ առևտրական գործարքների, երկրների միջև վարկերի և կապիտալի շարժի հաշվեկշիռները: Միջազգային բազմաձև հաշվարկները լինում են **առևտրային** և **ոչ առևտրային**: Առևտրային հաշվարկներն ընդգրկում են.

- արտաքին առևտրային գործարքների,
- միջազգային վարկերի,

- տրանսպորտի տարբեր տեսակներով բեռների միջազգային փոխադրումների վճարումները և մուտքերը:

Ոչ առևտրային հաշվարկներն ընդգրկում են.

- դիվանագիտական, ներկայացուցչական և միջազգային կազմակերպություններին վճարումները,

- պատգամավորական, մասնագետների խմբերին, այլ երկրների քաղաքացիներին մատուցված ծառայությունների ծախսերը,

- դրամական փոխանցումներն արտասահման:

Միջազգային հաշվարկները լինում են *փաստաթղթային* (չեկեր, գրություններ և այլն) և *առևտրային* (հաշիվ ֆակտուրաներ, տրանսպորտային բեռնագրեր, ապահովագրական վկայականներ, սերտիֆիկատներ և այլն) բնույթի:

Հաշվարկների հիմնական ձևերն են.

- փաստացի ակրեդիտիվների ձևը (գործընկերների հանձնարարականներ բանկերին),

- **հաստատված (վավերացված) ակրեդիտիվների ձևը** (արժեթղթեր թողարկողի խնդրանքով պատասխանատվությունն իր վրա է վերցնում մեկ այլ բանկ, որի դիմաց ստանում է ակրեդիտիվի գումար՝ 0,2-0,6 տոկոս),

- ոչ հաստատագրված ակրեդիտիվների ձևը, երբ այդ գործարքին մասնակցողն իր վրա է վերցնում նշված պարտականությունների կատարումը,

- ավանսային հաշվարկների ձևը, երբ արտահանողը վճար ստանում է մինչև ապրանքի մատակարարումը,

- ակրեդիտիվից վճարման ձևը, երբ ներմուծողը պարբերաբար փոխանցում է կատարում արտահանողին:

Միջազգային հաշվարկներում մեծ կիրառում ունեն վճարային քարտերը: Կապի էլեկտրոնային միջոցների զարգացումը միջազգային առևտրում հնարավորություն է տալիս վճարումներ կատարելու ինտերնետի միջոցով: Այսպիսով, միջազգային բոլոր ֆինանսական հարաբերություններն ընդհանրացվում են միջազգային հաշվարկների հաշվեկշիռներում: Միջազգային հաշվեկշիռները լինում են *հաշվարկային, վճարային* և *պետության արտաքին պարտքերի*:

Հաշվարկային հաշվեկշիռը (ՀՀ) մի երկրի պարտավորությունների և պահանջների հարաբերությունն է մյուս երկրների հետ (մեկ տարում): Օրինակ, ապրանքների և ծառայությունների արտահանման (ներմուծման) համար վճարումները: Հաշվեկշիռի ակտիվ հոդվածները

ցույց են տալիս, որ երկիրն ավելի շատ արտահանել է, քան ներմուծել: Հաշվեկշռի պասիվ հոդվածներն արտացոլում են օտարերկրյա վարկերի և ինվեստիցիաների դիմաց տրվող, երկրի նոր պարտավորությունների այն գումարը, որը պետք է վճարի տվյալ երկիրը:

Միջազգային *հաշվարկների հաշվեկշիռն* ընդգրկում է առևտրային հաշվեկշիռը, ոսկու արտահանումը և ներմուծումը, ծառայությունների, զբոսաշրջության, օտարերկրյա ինվեստիցիաներից ստացվող եկամուտները և կառավարական ծախսերը: Այս հոդվածներն ընդգրկվում են նաև վճարային հաշվեկշիռների ընթացիկ հաշիվներում: Այսպիսով, ՀՀ-ը ցույց է տալիս տվյալ երկրի՝ որոշակի ժամանակում ունեցած կամ ստանալիք պարտքի գումարի չափը:

Պետության հաշվարկային հաշվեկշիռ

Ակտիվ	Պասիվ
Բաժնետոմսեր, փոխառություններ, ընթացիկ հաշիվներ, մուրհակներ, անշարժ գույք, ներդրումներ արտասահմանյան բանկերում	Երկրից դուրս եղած բոլոր պարտավորությունները

Երկրների միջև տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերի ստեղծման, արտաքին առևտրի, վարկերի, տրանսպորտային ծառայությունների, զբոսաշրջության, դիվանագիտական ներկայացուցչության պահպանման և այլ ֆինանսական գործարքները ձևակերպվում են *միջազգային հաշվարկներով*: Փոխադարձ հաշվարկները հիմնականում կատարվում են բանկերի միջոցով: Միջազգային վճարումների մոտ 90 տոկոսն իրականացվում է փոխառական կապիտալի շարժով: Տարբեր երկրների բանկեր պահպանում են փոխադարձ թղթակցական կապեր, բացում ընթացիկ հաշիվներ: Դա հնարավորություն է տալիս հաշվարկների մեծ մասն իրականացնելու ոչ կանխիկ ձևով: Միջազգային հաշվարկներում կանխիկ գումարով վճարում հիմնականում կատարվում է որևէ պատվիրակության՝ արտասահման մեկնելու ժամանակ, երբ սեփական երկրի բանկից համապատասխան գումար է փոխանցվում պատվիրակությանն ընդունող երկրին:

Երկրների միջև պահանջները և պարտավորությունները հիմնականում փոխհատուցվում են վարկային միջոցներով, մուրհակներով, չեկերով, վճարման հանձնարարականներով:

Վճարային հաշվեկշիռը (ՎՀ) մեկ տարում երկրի կողմից արտասահմանին կատարած վճարումների և արտասահմանից ստացած մուտքերի գումարների հարաբերությունն է: ՀՀ վճարային հաշվեկշիռը, որպես վիճակագրական հաշվետվություն, ընդգրկում է տնտեսական բնույթի գործառնությունները, որոնք կատարվում են ապրանքների և ծառայությունների, եկամուտների հոսքերի, ընթացիկ տրանսֆերտների, ինչպես նաև ֆինանսական պահանջների և պարտավորությունների տեսքով: ՀՀ վճարային հաշվեկշիռը կազմված է երկու հիմնական հաշիվներից՝ ընթացիկ և կապիտալի ու ֆինանսական: **Ընթացիկ** հաշվում գրանցվում են ապրանքների, ծառայությունների, եկամուտների և ընթացիկ տրանսֆերտների հետ կատարված գործառնությունները: **Կապիտալի ու ֆինանսական** հաշվում գրանցվում են ֆինանսական ակտիվների ու պարտավորությունների շարժը և տրանսֆերտները: ՎՀ կազմման ժամանակ օգտվում են Ազգային հաշիվների համակարգից, որը մշակվել է ՄԱԿ-ի և ԱՀԿ-ի կողմից: Ըստ ԱՄՀ-ի՝ ՎՀ-ը վիճակագրական հաշվետվություն է, որը պարունակում է երկրի արտաքին տնտեսական գործունեության քանակական և որակական գնահատումները, արտաքին ֆինանսական աղբյուրներից կախվածության աստիճանը: Երկրի վճարային հաշվեկշռում մեծ տեսակարար կշիռ ունեն գործոնային եկամուտները և տրանսֆերտները, որոնցով հնարավոր է մասնակի ֆինանսավորել առևտրի հաշվեկշռի դեֆիցիտը: Հայաստանի վճարային հաշվեկշռում ընթացիկ տրանսֆերտների դրական մնացորդը 2003 թ. կազմել է 218 մլն դոլար և ֆինանսավորել է հաշվեկշռի 50,23 տոկոսը, իսկ 2004 թ. կազմել է 330,0 մլն դոլար՝ ֆինանսավորելով առևտրային հաշվեկշռի 72,0 տոկոսը:

Հաշվարկային և վճարային հաշվեկշիռների միջև հիմնական տարբերությունն այն է, որ հաշվարկային հաշվեկշիռն ընդգրկում է արտասահմանի նկատմամբ տվյալ երկրի պահանջները և պարտավորությունները՝ ներառյալ չմարվածները, իսկ վճարային հաշվեկշռում արտացոլվում են միայն փաստացի կատարված մուտքերը և վճարումները:

Հաշվարկային և վճարային հաշվեկշիռների ակտիվ կամ պասիվ վերջնական մնացորդները (սալդո) չեն համընկնում, քանի որ վարկատու երկրների ՎՀ-ը սովորաբար ակտիվ է, իսկ հատկապես ընթացիկ գործարքների վճարային հաշվեկշիռները պարբերաբար պասիվանում են: Պարտապան երկրների ՀՀ-ի պասիվները հաճախ համընկնում են ՎՀ-ի ակտիվների հետ: ՎՀ-ի հրապարակման համար

ՄԱԿ-ը, ԱՄՀ-ը, ԽՈՒՏԱԴ-ն ունեն հատուկ կարգավիճակ:

Ըստ հրապարակված գործարքների բնույթի՝ վճարային հաշվեկշիռներն ունեն. 1. **Կապիտալի և վարկերի շարժի բաժին** (կարճաժամկետ և երկարաժամկետ գործարքներ, միջազգային պաշտոնական պահուստներ):

2. **Ընթացիկ գործարքների բաժին**, որն ընդգրկում է.

- առևտրի հաշվեկշիռը (գործարքների վճարումներ և մուտքեր),
- ծառայությունների և ոչ առևտրական վճարումների հաշվեկշի-

ռը (միջազգային փոխադրումներ, ապահովագրում),

- ոչ առևտրային գործարքները (արտոնագրեր),
- տեխնիկական օգնությունների հաշվարկները,
- եկամուտները և վճարումներն ըստ ինվեստիցիաների,
- ընթացիկ տրանսֆերտները:

Ընթացիկ գործարքների հաշվեկշիռն ընդգրկում է ապրանքների արտահանումը և ներմուծումը, ապրանքների և ծառայությունների առևտրի գործոնային եկամուտները, մասնավոր և պետական տրանսֆերտները (առևտրի հաշվեկշիռը):

Առևտրի հաշվեկշիռը որոշակի ժամանակում (եռամսյակ, տարի) երկրի արտահանած և ներմուծած ապրանքների գումարի հարաբերությունն է: Եթե արտահանված ապրանքների գումարը գերազանցում է ներմուծման գումարին, ապա առևտրի հաշվեկշիռն ակտիվ է: Հակառակ դեպքում այն պասիվ է: Արտահանման և ներմուծման գումարները համընկնելու դեպքում առաջանում է մաքուր (նետո) հաշվեկշիռ:

Առևտրի հաշվեկշռի դեֆիցիտը պետք է ծածկել.

- վճարային հաշվեկշռի մուտքերի հաշվին,
- սեփական տրանսպորտի ծառայությունների միջոցներով,
- այլ երկրների ապրանքները սեփական տարածքով փոխադրելուց ստացված եկամուտներով,

- արտասահմանում կապիտալ ներդրումների և սեփական երկրում օտարերկրյա կապիտալի, վարկերի տոկոսներով և դիվիդենդներով,
- օտարերկրյա արժույթային պահուստներով և ոսկու արտահանումով:

Առևտրի հաշվեկշիռը բնութագրում է.

- երկրի տնտեսական վիճակը և արտասահմանից կախման աստիճանը,
- արտահանման և ներմուծման գումարի տարբերությունը,

- ծառայությունների մուտքերը և վճարումները (գրասաշրջություն, փոխադրումներ, բանկային գործարքներ, ապահովագրություն),
- եկամուտները՝ արտասահմանում կապիտալ ներդրումներից,
- լիցենզային վճարումները և մուտքերը,
- օգնությունն արտասահմանից կամ հակառակը,
- ռազմական ծախսերն արտասահմանում կամ նման այլ մուտքեր.

• միջազգային բարեգործական ներդրումների վճարումները:

Կապիտալի և վարկերի հաշվեկշիռն արտացոլում է միջպետական կապիտալների շարժը՝ երկարաժամկետ ներդրումները բիզնեսում, բաժնետոմսերի և փոխառությունների գումար: Կապիտալի կարճաժամկետ շարժը կատարվում է միջբանկային գործարքների հաշվին: Միջազգային վճարային հաշվեկշիռներում արտացոլվում են նաև.

- հիմնական ֆինանսական միջոցների (մասնավոր և պետական) հաշիվները,
- վիճակագրական անհամապատասխանության հաշիվները,
- պետական պաշտոնական կարգավորումների (կառավարության կողմից ոսկու արտահանման կամ ներմուծման) տվյալները:

Վճարային հաշվեկշռի կազմման սկզբունքը կրկնակի գրանցումն է: Գրանցումներից մեկը համարվում է *կրեդիտ* (+ նշանով), որը ցույց է տալիս ակտիվների նվազում կամ պասիվների աճ, մյուսը՝ *դեբետ* (- նշանով), որը նշանակում է ակտիվների աճ կամ պասիվների նվազում: Տեսականորեն բոլոր կրեդիտային գրանցումների գումարը պետք է հավասար լինի բոլոր դեբետային գրանցումների գումարին: Սակայն պրակտիկայում վճարային հաշվեկշիռը ոչ միշտ է լինում գրոյական՝ կապված տարբեր պատճառների հետ:

Հայաստանում ռեզիդենտ են համարվում ֆիզիկական, իրավաբանական անձինք, տնային տնտեսությունները կամ ՀՀ տարածքում մշտապես գործող ցանկացած տնտեսվարող սուբյեկտ: ՀՀ-ում, որպես վճարային հաշվեկշռի հաշվարկային միավոր, կիրառվում է ԱՄՆ դոլարը:

Շատ երկրներում ՎՀ-ը կազմում են Կենտրոնական բանկերը: ՀՀ-ում ՎՀ-ը 1993 թ.-ից պաշտոնապես կազմում է ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայությունը, իսկ 1996թ.-ից կազմվում է ԱՄՆ-ի առաջարկած տարբերակով: Արտաքին առևտրի վերաբերյալ տեղեկատվությունը հավաքագրվում է Պետական մաքսային կոմիտեից, բանկա-

յին համակարգի վերաբերյալ՝ Կենտրոնական բանկից, արտաքին պարտավորությունների վերաբերյալ՝ Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարությունից և այլ գերատեսչություններից: ՄՏՀ-ը բնութագրող մյուս ցուցանիշը միջազգային ներդրումային դիրքն է, որն արտացոլում է երկրի արտաքին ֆինանսական ակտիվները և պարտավորությունները:

Աղյուսակ 11.3

Վճարային հաշվեկշռում գործառնությունների գրանցման սխեմա

Գործառնություններ	Կրեդիտ (+)	Դեբետ (-)
Ապրանքներ և ծառայություններ	Ապրանքների և ծառայությունների արտահանում	Ապրանքների և ծառայությունների ներմուծում
Եկամուտներ	Ստացված եկամուտներ ոչ ռեզիդենտներից	Վճարված եկամուտներ ոչ ռեզիդենտներին
Շնթացիկ և կապիտալ տրանսֆերտներ	Ստացված միջոցներ	Տրված միջոցներ
Ոչ արտադրական և ոչ ֆինանսական ակտիվների ձեռք բերում կամ վաճառք	Ակտիվների վաճառք	Ակտիվների ձեռք բերում
Գործառնություններ ֆինանսական ակտիվների կամ պարտավորությունների հետ	Ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ պահանջների նվազում կամ պարտավորությունների աճ	Ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ պահանջների աճ կամ պարտավորությունների նվազում

7. Վճարային հաշվեկշռի կարգավորումը

Միջպետական ՎՀ-ի կարգավորումը պետական ֆինանսական կարգավորման քաղաքականություն է: Իր բնույթով ՎՀ-ը չի կարող լինել մշտապես ակտիվ կամ պասիվ: Վերջինը բերում է արժույթի կուրսի անկայունություն, բացասաբար է ազդում երկրի էկոնոմիկայի վրա: Միջազգային հաշվարկների հավասարակշռվածության պահպանումը պահանջում է պետական միջոցառումներ տնտեսական աճի ապահովման, արժեզրկման և գործազրկության դեմ պայքարի համար:

Վարկային քաղաքականությունը բանկերի կողմից իրականացվող տնտեսվարող սուբյեկտների միջև ապրանքների և ծառայությունների պարտավորությունների ստանձնում է:

Կախված երկրի միջազգային հաշվարկների տնտեսական իրավիճակից՝ ՎՀ-ի կարգավորման մեթոդներն ուղղված են արտաքին տնտեսական գործարքների խթանմանը կամ սահմանափակմանը: Դեֆիցիտային վճարային հաշվեկշիռ ունեցող երկրներն արտահանումը խթանելու, ներմուծումը սահմանափակելու, արտաքին կապիտալ ներգրավելու համար կիրառում են հետևյալ կարգավորող միջոցառումները.

- վարում են դեֆյացիտն քաղաքականություն,
- կատարում են դեվալվացիա,
- մտցնում են արժույթային սահմանափակումներ,
- վարում են ֆինանսական և դրամավարկային քաղաքականություն,
- իրականացնում են վճարային հաշվեկշռի վրա ազդող միջոցառումներ:

Ակտիվ վճարային հաշվեկշռի դեպքում կարգավորումն ուղղված է չափազանց ակտիվ սալդոյի (հաշվեմնացորդ) վերացմանը: Այդ նպատակով ֆինանսական, վարկային, արժույթային ռեվալվացիան օգտագործվում է ապրանքների ներմուծման ընդլայնման և արտահանման սահմանափակման, կապիտալի արտահանման ավելացման և նրա ներմուծման սահմանափակման համար: Ակտիվ սալդոն օգտագործվում է երկրի արտաքին պարտքերի մարման, այլ երկրներին վարկեր տրամադրելու, ոսկյաարժույթային պահուստների ավելացման համար:

Վճարային հաշվեկշռի կարգավորումը կատարվում է վերլուծության հիման վրա, որի նպատակն է պարզել եկամուտների և ծախսերի հավասարակշռվածությունը: Հաշվեկշռի հողվածները պետք է ուսումնասիրել առանձին-առանձին, բացահայտել յուրաքանչյուրի մնացորդը և միմյանց հետ կապերը: Հաշվեկշռի վերլուծությունը կատարվում է.

- հիմք ընդունելով երկրի բազիսային հաշվեկշիռը, որն ապրանքների, ծառայությունների և կապիտալի սկզբնական մնացորդն է՝ հաշվետու ժամանակաշրջանի սկզբին,
- դիտարկելով առևտրի (արտահանում-ներմուծում), ծառայությունների, ինվեստիցիաների և միակողմանի տրանսֆերտային վճարումների մնացորդները, եկամուտների գոյացման աղբյուրները և ծախսերի ուղղությունները՝ բացահայտել ազգային եկամտի ձևավորման և նրա օգտագործման ցուցանիշները, դրանց ազդեցությունը պետության արտաքին գործարքների վրա,

• վերլուծելով ապրանքների, ծառայությունների տրանսֆերտային գործարքների և մասնավոր կապիտալի շարժը և որոշելով դեֆիցիտի կամ դրական մնացորդի ծավալը: Այնուհետև բացահայտվում են արտակարգ բնույթի կապիտալների (կառավարական փոխառություններ, փոխատվություններ, արտերկյա օգնություններ) շարժը և արժույթային միջոցները: Այս ամենով կարելի է որոշել երկրի ոսկու կամ արտարժույթային պաշարների կրճատումը կամ ավելացումը:

Պետության արտաքին պարտքը ԱՄՀ-ին, Համաշխարհային բանկին, միջազգային տարածաշրջանային և մասնավոր բանկերին, կառավարություններին և այլ ֆինանսական կազմակերպություններին պետության կողմից երաշխավորված և մասնակիորեն չերաշխավորված երկարաժամկետ և կարճաժամկետ վարկերի ու պետական այլ պարտքերի գումար է: Պարտքերի մեջ մտնում են նաև չմարված արտաքին փոխառությունները և նրանց չվճարված տոկոսները: Պետության արտաքին պարտքը պետության դեբիտորների գումարն է՝ ներառյալ ազգային կառավարության, նրա գործակալությունների և պետական ավտոնոմ օրգանների, ինչպես նաև պետության կողմից երաշխավորված արժույթի, փոխառությունների, մասնավոր դեբիտորների արտաքին պարտավորությունները, որոնցով երաշխավորվում է պետական այս կամ այն հիմնարկությունը:

Միջազգային վարկային միջոցների ներգրավումը հնարավորություն է տալիս ընդլայնելու մասնավոր սեկտորի պահանջները, ստեղծելու համատեղ ձեռնարկություններ, ծածկելու երկրի պետությունից դեֆիցիտը:

ԱՄՀ-ի վարկերը ժամանակին չվճարելու դեպքում տարվա վերջին պարտքի գումարը հաշվարկվում է ԱՄՆ դոլարով՝ փոխարկելի կուրսով: Եթե պետության արտաքին պարտքի ժամկետը լրանում է ընթացիկ բյուջետային տարում, կոչվում է պետական *ընթացիկ պարտք*, իսկ եթե վճարման ժամկետը դեռ չի մոտեցել՝ *կապիտալ պարտք*: Մաքուր տեսքի բերված արտաքին պարտքը կարճաժամկետ պարտքերի արժեքն է՝ գումարած բոլոր սպասարկումների, ժամկետանց պարտքերի գումարը գեղչերով և ընթացիկ գներով:

Միջազգային վարկերի արագ աճը, ազգային բյուջեների դեֆիցիտն ավելացրել են մի շարք պետությունների արտաքին պարտքերը, որոնց հետևանքով վերջիններս կախման մեջ են ընկել վարկատու երկրներից:

ՄՏՀ-ում անխուսափելի է պետությունների արտաքին պարտքը: Աշխարհում չկա մի պետություն, որ չունենա ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին պարտք: Լայն առումով այն կարելի է բնութագրել որպես պետության և նրա լիազոր օրգանների չմարած ֆինանսական պարտավորություն ռեզիդենտների և ոչ ռեզիդենտների նկատմամբ: Ներկայումս միջազգային պրակտիկայում գոյություն ունեն արտաքին պարտքի տարբեր բացատրություններ: Նախ արտաքին պարտքն օտարերկրյա արժույթով արտահայտված պարտավորությունների գումարն է (ներքին պարտքն ազգային արժույթով): Մյուս դեպքում այն դիտվում է որպես ոչ ռեզիդենտների պարտք:

Պետական պաշտոնական պարտքն արտաքին պարտքի այն մասն է, որի համար պատասխանատու են պետական պաշտոնական օրգանները:

Պետական մասնավոր արտաքին պարտքն ընկերությունների, բանկային և տեղական իշխանության օրգանների, պետական չերաշխավորված պարտքային պարտավորությունն է:

Ջարգացող և անցումային երկրներում պետության արտաքին պարտքը մեծ է մասնավոր պարտքից: ԵՄ երկրներից ամենամեծ պարտքն ունեն Բելգիան (ՀՆԱ-ի նկատմամբ՝ 132 տոկոս), Իտալիան (124,4 տոկոս), Հունաստանը (111,8 տոկոս), Իռլանդիան (81,3 տոկոս): Մեծ պարտք ունեն ԱՄՆ-ը, որի արտաքին պարտքը 2000 թ. կազմում էր 700 մլրդ դոլար (ՀՆԱ-ի 65 տոկոսը), Մեքսիկան, Բրազիլիան, Արգենտինան, Ինդոնեզիան, Հնդկաստանը, Տիվիպինները, Հարավային Կորեան, Չինաստանը:

Ըստ ՀԲ կանոնների՝ արտաքին պարտքն ընդգրկում է երկրի կառավարության և ԿԲ վարկային պարտավորությունները, ինչպես նաև կառավարության և ԿԲ երաշխիքներն ու ստանձնած երկարաժամկետ վարկերը: Միջազգային վարկերի ֆինանսական պայմանների որոշման ժամանակ վարկատուն հաշվի է առնում վարկառուի հնարավորությունը և վճարունակությունը: Քանի որ միջազգային վարկի պայմանները կախված են տնտեսության վիճակից, ուստի վարկի կարևոր պայմաններից է վարկային, արժույթային և այլ ռիսկերի ապահովագրումը: Օտարերկրյա վարկերը հնարավորություն են

տալիս ընդլայնելու սպառումը, խթանելու տնտեսության աշխուժացումը՝ հիմք ստեղծելով ներքին արտադրության և արտահանման աճի համար: Օտարերկրյա վարկի օգտագործման արդյունավետությունը *տնտեսական աճի ապահովումն* է, որը վարկառու երկրին հնարավորություն է տալիս ապահովելու վճարունակությունը և շահելու վարկատուի վստահությունը: Երկրորդը *ներդրումների արդյունավետության ապահովումն* է, երբ ներդրումներից ստացված շահույթն ավելի բարձր է, քան ներգրավված կապիտալի արժեքը: Պարտավորությունները չկատարող երկրների համար ստեղծվել են պարտքի ձևակերպման մեխանիզմներ՝ վերամշակված «Փարիզյան ակումբ» կազմակերպության կողմից: Այդ ակումբը վարկատու երկրների հատուկ կազմակերպություն է, որն զբաղվում է պետական երաշխիք ունեցող միջպետական փոխառությունների և արտահանման վարկերի վերաձևակերպման դիմումների վերանայման հարցերով: Քանի որ վարկառու երկրները տնտեսապես անկայուն են, Փարիզյան ակումբը և Բանկային կոմիտեները երկրների արտաքին պարտքի վերաձևակերպման համար պայման են դնում, որ Միջազգային արժույթային հիմնադրամի վարկային միջոցները պետք է օգտագործվեն վարկային հաշվեկշռի կայունացման նպատակով: Մեկ շնչի հաշվով ցածր եկամուտ ունեցող երկրներին կարող են տրամադրվել պարտքի վերաձևակերպման՝ «Տորոնտոյի պայմանները»: Այն կիրառվել է 1988 թ. և նպատակն է առավել մեծ պարտք ունեցող երկրներին վերաձևակերպման զանազան տարբերակներ առաջարկելը: Օրինակ, 25 տարվա պարտքից 14 տարին ձևակերպվում է արտոնյալ պայմաններով, սկզբնականից ցածր տոկոսադրույթով: 1988 թ. հետո մոտ 20 երկիր օգտվել է Տորոնտոյի պայմաններից:

ԳՆՈՒՆ XII
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Միջազգային ֆինանսավարկային կազմակերպություններ

Երկրների միջև ֆինանսավարկային հարաբերություններ կազմակերպելու համար անհրաժեշտություն է առաջանում ստեղծելու ֆինանսավարկային, արժույթային և տնտեսական տարբեր կազմակերպություններ: Դրանք ինստիտուտներ են, որոնք ստեղծվում են միջպետական համաձայնագրերի հիման վրա: Այժմ աշխարհում գոյություն ունեն տարբեր բնույթի շուրջ 2,5 հազար միջազգային կազմակերպություններ, որոնք լինում են *միջպետական*, երբ անդամ կարող են լինել միայն պետությունները, և՛ *ոչ կառավարական*, երբ անդամ կարող են լինել ընկերությունները, միությունները, միավորումները: Միջազգային կազմակերպությունները լինում են *ընդհանուր, տարածաշրջանային*: Այս գլխում ուսումնասիրվում է միայն միջազգային արժույթային, ֆինանսավարկային, տնտեսական հարաբերություններ իրականացնող կազմակերպությունների գործունեությունը:

Միջազգային արժույթային հիմնադրամը (ԱՄՀ) միջազգային արժույթավարկային կազմակերպություն է, ունի ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հաստատության կարգավիճակ: Ստեղծվել է 1944 թ. հունիսին Բրետտոն-Վուդսի (ԱՄՆ) միջազգային արժույթաֆինանսական կոնֆերանսում՝ 44 երկրների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ: Գործել սկսել է 1947 թ. մարտից: Հիմնադրամի բաժանմունքները գտնվում են Փարիզում և Ժնևում: Ունի 5 գլխավոր դեպարտամենտ Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում, Ամերիկայում և Միջին Արևելքում: ԱՄՀ-ի գործունեության նպատակն է.

- անդամ երկրների արժույթաֆինանսական գործունեության կոորդինացումը,
- արժույթների կուրսերի կարգավորումը և կայուն պարիտետի սահմանումը,
- վճարային համակարգի կատարելագործումը և արժույթների սահմանափակումների վերացումը,
- ժամանակավոր ֆինանսական վճարային հաշվեկշիռների կարգավորումը:

ԱՄՀ-ի կապիտալը գոյանում է անդամ երկրների մուտքի անդամավճարներից և յուրաքանչյուր երկրի հատուկ հաշվից՝ սահմանված

քվոտաներին համապատասխան գումարներից: Մուծումների քվոտան կախված է համաշխարհային տնտեսության մեջ այդ երկրների գրաված դիրքից և տնտեսական զարգացման մակարդակից:

ԱՄՀ-ի ղեկավար օրգաններում ընտրվում է 250 ներկայացուցչական ձայն, և՛ մեկ ձայն՝ յուրաքանչյուր 100 հազար դոլար միավոր քվոտայի համար: Բոլոր ձայների 20 տոկոսը պատկանում է ԱՄՆ-ին, 26-ը՝ ԵՄ-ը, 43-ը՝ զարգացող երկրներին: Ղեկավար օրգանը կառավարող խորհուրդն է, գործադիր օրգանը՝ դիրեկտորատը՝ կազմված առավել քվոտաներ ունեցող երկրների 6 և աշխարհագրական տեղաբաշխմամբ ընտրված 16 անդամներից:

ԱՄՀ-ի ծրագրերը նախատեսվում են երկրների վարկերի մարման, բյուջետային ծախսերի ծածկման համար: Հիմնադրամը մեծ դեր է խաղում միջպետական արժույթավարկային հարաբերությունների կարգավորման գործում: Առանց հիմնադրամի սանկցիայի երկրներն իրավունք չունեն փոխելու արժույթի պարիտետը ոչ ավել, քան 10 տոկոսով: Հիմնադրամի ղեկավարությանը պետք է տեղյակ պահել սեփական արժույթային պահուստներում ոսկու պաշարների, տնտեսության վիճակի, վճարային հաշվեկշռի, ինվեստիցիաների մասին:

ԱՄՀ-ի կանոնադրությունը փոփոխվել է երկու անգամ: 1968-1969 թթ. ուղղումներ են մտցվել ՇԱԲ կիրառելու և 1976-1978 թթ.՝ Բրետտոն-Վուդսի արժույթային համակարգը յամայկյան արժույթային համակարգով փոխելու համար: ԱՄՀ-ի վարկերը տրվում են երկրների պահուստների սահմաններում վճարային հաշվեկշռի դեֆիցիտը ծածկելու և այլ նպատակներով: Վարկեր տրվում են երկրի տնտեսությունն ուսումնասիրելուց հետո՝ 3-5, առանձին դեպքերում՝ 7-10 տարով՝ 6 տոկոս գանձումով: Գործարքներն իրականացվում են միայն անդամ երկրների կենտրոնական բանկերի, գանձատների արժույթի հիմնադրամի ղեկավարների հետ⁴⁰: Անդամ երկրներն իրավունք ունեն վարկ ստանալու առանց սահմանափակումների՝ սկսած հիմնադրամի շահույթից իրենց բաժնային մասնակցության 25 տոկոսից:

1947 թ. ԱՄՀ-ի անդամ էր 49 երկիր՝ 7,7 մլրդ դոլար հիմնական կապիտալով, 1980 թ.՝ 138, 1989 թ.՝ 152, 1997 թ.՝ ԱՄՀ-ի 50 ամյակին՝ 180, 2003 թ.՝ 187 երկիր՝ 120 մլրդ դոլար, 2006 թ.՝ 191 երկիր՝ 210 մլրդ ՇԱԲ հիմնական կապիտալով: Հիմնադրամում ամենաշատ քվոտա ունեն ԱՄՆ-ը՝ 17,9, Մեծ Բրիտանիան՝ 6,2, Գերմանիան՝ 5,4, Ֆրան-

ՄԱՀ-ի անդամ է դարձել 1992 թ.:

սիան՝ 4,9, Ճապոնիան՝ 4,2 մլրդ CAP միավոր: Ամենաշատ գումար ստացել են Արգենտինան՝ 1368, Մեքսիկան՝ 950, Ինդոնեզիան՝ 463, Չինաստանը՝ 213 մլն CAP միավոր: ՀԺԲ-ը (գործում է 1969 թ.) հաշվարկվում է միջազգային 4 առաջատար արժույթով՝ ԱՄՆ դոլար՝ 45,0, եվրո՝ 29,0, Ճապոնական իեն՝ 15,0, անգլիական ֆունտ ստեռլինգ՝ 11,0 տոկոս: Քանի որ արժույթների տեսակարար կշիռը հաշվարկվում է 5 տարին մեկ, չի բացառվում, որ հաջորդ հաշվարկի ժամանակ ավելանա եվրոյի տեսակարար կշիռը:

1996 թ. ԱՄՆ-ը և ՀԲ-ը հանդես եկան Աֆրիկայի աղքատ երկրներին օգնելու նախաձեռնությամբ: Վերջին տարիներին նրանք ավելացրին նաև քիչ զարգացած երկրների վարկավորումը:

Համաշխարհային բանկը (ՀԲ) միջազգային ֆինանսավարկային կազմակերպություն է: Նույնպես ստեղծվել է 1944 թ. Բրետտոն-Վուդսի միջազգային արժույթաֆինանսական կոնֆերանսում: Նրա նպատակը զարգացող երկրների տնտեսական հզորացմանը նպաստելն է: 'impr-կեր տրամադրելիս՝ բանկն ուսումնասիրում է երկրի տնտեսական @-ճակը, որոշում տնտեսության բարելավման ուղղությունները, մշակում օգնության հատուկ ծրագրեր՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, էներգետիկայի, ենթակառուցվածքների, սոցիալական ոլորտների համար: Համաշխարհային բանկն առևտրային բանկ է և իր գործունեությունն իրականացնում է պետությունների մակարդակով⁴¹:

Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը (ՎՋՄԲ) իր մասնաճյուղի՝ Զարգացման միջազգային ասոցիացիայի (ՋՄԱ), Միջազգային ֆինանսական կորպորացիայի (ՄՖԿ), Ինվեստիցիոն երաշխիքների գործակալության, Ինվեստիցիոն վեճերի կարգավորման միջազգային կենտրոնի հետ կազմում են Համաշխարհային բանկը:

Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը (ՎՋՄԲ) ՄԱԿ-ի միջպետական ֆինանսավարկային մասնագիտացված կազմակերպություն է: Հիմնադրվել է ԱՄՆ-ի հետ միաժամանակ՝ 1944 թ. Բրետտոն-Վուդսի (ԱՄՆ) միջազգային արժույթաֆինանսական կոնֆերանսի որոշմամբ: Գործունեության մասին համաձայնագիրը, որը

միաժամանակ բանկի կանոնադրությունն է, պաշտոնապես ուժի մեջ է մտել 1945 թ., իսկ բանկն սկսել է գործել 19% թ. Վաշինգտոնում: Բանկի անդամ կարող են դառնալ միայն ԱՄՆ-ի անդամ երկրները, որոնց թիվը 2005 թ. հոկտեմբերին 131 էր՝ 371 մլրդ դոլար կանոնադիր հիմնադրամով: Նախապես ՎՋՄԲ-ի նպատակն էր երկարաժամկետ վարկերով օգնել պատերազմից տուժած երկրներին՝ տնտեսությունը վերականգնելու համար: 60-ական թվականներից հետո բանկն աջակցում է անդամ երկրների էկոնոմիկայի զարգացմանը՝ երկարաժամկետ փոխառություններ հ վարկեր տրամադրելով: Բանկի միջոցները գոյանում են անդամ երկրների անդամավճարներից, բաժնետոմսերի վաճառքից և սեփական գործունեության եկամուտներից: Արտադրական կարողությունների ընդլայնման համար ՎՋՄԲ-ը երկրների կառավարությունների երաշխավորությամբ անդամ երկրների բանկերին, պետական և մասնավոր ձեռնարկություններին վարկեր է տրամադրում մինչև 20 տարի ժամկետով: Վարկերը տրամադրվում են նախագծային օբյեկտների արժեքի 30 տոկոսի չափով: Դրանց մի մասը տրվում է էներգետիկայի, տրանսպորտի, կապի ճյուղերի, տեղական բանկերի խոշորացման, տնտեսական զարգացման նախագծերի ֆինանսավորման, իսկ 15 տոկոսը՝ արդյունաբերության զարգացման համար: Բանկի բարձրագույն օրգանը **խորհուրդն** է, գործադիր օրգանը՝ **դիրեկտորատը**, իսկ բանկի ղեկավարը՝ **նախագահը**: Անդամ բանկերի կառավարիչներից կազմված խորհրդի նիստը գումարվում է ԱՄՆ-ի հետ միասին տարին մեկ անգամ: Չայների քանակը որոշվում է բանկի կապիտալում երկրների քվոտաներով: Երկրներն ունեն 250 ներկայացուցչական ձայն և մեկ ձայն յուրաքանչյուր 100 հազար դոլար քվոտայի համար: Բանկում ամենաշատ քվոտաներ ունեն ԱՄՆ-ը՝ 17939 (19 տոկոս և ձայների 16,41 տոկոսը), Ճապոնիան՝ 6349, Գերմանիան՝ 4902, Մեծ Բրիտանիան՝ 4698, Չինաստանը, Կանադան և Մաուրիցիան Արաբիան՝ 3033-ական, Իտալիան՝ 2875 մլն դոլար: 1946-2000 թթ. ընթացքում բանկը կնքել է ավելի քան 3000 վարկային համաձայնագիր՝ 15504,9 մլն դոլար գումարով: Եկամտի միջին տարեկան դրույքաչափը կազմում է 6,7 տոկոս, վարկի միջին ժամկետը՝ 8-10 տարի:

ՎՋՄԲ-ին զուգահեռ ստեղծվել են հետևյալ ֆինանսական ինստիտուտները՝ **Զարգացման միջազգային ասոցիացիան (ՋՄԱ), Միջազգային ֆինանսական ընկերությունը (ՄՖԸ), Բազմակողմ ինվեստիցիաների երաշխավորման գործակալությունը**: 1991 թ. այդ կազմակերպությունների անդամ էր 155 երկիր, որոնց տրամադրվել է ավելի

⁴¹ Հայաստանը Համաշխարհային բանկի անդամ է դարձել 1992 թ.: Բանկի ներկայացուցչությունը Հայաստանում իր գործունեությունն սկսել է 1993 թ. ապրիլի 2-ին: 1993 թ. մայիսի 25-ին Փարիզում կազմակերպված Համաշխարհային Բանկի համաժողովում քննարկվեց Հայաստանին տրվող տնտեսական օգնության հարցը: Բանկն առաջին միջազգային կազմակերպություններից է, որ Հայաստանին վարկեր տրամադրեց:

քան 245 մլրդ դոլարի փոխառություն:

ՉՄԱ-ն կազմավորվել է 1960 թ.՝ զարգացող երկրներին արտոնյալ վարկեր տրամադրելու նպատակով (մինչև 50 տարի ժամկետով, 0,75 տոկոս տարեկան վճարով): Տարեկան բաց թողնված վարկերի գումարը կազմում է մինչև 5 մլրդ դոլար: ՉՄԱ-ն ՄԱԿ-ի միջկառավարական մասնագիտացված հիմնարկություն է: Գրասենյակը գտնվում է Վաշինգտոնում: Ասոցիացիայի կապիտալը գոյանում է անդամ երկրների մուծումներից: Առաջին խմբի 20 երկրները (տնտեսապես զարգացած երկրներ հ Քուվեյթ) վճարում են հիմնադրամի 90 տոկոսը՝ կռնվերսիայի ենթարկված դոլարով, իսկ մնացած մասն իրենց ուղղալին արժույթով վճարում են անդամ մյուս երկրները: ՉՄԱ-ն օգնություն է ցույց տալիս այն երկրներին, որոնց տարեկան եկամուտը մեկ շնչի հաշվով 425 դոլարը չի գերազանցում, և 10 տարի դեբիտոր երկիրը ոչ մի վճարում չի կատարում:

Առավել fib քվոտաներ ունեն ԱՄՆ-ը՝ 14766, Գերմանիան՝ 6332, Մեծ Բրիտանիան՝ 4633, Կանադան 2555, Ճապոնիան՝ 1124, Նիդերլանդները՝ 1891, Իտալիան՝ 1257, Ֆրանսիան՝ 310 մլն դոլար: Քանի որ ձայների քանակը որոշվում է քվոտաներով, ԱՄՆ-ը տնօրինում է ձայների 18,11 տոկոսը: Իր գործունեության 30 տարում ՉՄԱ-ն աշխարհի 36 պետությունների տրամադրել է 47766 մլն դոլար վարկ, կատարել 1798 վարկային գործարք:

Միջազգային ֆինանսական ընկերությունը (ՄՖԸ) ստեղծվել է 1956 թ. ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ՝ զարգացող երկրների արդյունաբերություններում մասնավոր կապիտալ ներդրումները խրախուսելու համար: Ի տարբերություն ՎՉՄԲ-ի՝ ՄՖԸ-ը վարկեր տրամադրում է առանց կառավարությունների երաշխավորության՝ մինչև 15 տարի ժամկետով, մասնավոր ձեռնարկությունների նախագծային արժեքի մինչև 20 տոկոսի չափով:

Բազմակողմ ինվեստիցիաների երաշխիքների գործակալությունը, օտարերկրյա ինվեստորներին տրամադրելով կորուստների երաշխիք հ տեխնիկական օգնություն, իրականացնում է պատերազմների, քաղաքացիական հուզումների, պայմանագրերի խզման պատճառով սեփականագրվման կապիտալ ներդրումների ապահովագրում:

Ինվեստիցիոն վեճերի կարգավորման միջազգային կենտրոնն ստեղծվել է 1966 թ. և մինչև 2002 թ. վերջը լսել է 103 վեճ, որոնցից 16-ը՝ 2002 թ.: Նման վեճերը կարգավորվում են արբիտրաժային կարգով: Կենտրոնն զբաղվում է նաև հետազոտական աշխատանքներով: 1950-

ական թվականներին ստեղծվեցին զարգացման տարածաշրջանային բանկեր, որոնք գործում են որոշակի տարածքներում:

Աղյուսակ 12.1

Չարգացման տարածաշրջանային բանկեր

Բանկերի պաշտոնական անվանումը	Ստեղծման տարեթիվը	Գտնվելու վայրը
Չարգացման Միջամերիկյան բանկ	1959	Վաշինգտոն
Չարգացման Աֆրիկյան բանկ	1962	Աբիջան (Փղոսկրյա ափ)
Չարգացման Ասիական բանկ	1966	Մանիլա
Վերակառուցման և զարգացման Եվրոպական բանկ	1991	Փարիզ
Եվրոպական ինվեստիցիոն բանկ	1958	Լյուքսեմբուրգ
Չարգացման իսլամական բանկ	1975	Ֆիդդա (Մաուդյան Արաբիա)
Առևտրի և զարգացման Սևծովյան բանկ	1991	Բուխարեստ

Չարգացման Միջամերիկյան բանկը (ՉՄԲ) ստեղծվել է ամերիկյան աշխարհամասի երկրների նախաձեռնությամբ տնտեսական և քաղաքական միտումներով: Դա Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի ամենախոշոր բանկն է: 2003 թ. բանկի անդամ էր 46 երկիր, որոնցից 26-11 լատինաամերիկյան, 20-ը շուկայական էկոնոմիկայի զարգացման երկրներն են: Վերջիններիս թվում են 16 եվրոպական երկիր, որոնք բանկից վարկեր վերցնել չեն կարող: Բանկի կապիտալը կազմում է 101,0 մլրդ դոլար, որից 50,0 տոկոսը լատինաամերիկյան երկրների բաժինն է, 30,0-ը՝ ԱՄՆ-ինը, 5,0-ը՝ Ճապոնիայինը, 4-ը՝ Կանադայինը: Հետևաբար, երկրներն ունեն ոչ հավասար թվով ձայներ՝ ԱՄՆ-ը՝ 34,5, Կանադան՝ 4,56 և այլն: **Սովորական** պայմաններով բանկը վարկ է բաց թողնում 10-15 տարի ժամկետով, **հատուկ** պայմաններով՝ գործունեության Հատուկ ֆոնդից՝ 40 տարով: Ֆինանսավորվում են զարգացման խոշոր նախագծեր: Փոխառությունները կազմում են նախագծերի ընդհանուր արժեքի 50 տոկոսը:

Չարգացման Աֆրիկյան բանկը (ՉԱԲ) ստեղծվել է 1962 թ. փետրվարին ՄԱԿ-ի տնտեսական հանձնաժողովի 32 երկրների ներ-

կայացուցիչների որոշմամբ: Որոշումն ուժի մեջ է մտել 1964 թ. սեպտեմբերի 10-ին, իսկ բանկն սկսել է գործել 1965 թ. հուլիսի 1-ին: Այն աֆրիկյան պետությունների առաջին ֆինանսական կազմակերպությունն է: Բանկի գործունեությունը կոչված է նպաստելու աֆրիկյան երկրների, որպես հանքային և գյուղատնտեսական հումքի մատակարարների, ինդրուստրացմանը, ինչպես նաև համաշխարհային շուկայից կախվածության թուլացմանը: 2001 թ. բանկի անդամ էին աֆրիկյան 53 և ոչ աֆրիկյան 22 երկիր 4 մայրցամաքներից (բացի Ավստրալիայից): Մկսած 1977 թ.՝ բանկի հաշվարկային միավորը ՀԱՄ-ն է: Աֆրիկյան երկրների բաժնեմասը կազմում է 60,0, մնացած երկրներինը՝ 40,0 տոկոս: Բանկը վարկ է տրամադրում գյուղատնտեսությանը, սոցիալական ենթակառուցվածքներին: Այն ղեկավարվում է կառավարող խորհրդի կողմից, որն ընտրում է նախագահ և բանկի վարչություն: Լրացուցիչ միջոցներ ձեռք բերելու համար ստեղծվել է *Չարգացման աֆրիկյան հիմնադրամ*, որի անդամներն են Արգենտինան, Բելգիան, Բրազիլիան, Դանիան, Իսպանիան, Իտալիան, ԱՄՆ-ը, Կանադան, Հոլանդիան, Մեծ Բրիտանիան, Նորվեգիան, Շվեդիան, Շվեյցարիան, Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը, Ճապոնիան, Ֆինլանդիան և ՉԱՖ-ը:

Չարգացման Ասիական բանկը (ԱՅԲ-ՉԱՄԲ) 2002 թ. վերջին ուներ 61 անդամ երկիր, որոնց կազմում էին ԱՄՆ-ը, Կանադան, 44 տարածաշրջանի, 15 եվրոպական պետություն: Բանկն իր գործունեությունն իրականացնում է ՎՉԱԲ-ի սկզբունքներով: Նրա կապիտալը կազմում է 47,2 մլրդ դոլար, որից տարածաշրջանի բաժինը 30,0 մլրդ դոլար է (63,5 տոկոս), ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի բաժինը՝ 15,8 տոկոս: Վարկավորումը ծառայում է ավտոմայրուղիների, նավամատույցների, օդանավակայանների կառուցմանը կամ վերակառուցմանը:

Չարգացման միջազգային բանկը (ՉԱԲ) կազմավորվել է 1959 թ. և գործել սկսել է 1960 թ. Վաշինգտոնում: Անդամներն են ԱՄՆ-ը, Կանադան, լատինաամերիկյան 25 և «ոչ ամերիկյան» 16 երկիր, այդ թվում՝ Ավստրալիան, Մեծ Բրիտանիան, Ճապոնիան: Բանկի նպատակն անդամ երկրների տնտեսական համագործակցությանը նպաստելն է, պետություններին և մասնավոր արտադրողներին երաշխավորված վարկեր տրամադրելը: Ֆինանսական միջոցները գոյանում են հիմնադիր ֆոնդից և մասնավոր մուծումներից: Վարկեր տրամադրվում են 15-25 տարի ժամկետով: Ղեկավար օրգանը խորհուրդն է՝ 12 անդամով՝ նախագահի և դիրեկտորի գլխավորությամբ: Ըստ կանո-

նադրության՝ որոշումներ ընդունելու համար անհրաժեշտ է ձայների 2/3-ը: Քանի որ ձայների 35 տոկոսը ԱՄՆ-ինն է, հետևաբար դիրեկտորատում ունի վետոյի իրավունք:

Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկը (ՎՉԵԲ) կազմավորվել է 1990 թ. մայիսի 29-ին Փարիզում և գործել սկսել է 1991 թ. ապրիլից: Բանկի անդամներ են Եվրոպայի 27 երկրներ, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը, Ավստրալիան, Եգիպտոսը, Իսրայելը, Կանադան, Հարավային Կորեան, Ճապոնիան, Մարոկկոն, Նոր Զելանդիան, Մեքսիկան, Վենեսուելան և միջազգային երկու կազմակերպություն՝ Եվրոպական տնտեսական ընկերությունը և Եվրոպական ինվեստիցիոն բանկը: Հիմնադիր կապիտալը 70 մլրդ ֆրանկ է, որից Եվրոպական տնտեսական ընկերության բաժինը կազմում է 50, ԵՄ երկրներինը՝ 12, եվրոպական մյուս երկրներինը՝ 11,3, ոչ եվրոպական երկրներինը՝ 24 տոկոս և այլն: Ոչ մի երկիր չունի կապիտալի և ձայների 15 տոկոսից բարձր բաժնեմաս: Բանկի նպատակը Գենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի երկրների տնտեսական ճյուղերում ներդրումների խթանումն է:

Եվրոպական զարգացման հիմնադրամը (ԵՉՀ) Եվրոարժույթի համակարգում ֆիլանսական կազմակերպություն է: Հիմնադրվել է 1959 թ.: Հիմնադիր միջոցները գոյանում են անդամ երկրների անդամավճարներից, որոնք ֆինանսավորում են ոչ շահութաբեր և քիչ եկամտաբեր օբյեկտներին: Մուծումներ կատարում են Ֆրանսիան և Գերմանիան՝ 34-ական, Իտալիա՝ 12, Բելգիան և Նիդերլանդները՝ 9-ական, Լյուքսեմբուրգը՝ 2 տոկոս:

ԵՏՀ համակարգում 1960 թ. ստեղծվեց *Եվրոպական սոցիալական հիմնադրամը*, որը ֆինանսավորում է աշխատուժի զբաղվածության ապահովման ծախսերը:

Միջազգային հաշվարկների բանկը (ՄՀԲ) առաջին միջպետական բանկն է, որն ստեղծվել է 1930 թ. մայիսի 17-ին Բազելում (Շվեյցարիա), որպես երկրների կենտրոնական բանկերի միջազգային կենտրոն: Բանկի անդամներ են Անգլիայի, Բելգիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Ճապոնիայի Էմիսիոն բանկերը, Թուրքիայի, Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետության, Ավստրալիայի, Կանադայի և ամերիկյան (Նյու Յորքի, Չիկագոյի, Մորգանի) բանկային ընկերությունները, մի խումբ մասնավոր բանկեր: Միավորում է հիմնականում եվրոպական 30 երկրների կենտրոնական բանկերը: Պարտադիր չէ, որ ՄՀԲ-ի բաժնետերերն ունենան ձայների իրավունք: Գլխավոր խորհրդում հաշվի են առնվում միայն առանձին երկրների կենտրոնական

բանկերի ձայները, իսկ վետյի իրավունք ունեն բոլոր բանկերը: Բանկը միջազգային հաշվարկների ժամանակ ճանաչվում է որպես վստահելի գործակալ: Նրա կապիտալը կազմում է 3 մլրդ ՀԱԲ: ՄՀԲ-ը կոչված է նպաստելու կենտրոնական բանկերի համագործակցությանը և կատարում է հետևյալ գործարքները.

- իր կամ կենտրոնական բանկերի հաշվին գնում, վաճառում և պահում է ոսկի, արծույթ (բացի բաժնետոմսերից),

- փոխատվություն է տալիս կենտրոնական բանկերին և նրանցից ընդունում է ավանդներ,

- հանդես է գալիս որպես կենտրոնական բանկերի գործակալ,
- կարգավորում է միջպետական արևելյան հարաբերությունները:

ՄՀԲ-ի **ֆունկցիան** միջազգային, վճարումները, արժեթղթերով, օտարերկրյա արժույթով, ոսկով գործարքները հսկելն է: Հանդես է գալիս որպես ԱՄՆ-ի և Ջարգացման միջազգային բանկի եվրոպական օժանդակ օրգան: Բանկի **նպատակը** միջազգային ֆինանսական գործընթացների համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելն է: Ըստ կառուցողության՝ բանկն իրավունք չունի թողարկելու վճարման բանկնոտներ, բաց թողնելու փոխատվություն, սահմանելու հսկողություն ձեռնարկատիրական ընկերությունների վրա: Բանկը ղեկավարում է ընդհանուր ժողովը, որը հաստատում է ամենամյա հաշվետվությունը, ֆինանսական հաշվեկշիռը, հաշիվները, որոշում պահուստային և հատուկ հիմնադրամների մասհանումների չափերը:

Եվրոպական ինվեստիցիոն բանկը (ԵԻԲ), որպես վարկային ինստիտուտ, ստեղծվել է 1958 թ. Հոտմի՝ 1957 թ. մարտի 25-ի պայմանագրով ԵՏՀ-ի համաձայնագրի հիման վրա: Գործունեությունն սկսել է 1959 թ. հունվարից: Բանկի հիմնադիր անդամ եղել են Գերմանիան, Բելգիան, Իտալիան, Իռլանդիան, Լյուքսեմբուրգը և Ֆրանսիան: Ավելի ուշ կազմը համալրել են Դանիան, Հոլանդիան, Հունաստանը, Մեծ Բրիտանիան: Բանկի անդամ են ԵՄ բոլոր երկրները: ԵԻԲ-ի հիմնական խնդիրն է անդամ երկրների տնտեսության ետ մնացող ճյուղերի զարգացման, նոր աշխատատեղերի ստեղծման, արտադրական ձեռնարկությունների կառուցման, դրանց վերագինման և տնտեսապես թույլ զարգացած շրջանների յուրացման, համատեղ նախագծերի իրականացման համար երկարատև (20-25 տարով) վարկերի տրամադրումը: 2002 թ. բանկի կանոնադիր ֆունդը կազմել է 100 մլրդ եվրո, որից բաց է թողնվել 35 մլրդ եվրո վարկ: Բանկը ղեկավարում է կառա-

վարող և վարչական խորհուրդը: Գործունեությունը կապված է եվրոպական «ընդհանուր շուկայի» հետ: Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի բաժինը կազմում է 18,7 մլրդ եվրո:

ԵԻԲ-ի անդամ երկրների անդամավճարների հաշվին 2000 թ. ստեղծվեց Եվրոինվեստիցիոն ֆոնդ, որի նպատակը ղեֆիցիտ հաշվեկշիռ ունեցող երկրներին օգնելը և բիզնեսի զարգացմանը հովանավորելն է: Բանկը վարկավորում է նաև ոչ ԵՄ երկրներին:

Արժույթային համագործակցության եվրոպական հիմնադրամ ստեղծվել է 1973 թ. եվրոարժույթի համակարգի շրջանակներում: Այն համարվում էր ԵՏՀ անդամ երկրների վճարային հաշվեկշռի ղեֆիցիտը ծածկելու միջոց:

Միջազգային ֆինանսական կորպորացիան (ՄՖԿ) միջկառավարական մասնագիտացված հիմնարկություն է: Հիմնադրվել է 1956 թ., որպես ՎՋՄԲ-ի մասնաճյուղ Վաշինգտոնում: Կորպորացիայի անդամ են 133 երկիր 3427 մլն դոլար կապիտալով, ինչը գոյանում է անդամ երկրների վճարումներից, կորպորացիայի օգուտներից և ՎՋՄԲ-ի դոտացիայից: Առավել մեծ գումար մուծել են ԱՄՆ-ը՝ 201, Գերմանիան՝ 56,9, Մեծ Բրիտանիան՝ 56,2, Ֆրանսիան՝ 50,7, Ճապոնիան՝ 43,9, Կանադան՝ 36,1 մլն դոլար: Ձայների թիվը կախված է մուծումների գումարից: ԱՄՆ-ի բաժինը կազմում է 22,9 տոկոս: Կորպորացիայի ինվեստիցիաները նախատեսվում են 1120 նախագծերի ֆինանսավորման համար: Առավել խոշոր գումարներ տրամադրվել են Բրազիլիային՝ 284, Թուրքիային՝ 129 մլն դոլար: Կորպորացիան ֆինանսավորում է էկոնոմիկայի մասնավոր և խառը սեկտորներին: Փոխառություններ տրվում են 2-10 տարով, մարումը կատարվում է այն արժույթով, որով փոխառությունն ստացվել է:

Արաբական արժույթի հիմնադրամը (ԱԱՀ) ստեղծվել է 1976 թ.: Կենտրոնը գտնվում է Աբու-Դաբիում (Արաբական Միացյալ Էմիրություններ): Հիմնադրամն Արաբական լիգայի երկրների հարկային կազմակերպություն է: Գործում է 1977 թ.-ից: Հիմնադիր կապիտալը կազմում է 236 մլն արաբական դինար: Կապիտալում առավել բաժին ունեն Ալժիրը, Եգիպտոսը, Իրաքը, Սաուդյան Արաբիան, Զուվեյթը: Գնված բաժնետոմսերի 50 տոկոսը վճարվում է փոխարկելի արժույթով: Հիմնադրամի նպատակն է վարկեր տրամադրել մասնակից երկրներին՝ իրենց արժույթի կուրսի կայունացման և վճարային հաշվեկշիռների ղեֆիցիտը ծածկելու համար, վարել արժույթաֆինանսական քաղաքականություն: Փոխառություններ տրվում են արաբական դի-

նարով մինչև 7 տարի ժամկետով:

Չարգացման իսլամական բանկը (ՉԻԲ) ստեղծվել է 1975 թ. Մաուդյան Արաբիայում (Տիդրա): Կատարում է Իսլամական կազմակերպության կոնֆերանսի պահանջները: Մտեղծում է հատուկ ֆոնդեր, այդ թվում՝ նաև ոչ բանկի անդամ մուսուլմանական երկրների համար: Բանկի անդամ է 54 երկիր: Կապիտալը կազմում է 6 մլրդ իսլամական դինար (1 դինար=1 CAP): Տոնդի ամենամեծ բաժնետերը Մաուդյան Արաբիան է: Բանկը կատարում է ներդրումներ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության օբյեկտներում, ծավալում է լիզինգային գործունեություն:

Առևտրի հ զարգացման Սևծովյան բանկը (ԿԵՄԲ) տարածաշրջանային բանկ է որի անդամ են Սևծովյան տնտեսական համագործակցության 11 երկրներ: Բանկի կապիտալը կազմում է 1 մլրդ CAP: Ամենամեծ բաժինը՝ 16,5 տոկոս, ունի Ռուսաստանը:

Միջազգային արժույթաֆինանսական կազմակերպություններ t h **ոսկու շուկաները**: Դրանք տարբեր երկրներում ոսկու առևտրի կենտրոններ են, որտեղ ոսկու արդյունաբերության, սպառման, մասնավոր գանձագոյացման, սպեկուլյացիայի և դրամահատման նպատակով կատարվում է ոսկու կանոնավոր առուծախ: Շուկաներում ոսկի վաճառում են հիմնականում արդյունահանող երկրները և դրանց պաշարների մասնավոր տերերը, իսկ գնում են մասնավոր ֆիրմաներն ու առանձին անձինք, որոշ դեպքերում՝ նաև կենտրոնական բանկերը: Ոսկու շուկաներ (օրինական հ ոչ օրինական՝ «սև») գործում t h բոլոր երկրներում: Դրանց մեծ մասը բավարարում է տվյալ երկրի ներքին պահանջարկը:

Գոյություն ունեն **ոսկու միջազգային շուկաներ**: 19-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի 20-ական թվականները ոսկու համաշխարհային առևտրի միակ կենտրոնը Լոնդոնն էր: Հետագայում ավելացավ նաև Ցյուրիխը: Այս շուկաները ոսկու առևտրի միջազգային մյուս կենտրոնների (Ֆրանսիա, Ճապոնիա) ներքին շուկաների միջոցով ոսկին արտադրողներից ուղարկում t h սպառողներին: Միջազգային տարածաշրջանային գլխավոր շուկաներից t h Մերձավոր Արևելքում Դուբայը (Մաուդյան Արաբիան), Ջիդան, Բեյրութը, Բուվեյթը, Հեռավոր Արևելքում՝ Սինգապուրը, Սյանգանը (Հոնկոնգ), Արևմտյան կիսագնդում՝ Տորոնտոն (Կանադա), Նյու Յորքը և Չիկագոն: Ոսկու ներքին խոշոր շուկաներից են Եվրոպայում Փարիզի, Միլանի, Մայնի-Ֆրանկֆուրտի, Ասիայում՝ Տոկիոյի, Բոմբեյի («սև շուկա»), Դաքայի, Կարաչիի, Աֆրի-

կայում՝ Կասաբլանկայի, Ալեքսանդրիայի, Կահիրեի, Լատինական Ամերիկայում՝ Բուենոս Այրեսի, Ռիո դե Ժանեյրոյի և Մոնտեվիդեոյի շուկաները:

Միջազգային շուկաներում ոսկին վաճառվում է ստանդարտ՝ 12,5 կգ կշռով և 995 կամ 999 հարզ ձուլակտորներով: Ներքին շուկաներում ոսկին վաճառվում է 5-10 գրամից մինչև 1 կգ ձուլակտորների, թերթիկների, թիթեղների, սկավառակների, մեդալների, լարերի, ոսկու սերտիֆիկատների տեսքով:

1978 թ. ապրիլի 1-ից ՄԱՏ-ի կողմից ոսկու պաշտոնական գնի փոփոխումից և, որպես դրամամիջոց, արգելումից հետո մասնավոր անձանց և բանկերի հետ, որպես ոսկու գնորդներ և վաճառողներ, հանդես եկան նաև որոշ կենտրոնական բանկեր, որոնց իրավունք էր վերապահվում գործարքներ կատարել ոսկու մասնավոր շուկաներում:

Լոնդոնի ոսկու շուկան տնօրինում են անգլիական 5 ֆիրմաներ, Եվեյցարիայում ոսկու գործարք կատարում են 3 խոշոր բանկեր: Ոսկու գինը սահմանվում է ամեն օր՝ երկու կենտրոնների՝ Լոնդոնի հ Ցյուրիխի շուկաների փոխապայմանավորվածությամբ: Վերջիններս համարվում են ոսկու համաշխարհային շուկաներ: Հաշվարկները կատարվում t h ԱՄՆ դոլարով՝ 1 տրոյան ունցիա (31,1035գ) գուտ ոսկու համար: Միջազգային տարածքային շուկաներում ոսկու գինը հաշվարկվում է նույն ձևով, ներքին շուկաներում՝ տեղական արժույթի միավորի հաշվով: Բոլոր շուկաներում, կապված տեղափոխումների, ապահովագրական վճարումների հետ, գներն ավելի բարձր t h, քան Լոնդոնի հ Ցյուրիխի շուկաներում: Կախված պետությունների կողմից սահմանված ռեժիմից՝ ոսկու շուկաները լինում են.

- միջազգային ազատ շուկաներ (Լոնդոնի, Ցյուրիխի, Նյու Յորքի, Դուբայի, Բեյրութի, Բուվեյթի, Սինգապուրի, Հոնկոնգի (Սյանգան)),
- տեղական (ներքին) ազատ շուկաներ (Փարիզի, Միլանի, Ստամբուլի, Ռիո դե Ժանեյրոյի),
- վերահսկող տեղական շուկաներ (Աթենքի, Կահիրեի),
- «սև շուկաներ» (Բոմբեյի, Թայբեյի (Թայվան) և այլն):

2. Միջազգային տնտեսական կազմակերպություններ

ՄՏՀ-ի կառավարումը համաշխարհային տնտեսության զարգացման ներկա փուլում պահանջում է ոչ միայն պետական, այլև միջազգային մակարդակով կազմակերպում: Միջազգային տնտեսա-

կան կազմակերպությունները (ՄՏԿ) միջպետական և միջկառավարական տնտեսական միավորումներ են, որոնք ստեղծվում են պետությունների միջև պայմանագրերի և համաձայնագրերի հիման վրա: ՄՏԿ-ի հիմնական ֆունկցիան գործընկեր երկրների առևտրական, արտադրական, ֆինանսական, գիտական և այլ ոլորտների գործունեությունների կոորդինացումն է, որի անմիջական կազմակերպիչներն են Միավորված ազգերի կազմակերպությունը (ՄԱԿ), Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ), Եվրամիությունը (ԵՄ), միջազգային տարբեր տնտեսական կազմակերպություններ, միավորումներ, ընկերություններ: 21-րդ դարի սկզբին աշխարհում գործում էին տարբեր միջազգային, տարածաշրջանային տնտեսական կազմակերպություններ, միություններ, որոնք ինտեգրացիոն խմբավորումներ էին: Համաձայն ՄԱԿ-ի ԿՈՒԿՏԱԴ -ի տվյալների՝ 2003 թ. համաշխարհային տնտեսությունում գործում էր 64 հազար անդրազգային կազմակերպություն (ԱԱԿ)՝ 870 հազար մասնաձյուղերով: ՄՏՀ-ի զարգացումն անմիջապես կապված է ՄԱԿ-ի հետ: Այն համաշխարհային կազմակերպություն է, որն ունի նաև միջազգային տարբեր կազմակերպություններ, ինստիտուցիոնալ կառույցներ: ՄԱԿ-ն ստեղծվել է 1945 թ. հոկտեմբերի 25-ին: 2006 թ. այն միավորում է աշխարհի 191 անկախ պետությունների: Համաձայն ՄԱԿ-ի կանոնադրության՝ համաշխարհային մասշտաբի բազմաթիվ խնդիրների լուծման, միջազգային տնտեսական համագործակցության հետ միասին կազմակերպվում են նաև կոորդինացիոն բնույթի միջոցառումներ, որոնք աջակցում են ՄՏՀ-ի ընդլայնմանն ու զարգացմանը: Միջազգային առևտրի հիմնախնդիրները քննարկելիս՝ ՄԱԿ-ն ակտիվ մասնակցություն է ունենում պետությունների տնտեսական համագործակցության սկզբունքների մշակմանը և իրագործմանը:

1997 թ. հունիսին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 19-րդ հատուկ նստաշրջանում քննարկվեց երկրների կայուն տնտեսական, սոցիալական գործունեության ազգային և միջազգային զարգացման 21-րդ դարի ռազմավարության պլանը: Գլոբալ հարցերի, տնտեսական գործընթացների լուծմանն ու կարգավորմանն էին նվիրված 1999 թ. հոկտեմբերի 8-ի Գլխավոր ասամբլեայի 54-րդ, 2000 թ. սեպտեմբերի 6-ի 55-րդ, ինչպես նաև 2005 թ.՝ ՄԱԿ-ի 60 ամյակի «Հազարամյակի զագաթաժողով» նստաշրջանները, որոնց աշխատանքներին մասնակցում էին աշխարհի 160-ից ավել երկրների ղեկավարներ: ՄԱԿ-ը բաժանմունքներ ունի Ժնևում (Շվեյցարիա), Վիեննայում (Ավստրիա), Տնտե-

սական հանձնաժողով՝ Ադիս-Աբեբայում (Եթովպիա), Ամմանում (Հորդանան), Բանկոնգում (Թաիլանդ), Մանտյագոյում (Չիլի):

ՄՏՀ-ի գլոբալացման, միջազգային առևտրային գործունեության կառավարման, կարգավորման հարցերում մեծ դեր ունեն ՄԱԿ-ի համակարգի հիմնարկությունները:

ՄԱԿ-ի Առևտրի և զարգացման կոնֆերանսը (ԿՈՒԿՏԱԴ) միջկառավարական մշտական գործող օրգան է, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առևտրի, ֆինանսների, տեխնոլոգիաների, ինվեստիցիաների և զարգացման կոորդինացիոն կենտրոն: Կենտրոնը Ժնևում է: Ստեղծվել է ՄԱԿ-ի՝ Ժնևի կոնֆերանսում 1964 թ.: ԿՈՒԿՏԱԴ -ի հետագա նստաշրջաններն անցկացվել են 1968 թ. (Դելի), 1972 թ. (Մանտյագո), 1976 թ. (Նայրոբի), 1979 թ. (Մանիլա), 1983 թ. (Բեյլրադ), 1987 թ. (Ժնև), 1992 թ. (Կոլումբիա), 1996 թ. (Մադրիդ), 2000 թ. (Բանկոնգ), 2004 թ. (Ման-Պաուլո): Վերջինիս մասնակցում էին ՄԱԿ-ի բոլոր 191 երկրները: ԿՈՒԿՏԱԴ-ի գործունեության հիմնական ուղղությունը պետությունների միջև առևտրի և տնտեսական հարաբերությունների կարգավորումն է:

Կազմակերպության հիմնական խնդիրներն են.

- միջազգային առևտրի զարգացման և իրավահավասար փոխշահավետ համագործակցության ապահովումը,
- տնտեսական գործունեության մեխանիզմների մշակումը, կոորդինացումը և տնտեսական կապերի կարգավորումը:

ԿՈՒԿՏԱԴ-ի բարձրագույն ղեկավար օրգանը կոնֆերանսն է, որը հրավիրվում է 4 տարին մեկ անգամ՝ նախարարների մակարդակով: Կոնֆերանսը ղեկավարում է քարտուղարը, որն ունի ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի տեղակալի կարգավիճակ:

ԿՈՒԿՏԱԴ-ն իրականացնում է հետևյալ միջոցառումները.

- ապրանքների, ծառայությունների, հումքի միջազգային առևտրի կազմակերպում,
- ինվեստիցիաների, տեխնոլոգիաների գլոբալացում և ռազմավարություն,
- օգնություն թույլ զարգացած երկրներին:

ԿՈՒԿՏԱԴ-ն ունի հանձնաժողովներ, որոնք համագործակցում են այլ կազմակերպությունների հետ, իսկ ֆինանսավորումն իրականացվում է ՀԲ-ի, Եվրոպական հանձնաժողովների, Զարգացման միջազգային բանկի, ֆինանսավորման ֆոնդերի, առանձին երկիր-դոնորների և ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրի միջոցների հաշվին:

ՄԱԿ-ի Արդյունաբերության զարգացման կազմակերպությունը (ЮНИДО) հիմնվել է 1966 թ.: Ինքնուրույն օրգան է, որի նպատակը զարգացող երկրների արդյունաբերության աջակցելն է: 1979 թ. ՄԱԿ-ի կոնֆերանսում ընդունվեց ЮНИДО-ի կանոնադրությունը: Ղեկավար օրգաններն են ЮНИДО-ի կոնֆերանսը, Արդյունաբերության զարգացման խորհուրդը և Քարտուղարությունը: Ստեղծվել է նաև ծրագրային և բյուջետային հարցերի կոմիտե:

ՄԱԿ-ի առաջատար կազմակերպություն է **Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը (ՅՈՕՕՕՇ)**, որի ընտրվում է 3 տարով: Այն կազմված է 54 անդամից, տնտեսական, սոցիալական և ծրագրերի համագործակցության կոմիտեներից: Յուրաքանչյուր երկիր ունի 1 ձայն: ՅՈՕՕՕՇ-ին ենթարկվում են ՄԱԿ-ի տարածաշրջանային 5 հանձնաժողովներ.

- Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովը (Ժնև, Շվեյցարիա),
 - Ասիայի և խաղաղօվկիանոսյան տնտեսական-սոցիալական հանձնաժողովը (Բանկոնգ, Թաիլանդ),
 - Աֆրիկայի տնտեսական հանձնաժողովը (Ադիս-Աբեբա, Եթովպիա),
 - Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի տնտեսական հանձնաժողովը (Մանտյագո, Չիլի),
 - Արևմտյան Ասիայի տնտեսական-սոցիալական հանձնաժողովը (Լիբիա, Բեյրութ):
- ՅՈՕՕՕՇ-ի գործունեությունն ընդգրկում է նաև.
- միջազգային առևտրի կազմակերպումը և զարգացումը,
 - շրջակա միջավայրի պահպանման խնդիրները,
 - զարգացող երկրների տնտեսությունների զարգացման ծրագրերի մշակումը,

ժողովրդավարության հիմնախնդիրները:

Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդն իրականացնում է ՄԱԿ-ի մասնագիտացված 18 հիմնարկների համաձայնեցված գործունեություն:

ՄԱԿ-ի Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովը (ԵՏՀ) կազմակերպվել է 1947 թ. Ժնևում (Շվեյցարիա): Համախմբում է Հյուսիսային Ամերիկայի, Եվրոպայի և Ասիայի 55 երկրների: Հանձնաժողովի հիմնական **նպատակն** է անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել երկրների տնտեսական քաղաքականության և կոլեկտիվ գործունեության փոխհամագործակցություն ապահովելու համար: ԵՏՀ-ի բոլոր ենթակա-

ռուցվածքները մշտապես կազմակերպում են աշխատանքային խորհրդակցություններ, կոնֆերանսներ, սեմինարներ, ՄԱԿ-ի և տարածաշրջանային կազմակերպությունների, միավորումների միջև ստեղծում են փոխադարձ կապ, ապահովում նրանց աշխատանքների կայունությունը: ԵՏՀ հիմնական օրգանը Եվրոպական վիճակագրական կոնֆերանսն է, որը միավորում է.

Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ),

- Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ),
- Եվրոպական խմբակցական հանձնաժողովի (ԵՀԺ),
- Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ),
- Վերակառուցման և զարգացման Եվրոբանկի (ՎԶԵԲ) և մյուսների գործունեությունը:

Ներկայումս ԵՏՀ-ը հովանավորում և գործընկերային հարաբերություններ է զարգացնում ԵՄ, Եվրոպայի անվտանգության օրգանների, ԱՊՀ երկրների, Մեծովյան տնտեսական համագործակցության և այլ տնտեսական կազմակերպությունների հետ (տե՛ս մզ. 12.2) :

ՄԱԿ-ի մասնագիտացված կազմակերպություններ են նաև.

- Գիտության և տեխնիկայի զարգացման հանձնաժողովը,
- ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիրը (IIPOOH) և այլն:

Միջազգային տնտեսական կազմակերպությունների մի մասը ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հիմնարկությունն է:

Աղյուսակ 12.2

ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հիմնարկություններ⁴²

Անվանումներ	Ստեղծման տարեթվերը	Կենտրոն
Աշխատանքի միջազգային կազմակերպություն, MOT	1919	Ժնև
Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպություն, IICO	1945	Հռոմ

⁴² *Международные экономические отношения, уч., под ред. Смитиенко Б. М., М., ИИФРА, 2005. стр. 445.*

Աղյուսակից երևում է, որ մի քանի միջազգային կազմակերպություններ ավելի վաղ են կազմավորվել, քան ՄԱԿ-ը: Դրանք հետագայում ստացել են ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հիմնարկության կարգավիճակ (MOT, ВПС, МСЭ):

Կրթության, գիտության, մշակույթի գծով կազմակերպություն, ЮНЕСКО	1945	Փարիզ
Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն, ВОЗ	1948	Ժնև
Համաշխարհային բանկի խումբ Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկ, МБPP	1946	Վաշինգտոն
Զարգացման միջազգային ասոցիացիա, МАР	1960	Վաշինգտոն
Միջազգային ֆինանսական կորպորացիա, МՓԿ	1956	Վաշինգտոն
Ինվեստիցիաների երաշխավորման բազմակողմ գործակալություն, МИГА	1988	Վաշինգտոն
Ինվեստիցիոն վեճերի կարգավորման միջազգային կենտրոն, МЦУИС	1966	Վաշինգտոն
Միջազգային արժույթային ֆոնդ, МВФ	1945	Վաշինգտոն
Քաղաքացիական ավիացիայի միջազգային կազմակերպություն, ИКАО	1944	Մոնրեալ
Համաշխարհային փոստային միություն, ВПС	1874	Բեռն
Էլեկտրակապի միջազգային միություն, МСЭ	1865	Ժնև
Համաշխարհային չափագիտական կազմակերպություն, ВМО	1951	Ժնև
Միջազգային ծովային կազմակերպություն, ИМО	1959	Լոնդոն
Ինտելեկտուալ սեփականության երկրամասնաշխարհային կազմակերպություն, ВОИС	1970	Ժնև
Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային ֆոնդ, МՓՇԲ	1977	Հոնոլուլու
Արդյունաբերության զարգացման կազմակերպություն, ЮНИДО	1966	Վիեննա

Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ) ստեղծվել է 1949 թ. Ուրուգվայի ռաունդի առևտրի խորհրդակցությունում 1947 թ. ստեղծված ԳԱԿԿ-ի (Առևտրի և սակագների գլխավոր համա-

ձայնագիր) բազայի վրա և փոխարինել է վերջինիս: Կենտրոնը ժնևում է: 19Մ թ. ԳԱԿԿ-ի անդամ էր 22, 1994թ.՝ 123, իսկ 2004 թ. ԱՀԿ-ի անդամ էր 147 երկիր: ԳԱԿԿ-ի ժամանակաշրջանում անցկացվել է 8 ռաունդ.

1. 1947 թ. Ժնև (Շվեյցարիա),
2. 1949 թ. Աննետ (Ֆրանսիա),
3. 1950 թ. Տորկ (Մեծ Բրիտանիա),
4. 1956 թ. Ժնև (Շվեյցարիա),
5. 1960-61 թթ. Ժնև (Շվեյցարիա),
6. 1964-67 թթ. Ժնև (Շվեյցարիա),
7. 1973-79 թթ. Տոկիո (Ճապոնիա),
8. 1986-9ձ թթ. Սոնտեվիդեո (Ուրուգվայ):

1947-1961 թթ.-ի ռաունդները քննարկում էին մաքսատուրքերին վերաբերող, իսկ մյուսները՝ այլ հարցեր: ԱՀԿ-ն իրականացնում է.

- առևտրական համաձայնագրերի կատարման վարչական և կազմակերպչական գործունեություն,
- առևտրական կառուցվածքների անվտանգություններ,
- անդամ երկրների միջև ծագած վեճերի պարզաբանում,
- առևտրի զարգացման աջակցում:

ԱՀԿ-ի բարձրագույն օրգանն առկա էր երկրների ներկայացուցիչներից կազմված Նախարարների կոնֆերանսն է: Կազմակերպության կազմում են նաև *ԳԱԿԿ-ը* (Օտոայությունների առևտրի գլխավոր երկրամասնություն), *Օտոայությունների առևտրի խորհուրդը*, *Ինտելեկտուալ սեփականության իրավունքի խորհուրդը*:

ԱՀԿ-ի գործունեության հիմնական սկզբունքներն են.

- արտահանման, ներմուծման, տրանզիտ գործարքների բարենպաստ ռեժիմի ստեղծումը,
- համաձայնագրերի միջոցով մաքսային սակագների իջեցումը: Յուրաքանչյուր առևտրի գլխավորում է կրճատել ներմուծումը, օգտվել արտահանման իրավունքից:

Ինտելեկտուալ (մտավոր) սեփականության համաշխարհային կազմակերպությունը (ՅՕԻՍ) հիմնադրվել է 1967 թ. հուլիսի 14-ին Մոնթեվիդեոյի միջազգային կոնֆերանսում: Միաժամանակ ստորագրվել է նաև ինտելեկտուալ սեփականության համաձայնագիրը: Հայաստանը, ԱՀԿ-ի առկա ղառնալով, ստանձնել է մտավոր սեփականության իրավունքների խախտման դեմ պայքարի ծավալման պարտավորություն: ՀՀ քրեական օրենսգրքը պատասխանատվություն է նախատեսել հեղինակային իրավունքի խախտման համար:

Միջազգային առևտրի պալատը (ՄԱՊ) գործարար մարդկանց, միավորումների միություն է, միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություն: Հիմնադրվել է 1919 թ. Միջազգային առևտրական կոնֆեդերացիայում՝ Ատլանտիկ-Միթիում (ԱՄՆ): Պաշտոնական նպատակն է կարգավորել ՄՏՀ-ը, նպաստել միջազգային տնտեսական հիմնախնդիրների լուծմանը, բարելավել առևտրի պայմանները, ապահովել տարբեր երկրների գործարարների փոխշահավետ համագործակցությունը, գտնել վաճառահանման շուկաներ: 1990 թ. ՄԱՊ-ի անդամ էր 90 երկիր: ՄԱՊ-ն ընդգրկում է նաև խառը կազմակերպություններ: Տարբեր երկրներում պալատը միավորում է առևտրա-արդյունաբերական շրջանները: ՄԱՊ-ի անդամ կարող է լինել կամ կամավոր կազմակերպվող ասոցիացիաները (մասնավոր), կամ պետական կազմակերպությունները (հանրային-իրավական): ՄԱՊ-ն աջակցում է արտադրական ձեռնարկություններին: Նրա ղեկավար օրգաններն են *Կոնգրեսը*, որը գումարվում է երկու տարին մեկ անգամ, *Խորհուրդը*, որը գլխավորում է ՄԱՊ-ի նախագահությունը, *Գործադիր կոմիտեն*, որն ընտրվում է Կոնգրեսում և որի կազմում ընդգրկվում են նախագահը, փոխնախագահը, բյուջետային հանձնաժողովի նախագահը, գանձապահը և 6 ներկայացուցիչ այն երկրներից, որոնք ՄԱՊ-ին ավելի մեծ անդամավճար են մուծում: *Գլխավոր քարտուղարությունը* համագործակցում է ՄԱԿ-ի տարածքային հանձնաժողովների և մասնագիտացված հիմնարկների հետ: Այն գործում է Փարիզում: ՄԱՊ-ն ունի 46 ազգային կոմիտե, 1500 կոլեկտիվ և մոտ 6000 անհատ անդամ:

Տնտեսության համագործակցության և զարգացման կազմակերպությունը (ՏՀԶԿ-ՕԶՇԲ) միջազգային միջկառավարական bus-մակերպություն է, որն ստեղծվել է 1960 թ. դեկտեմբերի 14-ին ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ: Այժմ ՏՀԶԿ անդամ են 30 երկիր՝ զարգացած երկրներից ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ճապոնիան, Տրանսիան, Կանադան, Իտալիան, Մեծ Բրիտանիան, Բելգիան, Ավստրիան, Նիդերլանդները, ինչպես նաև զարգացող և անցումային երկրներ Դանիան, Թուրքիան, Իսպանիան, Լյուքսեմբուրգը, Հունգարիան, Իռլանդիան, Հունաստանը, Նոր Զելանդիան, Շվեդիան, Պորտուգալիան, Հարավսլավիան և այլն: Կազմակերպության *նպատակն* է աջակցել անդամ երկրների տնտեսական և սոցիալական զարգացմանը, օգնություն տրամադրել զարգացող երկրներին, հասնել տնտեսությունների բարձր և կայուն աճի, զբաղվածության ավելացման, բնակչության կենսամակարդակի բարձ-

րացման, միջազգային առևտրի ընդլայնման: Կազմակերպության տարեկան բյուջեն 200 մլն դոլար է, որը ձևավորվում է անդամավճարներից՝ հաշվի առնելով անդամ երկրների շՆԱ-ի չափերը: Ամենաշատ մուծումներ կատարում են ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան, Գերմանիան: ՏՀԶԿ բարձրագույն օրգանը *Խորհուրդն* էր, որին առընթեր գործում են տնտեսական, քաղաքական ծրագրերի ուսումնասիրման կոմիտեներ:

Բալթիկ ծովի պետությունների խորհուրդն ստեղծվել է 1992 թ. մարտի 5-ին Դանիայի արտաքին գործերի նախարար Էյլեման Ենսենի նախաձեռնությամբ Հյուսիսային 10 երկրների՝ Գերմանիայի, Լեհաստանի, Ռուսաստանի, Բալթյան 3 հ մյուս պետությունների (բացի Իսլանդիայից) արտաքին գործերի նախարարների՝ Կոպենհագենում կայացած հանդիպման ժամանակ: Ընտրվել է քարտուղարություն, որպես մշտական գործող օրգան, հրավիրվել մասնակից երկրների պառլամենտների կոնֆերանս, որը Բալթիկայի տարածքային համագործակցության ինստիտուցիոն օրգան է:

1993 թ. հունվարին ստեղծվեց *Բարենցի ծովի խորհուրդը*՝ Ֆինլանդիայի, Շվեդիայի, Դանիայի, Ռուսաստանի, Իսլանդիայի և Էվրոպական մյուս երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Նպատակն է աջակցել երկրների տնտեսությունների, շրջակա միջավայրի պահպանության և անվտանգության հարցերի կարգավորմանը:

Ստանդարտների միջազգային կազմակերպությունը (ՄՇՕ) ստեղծվել է 1946 թ. Լոնդոնում: Այն մշակում է միջազգային ստանդարտները, բարելավում տնտեսական, ԳՏ և ինտելեկտուալ գործընթացները:

Համաշխարհային էներգետիկ խորհուրդը (ՅԵՇ) ստեղծվել է 1923 թ, Լոնդոնում: Ընդգրկում է 90 ազգային կոմիտեների: Նպատակն էներգիայի կայուն մատակարարում և սպառում ապահովելն է: Բյուջեն գոյանում է ազգային էներգետիկ կոմիտեների անդամավճարներից: Խորհուրդը հրավիրում է էներգետիկների համաշխարհային կոնգրես:

Միջազգային էներգետիկ գործակալությունը (ՄՅՁԱ) ստեղծվել է 1974 թ. էներգետիկ ճգնաժամը կարգավորելու համար: Անդամ 26 երկրների հետ այն իրականացնում է համատեղ միջոցառումներ:

Ատոմային էներգիայի միջազգային գործակալությունը (ՄԱԳԱԹ) հիմնվել է 1957 թ. Վիեննայում: Այն գիտատեխնիկական համագործակցության օրգան է միջուկային էներգիայի օգտագործման և անվտանգության ոլորտում:

Չարգացող երկրների տարածաշրջաններում ստեղծվել են մի շարք տնտեսական կազմակերպություններ, ՄՏՀ իրականացնող դաշինքներ, ազատ տնտեսական գոտիներ: Այժմ տարածաշրջանային հայտնի կազմակերպություններ են ԵՄ-ը (25 պետություն), ՀԱՓՏԱ-ն (ԱՄՆ, Կանադա, Մեքսիկա), Կենտրոնական ասիական պետությունների (Իրան, Պակիստան, Թուրքիա) տնտեսական համագործակցությունը (1992 թ.), Տարածաշրջանային համազգայնության հարավասիական ասոցիացիան (CAAPK, Հնդկաստան, Պակիստան, Շրի-Լանկա, Բանգլադեշ, Նեպալ), Ասիական և Խաղաղօվկիանոսի տնտեսական հանձնաժողովը (ՅՇԿԱՏՕ, 51 երկիր 19 47թ.), Աֆրիկայի տնտեսական հանձնաժողովը (ՅԿԱ, 53 երկիր 1958 թ.), Հարավ-Աֆրիկյան զարգացման կոմիտեն (ՇԱԿ-Անգոլա, Բոտսվանա, Լեսոտո, Մալավի, Մոզամբիկ, Մավրիկիոս, Նամիբիա, ՀԱՀ, Տանզանիա, Զիմբաբվե), Նավթ արտահանող երկրների միջազգային կազմակերպությունը (ՕՊԵԿ, 1960 թ. 3 աշխարհամասի 16 երկիր, Ալժիր, ԱՄԷ, Գաբոն, Էկվադոր, Ինդոնեզիա, Լիբանան, Իրաք, Իրան, Նիգերիա, Սաուդյան Արաբիա, Քուվեյթ, Կատար, Օման, Բրունեյ (գրասենյակը գտնվում է Վիեննայում)), Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի տնտեսական հանձնաժողովը (ՅԿԼԱԼԻ, 55 երկիր, 1948 թ.), ինչպես նաև ՄԵՔԿՕՇՄ -ը, ԱՇԵԱՆ-ը, ԱՏՅՑ-ը, ՇԻԳ-ը և այլն:

3. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների կառավարման կազմակերպումը

ՄՏՀ-ը, որպես տնտեսական գործունեության համակարգ, ընդգրկում է երկրների միջև կազմակերպվող բազմաթիվ գործարքներ և ունի կառավարման բարդ մեխանիզմ: Ելնելով երկրների պետական կառույցներից, հասարակության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակից, քաղաքական իշխանությունների դերից, այլ երկրների հետ տնտեսական հարաբերությունների կազմակերպման մակարդակից՝ տարբեր երկրներում տնտեսական հարաբերությունները կառավարվում են տարբեր օրգանների կողմից տարբեր ձևերով:

Երկրների միջև տնտեսական կապերում գերակշռում է արտաքին առևտուրը, որը շատ երկրներում համարվում է սվյալ երկրի պետական մենաշնորհը: Պետական մենաշնորհներ են նաև արժույթը, թանկարժեք մետաղները: Վերջինիս մենաշնորհը պատկանում է Կենտրոնական բանկին, որին և իրավունք է տրվում այլ երկրների հետ իրականացնելու գործարքներ:

ՄՏՀ-ի կառավարմանը մասնակցում են նաև միջազգային մյուս կազմակերպությունները՝ Առևտրաարդյունաբերական պալատը, Արտաքին առևտրի բանկը, Մտանդարտների և սակագների գլխավոր համաձայնությունը, իրավական-դատական արբիտրաժային կազմակերպությունները: ՄՏՀ-ի գործընթացը պահանջում է ունենալ կառավարման հատուկ մեխանիզմ, որը կկարողանա բարձրացնել ՄՏՀ-ի արդյունավետությունը, կատարելագործել արտահանման ներուժի կառավարումը հետևյալ կերպ.

- կառավարման ռազմավարական հարցերի լուծման ճիշտ կողմնորոշման,
- կառավարման օրգանների իրավունքների ընդլայնման և նրանց պատասխանատվության բարձրացման,
- կառավարման կազմակերպությունների գործունեության վրա տնտեսական մեթոդների ազդեցության ուժեղացման միջոցով:
- Տնտեսապես զարգացած երկրներում արտաքին հարաբերությունների պետական կառավարումն իրականացնում է.
- արտաքին տնտեսական քաղաքականության և արտաքին առևտրական գործարքների վերահսկում,
- արտահանող մասնավոր ձեռնարկություններին անհրաժեշտ աջակցություն:

Չարգացած երկրներում արտաքին առևտրի պետական կառավարումն իրականացնում են բարձրագույն օրենսդիր օրգանները՝ ԱՄՆ-ում՝ Կոնգրեսը, Անգլիայում՝ Պառլամենտը, Գերմանիայում՝ Բունդեստագը, Ֆրանսիայում՝ Ազգային Ժողովը, ինչպես նաև պետական մասնագիտացված կազմակերպությունները: Օրենսդիր օրգանները մշակում և ընդունում են երկրի տնտեսական քաղաքականության մասին օրենքներ, որոնցով կառավարվում են պետական ֆինանսները, մաքսատուրքերը: Արտասահմանյան երկրների հետ կնքվում, վավերացվում են պայմանագրեր:

Միջազգային առևտրի կառավարման ֆունկցիաներից է ապրանքների արտահանումից և ներմուծումից պետական բյուջե մուտք գործող վճարումների, մաքսատուրքերի, հարկերի գանձումների վերահսկումը: Որոշ երկրներում (Իտալիա) վերահսկող-կառավարող ֆունկցիա կատարում են Արտաքին առևտրի նախարարությունը, ԱՄՆ-ում, Շվեդիայում՝ Առևտրի նախարարությունների համապատասխան բաժինները, Գերմանիայում Արտաքին առևտրի կառավարչությունը, Ֆրանսիայում՝ Էկոնոմիկայի և ֆինանսների, Հոլանդիայում

և Շվեյցարիայում՝ Էկոնոմիկայի, Ճապոնիայում, Անգլիայում՝ Արտաքին առևտրի և արդյունաբերության, Բելգիայում՝ Արտաքին գործերի նախարարությունները:

Հայաստանում արտաքին տնտեսական հարաբերությունների համակարգը հետևյալն է.

- ՀՀ կառավարություն,
- Ինվեստիցիաների խթանման պետական խորհուրդ,
- Նախարարների և գերատեսչությունների արտաքին տնտեսական կապերի բաժին,
- Սփյուռքի հետ կապերի միություն,
- ՀՀ Ազգային Ժողովի արտաքին հարաբերությունների խմբակցություն,
- ՀՀ-ում օտարերկրյա ընկերություններ, կազմակերպություններ,
- ՀՀ Առևտրա-արդյունաբերական պալատ,
- Հայաստանի արդյունաբերողների, կոոպերատիվների միություն:

Արտահանող մասնավոր ձեռնարկություններին աջակցում են տեղերի տնտեսական, առևտրական, հյուպատոսական, դիվանագիտական օրգանները, արտասահմանյան պետական ներկայացուցիչները՝ ցույց տալով տնտեսական, առևտրական, քաղաքական, վարչական օգնություն, արտադրանքի իրացմանը վերաբերող տեղեկատվություն:

ՄՏՀ-ի կառավարման հիմնական նորմերը նշվում է հ քաղաքացիական օրենսդրության հիմունքներում: Օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության «Ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին», «Հայաստանի Հանրապետության ինվեստիցիոն գործունեության մասին» օրենքներում սահմանվում են արտաքին տնտեսական գործունեություն իրականացնողների իրավունքներն ու պարտականությունները, գործունեության տեսակները և պայմանները: ՄՏՀ-ի պետական կարգավորման օպերատիվ միջոցներից են մաքսային ռեժիմի պահպանումը, որն ընդգրկում է մաքսային սակագները, ապրանքները պետական սահմանով անցկացնելու կարգը, մաքսանենգության դեմ պայքարի միջոցառումները:

4. ՄՏՀ-ի կառավարման մեխանիզմի կատարելագործումը

ՄՏՀ-ն անընդհատ փոփոխվում, կատարելագործվում է: Երկրի մասշտաբով կատարվող ցանկացած տնտեսական վերափոխում պահանջում է նոր մոտեցում: Վերջին երկու տասնամյակում ՄՏՀ-ի զարգացման վրա էական ազդեցություն է գործել ՊՏՀ-ը: Ամերիկայի ընկերությունների կողմից մատակարարված բարդ տեխնոլոգիաներն Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին, և վերջիններին կողմից դրանց լրիվ լիցենզավորումը, ինչպես նաև ամերիկյան ուղղակի ինվեստիցիաները հնարավորություն տվեցին Եվրոպական երկրների մի շարք արդյունաբերական ճյուղերում (էլեկտրոնային, մեքենաշինական, ատոմակայանների կառուցում և այլն) ստեղծել խոշոր տեխնոլոգիաների բազա:

ՄՏՀ-ը հիմնականում կապված է էլեկտրահաշվիչ մեքենաների, ապրանքագովազդային կատալոգների, տեսահոլովակների, ցուցանըմուշների, համակարգիչների, այլ սարքավորումների տեղեկատվության ստացման հ հաղորդման կառավարման մեխանիզմի կատարելագործման htm: ՄՏՀ-ի կառավարման մեխանիզմում անհրաժեշտ են ՄՏՀ-ի տեղեկատվական նոր տեխնոլոգիաների ներդրում, տվյալների հաղորդման էլեկտրոնային սարքերի, տեղեկատվության մշակման ավտոմատացում, էլեկտրոնային-մաթեմատիկական մոդելների կիրառում:

Տնտեսական հարաբերությունների մեխանիզմի կատարելագործումը կապված է նաև համակարգչային միջոցների կտրուկ աճի և ներդրման htui: Նման բնույթի աշխատանքներ կատարում է «Глобал электроник маркетс» համակարգը, որի ստեղծել են ամերիկյան «Ситибэнк» բանկը և «Макброу-Хилл» հրատարակչական կոնցեռնը: «Ситибэнк» բանկն ստեղծվել է սեփական մասնագիտացված ցանց տեղեկատվության էլեկտրոնային փոխանակման համար, որը միմյանց htm կապում է ծառայողական բոլոր բանկերը:

Ամերիկյան «Дженерал моторс» ընկերությունը մշակել է էլեկտրոնային համակարգ, որն ընդգրկում է տեղեկատվություն հաղորդելու 500 հազար տերմին: Տրանսիական «Кредит лионе» բանկը հաղորդում է արտաքին առևտրով զբաղվող «Лион экспорт» բանկի տվյալները: Վերջինս կապված է արտաքին առևտրի ֆինանսական գործարքներ կատարող ավելի քան 70 պետությունների htm: Կարևոր նշանակություն ունի փոխանցումային համակարգիչների գործունեությունը, որի օգնությամբ ֆիրմաների առևտրական ներկայացուցիչները կարող են

սովորական հեռախոսային կապ հաստատել տվյալ ֆիրմայի հետ և օգտագործել տեղեկատվության համակարգի հնարավորությունները: Այսպես, գերմանական հայտնի «Ադիդաս» ֆիրման, որն արտադրում է մարզական հագուստ, մշակել է հատուկ փոխանցումային սարք, տեղադրված պորտֆել-դիպլոմատում, որն ունի միկրոհամակարգիչ՝ 13 սմ անկյունագծով էկրանով, ճկուն սկավառակով և այլ հարմարանքներով: Դրանով կարելի է ցանկացած գործարքի վերաբերյալ ստանալ անհրաժեշտ հաղորդակցություն, պատվիրել ապրանք և սպառողին հաղորդել մատակարարման ժամկետների և պայմանների մասին:

ՄՏՀ-ի կառավարման հետագա զարգացումը տեղեկատվությունների հաղորդման, ստացման, մշակման կատարելագործումը, տնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության խորացումը կնպաստեն գիտական նվաճումների համատեղ մշակմանը, առաջավոր տեխնոլոգիաների ստեղծմանը, առևտրական գործարքների արագացմանը:

ԳԼՈՒԽ XIII ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵՂՐԱՅԻՍ

1. Տնտեսական ինտեգրացման նախադրյալները, էությունը և զարգացման ուղղությունները

Միջազգային տնտեսական ինտեգրացիան (ՄՏԻ) ազգային տնտեսությունների միջև աշխատանքի միջազգային բաժանման, տնտեսական կյանքի միջազգայնացման նոր ձև է, տարբեր երկրների տնտեսական, քաղաքական միավորման խորը, կայուն և փոխադարձ կապերի զարգացման գործընթաց: Միջազգային մակարդակով այն իրականացվում է ազգային տնտեսությունների համաձայնեցված քաղաքականության հիմքի վրա: Միջազգային մասնագիտացման խորացումը հանգեցրեց մի շարք երկրների ազգային տնտեսությունների սերտ համագործակցության: Այսպես առաջացավ ԱՄԲ-ի նոր, բարձրագույն աստիճանը՝ միջազգային տնտեսական ինտեգրացումը: *Միջազգային տնտեսական ինտեգրացումը երկրների առանձին խմբերի խորը և կայուն փոխադարձ կապերի զարգացման օբյեկտիվ գործընթաց է՝ հիմնված նրանց կողմից տարվող միջազգային համաձայնեցված քաղաքականության վրա:*

Ներկայումս արտադրողական ուժերի միջազգայնացումը, ազատ տնտեսական գոտիների ստեղծումը, տարբեր ընկերությունների կազմակերպումը, շուկաների բաց լինելը պայմաններ են ստեղծում, որ երկրներն ընդգրկվեն տնտեսական ինտեգրացման համակարգում, քանի որ ոչ մի երկիր չի կարող ապահովել կայուն տնտեսություն առանց համագործակցելու այլ երկրների հետ:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջավոր երկրների ինդուստրիալ զարգացումը, միջազգային տրանսպորտի միջոցների կատարելագործումը նպաստեցին ապրանքների և ծառայությունների միջազգային առևտրի իրականացմանը, ինչպես նաև կապիտալի, աշխատուժի, տեխնոլոգիաների տեղաշարժին: Հետևաբար, տնտեսական ինտեգրացիան ՄՏՀ-ի օրինաչափ զարգացման արդյունք է, որի նախադրյալներն են.

- երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակը և շուկայական հարաբերությունների հասունացումը,
- ինտեգրացվող երկրների աշխարհագրական դիրքը, մասնավորապես ընդհանուր սահման ունենալը, պատմականորեն առևտ-

րական, մշակութային կապերի գոյությունը, կուլտուր-էթնիկական, լեզվային, ազգային սովորույթների նմանությունը, տնտեսական ռեսուրսային հնարավորությունները,

• երկրների առջև ծառայած տարբեր տնտեսական, ֆինանսական, քաղաքական հիմնախնդիրների լուծումը:

Ինտեգրացման նպատակները, սոցիալ-տնտեսական էությունը, իրականացման մեթոդները պայմանավորված են այն հասարակարգի բնույթով, որի պայմաններում իրականացվում են: Ինտեգրացիայի *նպատակն է.*

• ընդլայնել միջազգային շուկայի ծավալները, կրճատել տրանսպորտային ծառայությունները, օգտագործել տնտեսության առավելությունները,

• ստեղծել արտաքին տնտեսական բարենպաստ միջավայր քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և տնտեսական ծառայությունների համար,

• կատարել տնտեսական կառուցվածքային վերափոխումներ, կնքել համաձայնագրեր, ծավալել միջազգային գիտատեխնիկական տեղեկատվության գործունեություն, համատեղ մշակել կարևոր հիմնախնդիրներ տնտեսության զարգացման համար,

• վարել ազգային տնտեսությունների համաձայնեցված միջպետական տնտեսական քաղաքականություն, կենտրոնացնել արտադրությունը և կապիտալը:

Ներկա պայմաններում ինտեգրացիան իրականացվում է.

• երկրների մասնավոր մոնոպոլիաների համագործակցություն,

• միմյանց և երրորդ երկրների նկատմամբ պետական մենատիրական համաձայնեցված քաղաքականություն վարելու ուղիներով:

Ինտեգրացիոն միավորումները պայմանականորեն կարելի է բաժանել 5 հիմնական տեսակի.

1. *Ազատ առևտրի գոտիներ*, որտեղ մասնակից երկրներն իրականացնում են փոխադարձ առևտուր և հանում են մաքսային արգելքները: 1960 թ. Մեծ Բրիտանիան 7 երկրով (Ավստրիա, Դանիա, Նորվեգիա, Պորտուգալիա, Շվեդիա, Շվեյցարիա, Մեծ Բրիտանիա) ստեղծեց ԱԱԳ, որը հաստատվեց Ստոկհոլմի հռչակագրով:

2. *Մաքսային միություններ*, որոնց անդամ երկրների միջև կատարվում են ապրանքների և ծառայությունների ազատ փոխանակումներ (ԵՄ, ԱՊՀ 5 պետություն (ՌԴ, Բելառուս, Ղազախստան, Արդգստան, Տաջիկստան) МЕРКОСУР և այլն):

3. *Շնորհանուր շուկա*, որի անդամ երկրների միջև վերացվում են փոխադարձ առևտրի, ծառայությունների, աշխատուժի, կապիտալի տեղաշարժի արգելքները, վարվում է համաձայնեցված տնտեսական քաղաքականություն:

4. *Տնտեսական միություններ*, որոնց անդամ երկրները վարում են միասնական տնտեսական արժույթաֆինանսական, հարկային, հակաարժեզրկման քաղաքականություն, կատարում այլ միջոցառումների կոորդինացում (գյուղատնտեսական, արդյունաբերական, ԳՏ, էներգետիկա, տրանսպորտ):

5. *Քաղաքական միություններ*, որոնք վարում են միասնական աշխարհատնտեսական և քաղաքական հարաբերություններ (տե՛ս աղ. 13.1):

Բոլոր երկրների համար տնտեսական ինտեգրացիան միանշանակ չէ: Ջարգացած երկրներին այն հնարավորություն է տալիս կիրառելու շահութաբեր տեխնոլոգիաներ, ձեռք բերելու նոր շուկաներ: Ջարգացող և անցումային երկրների համար տնտեսական ինտեգրացիան հնարավոր է դարձնում ներդրումների կատարումը, ապահովում է տնտեսական աճ, որի շնորհիվ երկիրը դուրս է գալիս միջազգային շուկա:

Ինտեգրացիոն առաջին քայլերն արվեցին 1951 թ., երբ արևմտաեվրոպական առաջավոր երկրների խումբը (Բելգիա, ԳՖՀ, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Նիդերլանդներ, Ֆրանսիա) ստեղծեց.

• աճիսի և պողպատի եվրոպական միավորում (պայմանագիրն ուժի մեջ է մտել 1952 թ.),

• Եվրոպական տնտեսական համագործակցություն (ԵՏՀ) («Շնորհանուր շուկա» ստեղծելու մասին Հռոմի պայմանագիրն ստորագրվեց 1957 թ.՝ նույն երկրների կողմից),

• Ատոմային էներգիայի եվրոպական խմբավորում (Եվրատոմ), որի մասին պայմանագիրն ուժի մեջ է մտել 1958 թ. հունվարի 1-ին՝ դարձյալ նույն երկրների կողմից:

1973 թ. ԵՏՀ (հետագայում՝ ԵՄ) անդամ դարձան Դանիան, Մեծ Բրիտանիան, Իռլանդիան, 1981 թ.՝ Հունաստանը, 1986 թ.՝ Իսպանիան և Պորտուգալիան, 1995 թ.՝ Ավստրիան, Ֆինլանդիան և Շվեդիան: 2004 թ. մայիսին ԵՄ անդամ դարձան Հունգարիան, Լեհաստանը, Չեխիան, Սլովակիան, Սլովենիան, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, Մալթան, Կիպրոսի հունական հատվածը, և ԵՄ անդամ երկրների թիվը հասավ 25-ի (տե՛ս աղ. 13.2): Այժմ ԵՄ-ը խոշոր տնտեսական, քա-

ղաքական ինտեգրացիոն միավորում է՝ ավելի քան 450 մլն բնակչությամբ:

Համաշխարհային տնտեսության գլոբալացումն ուղեկցվում է տնտեսությունների տարածքային ինտեգրացմամբ, որը ոչ միայն աշխարհագրական բնույթ ունի, այլև տնտեսական, մշակութային համակարգ, ժողովրդագրական կառուցվածք: ԱՀԿ տվյալներով՝ 2002 թ. հաշվարկվում էր գործող 151 տարածքային համաձայնություն: Օրինակ, ԵՄ (25 երկիր), Ազատ առևտրի եվրոպական միությունը (4 երկիր), Եվրոպայի ազատ առևտրի գոտին (7 երկիր), ԱՊՀ-ը (12 երկիր), Սևծովյան տնտեսական համագործակցությունը (11 երկիր) և այլն:

Ինտեգրացիան իրականացվում է.

- արտադրողական ուժերի, ԱՄԲ-ի, արտադրության միջոցների և տեխնոլոգիական գիտելիքների փոխանակումների, միջազգային մասնագիտացման և կոոպերացման,
 - ֆինանսների, արտադրական ռեսուրսների, առևտրի և ծառայությունների միջազգային տեղաշարժերի,
 - ԳՏ գիտելիքների և աշխատուժի միջազգային փոխանակումների,
 - գլոբալ հիմնախնդիրների (բնապահպանություն, Համաշխարհային օվկիանոսի և տիեզերքի յուրացում, զարգացող, աղքատ երկրների օգնություն) լուծման միջոցով:
- Տնտեսական համագործակցություն և իրականացվում է.
- արտադրության միջոցների, տեխնիկական գիտելիքների փոխանակման, միջազգային մասնագիտացման և կոոպերացման, արտադրական և գիտական համակարգը մեկ միասնական համալիրի մեջ ընդգրկելու,
 - արտադրական համագործակցության, արտադրողական ուժերի միջազգային միգրացիայի,
 - նյութերի, տեղեկատվության, տնտեսական ենթակառուցվածքների միջազգային փոխանակումների և մարդկանց համագործակցությունն ապահովելու միջոցով:

Աղյուսակ 13.1

Միջազգային տնտեսական ինտեգրացիոն միավորումները

Ինտեգրացման խմբեր	1	2	3
Անվանումը, ստեղծման տարեթիվը	Անդամ երկրներ և կազմակերպություններ	Անդամ երկրներ և կազմակերպություններ	Անդամ երկրներ և կազմակերպություններ
Տնտեսական և առևտրական համագործակցության մասին	Եվրամիության և ՆԱՏՕ երկրների միջև համագործակցության և գործընկերության մասին համաձայնագիրը (1994)	Եվրամիության և ՆԱՏՕ երկրների միջև համագործակցության և գործընկերության մասին համաձայնագիրը (1994)	Եվրամիություն, Բելառուս, Ղազախստան, Ռուսաստան, Ուկրաինա
Տնտեսական և առևտրական համագործակցության մասին	«Ձեռնարկություն և ամբողջ Ամերիկայի համար» նախաձեռնություն (1990)	«Ձեռնարկություն և ամբողջ Ամերիկայի համար» նախաձեռնություն (1990)	Բուլղարիա, Չեխիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Սլովենիա Սլովակիա, Էստոնիա, Լատվիա, Լիտվա, ԱՄՆ, լատինաամերիկյան և կենտրոնաամերիկյան պետությունների մեծ մասը
Ազատ առևտրի գոտիներ	Ազատ առևտրի եվրոպական ընկերակցություն (առցիցիս) (1960)	Ազատ առևտրի եվրոպական ընկերակցություն (առցիցիս) (1960)	Ավստրիա, Ֆինլանդիա, Եվելիա, Նորվեգիա, Իսլանդիա, Լիխտենշտեյն, Եվրամիության երկրներ, Իսլանդիա, Լիխտենշտեյն
Ազատ առևտրի գոտիներ	Բալթյան ռոմոմ առևտրի գոտի (1993)	Եվրոպական տնտեսական գոտի (1994)	Էստոնիա, Լատվիա, Լիտվա
Ազատ առևտրի գոտիներ	Կենտրոնա-և արևմտա-եվրոպական ազատ առևտրի գոտի (1992)	Հյուսիսամերիկյան ազատ առևտրի գոտի (1994)	Չեխիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Սլովակիա
Ազատ առևտրի գոտիներ	Հյուսիսամերիկյան ազատ առևտրի գոտի (1994)	Հյուսիսամերիկյան ազատ առևտրի գոտի (1994)	Կանադա, Մեքսիկա, ԱՄՆ

1	2	3
Մաքսային միություններ	Հարավասիական (ԱՄԵԱՆ) երկրների ազատ առևտրի մասին համաձայնագիր (1992)	Բրունեյ, Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Տիլի- պիններ, Մինգապոր, Թաիլանդ
	Տնտեսական կապերի խորացման մասին ավստրալա-նորգլանդական առևտրական համաձայնագիր (1983)	Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա
	Բանգլոկյան համաձայնագիր (1993)	Բանգլադեշ, Հնդկաստան, Կորեայի Հանրապետություն, Լաոս, Շրի-Լանկա
	Թուրքիայի հետ Եվրամիության ընկերակցություն (ասոցիացիա) (1963)	Եվրամիություն, Թուրքիա
	Արաբական ընդհանուր շուկա (1964)	Եգիպտոս, Իրաք, Հորդանան, Եմեն, Լիբանան, Մավրիտանիա, Սիրիա, Կուստա-Ռիկա, Սալվադոր, Գվատե- մալա, Հոնդուրաս, Նիկարագուա
Կոլումբիայի, Էկվադորի և Վենեսուելայի միջև ազատ առևտրի գոտի (1992)	Կոլումբիա, Էկվադոր, Վենեսուելա	
Արևելակարիբյան պետությունների կազմակերպություն (1991)	Անտիգուա և Բարբուդա, Դոմինիկա, Գրենադա, Մոնտսերատ, Մենթ-Քիթս և Նևիս, Մենթ-Լյուսիա, Մենթ-Վինսենթ և Գրենադիններ	
Պարսից ծոցի արաբական երկրների համագործակցության խորհուրդ (1981)	Պարսից ծոցի երկրներ, Օման, Քաթար, Սաուդյան Արաբիա, Միավորված Արաբական Էմիրություններ	

1	2	3
Ընդհանուր շուկա	Անդյան ընդհանուր շուկա (1960)	Բոլիվիա, Կոլումբիա, Էկվադոր, Պերու, Վենեսուելա
	Լատինաամերիկյան ինտեգրացման ընկե- րակցություն (ասոցիացիա) (1960)	Արգենտինա, Բրազիլիա, Բոլիվիա, Մեքսիկա, Ուրուգվայ, Կոլումբիա, Էկվադոր, Պերու, Չիլի, Վենեսուելա
	Հարավային կոնի (Կոնուսի) ընդհանուր շուկա (1991)	Արգենտինա, Բրազիլիա, Պարագվայ, Ուրուգվայ
Տնտեսական միություններ	Կարիբյան համընկերակցություն և Կա- րիբյան ընդհանուր շուկա (1973)	Անտիգուա և Բարբուդա, Բազալյան կրդիներ, Բարբուդա, Բելիզ, Դոմինի- կա, Գրենադա, Գայանա, Յամայկա, Մոնտսերատ, Մենթ-Քիթս և Նևիս, Մենթ-Լյուսիա, Մենթ-Վինսենթ և Գրե- նադիններ, Տրինիդադ և Տոբագո
	Եվրոպական միություն (1995) (մինչև այդ Եվրոպական համընկերակցություն (1957))	Ավստրիա, Բելգիա, Տրանսիլիա, Մեծ Բրիտանիա, Դանիա, Գերմանիա, Հունաստան, Շվեդիա, Իռլանդիա, Իսպանիա, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Նիդերլանդներ, Պորտուգալիա, Ֆինլանդիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Չեխիա, Սլովակիա, Սլովենիա, Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա, Մալթա, Կիպրոս

1	2	3
	Տնտեսական միություն Բենիյուբս (1948)	Բելգիա, Նիդերլանդներ, Լյուքսեմբուրգ Հայաստան, Ադրբեջան, Բելառուս, Վրաստան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Մոլդովա, Ռուսաստան, Տաջիկստան, Թուրքմենստան, Ուկրաինա, Ուզբեկստան
	Արաբական Մադրիդի միություն (1989)	Ալժիր, Լիբանան, Մավրիտանիա, Մարոկկո, Թունիս
	Միջերկրային նախաձեռնություն (1993)	Բուրունդի, Կանադյան կղզիներ, Քենիա, Մադագասկար, Մալավի, Մալդիվներ, Եթովպիա, Եմեն, Ռուանդա, Մեյքուան կղզիներ, Տանզանիա, Ուգանդա, Զամբիա, Զիմբաբուե
	Լատվյան գործունեության ծրագիր (1973)	Աֆրիկայի բոլոր երկրները՝ Մահաբալից բացի
	Մանու գետի միություն (1973)	Գվինեա, Լիբերիա, Սիերա-Լեոնե
	Արևմտաաֆրիկյան տնտեսական հարժուրթային միություն (1944)	Բենին, Բուրկինա-Ֆասո, Սենեգալ, Նիգեր, Տոգո, Կոտ դ'Իվուար, Մալի,

Եվրամիության ինտեգրացիան

Աղյուսակ 13.2

Տարեթիվը	Տարեթիվը
Անդամների թիվը	6 երկիր (Բելգիա, ԳՖՀ, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Նիդերլանդներ, Ֆրանսիա)
Անվանումը	Եվրոպական տնտեսական համագործակցություն
Ինտեգրացիայի փուլերը	Ազատ առևտրի գոտի Մաքսային միություն (1968 թ. հուլիսի 1-ից)
Արժույթային ինտեգրացիա	Եվրոպական արժույթ (1972 թ. ապրիլի 24-ից) Եվրոարժույթային համակարգ (13.03.1979)

Տարեթվեր	19881	10 երկիր (ընդգրկվել է նաև Հունաստանը՝ (28.05.1979))	12 երկիր (ընդգրկվել են նաև Իսպանիան և Պորտուգալիան (01.01.1986))	15 երկիր (ընդգրկվել են նաև Ավստրիան, Ֆինլանդիան, Եվեդիան (01.01.1995))	25 երկիր (ընդգրկվել են նաև Հունգարիան, Լեհաստանը, Չեխիան, Սլովակիան, Սլովենիան, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, Մալթան, Կիպրոսը (11.05.2004))	2004
	19882					
	19883					
	19884					
	19885					
	19886					
	19887					
	19888					
	19889					
	1990					
	1991					
	1992					
1993	Սարեքալիկան տնտեսական համագործակցություն	Մաքսային միություն	Տնտեսական միություն	Միասնական արժույթ		
1994						
1995						
1996						
1997						
1998						
1999						
2000						
Միասնական արժույթ					Տնտեսական միություն	Միասնական արժույթ
Արժույթային ինտեգրացիա					Միասնական արժույթային համակարգ	Միասնական արժույթ
Ինտեգրացիայի փուլերը					Մաքսային միություն	Տնտեսական միություն
Անվանումը					Տվրոպական տնտեսական համագործակցություն	Տվրոպական միություն

1986 թ. ԵՏՀ-ի անդամ երկրների միջև ստորագրվեց միասնական ակտ, որի համաձայն ընդլայնվեց համագործակցության տնտեսական գործունեությունը: Ինտեգրացման գործընթացների զարգացման կարևոր գործոն դարձավ *անդրազգային ընկերությունների* և բանկերի արագ աճը, ազգային կապիտալների միաձուլումը:

Ինտեգրացիոն խմբավորումների ստեղծումը սերտորեն կապված է երկրների ուժերի դասավորության հետ: 1950-ական թվականներին, երբ միջազգային ասպարեզում զգացվում էր ԱՄՆ-ի առաջատար դերը, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները միավորվեցին՝ համաշխարհային տնտեսության մեջ վերականգնելու իրենց տնտեսական ինքնուրույնությունը: Նրանք միավորեցին իրենց ուժերը՝ ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի նկատմամբ առաջատար դիրքեր գրավելու համար: Միջազգային կապիտալի երեք կենտրոնների (ԱՄՆ, Արևմտյան Եվրոպա, Ճապոնիա) գոյությունն առաջ բերեց նոր հակասություններ, խորացավ տնտեսական պայքարը:

2. Տնտեսական ինտեգրացիայի փուլերը

Տնտեսական ինտեգրացիան իրականացվել է փուլերով և յուրաքանչյուր փուլին բնորոշ է զարգացման իր առանձնահատկությունը:

Առաջին փուլ ընդգրկում էր 1950-1970-ական թվականների վերջը: Այն կապված էր երկրների միջազգային մասնագիտացման, ԱՄԲ-ի հետ: Այս փուլին բնորոշ է կապիտալի արտահանումը: ԱՄՆ-ի կողմից կատարվեցին տասնյակ միլիարդ դոլարի հատկացումներ: Հսկայական միջոցներ հոսեցին Արևմտյան Եվրոպա, Լատինական Ամերիկա, Գանադա, Ճապոնիա և այլ երկրներ: 1960-ական թվականներին ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը փոխվեց, երբ միջազգային ասպարեզում ընդլայնվեցին Արևմտյան Եվրոպայի հնարավորությունները: Գլխավոր պատճառը դարձավ 1958թ. Հռոմի պայմանագրի հիման վրա «Ընդհանուր շուկայի» ստեղծումը, ինչը հնարավորություն տվեց, որ կապիտալը, ապրանքները և աշխատուժն անարգել մուտք գործեն ընդհանուր շուկայի անդամ երկրներ: Ընդհանուր Եվրոշուկայի ստեղծումը պետք է ավարտվեր 1992թ. վերջին, սակայն շատ արգելքներ դեռևս հաղթահարված չէին: Իր տնտեսական գործունեությունն առավել արդյունավետ վարելու նպատակով «Ընդհանուր շուկան» ստեղծեց Զարգացման Եվրոպական հիմնադրամ (1959թ.), Եվրոպական սոցիալական հիմնադրամ (1960թ.), որոնք ֆինանսավորում էին «Ընդհանուր շուկայի» անդամ երկրներին: Եվրոպական համագործակցությունը հնարավորություն ստեղծեց.

• աստիճանաբար վերացնելու մասնակից երկրների միջև առևտրական սահմանափակումները,

• սահմանելու երրորդ երկրների հետ ընդհանուր մաքսային սակագներ,

• կազմակերպելու աշխատուժի, կապիտալի, ծառայությունների ազատ տեղաշարժեր,

• մշակելու և գյուղատնտեսության ու տրանսպորտի ոլորտներում կիրառելու ընդհանուր քաղաքականություն:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1970-1980-ական թվականները: Կապված նյութական արտադրության ճյուղային կառուցվածքի դիֆերենցիան հետ՝ այս փուլը բնութագրվում է աշխատանքի մասնակի բաժանման խորացմամբ, միջճյուղային մասնագիտացման ինտենսիվ զարգացմամբ: Համագործակցության անդամ երկրներին հաջողվեց կիրառել ընդհանուր եվրոարժույթ:

Արևմտյան Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Ճապոնիայում ձևավորված ինտեգրացման կենտրոնները ծավալեցին իրենց գործունեությունը և նրանց միջև պայքարը հանգեցրեց ազդեցության ոլորտների փոփոխման: Եթե 1950-ական թվականներին զարգացած երկրների ապրանքաշրջանառության մեջ ԱՄՆ-ի բաժինը կազմում էր 45, Արևմտյան Եվրոպայինը՝ 43, Ճապոնիայինը՝ 2,5 տոկոս, ապա 1970-ական թվականներին այն համապատասխանաբար կազմեց 34,5, 46 և 11,5, իսկ 1980-ականներին՝ 33,5, 44,5 և 14,5 տոկոս: Ճապոնիայի ցուցանիշներն աճեցին ի հաշիվ ԱՄՆ-ի և Արևմտյան Եվրոպայի տեսակարար կշիռների նվազման: Չնայած դրան՝ ամուր մնացին ԱՄՆ-ի դիրքերը: 1985թ. ԱՄՆ-ի անդրազգային 15 ընկերությունները կատարում էին 632 մլն դոլարի շրջանառություն, որը կազմում էր զարգացած երկրների ընդհանուր ապրանքաշրջանառության 67 տոկոսը: Մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայի բաժինը կազմում էր 17, Ճապոնիայինը՝ 7, Իտալիայինը՝ 5 և Ֆրանսիայինը՝ 4 տոկոս: Արևմտաեվրոպական խմբավորումը վերածվեց պետությունների տնտեսական և քաղաքական սերտ միավորման: ԵՆ բաժինը կազմեց համաշխարհային առևտրի ավելի քան 1/3-ը, գիտահետազոտական և մշակումների ծախսերի՝ 1/5-ը, արժույթի պահուստների՝ 1/3-ը: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների արտադրական համագործակցությունը 1970-1980-ական թվականներին նպաստեց նաև ԳՏՀ զարգացմանը, ինչը պայմանավորված էր էկոնոմիկայի կառուցվածքային փոփոխություններով: 1979թ. ձևավորվեց եվրոարժույթի համակարգը (ԵԱՀ):

Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1980-ական թվականների երկրորդ կեսից մինչև 1990-ականների սկիզբը: Այդ փուլում դրվեց եվրոհամագործակցության սկիզբը: 1986թ. Իսպանիայի և Պորտուգալիայի միացումով ԵՀ-ի ինտեգրացումն ստացավ նոր որակ: Եվրոպական միասնական ակտի ընդունմամբ անդամ պետությունների նպատակը դարձավ Եվրոհամայնքի ստեղծումը, որով կուժեղանար համագործակցության գործընթացը միկրո և մակրո էկոնոմիկայի, քաղաքականության և իրավունքի, գիտության և բնապահպանության, սոցիալական զարգացման բնագավառներում: 1990-ական թվականներին ԵՀ անդամ պետություններն իրականում ավարտեցին միացյալ շուկայի ստեղծումը և մտտեցան տնտեսական ու քաղաքական միության ձևավորմանը: Նույն ժամանակում մեծացավ զարգացած երկրների միջև փոխադարձ կապիտալ ներդրումների աճը: Ուղղակի կապիտալ ներդրումների 95 տոկոսը կատարվում էր զարգացած երկրների կողմից, որից 75-ը՝ միայնաց միջև:

Ինտեգրացիոն գործընթացին ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև զարգացող երկրները, որոնց կապիտալ ներդրումների միջին տարեկան աճը 1960-1970թթ. 11,7 տոկոսից 1981-1985թթ. հասավ 16,4 տոկոս:

Չորրորդ փուլը (1990-ական թվականներից 2000 թ.) բնորոշ է նրանով, որ ԵՄ-ը խորն ազդեցություն ունեցավ անցումային երկրների էկոնոմիկայի վրա: Այս փուլում համաձայնագիր ստորագրվեց ԵՄ և Կենտրոնական ու Արևմտյան Եվրոպայի 6 (Բուլղարիա, Լեհաստան, Հունգարիա, Չեխիա, Սլովակիա, Ռումինիա), ինչպես նաև բալթյան երկրների միջև: Այս համաձայնագրի միացյալ ծրագրում ընդգրկեցին ֆինանսական, տնտեսական, առևտրական, օրենսդրական հարցեր: Եվրոպական ակտի համաձայն՝ 1993 թ. հունվարի 1-ից ԵՀ սահմաններում առաջացավ միացյալ տնտեսական տարածք:

1992 թ. փետրվարին Մաաստրիխտում (Նիդերլանդներ) ստորագրվեց օրենք Եվրոմիության մասին, որն ուժի մեջ մտավ 1993 թ. նոյեմբերի 1-ից: Մաաստրիխտյան պայմանագրի հիման վրա 1994 թ. հունվարի 1-ից ԵՏՀ-ը վերափոխվեց Եվրոպական Միության (ԵՄ), մտցվեց «Եվրո» միասնական արժույթը, ստեղծվեց արժույթային, դրամավարկային քաղաքականության միասնական կենտրոն՝ Կենտրոնական բանկ և ԱՄՆ-ի ֆեդերալ համակարգի տիպի Եվրոպական կենտրոնական բանկային համակարգ: Ընդունվեց «Մաաստրիխտյան ստանդարտները», ըստ որի.

• ԵԱՀ-ի երկրների պետությունների դիֆիցիտը չպետք է գերազան-

ցեր իրենց ՀՆԱ-ի 3 տոկոսը,

• պետական կուտակված պարտքերը չպետք է գերազանցեն ՀՆԱ-ի 60 տոկոսը:

1997 թ. հոկտեմբերին Ամստերդամի պայմանագրով լրացումներ մտցվեցին Մասստրիխտյան պայմանագրում: 1999 թ. սկսեց գործել Եվրոպական կենտրոնական բանկի համակարգը և օգտագործվեց եվրոարժույթը: 2002 թ. հուլիսի 1-ից անդամ երկրների ազգային արժույթները հանվեցին շրջանառությունից և շրջանառությունն իրականացվեց եվրոյով: 2004 թ. Մեծ Բրիտանիան չմիացավ եվրոգոտուն և համաշխարհային ֆինանսական կենտրոնի դերը Լոնդոնից անցավ Մայնի-Ֆրանկֆուրտին (այստեղ տեղափառված է ԵԿԲ-ը) և Փարիզին:

ԵՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Ճապոնիան համարվում են աշխարհում հիմնական արտադրողներ և սպառողներ: ԵՄ բաժինը, ըստ Եվրոստատի տվյալների, կազմում է համաշխարհային արտահանման 57 և ներմուծման 55 տոկոսը: ԵՄ երկրների տարեկան ՀՆԱ-ը կազմում է 19,4 և համաշխարհային առևտրի 18,6 տոկոսը: Բնակչությունը կազմում է ավելի քան 450 մլն մարդ կամ աշխարհի բնակչության մոտ 7 տոկոսը: Մեկ շնչի հաշվով տարեկան բաժին է ընկնում 17,3 հազար էլյու:

ԵՄ իրավական կառույցներն են.

• **ԵՄ Նախարարների խորհուրդը**, որը գործում է Բրյուսելում (Բելգիա): Միասնական քաղաքականություն իրականացնելու համար որոշումներ ընդունող ԵՄ Գլխավոր օրենսդիր օրգանն է, որն իրականացնում է ընդհանուր տնտեսական քաղաքականություն, ղեկավարում բյուջեն, կնքում միջազգային համաձայնագրեր: Նախարարների խորհրդում գործում է ռոտացիայի համակարգը, որի համաձայն յուրաքանչյուր պետության ներկայացուցիչ 6 ամիս ժամկետով զբաղեցնում է նախագահողի պաշտոնը:

• **Եվրոպական խորհուրդը**, որի կազմում ընդգրկվում են ԵՄ անդամ պետությունների ղեկավարները: Նրանք տարին երկու անգամ հրավիրում են նիստ՝ սկզբունքային քաղաքական հարցեր լուծելու համար: Եվրոխորհուրդը գործում է 1974 թ.-ից, սակայն պաշտոնական կարգավիճակ ստացել է 1986 թ. Միասնական եվրոպական ակտով:

• **Եվրոպական ընկերության հանձնաժողովը**, որը Նախարարների խորհրդի օրենքների նախագծերը հաստատման ներկայացնող գործադիր օրգանն է: Կազմված է 20 անդամից (մեկ նախագահ և 19 փոխնախագահ), որոնք նշանակվում են ազգային կառավարությունների կողմից 5 տարի ժամկետով: Հանձնաժողովն իրականացնում է

մաքսային ռեժիմի պահպանման, հարկային քաղաքականության, ագրարային շուկայի կարգավորման, ֆունկցիաների կատարման հսկողություն: Կարող է կիրառել սանկցիաներ, դիմել Եվրոդատարան:

• **Եվրոպաաշխարհային**, որը վերահսկող օրգան է և ունի 626 պատգամավոր: 1979 թ.-ից ընտրությունները կատարվում են անդամ երկրների ներկայացուցիչներից, ընդհանուր ընտրակարգով, ուղղակի քվեարկությամբ, 5 տարի ժամկետով:

• **Եվրոինվեստիցիոն բանկը (ԵԻԲ)**, որն ստեղծվել է անդամ երկրների տրամադրած միջոցներով: Վարկավորում է անդամ երկրների պետական կառույցներին:

• **Եվրոպական սոցիալական հիմնադրամը (ԵՍՀ)**, որն ապահովում է աշխատուժի միգրացիան և պրոֆեսիոնալ ուսուցումը:

• **Տարածաշրջանային զարգացման Եվրոպական հիմնադրամը**, որն ստեղծված է ԵՄ թույլ զարգացած շրջաններին ինվեստիցիաներ, դրամական օժանդակություն տրամադրելու նպատակով:

• **Եվրոդատարանը**, որը բարձրագույն դատական օրգան է: Ապահովում է ԵՄ օրենքների, համաձայնագրերի, պարտավորությունների կատարումը: 2004 թ.-ից դատարանի կազմում ընդգրկված են յուրաքանչյուր երկրից մեկ ներկայացուցիչ և մեկ լրացուցիչ դատավոր: Ունի նաև 9 իրավաբան խորհրդատու: Դատարանը որոշում է տուգանքների չափը, վճռում վիճելի գործեր, պատժում ԵՄ որոշումները չկատարող անդամ երկրներին, ապահովում պայմանագրերի, համաձայնագրերի կատարումը:

Գործում են նաև **Եվրոպական կենտրոնական բանկը** (ստեղծվել է 1999 թ.), **Հաշվիչ պալատը**: Բյուժեի եկամուտները գոյանում են տարբերից, արտահանման և ներքին շուկայի գների տարբերությունից, մաքսատուրքերից, հարկերից, ինչպես նաև անդամ երկրների ՀՆԱ-ի 1,2-1,3 տոկոս փոխանցումներից: ԵՄ ծախսերը մոտավորապես բաշխվում են հետևյալ կերպ՝ վարչատնտեսական՝ 4,5, գյուղատնտեսական՝ 6,6, տարածաշրջանային՝ 7,5, սոցիալական՝ 6,6, փոխանցում ԵՄ անդամ երկրներին՝ 8,4, ԳՏ՝ 3,5, զարգացող երկրներին օգնության՝ 2,1 տոկոս և այլն:

3. Համաշխարհային տնտեսության կառուցվածքը

Համաշխարհային տնտեսությունն (ՀՏ) աշխարհի բոլոր երկրների պատմականորեն ձևավորված, միմյանց հետ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող ազգային տնտեսությունների համակարգ է:

Երկրները կապված են առևտրական, ֆինանսական, ԳՏ համագործակցության, տրանսպորտի, կապի և այլ հարաբերություններով: ՀՏ ձևավորման համար նախադրյալներ ստեղծվել են դեռևս կապիտալի կուտակման նախասկզբնական շրջանում: Սակայն այն հիմնականում զարգացել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին խոշոր մեքենայական ինդուստրիայի ժամանակ և ավարտվել 20-րդ դարի կեսերին:

ՀՏ-ը քաղաքական, տնտեսական կատեգորիա է, որը կապված է աշխատանքի միջազգային բաժանման, երկրների տնտեսական կյանքի միջազգայնացման և միջազգային տնտեսական ինտեգրացիայի հետ, որոնք կանխատեսում են միջազգային քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների նոր մակարդակ: ՀՏ-ը միատարր չէ: Այն ընդգրկում է զարգացման տարբեր մակարդակ և կառուցվածք ունեցող երկրներ՝ ազգային տնտեսություններով, դրանց բազմաթիվ ճյուղերով և ենթաճյուղերով: Սակայն ՀՏ-ը բնութագրվում է տարածքային կառուցվածքով, որի հիմքը համաշխարհային շուկան է, ինչը և ապահովում է բոլոր երկրների միջև աշխատանքի արդյունքի փոխանակումը:

Սոցիալիստական համակարգի ստեղծումով և զարգացման համաշխարհային կապիտալիստական և համաշխարհային սոցիալիստական համակարգեր, որոնք դարձան հակադիր կողմեր: Զարգացող երկրները համարվում էին այս համակարգերի բաղկացուցիչ մասեր՝ կախված սոցիալական կողմնորոշումից:

Աշխարհի պետությունները բաժանվում են երեք հիմնական խմբի.

1. **Զարգացած շուկայական տնտեսությամբ երկրներ:** Այս խումբն ընդգրկում է 23 երկիր, այդ թվում՝ զարգացած արդյունաբերական 8 խոշոր (ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Ռուսաստան⁴³) և զարգացման միջին մակարդակ ունեցող երկրները: Այս երկրների բնակչության թիվը կազ-

մում է աշխարհի բնակչության 18-20, իսկ թողարկած արտադրանքը՝ համաշխարհային արտադրության ընդհանուր ծավալի 60 տոկոսը: Զարգացման մակարդակով սրանց մոտենում են Արևմտյան Եվրոպայի, Ասիայի և արևմտյան կիսագնդի շատ երկրներ:

2. **Անցումային էկոնոմիկայի երկրներ:** Սրանք հիմնականում նախկին սոցիալիստական համակարգի երկրներն են՝ Ալբանիան, Բուլղարիան, Հունգարիան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Չեխիան, Սլովակիան, Հարավսլավիայի բաժանված երկրները, ինչպես նաև սովետական նախկին հանրապետությունները՝ Ռուսաստանը, Ուկրաինան, Բելառուսը, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, Ղազախստանը, Ուզբեկստանը, Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը, Մոլդովան, Թուրքմենիան, Ղրղզստանը, Տաջիկստանը:

3. **Զարգացող ավելի քան 100 երկիր:** Այստեղ ապրում է մոտ 2 մլրդ մարդ: Այս երկրները համաշխարհային արտադրության մեջ ունեն 10 տոկոսից պակաս բաժին: Նրանց մեջ համեմատաբար առաջատար դիրքեր են գրավում Հոնկոնգը, Սինգապուրը, Թայվանը, Հարավային Կորեան, Արգենտինան, Բրազիլիան, Մեքսիկան և այլ երկրներ: Զարգացող երկրների մյուս խումբը կազմում են Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան, Մալայզիան, Պերուն, Վենեսուելան, Կոլումբիան, Չիլին և այլն: Իրենց տեղն ունեն Արևելքի նավթարդյունահանող երկրները՝ Ալժիրը, Միացյալ Արաբական Էմիրությունները, Քուվեյթը, Լիբանանը, Իրաքը: Տնտեսական այլ բնութագիր ունի Աֆրիկայի, Կարիբյան ավազանի թույլ զարգացած երկրների խումբը՝ Զաիրը, Հայիթին, Տանզանիան, Սալվադորը և այլն:

Ըստ զարգացման աստիճանի՝ զարգացող երկրների խմբերը տարբերվում են.

- զարգացած երկրների համեմատ արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակով և համաշխարհային շուկայից կախվածությամբ,
- ներմուծման համեմատ քիչ արտահանմամբ,
- արտահանման կառուցվածքում կիսաֆաբրիկատների, հումքային ապրանքների գերակշռումով:

Մինչև 1991 թ. համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի մեջ մտնող երկրների բնակչությունը կազմում էր աշխարհի բնակչության 10 տոկոսը: Այս երկրները նույնպես ունեին սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակներ: Առավել զարգացած էին ԽՍՀՄ-ը, Հարավսլավիան և այլն: Թույլ էին զարգացած Մոնղոլիան, Կուբան, Վիետնամը: Միջանկյալ տեղում էր Չինաստանը: Համակար-

⁴³ Չինաստանը զարգացած խոշոր արդյունաբերական երկրների իններորդ անդամը չէ: Այն աշխարհի չորրորդ խոշոր տեղությունն է: 5 անգամ ավելի հզոր է, քան Կանադան, Իտալիան, Ռուսաստանը: 2005 թ. Չինաստանի ՀՆԱ-ն աճել է 9,9 տոկոսով: Պեկինը մի քանի անգամ հայտարարել է, որ Չինաստանը շահագրգիռ չէ մեծ տեղություններին անդամակցել: «Միանալով այդ խմբին՝ Չինաստանը կկորցնի ինքնուրույնությունը, մեզ կարող են ստիպել վերաբժեկորել մեր արժույթը կամ գնալ ժողովրդավարացման»,- ասել է Չինաստանի դեկավարը:

Համաշխարհային տնտեսության կառուցվածքն ըստ պետությունների տնտեսական զարգացման մակարդակի

գի բաժանումից հետո եվրոպական մի քանի երկրներ ինտեգրացման ակտիվ կուրս վերցրին: Կուբան պահպանեց տնտեսավարման սոցիալիստական կուրսը, ԳՂՀ-ն միացավ ԳՖՀ-ին:

ՀՏ կառուցվածքում այս փոփոխությունները տնտեսության և քաղաքականության ոլորտում առաջ բերեցին ուժերի վերադասավորում: Տնտեսական գործընթացների կարգավորման գործում ուժեղացավ ԱՄՀ-ի դերը: Տեղաշարժեր նկատվեցին նաև արտադրողական ուժերի զարգացման բնագավառում, որի որակական փոփոխությունները հիմնականում տեղի են ունենում ԳՏԱ-ի ազդեցությամբ: Առավել քիչ զարգացած են մոտ 50 պետություններ:

4. Աշխարհի ինտեգրացիոն գլխավոր միավորումները

ՄՏՀ-ն իրականացվում է պայմանագրային հիմունքներով պետությունների փոխհամաձայնությամբ: Այն բխում է երկրների տնտեսական քաղաքականությունից, սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակից: Ինտեգրացիոն միավորումների խնդիրը շուկաների բաժանումը և վերաբաժանումն է, տնտեսական ներփակ դաշինքների ստեղծումը, որը նպաստում է երկրների միջև նոր հարաբերությունների և միջազգային ընկերությունների աճին:

Ներկայումս աշխարհում հաշվվում է միջազգային տնտեսական մոտ 20 միավորում, որոնք ունեն բնորոշ առանձնահատկություններ և աշխարհագրական տեղաբաշխում: ՀՏ գլխավոր խմբավորումն ընդգրկում է *«Մեծ ութնյակի»* երկրները, որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային արտադրանքի և ԱՀԱ-ի կեսից ավելին, գյուղատնտեսական արտադրանքի 25 տոկոսը: Առավել խոշորներից է *Եվրոպական համագործակցությունը*, որի բաժինը համաշխարհային ՀՆԱ-ի մեջ կազմում է 40 տոկոս: 1960 թ. Մեծ Բրիտանիայի նախաձեռնությամբ Ստոկհոլմում ստորագրված կոնվենցիայի հիման վրա ստեղծվեց *Ազատ առևտրի Եվրոպական համագործակցությունը (ԱԱԵԸ)*, որն առևտրատնտեսական միավորում է, ազատ առևտրի գոտի:

Երկրների խմբեր	Երկրների ենթախմբեր	Երկրներ
1. Բարձր զարգացած երկրներ	1. «Մեծ ութնյակի երկրներ»	ԱՄՆ, Ճապոնիա, ԳՂՀ, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Կանադա, Իտալիա, Ռուսաստան ⁴⁴
	2. Արևմտյան Եվրոպայի զարգացած երկրներ	Ավստրիա, Բելգիա, Իռլանդիա, Իսպանիա, Շվեդիա, Հունաստան, Նիդերլանդներ, Նորվեգիա, Դանիա, Շվեյցարիա, Պորտուգալիա, Ֆինլանդիա և այլն
	3. «Նոր ինդուստրացված երկրներ»	Կորեայի Հանրապետություն, Սինգապուր, Թայվան և այլն
2. Չարգացման միջին մակարդակի երկրներ	1. Համեմատաբար զարգացած երկրներ	Ավստրալիա, Իսրայել, ՀԱՀ, Նոր Զելանդիա, Արգենտինա, Կիպրոս, Բրազիլիա, Թուրքիա, Իրան, Չիլի, Մեքսիկա, Վենեսուելա, Ուրուգվայ
	2. «Անցումային տնտեսություն» ունեցող երկրներ	ԱՊՀ անդամ երկրներ, Բուլղարիա, Էստոնիա, Լատվիա, ԿԺԴՀ, Չեխիա, Չինաստան, Հունգարիա, Ռումինիա, Սլովակիա

⁴⁴ Ռուսաստանն իր զարգացման մակարդակով դեռևս զիջում է մյուս յոթ երկրներին և համարվում է «անցումային տնտեսություն» ունեցող երկիր:

3. Նոր զարգացող կամ թույլ զարգացած երկրներ	1. Նավթ արդյունահանող և արտահանող երկրներ՝ բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող եկամտի բարձր ցուցանիշներով	Սաուդյան Արաբիա, Քուվեյթ, ԱՄԷ, Կատար, Իրաք, Օման, Բրունեյ, Լիբանան (թվով 16 երկիր)
	2. Տարածքով փոքր, բայց բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող եկամտի բարձր ցուցանիշներով երկրներ	Բահամյան, Բերմուդյան կղզիներ, Բարբադոս (թվով 13 երկիր)
	3. Զարգացման միջին և ցածր մակարդակի երկրների միջև միջանկյալ դիրք գրավող երկրներ	Հնդկաստան, Պակիստան, Պերու, Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Սիրիա, Ալժիր, Թունիս, Եգիպտոս, Գանա, Յամայկա, Էկվադոր, Գվատեմալա, Ֆիլիպիններ, Թաիլանդ, Շրի-Լանկա, Նիգերիա, Մարոկկո, Ջամբիա, Անգոլա, Մավրիտանիա (թվով 65 երկիր)
	4. Առավել թույլ զարգացած երկրներ	Բանգլադեշ, Աֆղանստան, Նեպալ, Մադագասկար, Եմեն, Նիգեր, Ջաիբ, Սոմալի, Տանզանիա, (թվով 46 երկիր)

Արդյունաբերական ապրանքների համար այն գործում է առանց մաքսերի: Ի տարբերություն Եվրոմիության, այն չունի անդրազգային ֆունկցիաներ և միջպետական կոորդինացնող ինստիտուտներ: Սկզբում ԱԱԵԸ-ի կազմում ընդգրկվեցին Ավստրիան, Մեծ Բրիտանիան, Դանիան, Նորվեգիան, Պորտուգալիան, Շվեդիան, Շվեյցարիան: 1961 թ. անդամագրվեց Ֆինլանդիան, 1970 թ.՝ Իսլանդիան: 1973 թ. ԱԱԵԸ-ի կազմից դուրս եկան Մեծ Բրիտանիան, Դանիան, 1986 թ.

Պորտուգալիան: Ներկայումս ԱԱԵԸ-ի անդամ են Ավստրիան, Շվեդիան, Ֆինլանդիան, Իսլանդիան, Նորվեգիան, Շվեյցարիան: Գրասենյակը գտնվում է Ժնևում: Ընկերակցության գործունեությունը ղեկավարում է *Խորհուրդը*, որը սերտ կապեր ունի ԵՄ-ի հետ: 1991 թ. հունվարի 1-ին ԱԱԵԸ երկրներն իրենց ազգային օրենսդրության մեջ ընդգրկել են ԵՄ օրենսդրական ակտեր ապրանքների, կապիտալի և ծառայությունների ազատ տեղաշարժերի վերաբերյալ:

Ազատ առևտրի հյուսիսամերիկյան ընկերությունը (NAFTA) առաջին պաշտոնական քայլերն արել է 1947 թ.: 1959 թ. ԱՄՆ-ը և Կանադան համաձայնագիր ստորագրեցին համատեղ ռազմական արտադրություն կազմակերպելու մասին: 1970-ական թվականներին նրանց միացավ Մեքսիկան: 1992 թ. եռյակն ստորագրեց Հյուսիսամերիկյան ազատ առևտրի համաձայնագիր (ՀԱՓԿԱ), որն սկսեց գործել 1994 թ. հունվարի 1-ից: Համաձայնագրի նպատակն է.

- ավելացնել անդամ երկրների ինվեստիցիաները,
- պահպանել ինտելեկտուալ սեփականությունը:

Երեք երկրի միջև նախատեսվել է ապրանքների, ծառայությունների և կապիտալի շարժի ազատականացում: Ըստ համաձայնության՝ նախատեսվում է հյուսիսամերիկյան շուկան պաշտպանել ասիական և եվրոպական ընկերությունների ներթափանցումից: Ընկերությունն այսօր միավորում է ավելի քան 450 մլն բնակչությամբ հզոր տնտեսական ներուժ ունեցող տարածաշրջան, որին բաժին է ընկնում համաշխարհային առևտրի ծավալի 20 և ՀՆԱ-ի 30 տոկոսը: Կանադայի արտաքին առևտրի 70 տոկոսն արտահանվում է ԱՄՆ: Ավելի քան 1500 կանադական ձեռնարկություններ կապի մեջ են ամերիկյան ձեռնարկությունների հետ:

Համաձայնության հիմնական դրույթներում նախատեսվում է.

- ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Մեքսիկայի միջև վաճառվող ապրանքների վրա մաքսատուրքերի վերացում,
- հյուսիսամերիկյան շուկայի պաշտպանություն օտարերկրյա ընկերությունների էքսպանսիայից, որպեսզի վերջիններս իրենց ապրանքները Մեքսիկայով ԱՄՆ չտեղափոխեն՝ խուսափելով մաքսատուրքերից:

Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տնտեսական միությունը (ԱԽՏՄ) ստեղծվել է 1989 թ. Ավստրալիայի նախաձեռնությամբ՝ նպատակ ունենալով համախմբել խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանը: ԱԽՏՄ-ն ընդգրկում է Ասիայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի

18 պետություն (Կանադա, ԱՄՆ, Մեքսիկա, Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Նոր Գվինեա, Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Մինգապուր, Թաիլանդ, Թայվան, Ֆիլիպիններ, Հարավային Կորեա, Հոնկոնգ, ԿՉՀ, Ճապոնիա, Չինի, Բրունեյ): 1998 թ. անդամագրվեցին նաև Ռուսաստանը, Հնդկաստանը, Չինաստանը, Վիետնամը, Սոնդոլիան, Պակիստանը, Կոլումբիան, Էկվադորը, Պերուն: Համագործակցությունը կարելի է գնահատել որպես «բաց տնտեսական ինտեգրացիայի» խմբավորում:

Տնտեսագիտական տեսակետից միության առանձնահատկությունն այն է, որ նրանում ընդգրկվել են ինչպես խոշոր արդյունաբերական զարգացած (ԱՄՆ, Կանադա, Ճապոնիա, Ավստրալիա), այնպես էլ դրանց զիջող երկրներ: Աշխարհագրական տեսակետից երկրներն իրարից գտնվում են հսկայական հեռավորության վրա: ԱՄՏՄ-ին բաժին է ընկնում աշխարհի բնակչության ավելի քան 40, համաշխարհային ՀՆԱ-ի 55 տոկոսը (ԵՄ նույն ցուցանիշները կազմում են 7 և 20 տոկոս), այդ թվում՝ նավթի, ավտոմեքենաների, հեռուստացույցների 70, պլաստմասսայի 60, պլյումինի 50 տոկոսը:

Հարավ-Արևելյան Ասիայի պետությունների ազատ առևտրի ընկերությունը (APEC) ստեղծվել է 1980-ական թվականներին և ընդգրկում է Կորեան, Ճապոնիան, Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան, Ինդոնեզիան, Մալայզիան, Ֆիլիպինները, Թաիլանդը, Մինգապուրը, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը և Կանադան: 1995 թ. ընդգրկվեց նաև Վիետնամը: Ընկերության պաշտոնական նպատակն է ապահովել անդամ երկրների տնտեսական աճը, աջակցել սոցիալական առաջընթացին և մշակութային զարգացմանը: Կառավարման համակարգի բարձրագույն օրգանը երկրների արտաքին գործերի նախարարների խորհրդակցությունն է և մշտական գործող քարտուղարությունը: Կենտրոնը գտնվում է Ջակարտայում: Ընկերության անդամները միաժամանակ նաև այլ ընկերությունների անդամներ են: 2005 թ. դեկտեմբերի 13-ին Մալայզիայի մայրաքաղաք Կուալա-Լումպուրում տեղի ունեցավ APEC-ի անդամ 10 երկրների (Մալայզիա, Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ, Մինգապուր, Թաիլանդ, Վիետնամ, Կամբոջա, Լաոս, Բրունեյ, Մյանմա) ամենամյա գագաթաժողով, որտեղ քնարկվեցին տարածաշրջանի տնտեսական ինտեգրմանը վերաբերող հարցեր (հիմնականում ազատ առևտրի գոտի ստեղծելու հարցը): Միմյանց միջև մաքսային տուրքերը սահմանվեցին 0,5 տոկոս:

Լատինական Ամերիկայի ինտեգրացիոն ընկերակցությունը (LAC) առևտրատնտեսական կազմակերպություն է: Ստեղծվել է

1981թ. «Մոնտեվիդեո-80» պայմանագրի համաձայն 1961 թ.-ից գործող Ազատ առևտրի լատինաամերիկյան ընկերակցության հետ միասին: ԼԱԿ-ին անդամ են 11 երկիր՝ Արգենտինան, Բոլիվիան, Բրազիլիան, Վենեսուելան, Կոլումբիան, Մեքսիկան, Պարագվայը, Չիլին, Ուրուգվայը, Պերուն, Էկվադորը: Կառավարման համակարգի բարձրագույն օրգանը Նախարարների խորհուրդն է: Շտաբ-բնակարանը գտնվում է Մոնտեվիդեո քաղաքում (Ուրուգվայ): Տնտեսական հարաբերությունները վերաբերում են ոչ միայն առևտրին, այլև արդյունաբերությանը, գյուղատնտեսության ոլորտի արտադրությանը, տրանսպորտային, արժույթաֆինանսական գործարքներին:

Արևմտյան Աֆրիկայի պետությունների տնտեսական ինտեգրացիոն միավորումը (ՃՈՅՈՅՈՅ) հիմնվել է 1975 թ.: Անդամներն են Բենին, Գանան, Գվինեան, Նիգերիան, Սենեգալը և այլ երկրներ: Կազմակերպման նպատակն է.

- զարգացնել բազմակողմ տնտեսական համագործակցություն,
- մոբիլիզացնել բնական ռեսուրսների օգտագործումը,
- վարել համատեղ տնտեսական քաղաքականություն,
- 15 տարվա ընթացքում ստեղծել (փուլերով) աֆրիկյան ընդհանուր շուկա:

Վարչական օրգանը գործադիր քարտուղարությունն է: Կենտրոնը գտնվում է Նիգերիայում (Լոգոս):

Տնտեսական ինտեգրացիայի տարածաշրջանային համագործակցության ձև է **մաքսային միությունը**, երբ անդամ երկրները վերացնում են միմյանց միջև գոյություն ունեցող առևտրային արգելքները և նախատեսում են միասնական առևտրական սահմանափակումներ այլ երկրների նկատմամբ:

Կենտրոնական Աֆրիկայի մաքսային և տնտեսական միությունը (ՅՕՃԵԱԿ) ստեղծվել է 1964 թ. Բրազավիլում (Կոնգո) և սկսել է գործել 1966 թ.: Անդամ երկրներն են Գաբոն, Կամերուն, Կոնգոն, Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետությունը (ԿԱՀ), Զադը և այլն: Շտաբ-բնակարանը գտնվում է ԿԱՀ-ում (Բանգի): Նպատակն է.

- ստեղծել ընդհանուր շուկա՝ աստիճանաբար հանելով փոխադարձ առևտրի սահմանափակումները,
- կառուցել համատեղ ձեռնարկություններ:

Աֆրիկյան և արաբական երկրների ինտեգրացիոն համագործակցությունը (Արաբական Մադրիբի միություն) կազմակերպվել է 1989 թ. Ալժիրի, Լիբանանի, Մավրիտանիայի, Մարոկկոյի և Թունիսի

մասնակցությամբ: Միության ծրագրում նախատեսվում է լայնամասշտաբ տնտեսական համագործակցություն տարածաշրջանի ինտեգրացման մակարդակով:

1981 թ. ստեղծվել է գործում է *Պարսից ծոցի արաբական պետությունների համագործակցության խորհուրդը*, որն ընդգրկում է Մաուրիտանիան, Արաբիան, Քուվեյթը, Կատարը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Օմանը, Բահրեյնը:

1949-1991 թթ. գործում էր *Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը (ՏՓԽ)*, որտեղ ընդգրկված էին էվրոպական սոցիալիստական երկրները, ԽՍՀՄ-ը, Կուբան, Մոնղոլիան, Լատուր և Վիետնամը: 1990 թ. նախկին ՏՓԽ անդամ երկրները կազմակերպեցին ինտեգրացիոն խմբավորում, որտեղ ընդգրկվեցին Հունգարիան, Լեհաստանը և Չեխոսլովակիան: Իսկ վերջինիս բաժանումից հետո խմբում հանդես եկան Չեխիան և Սլովակիան առանձին-առանձին:

1993 թ. մարտի 1-ին խմբավորման շրջանակներում ուժի մեջ մտավ *Ազատ առևտրի մասին Կենտրոնական էվրոպական համաձայնագիրը*, որով նախատեսվում է վերացնել բոլոր մաքսային արգելքները Չեխիայի, Հունգարիայի, Լեհաստանի, Սլովակիայի միջև: Իսկ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո 15 հանրապետությունից 12-ը կազմավորեցին *Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը (ԱՊՀ)*: 1991 թ. ստեղծվեց *Սևծովյան տնտեսական համագործակցությունը*, որի կազմում ընդգրկվեցին Հայաստանը, Ռուսաստանը, Թուրքիան, Հունաստանը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Մոլդովան, Ուկրաինան, Վրաստանը, Ադրբեջանը, Ալբանիան:

Այսպիսով, աշխարհի ինտեգրացիոն խմբավորումները տեղաբաշխվել են աշխարհագրական բոլոր տարածաշրջաններում, և նրանց միջև տնտեսական պայքարը հանգեցնում է ազդեցության ոլորտների փոփոխությունների, քանի որ ինտեգրացիոն գործընթացների նպատակն ազգային տնտեսությունների, կապիտալի շուկաների, արտաքին առևտրի արդյունավետության բարձրացումն է (մյուս միությունները, ընկերությունները նշված են աղ. 13.1-ում):

5. ԱՊՀ երկրների տնտեսական համագործակցություն

20-րդ դարի վերջին փուլովեց սոցիալիստական համակարգը: 30 տարվա գոյությունից հետո վերացվեց Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը (ՏՓԽ), որին անդամակցում էին 10 երկրներ: Սոցիալիստական երկրներին բաժին էր ընկնում աշխարհում արտադրվող ազ-

գային եկամտի 25, գյուղատնտեսական արտադրանքի՝ 20 տոկոսը, արդյունաբերական արտադրանքի՝ 1/3-ը: Մեծ դժվարությունների առջև կանգնեցին երկրների արդյունաբերությունը, ֆինանսական համակարգը, մյուս ճյուղերը: Բաժանումից հետո խորհրդային հանրապետությունները և սոցիալիստական երկրները ձևավորվեցին որպես նոր, անկախ պետություններ, սակայն անհրաժեշտ էր, որպեսզի պահպանեին տնտեսական կապերը: Նախկին հանրապետությունների համագործակցություն կազմակերպելու համար հիմք հանդիսացան 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Մինսկում, 1992 թ. մարտին՝ Մոսկվայում, հոկտեմբերին Բիշկեկում կայացած՝ պետությունների ղեկավարների պաշտոնական հանդիպումները: Դեկտեմբերի 21-ի արձանագրությամբ կազմավորվեց Անկախ պետությունների համագործակցությունը (ԱՊՀ), որի կազմում ընդգրկվեցին Ռուսաստանը, Բելառուսը, Ուկրաինան, Ղրղզստանը, Հայաստանը, Ղազախստանը, Մոլդովան, Ուզբեկստանը, Թուրքմենիան, Տաջիկստանը, Ադրբեջանը, իսկ 1993 թ.՝ նաև Վրաստանը: Համագործակցության կենտրոնը Մինսկն է, որտեղ գործում է համագործակցության գործադիր Քարտուղարությունը, արտաքին գործերի նախարարների խորհուրդը, ԱՊՀ երկրների պաշտպանության նախարարների խորհուրդը, Միջկառավարական խորհուրդը, ճյուղային գործունեության խորհուրդը: ԱՊՀ տնտեսական ինտեգրացիան լիազորություններ չունի:

ԱՊՀ երկրների համագործակցության *խնդիրներն* են.

- խորհրդային հանրապետությունների բազայի վրա ստեղծել տնտեսական, ԳՏ, տեղեկատվական, հումանիտար պետություններ,
- վերացնել նախկին համակարգի նեգատիվ երևույթները, ձևափոխել տնտեսությունները շուկայական հարաբերությունների անցնելու համար,

• ձեռք բերել լրիվ ինքնուրույնություն և միջազգային ճանաչում:

1993 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայում ԱՊՀ երկրների ղեկավարների մակարդակով ստորագրվեց տնտեսական միություն ստեղծելու մասին պայմանագիր, որով նախատեսվում էր, որ ԱՊՀ պետություններն ինտեգրացման պետք է հասնեն փուլերով՝ ստեղծելով ազատ առևտրի գոտի, մաքսային, վճարային և արժութային միություն, ապրանքների, ծառայությունների կապիտալի ընդհանուր շուկա:

Ազատ առևտրի գոտի ստեղծելու մասին Համաձայնագիր ընդունվեց 1994 թ. ապրիլի 15-ին, որն ստորագրեցին ԱՊՀ բոլոր 12 պետությունների ղեկավարները: Դրան զուգահեռ ԱՊՀ երկրների միջև

կան ինտեգրացումն արգելակող մի շարք գործոններ:

1. Երկրներն իրարից տարբերվում են տնտեսական ներուժով, կառուցվածքով, զարգացման մակարդակով: Այսպես, համագործակցության ՀՆԱ-ի 80 տոկոսը կազմում է Ռուսաստանի, 8-ը՝ Ուկրաինայի, 3,7-ը՝ Ղազախստանի, 2,3-ը՝ Բելառուսի, 2,6-ը՝ Ուզբեկստանի բաժինը: Մյուս հանրապետությունների բաժինը կազմում է տասներորդական տոկոսներ:

2. ԱՊՀ երկրներում ինտեգրացիան իրականացվում է խորը տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, ինչն ստեղծում է կյտնական և ֆինանսական ռեսուրսների դեֆիցիտ, բնակչության կենսամակարդակների տարբերություններ:

3. ԱՊՀ երկրներում շուկաները դեռևս լրիվ ձևավորված չեն, ինչն արգելակում է միասնական շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանը:

4. Ինտեգրացման գործընթացի վրա որոշակի հակազդեցություն ունեն առաջավոր տերությունները: Կան նաև օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններ՝ ազգային սեպարատիզմ, տնտեսական շահեր, տնտեսական և քաղաքական հակասություններ:

Աղյուսակ 13.4

ԱՊՀ երկրների միջև փոխադարձ առևտրի ծավալը, արտահանումը և ներմուծումն այլ երկրների հետ, 2005 (մլն դոլար)⁴⁵

Երկրներ	ԱՊՀ երկրների փոխադարձ առևտուրը		Այլ երկրների հետ	
	Արտահանում	Ներմուծում	Արտահանում	Ներմուծում
Հայաստան	122,8	275,9	564,2	972,4
Բելառուս	5202,7	7745,6	6440,3	3900,2
Ղազախստան	3089,8	5828,2	17370,8	6715,8
Ղրղզստան	213,8	470,9	273,8	295,5
Մոլդովա	393,4	635,4	381,3	928,5
Ռուսաստան	24438,3	13807,5	150223,9	54836,6
Վրաստան	270,8	650,9	328,8	959,8
Տաջիկստան	109,3	602,1	534,0	343,9
Ուկրաինա	7779,4	12587,9	17488,9	13428,5
Ադրբեջան	680,5	1059,9	1818,6	2159,5

1995 թ. կազմակերպվեց Ռուսաստան-Բելառուս-Ղազախստան-Ղրղզստան մաքսային միությունը, որը շատ օգնեց փոխադարձ առևտրի ռեժիմի կարգավորմանը: Այս երկրները 1997 թ. ընդունեցին մաքսային միասնական սակագներ:

1997 թ. ապրիլին կազմավորվեց Ռուսաստան-Բելառուս «Երկուսի միությունը»: Բելառուսի արտաքին առևտրի շրջանառության 50 տոկոսից ավելին կատարվում էր Ռուսաստանի հետ:

Համագործակցության երկրների ինտեգրացիոն զարգացման գործոն կարող է դառնալ անդրազգային կորպորացիաների ստեղծումը, որը կդառնա նաև ինտեգրացիոն գործընթացի կարևոր օղակ:

1998 թ. մարտին ԱՊՀ ղ կավարների խորհուրդը հաստատեց անդրազգային կորպորացիաների մասին Կոնվենցիան: 1998 թ. ապրիլին Ռուսաստանի ֆոդային շուկաների, Ուկրաինայի ինվեստիցիոն բիզնեսի և Ղազախստանի արժեթղթերի շուկայի ազգային ընկերություններն ստորագրեցին «ԱՊՀ երկրների ֆոդային շուկաների միություն» ստեղծելու մասին հուշագիր: 2000 թ. հոկտեմբերին պայմանագիր ստորագրվեց Եվրասիական տնտեսական ընկերություն հիմնելու մասին:

Աստիճանաբար կարգավորվում է ԱՊՀ և միջազգային ինտեգրացիոն մյուս խմբավորումների համագործակցությունը: ԵՄ-ն ԱՊՀ երկրների հետ իրականացնում է խորհրդային հանրապետությունների շուկաների ձևավորման ՏԱՄԻՍ ծրագիրը:

6. Անդրազգային կազմակերպությունները միջազգային տնտեսական հարաբերություններում

Ժամանակակից ՄՏՀ-ի զարգացումն անբաժան է անդրազգային կազմակերպություններից (ԱԱԿ), որոնք համարվում են համաշխարհային տնտեսության կարևորագույն միտումներից մեկը: ԱԱԿ-ը, առաջին հերթին, կապիտալի շարժ է երկու կամ մի քանի երկրների միջև, որոնց նպատակը ներդրումներն են: ԱԱԿ-ը կոնկրետ բնորոշում չունի: Այն հանդես է գալիս կորպորացիայի, ձեռնարկությունների, ֆիրմաների, անդրազգային ընկերությունների, ինտերնացիոնալ և այլ ձևերով: ԱԱԿ-ը միջազգային բնույթ ունեն: Գլխամասային ընկերությունը և օբյեկտները կարող են տեղաբաշխվել տարբեր երկրներում:

ԱԱԿ-ը ձևավորվել են 1960-ական թվականներին, երբ ստեղծվեց ՄԱԿ-ի անդրազգային ընկերությունների Հանձնաժողովը: 1974 թ.

⁴⁵ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը, 2006 թ., էջ 195
282

ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդին առընթեր ստեղծվեցին ԱԱԿ-ն ուսումնասիրող Հանձնաժողով և Կենտրոն: Հետագայում հանձնաժողովը ներառվեց ՄԱԿ-ի Առևտրի և զարգացման կոմիտեի (ԿՈՒԿՏԱԴ) կազմում:

Առաջին ԱԱԿ-ն ստեղծվել է 20-րդ դարի կեսերին և անցել է մի քանի փուլ: ԱԱԿ-ի *առաջին սերնդի* գործունեությունը կապված էր հումքային ռեսուրսների վերամշակման հետ: Այնուհետև ասպարեզ իջան ռազմատեխնիկական արտադրանքի հետ կապված տրեստային տիպի *երկրորդ սերնդի* ԱԱԿ-ը, որոնց գործունեությունը հիմնվում էր ռեսուրսների վերամշակման վրա: 1960-ական թվականներին նշանակալից դեր խաղացին *երրորդ սերնդի* ԱԱԿ-ը, որոնց գործունեությունը ևս հիմնվում էր ռեսուրսների վերամշակման վրա: 1980-ական թվականներին ի հայտ եկան *չորրորդ սերնդի* գլոբալ ԱԱԿ-ը: Սկսվեցին լայնորեն կիրառվել ներդրումների այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են ռազմավարական միավորումները, այլանսները: ԱԱԿ-ի *հինգերորդ սերունդը* պայմանավորված է ժամանակակից գլոբալ տնտեսական և քաղաքական պայմաններով: 1990-ական թվականներին ԱԱԿ-ին բնորոշ էին կապիտալ ներդրումները ծառայությունների ոլորտում:

ՄԱԿ-ի Առևտրի և զարգացման միջազգային կոմիտեն (ԿՈՒԿՏԱԴ) 1997 թ. մշակեց ԱԱԿ-ի մասին կոնվենցիա, որով սահմանվեցին.

- կորպորացիաների ստեղծման և գրանցման կարգը,
- պետական հովանավորումը և գործունեության խրախուսումը,
- գործունեության մասնակիցների պատասխանատվությունը,

հաշվետվությունը և հսկողությունը:

1999 թ. ԱԱԿ-ի համար աշխարհում ընդունվել է 136 օրենսդրական ակտ: Անհրաժեշտություն է առաջացել խոշորացնելու ԱԱԿ-ը:

Եղած տվյալների համաձայն ներկայումս ԱԱԿ-ի թիվը կազմում է մոտ 65 հազար, որոնք ունեն մոտ 850 հազար մասնաճյուղեր, ձեռնարկություններ: Նրանք վերահսկում են համաշխարհային արդյունաբերության մոտ կեսը, արտաքին առևտրի մոտ 63,0 տոկոսը, որից ներֆիրմային առևտուրը կազմում է մոտ 35 տոկոս: 2002 թ. ԱԱԿ-ում զբաղվածների թիվը 54 մլն մարդ էր՝ 1990 թ.-ի 24 մլնի փոխարեն: Վաճառքի ընդհանուր ծավալը կազմեց 19 տրլն դոլար: Դրանք ոչ միայն ազդում են երկրների ազգային տնտեսական քաղաքականության վրա, այլև միջազգային գործունեության ոլորտում կարգավորում են առևտրական կանոնները, նորմերը: ԱԱԿ-ի դերը համաշխարհային էկոնո-

միկայում այն է, որ դրանք տնտեսական քաղաքական ճնշում են գործադրում իրենց կապիտալը ներդրած երկրում: ԱԱԿ-ը համարվում են կապիտալի արտահանման հիմնական սուբյեկտներ ուղղակի ինվեստիցիաների ձևով:

Անդրազգային կապիտալը տնտեսական զարգացման ընթացքում ստեղծեց ֆինանսական ինստիտուտներ, անդրազգային բանկեր, որոնք իրականացնում են անդրազգային կապիտալի շարժի համար անհրաժեշտ ֆինանսական գործառույթներ: Ներկայումս միջազգային բանկերը կենտրոնացված են երեք հիմնական տարածաշրջաններում (ԱՄՆ, Արևմտյան Եվրոպա, Հարավ-Արևելյան Ասիա)՝ Նյու-Յորք, Լոնդոն, Ցյուրիխ, Լյուքսեմբուրգ, Մայնի-Ֆրանկֆուրտ, Հոնկոնգ, Տոկիո և այլ քաղաքներում (ընդամենը 13 ֆինանսական կենտրոն՝ մոտ 100 մասնաճյուղերով, բաժանմունքներով):

Այժմ լայն տարածում են ստացել օֆֆշորային բանկերը, որոնք հիմնադրվում են նույն նպատակներով, ինչ օֆֆշորային կորպորացիաները՝ այն տարբերությամբ, որ.

- օֆֆշորային բանկն իրավունք չունի աշխատելու երկրի ռեզիդենտների հետ,
- գրանցման համար վճարվող կապիտալը փոքր է,
- բանկերն ազատված են բոլոր հարկերից:

Օտարերկրյա կապիտալով ձեռնարկությունները կարող են ունենալ *մասնաճյուղ*՝ ամբողջությամբ ոչ ռեզիդենտին պատկանող ընկերություն, *դուստր ընկերություն*, որտեղ ռեզիդենտը տիրապետում է կապիտալի 50 տոկոսից ոչ ավելիին, և *ասոցացված ընկերություններ*, որտեղ ներդրողը տիրապետում է կապիտալի 10-50 տոկոսին:

1995 թ. ԿՈՒԿՏԱԴ-ը հրապարակել է 50 խոշոր ԱԱԿ-ի ցանկը: ԱԱԿ-ը բազավորվել են հիմնականում ինդուստրիալ երկրներում՝ Հոնկոնգում (Հադչինսոն Վամփոս), Մեքսիկայում (Շեմեքս), Հարավային Կորեայում (ԼԴ էլեկտրոնիկս) և այլն: Համաշխարհային հայտնի ԱԱԿ է ԻԿԿ-ը (Ինտերնաշնալ Ելեֆոն ԷնԴ Ելեգրաֆ):

Ռուսաստանում գործող 80 խոշոր ԱԱԿ-ից 21-ը մտադիր են իրականացնել 52-54 մլրդ դոլարի ինվեստիցիա Ռուսաստանի արդյունաբերության 6 ճյուղերում (նավթի, գազի արդյունահանում, ծխախոտագործություն, հանրային սնունդ, ավտոմոբիլային, մեքենաշինություն):

Ժամանակակից ՄՏՀ-ը ձեռք է բերել արտաքին առևտրի, կապիտալի արտահանման, տեխնոլոգիաների փոխանակումների համա-

վոր չէ գնել այլ ճանապարհով:

Արտասահմանյան ֆիրմաները ձգտում են նման ձեռնարկություններ կազմակերպել այնպիսի տնտեսական շրջաններում, որտեղ կան ենթակառուցվածքներ, մասնագետների համար բավարար սոցիալական պայմաններ: Մակայն տնտեսագիտական առումով կարծիք է ստեղծվում, որ ՀՀ-ի կողմից արտադրված հավելյալ արդյունքի մի մասի՝ արտասահմանյան գործընկերների կողմից երկրից դուրս բերումը համարվում է վերջիններիս կողմից շահագործում:

Համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծումն իրավիճակի խնդիր չէ, այլ երկարաժամկետ գործունեություն, որը նպաստում է երկրի էկոնոմիկայի զարգացմանը: Արտասահմանյան արտադրական, բանկային, գիտատեխնիկական, շինարարական, տրանսպորտի ծառայությունների ներկայացուցիչները համատեղ գործունեություն ծավալելու համար տեխնիկատնտեսական հիմնավորումներով և նախագծային փաստաթղթերով ներկայանում են տվյալ երկրի կառավարող օրգաններին: Կառավարության որոշմամբ գոծունեություն իրականացնող տեղական կազմակերպիչներն օտարերկրյա գործընկերների հետ սկսում են համատեղ ձեռնարկությունների կազմակերպումը: Գործարքը երկկողմանի բնույթ ունի: Որպես տնտեսական գործունեության սուբյեկտ, ՀՀ-ն ինքնուրույն կազմակերպություն է՝ հիմնված համատեղ սեփականության վրա, որն իրավունք ունի ինքնուրույն հաշվեկշռով, տնտեսական հաշվարկի սկզբունքով մասնաճյուղեր ստեղծելու: Արտադրանքի թողարկման ընտրությունը նախատեսվում է ՀՀ-ի Կանոնադրությամբ, որը կազմվում և հաստատվում է մասնակիցների կողմից: Կանոնադրությամբ որոշվում է ձեռնարկության գործունեության նպատակը, հիմնադրամի գումարը, բաժնային մասնակցության չափը, կառավարման օրգանների կառուցվածքը և կազմը, իրավասությունը, որոշումների ընդունման և ձեռնարկության լուծարման կարգը: Գործունեության ժամկետները սահմանվում են պայմանագրով՝ կողմերի համաձայնությամբ: Մահմանվում են նաև ֆոնդերի տեսակները և գումարները (պահուստային, ամորտիզացիոն, արտադրության ընդլայնման, գիտության և տեխնիկայի, աշխատավարձի, սոցիալական զարգացման և այլն): Կողմերը մշակում և հաստատում են գործունեության ծրագիր:

Կանոնակարգով նախատեսվում է, որ արտասահմանյան մասնակիցների բաժնային մասնակցությունը չպետք է գերազանցի 49, իսկ տեղի կազմակերպությանը՝ ոչ պակաս 51 տոկոսը, որը գնահատվում

է արժույթով՝ միջազգային կուրսով արտահայտված: Նրանք իրավունք ունեն իրենց անհրաժեշտ հումքի, կյութերի ապրանքների գնումներ կատարելու ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներից, իսկ արտաքին շուկաներում՝ իրացնելու միայն սեփական արտադրանքը:

ՀՀ-ի գործունեության արդյունավետությունը կախված է երկու կողմերի վրա դրված *պարտականությունների* կատարումից: Դրանք են ձեռնարկության կառավարման գործընթացին, գույքի ձեռք բերմանը, եկամուտների և ծախսերի բաշխմանը մասնակցելը, գործունեության մասին անհրաժեշտ տվյալներ ստանալը և, որոշումներ կայացնելիս, առաջարկություններ, փոփոխություններ անելը: Պայմանագրում նշվում է *միակողմ* և *երկկողմ* պարտավորությունների մասին: *Միակողմ* պարտավորություն կարելի է համարել արտասահմանից սարքավորումներ և գույք բերելիս մաքսակետի հետ տեղի կազմակերպության համաձայնեցումը, ՀՀ-ին օգնելու նպատակով տեղական հիմնարկների և կազմակերպությունների հետ տարբեր գործնական քայլեր կատարելը, արտասահմանի մասնագետների համար կանչեր ձևակերպելը և այլն: *Երկկողմ* պարտավորություններ են համարվում կանոնադիր ֆոնդին ներդրումներ կատարելը, ՀՀ-ի կառավարմանը մասնակցելը և այլն:

ՀՀ-ի ֆինանսական միջոցները գոյանում են կողմերի ներդրումներից: Հիմնադրումն, ըստ պայմանավորվածության, գնահատվում է ինչպես օտարերկրյա, այնպես էլ տվյալ երկրի արժույթով, հաշվի առնելով համաշխարհային շուկայական գները: ՀՀ-ն առաջին երկու տարում ազատվում է հարկեր վճարելուց: Ընդհանուր շահույթի մի մասը հատկացվում է ձեռնարկության զարգացման ֆոնդին, իսկ մյուսը բաշխվում է կողմերի միջև՝ ըստ նրանց բաժնային մասնակցության հարաբերության:

Սեփականության իրավունքը պայմանագրում չի նշվում՝ բացի կողմերից մեկի հայտնագործությունը կամ առաջարկությունն արտադրությունում ներդնելու ժամանակ տրվող գույքային իրավունքից:

Ձեռնարկությունների գործունեության ընթացքում կազմվում են տարբեր *փաստաթղթեր*: Դրանք են.

- *պարտադիր* փաստաթղթերը՝ համատեղ ձեռնարկության մասին պայմանագիրը, կանոնադրությունը, կոնտրակտները (սարքավորումների, հումքի, լիցենզիաների, շինմոնտաժային աշխատանքների, առք ու վաճառքի),

• **ոչ պարտադիր** փաստաթղթերը (նամակներ, արձանագրություններ, հարցումներ, գրություններ, ծրագրային նյութեր և այլն):

Կառավարման բարձրագույն օրգանը վարչությունն է և ստուգող հանձնաժողովը՝ ընտրված կողմերի ներկայացուցիչներից:

Համատեղ ձեռնարկությունները կարող են լուծարվել վարչության որոշմամբ կամ Կանոնադրության համաձայն՝ գործունեության սահմանված ժամկետը լրանալուց հետո: Լուծարման դեպքում վարչությունը կողմերից ընտրում է լուծարման հանձնաժողով, որը շուկայի ընթացիկ գներով հաշվում է դեֆիտորական և կրեդիտորական պարտքերը, անշարժ և շարժական գույքը, կազմում է լուծարման հաշվեկշիռ և ներկայացնում վարչության հաստատմանը: Դեֆիտորական և կրեդիտորական պարտքերի մարումից և այլ պարտականությունների կատարումից հետո ձեռնարկության ունեցվածքը բաժանվում է կողմերի միջև: Յուրաքանչյուրը դրամի կամ ապրանքի ձևով ստանում է իր բաժինը՝ կանոնադիր հիմնադրամում իր բաժնային մասնակցության չափով, լուծարման պահի մնացորդային արժեքով:

Տնտեսական համագործակցության մեջ իր տեղն ունի **գիտատեխնիկական համագործակցությունը**, որն իրականացվում է գիտատեխնոլոգիական և նախագծա-կոնստրուկտորական համատեղ ծրագրերի մշակման, գիտական, ֆինանսական և կյանքական ռեսուրսների միավորման, մասնագետների համատեղ օգտագործման միջոցով: Համագործակցության առավել ռացիոնալ և արդյունավետ ձևերից են.

- տեխնիկատնտեսական հաշվարկների ընդհանուր գիտական կենտրոնների, բյուրոների, լաբորատորիաների կազմակերպումը,
- գործող տեխնիկայի և տեխնոլոգիայի կատարելագործումը,
- արտասահմանյան փորձի համատեղ ուսումնասիրումը և ներդրումը:

Խառը ձեռնարկությունների կազմակերպման դեպքում արտասահմանյան մասնակիցների ներդրումները կատարվում են սարքավորումների, տեխնոլոգիաների, անհրաժեշտ կոմպլեկտավորող ապրանքների մատակարարման կամ արժույթային վճարումների ձևերով: Արտադրական համագործակցության հիմքում դրվում է տնտեսական շահը:

Երկրի տնտեսության զարգացման, պահանջների բավարարման, տնտեսական և սոցիալական հարցերի լուծման նպատակով համագործակցության առավել առաջնային ուղղություններ համարվում են.

• արձերկրի գիտատեխնոլոգիական, կոնստրուկտորական և տեխնոլոգիական մշակումների բազայի վրա ժամանակակից արտադրական նոր ճյուղերի ստեղծումը,

• տեխնիկական և արտասահմանյան գիտատեխնիկական ներուժի և բնական ռեսուրսների համալիր օգտագործման հիման վրա ներմուծվող արտադրանքին փոխարինող նոր արտադրությունների կազմակերպումը:

ԽՍՀՄ հանրապետություններում արտասահմանի հետ համատեղ գործունեության մասին առաջին նորմատիվ ակտը ձևակերպվեց 1987 թ. հունվարի 13-ին: Դա խորհրդահունգարական «Литера-Волан-пек» համատեղ ձեռնարկությունն էր: Մինչև նույն տարվա վերջը կազմակերպվեցին ևս 23-ը: 1988 թ. նրանց թիվը հասավ 168-ի, իսկ 1989 թ. մայիսի 1-ի դրությամբ երկրում գործում էր նման 416 ձեռնարկություն:

ԳՏՀ ֆիրմաների և ընկերությունների հետ կազմակերպվեցին 64, ֆիննական ֆիրմաների հետ՝ 55, ԱՄՆ-ի հետ՝ 37, Իտալիայի հետ՝ 32, Մեծ Բրիտանիայի հետ՝ 29, Ավստրիայի հետ՝ 26, Ֆրանսիայի հետ՝ 20 համատեղ ձեռնարկություն և այլն: Բոլոր ձեռնարկությունների հիմնադրամի ծավալը կազմեց 1425 մլն ռուբլի (փոխարկելի կուրսով), որից 60 տոկոսը խորհրդային կողմի բաժինն էր, 40-ը՝ արտասահմանյան գործընկերների:

Ռուսաստանում տեղաբաշխված էին 301 (որից Մոսկվայում՝ 196, Սանկտ-Պետերբուրգում՝ 31), Էստոնիայում՝ 33, Ուկրաինայում՝ 28, Վրաստանում՝ 14, Լատվիայում՝ 10, Լիտվայում՝ 7, Հայաստանում՝ 5, Բելառուսում, Ուզբեկստանում, Մոլդովայում և Ադրբեջանում՝ 4-ական, Ղազախստանում՝ 2 ձեռնարկություն: Համագործակցությունն իրականացնում էր նաև գյուղատնտեսական հումքի և երկրորդական ռեսուրսների վերամշակում, ապրանքային տարաների, փաթեթատեսակների արտադրություն, իրավաբանական, տնտեսագիտական կադրերի վերապատրաստում, տեղեկատվական ծառայությունների կազմակերպում:

Տնտեսական համագործակցության միջազգային կազմակերպություններից են **Միջազգային տնտեսական միավորումները (ՄՄՄ)**, որոնց միջոցով լուծվում են զլոբալ հիմնախնդիրներ: Միջազգային միավորումները համատեղ սեփականություն չեն ստեղծում: Դրանց հիմնական խնդիրն է կոորդինացնել արտադրական, գիտական և տնտեսական գործունեությունը՝ ավելի բարձր արդյունք ստանալու համար: Միավորումների միջոցով կարող են ստեղծվել նախագծա-

կոնստրուկտորական, գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացնող բաժիններ, ինստիտուտներ: Դրանց մոտ 60 տոկոսը գործում է արդյունաբերական ճյուղերում, 20-ը՝ տրանսպորտում, 10-ը՝ ՊՏ կազմակերպություններն են: Նման կազմակերպություններ կան նաև կապի, արտաքին առևտրի, վարկաֆինանսական հարաբերությունների ոլորտում: Օրինակ, տիեզերական կապի ասպարեզում գործում են միջպետական «Ինտերսպուտնիկ», սև մետալուրգիայի «Ինտերմենտալ», ագրոարդյունաբերական համալիրում՝ «Ագրոմաշ», էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության մեջ՝ «Ինտերէլեկտրոն», քիմիական արդյունաբերության մեջ՝ «Ինտերքիմ», «Ինտերքիմվոլոկնա», միջուկային մեքենաշինության բնագավառում՝ «Интератоминструмент», ատոմակայանների համար սարքավորումների մատակարարման և տեխնիկական աջակցության նպատակով (կենտրոնը Մոսկվա) «Интератомэнерго», տեքստիլ արդյունաբերության տեխնոլոգիական սարքավորումներ արտադրելու համար՝ «Интертекстилмаш» միջազգային արտադրական միավորումները⁴⁶:

Բազմակողմ գործող կազմակերպություն է «Диалог» համատեղ ձեռնարկությունը, որի կազմում մի կողմից ընդգրկված են «КамАЗ» արտադրական միավորումը, Տիեզերագնացության հետազոտության և Կենտրոնական Էկոնոմիկա-մաթեմատիկայի ինստիտուտները, ԺՆՅ գլխավոր տեղեկատվական հաշվողական կենտրոնը, «Վնեշտեխնիկա» միավորումը, իսկ մյուս կողմից՝ ամերիկյան «Մենեջմենթ Պարտնյորշիփս Ինտերնեշն ինկ» ֆիրման: Սրանց համատեղ գործունեության նպատակն է ծրագրային արտադրանքի թողարկումը (производство программного продукта), անհատական համակարգիչների հավաքումը, արտադրանքի իրացումը և տարբեր ծառայությունների կատարումը:

Ներկա պայմաններում սեփականության միջազգայնացումն ԱՄԿ-ին հնարավորություն է տալիս կենտրոնացնելու արտադրության ամբողջ գործընթացը, արտասահմանում ստեղծելու բաժանմունքներ, մասնաճյուղեր, կատարելու կապիտալ ներդրումներ:

1. Աշխատուժի միգրացիայի բնորոշումը

Մա տու կենսա թրծունեություն էլ ըկրներիմիջջլ տն տեսական հարաբերությունն ետի ստեղծումը աու մականտեել ծավկորել են ա յխատու ժի տեղաշար / մի տեղից մյուր, 1 որն անաավվլ է 1 միգրացիա: Միգրացիա նշանակում է վերաբնակեցում, բնակչության 1 տեղաշարժ մի երկրից մյուսը (արտաքին) կա նո ույն երկրի նեպուում (ներքին): Աշխատուժի միջազգային միգրացիոն (ԱՄՄ ՄՏՏՀ-ի կարևոր ձևերից է, որը դարձել է համաշխարհային և նստաութս 1 ախոսծանելի մասը: Ի տարբերություն ապրանքափոխա կության 1 մասսայիտալի միջազգային շարժի՝ միգրացիան մարդկանց տեղաշարժն է: Մարդն իր կամ այլ երկրում որոնում է իր աշխատուժն առավել արդյունավետ օգտագործողին և ընդունող երկրի համար դառնում է աշխատուժի համալրման աղբյուր: Միգրացիան կապվում է մարդկանց մշտական բնակության վայրի փոփոխման հետ, որն ունի տարբեր պատճառներ:

Ներքին միգրացիան աշխատուժի տեղաբաշխում է երկրի ներսում, երբ աշխատանք գտնելու նպատակով գյուղական աշխատողները տեղափոխվում են քաղաք կամ այլ բնակավայր: Այս դեպքում երկրի բնակչության թիվը, ազգային կազմը, կառուցվածքը չեն փոխվում: Մրտաքին միգրացիան ավելացնում կամ նվազեցնում է երկրի բնակչության թիվը՝ երկրից մեկնողների և ժամանողների թվի տարբերության չափով: Բնակչության զանգվածային տեղաշարժեր եղել են հասարակության զարգացման բոլոր փուլերում, նաև՝ կապիտալի նախասկզբնական կուտակման շրջանում՝ արտադրության զարգացմանը զուգընթաց, երբ վերաբնակեցումները կապվում էին եվրոպացիների կողմից Ամերիկայում, Ասիայում, Աֆրիկայում նոր հողերի հայտնագործման հետ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին, կապիտալիզմի զարգացմանը զուգահեռ, ավելացան բնակչության միջպետական տեղաշարժերը: Դրանք որոշ երկրներում գյուղացիության և արհեստագործության քայքայման, գործազրկության, այլ երկրներում բանվորական ուժի պակասի հետևանք էին: Աշխատուժ հիմնականում հավաքագրում էին ԱՄՆ-ը, Կանադան, այլ երկրներ: Խոշոր արտագաղթ դեպի ԱՄՆ տեղի ունեցավ Իռլանդիայից, 80-ականներին՝ Իտալիայից, Արևմտյան Եվ-

Совместные предприятия, международные объединения и организации на территории СССР, 1993, стр. 4.

րոպայի երկրներին: Հիմնական պատճառն ազդարային վերափոխումները, գործազրկությունը և ԱՄՆ-ի բարենպաստ պայմաններն էին: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ԱՄՆ-ը դարձավ տնտեսական կյանքի հիմնական կենտրոն, ուր արտագաղթում էին Անգլիայից, Գերմանիայից, Իսպանիայից, սկանդինավյան երկրներից, հետագայում նաև՝ Հունգարիայից, Լեհաստանից, Ռումինիայից և այլն: 20-րդ դարի 30-ական թվականներին, կապված զարգացած երկրների կողմից էժան աշխատուժի հավաքագրման հետ, տեղաշարժեր սկսվեցին Չինաստանից, Հնդկաստանից, ասիական մյուս երկրներից:

Միգրացիան ուսումնասիրվում է ժողովրդագրական, տնտեսական գործոնների, գիտատեխնիկական, բնակլիմայական տեսանկյուններից: Բնակչության խիտ բնակեցումը միգրացիայի պատճառ չի կարող դառնալ: Դրան նպաստում են արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակը, հումքային ռեսուրսների պակասը, բնակլիմայական անբավարար պայմանները: Միգրացիայի վրա էապես ազդում է անդրազգային կազմակերպությունների գործունեությունը: Համաձայն ЮНКТАД-ի զեկույցի՝ 2003 թ. ԱԱԿ-ն աշխատանքով բավարարել է 53 մլն մարդու:

Միջազգային միգրացիային բնորոշ է.

- ցածր որակավորում ունեցող աշխատուժի տեղաշարժն Ասիայի, Աֆրիկայի երկրներից Արևմտյան Եվրոպա, Լատինական Ամերիկայի երկրներից՝ ԱՄՆ, Հարավային Եվրոպայի երկրներից՝ Արևմուտյան Եվրոպա,

- որակյալ մասնագետների տեղաշարժն Արևմտյան Եվրոպայից ԱՄՆ, զարգացող երկրներից՝ զարգացած երկրներ և հակառակը:

Միգրացիան լինում է.

- տնտեսական,
- սոցիալ-քաղաքական:

Տնտեսական միգրացիան տեղի է ունենում կամավոր վերաբնակչության միջոցով՝ կենսապայմանները բարելավելու նպատակով՝ ցածր կենսամակարդակ ունեցող երկրներից բարձր կենսամակարդակ ունեցող երկրներ մեկնելով: Դրան նպաստում են արդյունաբերության ճյուղերի տեխնիկական զինվածությունը, գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացումը, խոշոր բնակավայրերի վերաճումն արդյունաբերական կենտրոնների հ այլն:

Սոցիալ-քաղաքական ԱՄՆ-ն կապված է երկրների պետական սահմանների փոփոխության, ազգերի վերամիավորման, բռնի տա-

րանջատումների, քաղաքական, ազգային, կրոնական, ռասայական և այլ երևույթների հետ:

Աշխատուժի միգրացիան ունի **օբյեկտիվ** և **սուբյեկտիվ** գործոններ:

Օբյեկտիվ գործոններ է հ տնտեսական շրջանների արտադրողական ուժերի զարգացումը, վերարտադրության էքստենսիվ և ինտենսիվ ուղիների միջև հարաբերությունների փոփոխությունը, արտադրության աճի տեմպերի և աշխատուժի պահանջի բավարարումը, ազատ աշխատուժի գոյացումը: Աշխատուժը կապիտալի հետ համատեղելուն նպաստում է անդրազգային կորպորացիաների ստեղծումը, որով իրականացվում է աշխատուժի շարժը դեպի կապիտալ:

Սուբյեկտիվ գործոններ են տարբեր տարածքների և կենսապայմանների միջև տարբերությունները, բնական պայմանները, բնակչության հարկադրական միգրացիան: Տարածքային իմաստով ԱՄՄ-ն լինում է **միջմայրցամաքային**, **միջպետական**: Cum տնտրության՝ այն լինում է **հիմնական**, երբ բնակչությունը մշտական է, և **սեզոնային**, երբ բնակչությունը ժամանակավոր է: Միգրացիոն հոսքի հիմնական մասը կազմում են բանվորները, ծառայողները, գիտնականները: ԱՄՄ-ն սկզբում լինում է տարերային, անկազմակերպ, այնուհետև պետությունն այն ընդգրկում է իր կարգավորման ծրագրերում:

2. Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի առանձնահատկությունները

Ժամանակակից ԱՄՄ-ն բնութագրվում է հետևյալ առանձնահատկություններով.

- աշխատուժի արտահոսքով կապիտալ արտահանող երկրներ՝ կապիտալի արտահանման հակառակ ուղղությամբ,
- ցածր որակավորում ունեցող գյուղական ազատ աշխատուժի և ծառայողների արտահոսքով,
- որակյալ աշխատուժի՝ գիտնականների, բժիշկների և այլ մասնագետների արտահոսքով:

Միգրացիան առանձնահատուկ է նաև տարածքային տեսակետից, երբ միգրացիոն կենտրոնները սահմանակից կամ մոտ են աշխատուժ արտահանող երկրերին: Օրինակ, ԱՄՆ-ը, Կանադան աշխատուժ ընդունում է հ Մեքսիկայից, Գարիբյան ավազանի երկրներից, Գերմանիան՝ Թուրքիայից, Ռուսաստանը՝ Անդրկովկասից, Միջին Ասիայից և այլն: Ներհոսքը լինում է օրինական (լեգալ) և ոչ օրինա-

կան: ԱՄՆ-ը տարեկան ընդունում է 4 մլն, Արևմտյան Եվրոպայան՝ 3 մլն ոչ օրինական ներգաղթողների:

Աշխատուժի միգրացիայում իրենց բաժինն ունեն փախստականները և բռնի վերաբնակեցվածները: Ըստ ՄԱԿ-ի փորձագետների տվյալների՝ 1991-1994 թթ. ԽՍՀՄ հանրապետություններից մշտական բնակավայրերը թողել է 7 մլն մարդ: Ռուսաստանում ապրում է 500-700 հազար փախստական (հիմնականում՝ անօրինական): ԱՊՀ երկրներում ապրում է մոտ 25 մլն ռուս: Աշխատուժի ընդունող երկրին միգրացիան անհրաժեշտ է, քանի որ.

- օտարերկրացի աշխատողներին տրվող ցածր աշխատավարձը կրճատում է տվյալ երկրի արտադրական ծախսերը,

- օտարերկրացի աշխատողները, սպառելով ապրանքներ, ծառայություններ, առաջ են բերում լրացուցիչ պահանջարկ և խթանում են արտադրության աճը,

- որակյալ աշխատուժի ընդունող երկիրը տնտեսում է կրթության, պրոֆեսիոնալ մասնագետների պատրաստման ծախսերը (ԱՄՆ-ում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների աշխատակիցների 18 տոկոսն օտարերկրիացի են),

- ճգնաժամի և գործազրկության դեպքում առաջինն էմիգրանտներն են զրկվում աշխատանքից,

- էմիգրանտները թոշակով չեն ապահովվում, տարբեր սոցիալական ծրագրերից, արտոնություններից չեն օգտվում:

Ըստ Տնտեսական համագործակցության և Զարգացման կազմակերպության մասնագետների կարծիքի՝ էմիգրանտները բարելավում են ընդունող երկրի «ձեռացող» ժողովրդագրական ցուցանիշը: Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Շվեդիայում էմիգրանտների ընտանիքներում ծնվում են նորածինների 10, Շվեյցարիայում՝ 24, Լյուքսեմբուրգում՝ մոտ 38 տոկոսը⁴⁷: Թեև բնակչության ձեռացման տեմպերը դանդաղում են, այնուհանդերձ հիմնական բնակչության ծննդի և մահացության հարաբերության վրա այդ ցուցանիշները չեն ազդում:

Աշխատուժի արտահանող երկրի համար արդյունավետ է այն, որ միգրացիոն հարաբերությունն ուղեկցվում են ապրանքների և կապիտալի ներհոսքով, աշխատուժի արտահանող երկրներին փոխհատուցումներ վճարելով: Կրճատվում է արտահանող երկրի գործազուրկների թիվը:

⁴⁷ Авдокушин Е. Ф., *Международные экономические отношения*, М., Юрист, 1999, стр.189.

Աշխատուժի արտահանումը դիտվում է եկամտի աղբյուր, որովհետև.

- միջևորդ ֆիրմաների օգուտներից զանձվում են հարկեր,

- մեկնողները կատարում են դրամական փոխանցումներ իրենց ընտանիքներին, հարազատներին,

- հայրենիք են բերվում արտադրության միջոցներ, մեքենաներ, երկարատև օգտագործման իրեր և այլն:

Բացասականն այն է, որ մեկնողները ՀՆԱ ստեղծում են ոչ թե իրենց, այլ օտար երկրում, արտասահման մեկնող մասնագետները թուլացնում են ազգային էկոնոմիկան, փոխվում է ժողովրդավարությունը:

Ըստ ՄԱՖ-ի տվյալների՝ ապրանքների արտահանման օգուտի տարեկան միջին նորմը կազմում է 20, ծառայությունը՝ 50 տոկոս: Հարավսլավիան 80-ական թվականներին ապրանքների և ծառայությունների արտահանումից տարեկան ստանում էր մոտ 10 մլրդ դոլար մուտքեր, գործնական օգուտը կազմում էր 2,5 մլրդ դոլար: Միայն փոխանցումներով երկիրն ստացավ 3,5 մլրդ դոլար, ևս այսքան ստացան աշխատողները՝ տուն դառնալիս: Արդյունքում փաստացի մուտքերը հասնում էին 7 մլրդ դոլարի: Ըստ որոշ ռուս տնտեսագետների հաշվարկների՝ աշխատուժի արտահանման արդյունավետությունը 5 անգամ բարձր է ապրանքային արտահանման արդյունավետությունից⁴⁸: Ըստ արտասահմանյան մասնագետների հաշվարկների՝ էմիգրանտների մասնավոր փոխանցումների դերն ավելի մեծ է միջին մակարդակի զարգացած երկրների համար: Առանձին տարիների այն գերազանցել է արտաքին տնտեսական հարաբերությունների մնացած մուտքերը: Օրինակ, Պակիստանում վերջին 15 տարիներին արտասահմանում աշխատողների մուտքերի գումարը 5 անգամ գերազանցել է ապրանքների և ծառայությունների արտահանման մուտքերի գումարը: Իսկ ընդհանուր մակարդակով 90-ական թվականներին աշխատուժի արտահանումից զարգացող երկրների արժույթային մուտքերն աճել են 10 տոկոսով: Եմենի, Արաբական Հանրապետության էմիգրանտների տարեկան փոխանցումները կազմում են ավելի քան 3 մլրդ դոլար, ինչն առանձին տարիների 30 անգամ գերազանցել է ապրանքների արտահանման մուտքերը:

⁴⁸ *St'u Pravila rynka*, М., 1994., стр.307.

90-ական թվականների սկզբին աշխարհի մոտ 40 երկիր արտասահմանում աշխատող իրենց քաղաքացիներից ստացել են մոտ 100 մլն, իսկ 10 երկիր՝ ավելի քան 1 մլրդ դոլար եկամուտ: Ըստ ԱՄՆ-ի տվյալների՝ վճարային հաշվեկշիռների եկամուտների 90 տոկոսը կազմում են վաստակելու մեկնած քաղաքացիների մասնավոր փոխանցումների մուտքերը:

3. Աշխատուժի միգրացիայի հիմնական ուղղությունները

Միգրացիայի հոսքերի ուղղությունները տարբեր են: Հաճախ մինևույն երկիրը միաժամանակ ընդունում և արտահում է աշխատուժ: Դա կախված է ընդունող երկրների տնտեսական հնարավորություններից, համաաշխարհային տնտեսության մեջ նրանց զբաղված դիրքից, պատմական, աշխարհագրական պայմաններից, էթնիկական արմատներից: ԱՄՄ-ն տեղի է ունենում.

- զարգացած երկրների,
- զարգացող երկրների,
- զարգացող և զարգացած երկրների միջև:

Միգրացիայի խոշոր կենտրոն է *ԱՄՆ-ը*, որի աշխատանքային ռեսուրսները պատմականորեն ձևավորվել են ներգաղթողների հաշվին: Եվրոպայից ԱՄՆ միգրացիայի ալիք սկսվեց 1920-ական թվականներին՝ կապված հետպատերազմյան դժվարությունների հետ: Երկրորդ համաաշխարհային պատերազմից հետո տեղի ունեցավ որակյալ մասնագետների և նրանց ընտանիքների հոսք ԱՄՆ, Կանադա: 1956 թ. հակակոմունիստական ապստամբության ճնշումից հետո փախստականների արտահոսք եղավ Հունգարիայից, 1974-1975 թթ. աշխատուժի արտահոսք՝ Վիետնամից:

ԱՄՆ-ը մշտապես կիրառել է կադրերի ներգրավման քաղաքականություն, թեև ընդունում է նաև կիսաորակյալ, ցածրորակ աշխատողների: 1960-ական թվականներին Արևելյան Եվրոպայից ԱՄՆ մեկնեց 7 մլն մարդ: Երկրի աշխատուժի 5 տոկոսը միգրանտներն էին: 70-ական թվականներին օրինական ներգաղթողների թիվը կազմեց 4,5 մլն մարդ (բնակչության աճի 20 տոկոսը)՝ 30 տոկոսով ավելի, քան նախորդ տասնամյակներում: 1980-ական թվականներին միգրացիայի մասշտաբներն ավելի աճեցին: Երկիր մուտք գործեց 6 մլն օրինական և 2 մլն անօրինական ներգաղթող, որոնք կազմեցին երկրի բնակչության աճի 39 տոկոսը: 90-ականներին ներգաղթողների 84 տոկոսը վերը

նշված երկրներից էր և Մեքսիկայից: Միգրացիան և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական բնույթ ունի: 90-ական թվականների կեսերին ԱՄՆ-ում աշխատում էր գիտական աստիճան ունեցող մոտ 1,5 հազար հարավկորեացի մասնագետ, որոնց թիվը գերազանցում էր Կորեայի բուհերում աշխատող գիտական կոչում ունեցողների թվին: Նման իրավիճակը բացատրվում է նրանով, որ կորեացի շատ ուսանողներ, ուսումնալարտելով ԱՄՆ-ում, չեն վերադարձել հայրենիք՝ տեղում շարունակելով իրենց գիտական գործունեությունը: Մաթեմատիկայի հասուկ ծրագրերի բնագավառի մասնագետների մոտ կեսն օտարերկրացի է:

Չարգացած երկրների ԱՄՄ-ն հիմնականում կապված չէ տնտեսական գործոնների հետ: Օրինակ, «մտքերի հոսքը» Արևմտյան Եվրոպայից ԱՄՆ առաջին անգամ երևաց 1940-1950 ական թվականներին, երբ մեծ թվով մասնագետներ, գիտնականներ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից տեղափոխվեցին ԱՄՆ: Մրա հետևանքով ԳՖՀ-ում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում տուժեցին մի շարք գիտական ուղղություններ: Հիմնական հոսքն ԱՄՆ լինում է Լատինական Ամերիկայի, Կարիբյան ավազանի երկրներից, Մեքսիկայից: 90-ականներին ԱՄՆ, Կանադա ներգաղթեց տարեկան 900 հազար մարդ, որոնց 740 հազարը՝ օրինական կերպով:

Աշխատուժի միգրացիայի մյուս խոշոր կենտրոնն *Արևմտյան Եվրոպան* է: Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության գնահատմամբ Արևմտյան Եվրոպայում աշխատում է օտարերկրյա միգրացված աշխատուժի քառորդից ավելին: Օտարերկրյա աշխատուժի տարեկան միջին աճը կազմում է 600 հազար մարդ, իսկ ընտանիքների անդամների հետ միասին՝ ոչ պակաս, քան 1,3 մլն մարդ: 1960-ական թվականներին Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Թուրքիայի, Հարավսլավիայի աշխատուժը տեղափոխվում էր Եվրոպայի զարգացած երկրներ: Միայն ԵՄ երկրներում հաշվվում է 13 մլն ներգաղթող, այդ թվում՝ 8 մլնը ոչ ԵՄ անդամ երկրներից: 2000 թ. օտարերկրյա աշխատուժն Ավստրալիայում կազմում էր ընդհանուր զբաղվածների 9,9, Գերմանիայում՝ 9,1, Բելգիայում՝ 8,8, Ֆրանսիայում՝ 7,0, Շվեյցարիայում, Լյուքսեմբուրգում՝ մինչև 30,0, Կանադայում՝ 19,1, ԱՄՆ-ում՝ 12,4 տոկոս: 1995 թ. աշխարհում մոտ 125 մլն մարդ գտնվում էր իր երկրից դուրս: Երկրից երկիր էր տեղափոխվում մոտ տարեկան 20-25 մլն մարդ:

Ըստ ՄԱԿ-ի տվյալների՝ 2000 թ. աշխարհում կար 175 մլն էմիգրանտ՝ 1990 թ.-ի 154 մլնի փոխարեն, ինչը կազմում էր աշխարհի

բնակչության մոտ 3 տոկոսը: Օտարերկրյա աշխատողներն Արմտյան Եվրոպայում կազմում են 4-6,5, ԱՄՆ-ում՝ 5-5,6, Լատինական Ամերիկայում՝ 3,5-4 մլն մարդ: 1990-ական թվականներին ԱՄՆ-ն ընդունել է 12 մլն միգրանտի (տարեկան միջին հաշվով 230 հազար օրինական և 300 հազար անօրինական աշխատող): 1970-1980 թթ. այլ երկրներում աշխատում էր մոտ 300 հազար խորհրդային քաղաքացի: 1990-ական թվականների սկզբում ԽՍՀՄ-ում աշխատում էր մոտ 200 հազար օտարերկրացի սոցիալիստական երկրներից, այդ թվում՝ 82 հազար վիետնամցի, 53 հազար ռումինացի, 37 հազար բուլղարացի, 20 հազար կորեացի և այլն: 1992-2002 թթ. ԱՄՆ տարեկան գալիս էր 924, Գերմանիա՝ 865, Ռուսաստան՝ 609 հազար մարդ: Ռուսաստանն աշխատուժ ընդունող երկրներից երրորդն է, որն ընդունում է ԱՊՀ երկրներից, Չինաստանից, Վիետնամից, Կորեայից և մյուս երկրներից: 2005 թ. վերջին աշխարհում էմիգրանտների թիվը հասավ 191 միլիոն մարդու, որոնց 60 տոկոսը բնակվում է զարգացած երկրներում, այդ թվում՝ 20 տոկոսը՝ ԱՄՆ-ում: 20 երկրների ցանկում առաջինը ԱՄՆ-ն է (38,4 մլն մարդ), ապա՝ Ռուսաստանը (12 մլն մարդ), Գերմանիան (7 մլն մարդ), Ուկրաինան (6,8 մլն մարդ), Ղազախստանը (2,5 մլն մարդ): Վերջինս զբաղեցնում է 17-րդ տեղը: 1990-2005 թթ. Հյուսիսային Ամերիկայում միգրանտները կազմեցին 17, Եվրոպայում՝ 15 մլն մարդ: 2004 թ. միգրանտների՝ իրենց երկրներ պաշտոնապես փոխանցած գումարը կազմել է 226 մլրդ դոլար⁴⁹:

Միգրացիայի հոսքերը դարձան ԵՄ անդամ երկրների զարգացման կարևոր գործոն, ինչի մասին վկայում է ԵՄ վիճակագրական գերատեսչությունը (Եվրոստատ): Այժմ Գերմանիայում ապրում է 6,5 մլն օտարերկրացի իրենց ընտանիքներով, որոնց 30 տոկոսը թուրքեր են, 12-ը՝ հարավսլավացիներ, 10-ը՝ իտալացիներ և այլ ազգեր:

1960-1970 թթ. կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորումը *Մերձավոր Արևելքում* աշխատուժի նոր տարածաշրջանային կենտրոններ դարձրեց Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Քուվեյթը և նավթարդյունահանող մյուս երկրները:

1990-ական թվականների կեսերին Սաուդյան Արաբիայի, ԱՄԷ-ի, Քուվեյթի աշխատողների կեսն օտարերկրյա բանվորներ էին: Միայն Քուվեյթում և Սաուդյան Արաբիայում աշխատում էր 1 մլն եմենցի

բանվոր: Այդ տարածաշրջանում աշխատուժի հիմնական արտահանող են Եգիպտոսը, Հարավ-Արևելյան Ասիայի և արաբական երկրները: Եմենը, Իրաքը, Լիբանանը միաժամանակ նաև աշխատուժ ներմուծողներ են: 1990-ական թվականներին Մերձավոր Արևելք է եկել մոտ 4,5 մլն օտարերկրացի: ԱՄԷ-ում օտարերկրյա բանվորները կազմում էին 96,0, Կատարում՝ 95,5, Սաուդյան Արաբիայում՝ 40,0, Քուվեյթում՝ 86,5, Օմանում՝ 34,0 տոկոս: Վերջիններս մշտապես զգում են ցածր-րակ աշխատուժի կարիք:

Աշխատուժի հավաքագրման կարևոր կենտրոն է *Հարավային Աֆրիկան*: ՀԱՀ-ն աֆրիկյան մյուս երկրներից աշխատուժ ներմուծում էր դեռևս 1950-ականներից: 1970-ական թվականներին միջազգային մոնոպոլիաների ներթափանցումը Հարավային Աֆրիկայում և Լամիբիայում աշխատուժի միգրացիան դարձրեց կայուն: Աֆրիկայի ներքին միգրացիան կազմեց 2 մլն մարդ: Հարավային Աֆրիկան աշխատողների ընդունում է նաև աշխարհի մյուս երկրներից: Վերջին տարիներին աշխատուժի միգրացիան ավելացավ հատկապես ՕՊԵԿ-ի անդամ և զարգացող երկրների միջև:

Աշխատուժի ներգրավման կենտրոններ են *Ասիական-խաղաղ-օվկիանոսյան տարածաշրջանի ասիական «նոր ինդուստրիալ երկրները»* (Հարավային Կորեա, Մալայզիա, Հոնկոնգ, Սինգապուր, Թայվան)՝ աշխատուժ ընդունելով հիմնականում Չինաստանից, Վիետնամից, Հարավային Ասիայի մյուս երկրներից: Ըստ Թայվանի մամուլի հրապարակումների՝ 90-ականների կեսերին երկրին անհրաժեշտ էին 100 հազար բանվոր և 20 հազար ինժեներատեխնիկական աշխատող:

Աշխատուժ ընդունում է նաև *Ավստրալիան*, որտեղ աշխատում են մինչև 200 հազար օտարերկրացի: Վերջիններս զբաղվում են հիմնականում գյուղատնտեսությամբ և անասնապահությամբ:

1960-ական թվականներից հետո աշխատուժի ընդունման կենտրոն դարձավ *Լատինական Ամերիկան*: Ասիական և աֆրիկյան երկրներից մոտ 3 մլն աշխատողի ընդունեցին *Արգենտինան, Վենեսուելան, Բրազիլիան*:

1990-ականներից սկսած՝ *Ռուսաստանում* հիմնականում զբաղված է ԱՊՀ երկրների աշխատուժը՝ Ուկրաինայից, Բելառուսից, Միջին Ասիայից, Անդրկովկասից: 20 տոկոսն աշխատում է Մոսկվայում: Ներգաղթողները կազմում են Մոսկվայի շինարարների 46, տրանսպորտի աշխատողների 34 տոկոսը: Խանտի-Մանսիական ինքնավար օկրուգում աշխատում է 27,3, Յամալո-Նենեցական ավտոնոմ օկրու-

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանի զեկուցագիրը ՄԱԿ-ի ազգաբնակչության և զարգացման հանձնաժողովի 39-րդ նստաշրջանում:

գում՝ 18,2 հազար ներգաղթող: Նրանց 85 տոկոսն աշխատում է նյութական արտադրության ճյուղերում: Օտարերկրյա աշխատողների ընդունման պատճառն առանձին մասնագետների պակասն է, ինչպես նաև՝ նավթագազային արդյունահանող ձեռնարկությունների ձևավորված կոլեկտիվների պահպանման անհրաժեշտությունը:

Ըստ Ռուսաստանի Աշխատանքի նախարարության տվյալների՝ Ռուսաստանում օտարերկրացի աշխատողների 8 տոկոսն օրինական, 2 մլնն անօրինական ներգաղթողներն են:

4. Աշխատուժի միջազգային շուկա

Համաշխարհային մասշտաբով տեղի ունեցող տնտեսական երևույթները (ԱՄԲ, գիտատեխնիկական առաջընթաց, ԳՏՀ, արտադրության միջազգայնացում, միջազգային տնտեսական միավորումների, ընկերությունների ձևավորում, կապիտալի, արժույթի, արժեթղթերի առկայություն) ձևավորեցին նաև աշխատուժի միջազգային շուկա (ԱՄՇ) և կենտրոններ: Պատմականորեն ԱՄՇ-ն ձևավորվել է թույլ զարգացած երկրներում, որտեղ էժան աշխատուժն ավելի հեշտությամբ է գնվել: Հետագայում այն ձևավորվել է նաև զարգացած երկրներում: Մարքսիստական տեսության մեջ ԱՄՄ-ի և աշխատուժի շուկաների ձևավորման համար հիմք է հանդիսացել գործազրկությունը: Մակայն հարկ է նշել, որ այս շուկաներն ունեն նաև սոցիալ-քաղաքական բնույթ, և դրանց առաջացումը վերագրել միայն գործազրկությանը տնտեսագիտորեն ճիշտ չէ: Աշխատուժի միգրացիան բխում է հասարակության պահանջներից, քանի որ այն վերաբաշխում է աշխատանքային ռեսուրսները: Երկրների միջև համագործակցությունն ԱՄՄ-ի մեծացման համար պայմաններ է ստեղծում, և այն ավելի կազմակերպված է դառնում:

Համաշխարհային տնտեսության երեք կենտրոնները (ԱՄՆ, Արևմտյան Եվրոպա, Ճապոնիա) կազմավորեցին նաև ԱՄՇ-ի երեք կենտրոնները: ԵՄ-ը 1960 թ. ստեղծեց «Եվրոպական սոցիալական հիմնադրամ», որի նպատակն է ապահովել աշխատուժի միգրացիա ԵՄ երկրների միջև և զբաղվել աշխատուժի վերաորակավորման հարցերով: ԵՄ բազայի վրա ձևավորված աշխատուժի «ընդհանուր շուկան» կարգավորում է միգրացիայի գործընթացը:

ԱՄՇ-ի հիմնական *նպատակը* բարձրորակ աշխատուժի հավաքագրումն է: Նման քաղաքականություն վարում են ԱՄՆ-ը, ԳՖՀ-ը,

Անգլիան և այլն: Զարգացած երկրներում առաջնային է հաշվողական տեխնիկայի, տեղեկատվական միջոցների, համակարգչային ծառայությունների օգտագործումը, իսկ դրանց շահագործումը հնարավոր է միայն բարձրորակ մասնագետների միջոցով: ԱՄՇ-ն միավորում է աշխատուժի ազգային և տարածաշրջանային շուկաները, որտեղ ընդգրկվում է վարձու աշխատողների այն մասը, որն ստիպված է աշխատուժը վաճառել արտասահմանում: Շատ երկրներում ներգաղթողներն ընդգրկված են տնտեսության առանձին ճյուղերում: Օրինակ, Ֆրանսիայում շինարարական աշխատանքներով զբաղվողների 25 տոկոսը, ավտոարտադրողների 1/3-ը, Բելգիայի լեռնագործների կեսը, Շվեյցարիայում շինարարությունում աշխատողների 40 տոկոսը ներգաղթողներ են⁵⁰:

«Ռուսաստանի դաշնության բնակչության զբաղվածության մասին» օրենքի⁵¹ ընդունումով (1991 թ.) Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիներին իրավունք տրվեց աշխատանքի մեկնելու արտասահման: 1990-1995 թթ. վտարանդիների միջին տարեկան թիվը կազմեց 100-105 հազար մարդ (բացի ժամանակավոր աշխատանքի մեկնողներից):

ԱՄՇ-ի արդյունավետ յուրացման համար անհրաժեշտ է աշխատուժի արտահանման միասնական պետական կոնցեպցիա: Հետագայում Ռուսաստանը կարող է արտասահմանում պահել 1-1,5 մլն աշխատողի՝ տարեկան ստանալով 10-20 մլն դոլար: 1989-1992 թթ. Ռուսաստանից արտասահման մշտական բնակչության մեկնեց երկրի գիտական աշխատողների («մտքերի արտահոսք») 10 տոկոսը (75 հազար մարդ): Ըստ ՌԴ անվտանգության խորհրդի տվյալների՝ 1997 թ. Ռուսաստանում հայտնի 100 գիտնականից 50-ը մշտապես մեկնել է երկրից: Միայն ԱՊՀ-ից մեկնել է պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի 10 տոկոսը, այդ թվում՝ մաթեմատիկոսներ (70-80 տոկոս), ֆիզիկոս տեսաբաններ (50 տոկոս): Ինտելեկտուալ զանգվածի 96,3 տոկոսը մեկնել է ԱՄՆ, Գերմանիա, Իսրայել: Մեկնում են հատկապես քիմիկոսները, ծրագրավորողները, էլեկտրոնային աշխատողները, կիրառական մեխանիկները, կենսաբանները, բնագետները, բժիշկները, ռազմական արդյունաբերության համալիր մասնագետները և ուրիշներ: Ըստ ռուս մասնագետների գնահատումների՝ 2000 թ. արտագաղ-

⁵⁰ Киреев Алексей, *Международная экономика, М., Межд. отношения, 1998, стр. 322.*

⁵¹ *Օրենքի նոր խմբագրումն ընդունվեց 1996թ. ապրիլի 20-ին. տե՛ս Российская газета, 6 мая, 1996.*

թողների ընդհանուր թիվը մոտեցել է 1,5 մլնի, որի հետևանքով կո-
րուստը կազմել է մոտ 3, իսկ ընդունող երկրների օգուտը մոտ՝ 50-60
մլրդ դոլար:

Երկրների ներքո աշխատուժի զբաղվածության հարցերով
զբաղվում են *աշխատաթի քուսանները*: Դրանք ձեռնարկությունների
և աշխատողների միջև աշխատուժի առք ու վաճառք իրականացնող
միջնորդ հիմնարկներն են: Աշխատանքի բորսաներ և առաջացել են 19-
րդ դարի առաջին կեսն: Բնորոշ առանձնահատկությունն աշխատու-
ժի առաջարկի մշտապես գերազանցումն է բաժանաչարկին: Ներկա-
յումն աշխարհի շատ երկրներում աշխատուժի վարձելու միջնորդի
դերը հիմնականում կատարում են աշխատանքի նախարարություն-
ներին ենթակա աշխատանքի բորսաները: Դրանք միջնորդական ծա-
ռայություններ են մատուցում գործազուրկներին, ինչպես նաև աշխա-
տատեղը փոխել ցանկացողներին, ուսումնասիրում են աշխատանքի
առաջարկն ու պահանջարկը, տեղեկություններ հայտնում պահանջ-
վող մասնագիտությունների մասին, կատարում մասնագիտական
կողմնորոշման ֆունկցիա: Աշխատանքի միջնորդության հարցերով
զբաղվում են նաև մասնավոր վճարովի գործակալությունները (գրա-
սենյակներ), որոնք օգնում են արհմիություններին, աշխատանքի տե-
ղավորման միջնորդ բյուրոներին:

2000 թ. ԱՄՆ-ում հաշվարկվում էր աշխատանքի ավելի քան
1900 բորսա: Մի շարք երկրներում (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա) աշ-
խատանքի բորսաները հաշվառում են գործազուրկներին և վճարում
գործազրկության նպաստ: Ասիայի, Աֆրիկայի, Լատինական Ամերի-
կայի զարգացող երկրներում աշխատանքի բորսաներ ստեղծվել են
1945 թ.-ից հետո:

Ռուսաստանում աշխատանքի բորսաներ ստեղծվել են 20-րդ
դարի սկզբին արդյունաբերության խոշոր կենտրոններում: Բորսանե-
րի միջոցով աշխատանքի տեղավորման կազմակերպմանն արհմի-
ությունները չեն մասնակցել:

ԽՍՀՄ-ում աշխատանքի բորսաներ եղել են պետության ստեղծ-
ման առաջին տարիներին՝ անցումային շրջանում առաջացած անգոր-
ծությունը վերացնելու նպատակով: Գործել են պետության հսկո-
ղությամբ և գոյատևել մինչև 1930 թ.: Կատարում էին բանվորների
հաշվառում և պլանաչափ բաշխում՝ ըստ տնտեսության ճյուղերի:
Բորսաների կառավարմանը մասնակցում էին նաև արհմիություն-
ները: 1930 թ. ԽՍՀՄ-ում գործազրկության վերացման հետ գործունե-

ությունը դադարեցրին նաև աշխատանքի բորսաները: Դրանից հետո
աշխատուժի հավաքագրման, մասնագիտական կողմնորոշման հար-
ցերով զբաղվեցին հանրապետությունների նախարարների խորհուրդ-
ների աշխատանքի կոմիտեները և նրանց տեղական օրգանները, ար-
տադրական ձեռնարկությունները: Հայաստանում աշխատանքի բոր-
սաներ եղել են 1921-1930 թթ.: Գործազրկության վերացման հետ փակ-
վեցին նաև աշխատանքի բորսաները:

5. Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի կարգավորումը

ԱՄՄ-ի գործընթացը կազմավորվում է ինչպես պետությունների
կողմից, այնպես էլ միջազգային իրավական ակտերով: Կարգավոր-
ման հիմքում ընկած է երկու հակադիր միտում: Մի կողմից, բաց
տնտեսության սկզբունքների համաձայն, պետություններից պահանջ-
վում է բնակչության ազատ տեղաշարժերի պահպանում, մյուս կողմից
երկրում իրական դրությունն ստիպում է կիրառել արգելքներ և սահ-
մանափակումներ: Հիմնախնդիրները, որոնք իր հետ բերում է ԱՄՄ-ն,
պահանջում են ստեղծել պետական և միջպետական կարգավորման
համակարգ: Դեռևս 17-րդ դարում Անգլիայում օրենք ընդունվեց ար-
դյունաբերությունում աշխատող բանվորների՝ արտասահման մեկ-
նելն արգելելու մասին: 19-րդ դարում եվրոպական շատ երկրներ
օրենք ընդունեցին մարդկանց արտահոսքն արտասահման սահմանա-
փակելու մասին՝ միաժամանակ միմյանց հետ կնքելով միգրացիայի
կարգավորման երկկողմ կոնվեցիաներ:

Արտագաղթ և ներգաղթ հասկացություններն ընդունվել են 1919
թ. Ազգերի լիգայի կողմից հիմնադրված Աշխատանքի միջազգային
կազմակերպության (ԱՄԿ) առաջին նստաշրջանում: 1924 թ. միգրա-
ցիայի հարցերին անդրադարձել է նաև Հռոմի միգրացիայի կոնֆերան-
սը: 1946 թ. ԱՄՆ-ին տրվեց ՄԱԿ-ի մասնագիտացված կազմակեր-
պության կարգավիճակ:

Արտաքին միգրացիայի համար իրավական հիմք են հանդիսա-
նում 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ին ՄԱԿ-ի ընդունած՝ մարդու իրավունք-
ների Հռչակագիրը բնակչության և աշխատանքի վայրի ազատ ընտրու-
թյան, 1966 թ. ընդունված քաղաքացիական իրավունքների մասին մի-
ջազգային պայմանագիրը: 1975 թ. ընդունվեց անվտանգության և հա-
մագործակցության խորհրդակցության ակտ, իսկ 1986 թ. Վիեննայում՝
միգրանտների իրավունքների մասին փաստաթուղթ: ԱՄԿ ղեկավար

օրգանք: Քարտուղարությունն է և Աշխատանքի միջազգային բյուրոն: Գրառնայ ակը ժնկում է: Տարբեր իրերն կրում գուրծում են բաժանմունքներ: Կազմակերպության ակում է 150 երկիր: Հիմնական *խնդիրներն* են.

- մշակել և կիրառել միջազգային կո վենցիաների և արհմիությունների աշխատանքի իրավունքը,
- հետևել աշխատուժի հավաքագրմանը և աշխատաժամանակի կարգավորմանը,
- պայքարել գործազրկության վերացման համար և տալ նորմալ կենսապայմաններ ապահովող աշխատավարձի երաշխիքներ,
- պաշտպանել էմիգրանտների իրավունքները, ապահովել բուժ-սպասարկումը, կանխել գների աճը, բարձրացնել արհմիությունների դերը և լուծել սոցիալական այլ խնդիրներ,
- ապահովել միգրանտների՝ հայրենիք վերադարձը,
- սահմանափակել մասնագետների արտահոսքը:

Միգրանտների կարգավիճակը որոշվում է միջպետական պայմանագրերով, ԱՄԿ-ի կոնվենցիաներով: Նման կոնվենցիաներ ընդունել է 1949 և 1975 թթ., որտեղ սահմանվում են միգրացված աշխատողների տեղափոխության և վարձակալության պայմանները, աշխատանքի և կրթության իրավունքը, սոցիալական ապահովվածությունը: Ըստ կոնվենցիայի՝ միգրացված աշխատողները, նրանց ընտանիքի անդամները և տվյալ երկրի հիմնական բնակչությունը պետք է ունենան հավասար իրավունքներ: Դա նշանակում է, որ էմիգրանտն իրավունք ունի աշխատելու իր մասնագիտությամբ, ստանալու հավասար վարձատրություն, օգտվելու սոցիալական ապահովությունից:

Առանձին պետությունների կողմից ԱՄՄ-ի կարգավորումը գուրդակցվում է ՄԱԿ-ի և ԱՄԿ-ի կարգավորման հետ: Սակայն յուրաքանչյուր երկրի իրական պայմանները թելադրում են, որ երկիրն ինքը մշակի իր միգրացիոն քաղաքականությունը՝ ներառյալ երկիր մուտք գործելու և երկիրը գնալու մասին օրենքները:

Աշխատուժի արտահանման պետական կարգավորումն ուղղված է ինչպես օտարերկրյա աշխատուժ ընդունող երկրում աշխատողների շահերի պաշտպանությանը, այնպես էլ, ազգային աշխատուժի արտասահման մեկնելիս, կորստի փոխհատուցմանը: Միգրացիոն քաղաքականության հիմքում ընկած են աշխատուժի արտահանման, արտասահման մեկնելու և հայրենիք վերադառնալու կանոնները: Գործնականում առաջ են քաշվում.

• աշխատողների աշխատանքի տեղավորման իրավունքի ապահովման,

- մեկնողների՝ հայրենիք վերադառնալու երաշխավորման,
- մեկնողների արժույթային փոխանցումները մուտքագրելու և արդյունավետ օգտագործելու երաշխավորման,
- պահանջարկ չունեցող գործազուրկ մասնագետներին աջակցելու, .
- տնտեսության առանձին ճյուղերում սեփական պահանջարկը չբավարարած մասնագետների արտահանումը սահմանափակելու,
- արտասահմանում մասնագիտություն ստացած և հայրենիք վերադարձած աշխատուժի պահանջի բավարարման,
- մեկնողների սոցիալական երաշխիքների ապահովման և այլ սկզբունքների կիրառման հարցեր:

Ձարգացած երկրները մեծ մասամբ վարում են միգրացիայի պրոտեկցիոնիստական քաղաքականություն՝ պաշտպանելով սեփական բնակչության և ազգային տնտեսության շահերը: Այսպես, ըստ ներգաղթողների մասին ԱՄՆ-ի օրենքի, սկսած 1955 թ., երկիր մուտք գործող աշխատողների թիվը սահմանվել է տարեկան 140 հազար մարդ: Ներգաղթի օրենսդրությունը խստացվել է նաև էվրոպական երկրներում: 1993 թ. Ֆրանսիան սահմանափակեց ներգաղթողների մուտքը, իսկ Գերմանիան որոշում ընդունեց նրանց բնակչության պայմաններ չտրամադրելու և պայմանագրով աշխատողների երեխաների քաղաքացիության իրավունքը չճանաչելու մասին:

«Ընդհանուր շուկայի» կազմավորման մասին Հռոմի՝ 1957 թ. պայմանագրի (ուժի մեջ է մտել 1958 թ.) 52-րդ կետը ԵՄ անդամ երկրների քաղաքացիներին իրավունք է տալիս աշխատանք որոնելու ԵՄ ողջ տարածաշրջանում: Շենգենյան գոտու երկրները՝ Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, 1993 թ. Շենգենյան համաձայնագրով սահմանեցին խմբային կանչերով իրավունք: Դուբլինյան կոնվենցիան 1990 թ. սահմանեց ներգաղթողներին ապաստան տրամադրելու իրավունք: 1989 թ. դեկտեմբերին սահմանվեց ԵՄ-ում աշխատողների հիմնական սոցիալական իրավունքների խարտիա, որտեղ նշվում է, որ յուրաքանչյուր աշխատող այդ երկրներում պետք է ունենա ազատ տեղափոխման իրավունք՝ ենթարկվելով միայն հասարակական կարգի, անվտանգության և առողջության պահպանման իրավունքներին և սահմանափակումներին: Ըստ խարտիայի՝ ազատ տեղափոխությունները յուրաքանչյուր աշխատողի պետք է իրավունք տան ԵՄ երկրներում աշխա-

տանքի տեղավորման, աշխատանքային պայմանների, սոցիալական պաշտպանվածության, իրավահավասարության սկզբունքների հիման վրա ընտրելու ցանկացած զբաղմունք կամ մասնագիտություն:

Ըստ որոշ մասնագետների՝ ԵՄ շրջանակներում ազատ տեղափոխությունները կարող են առաջ բերել բարձրորակ մասնագետների կենտրոնացում ավելի զարգացած երկրներում, քանի որ ցածրորակ աշխատողները քիչ մոբիլային են: Այս պատճառով կարող է առաջանալ աշխատուժի էժան վաճառք: Այսպես, պորտուգալական աշխատուժը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում շինարարական աշխատանքներ կատարում է ազգային ստանդարտներից ցածր վճարով: Ռուսաստանի իշխանությունները երկիր մուտք գործած օտարերկրյա աշխատուժի կարգավորման համար նույնպես կիրառում են որոշ միջոցառումներ: Հաշվի առնելով աշխատանքի տարածաշրջանային շուկայի վիճակը՝ աշխատուժի քանակի քվոտավորումը կարգավորում է պետությունը: 1993 թ. դեկտեմբերին ՌԴ նախագահի հրամանով հաստատվեց օտարերկրյա աշխատուժի ներգրավման և օգտագործման մասին հրահանգ, որով սահմանվում է ներգաղթողների աշխատանքային գործունեության կարգը Ռուսաստանի տարածքում: Արտասահմանից աշխատուժի ընդունման թույլտվություն կարող է տրվել Ռուսաստանի տարածքում արտասահմանյան ինվեստիցիաներով գործող ձեռնարկությունների կողմից:

Օտարերկրյա աշխատուժի մուտքը Ռուսաստանի տարածք էրբեմն առաջ է բերում անօրինական ներհոսք: Ապօրինի ներգաղթողների թիվը տարեկան կազմում է մոտ 100 հազար մարդ: Միգրացիայի կարգավորման համար ՌԴ կառավարությունը ձեռնարկել է մի շարք քայլեր: Կնքվել են միջկառավարական համաձայնություններ Գերմանիայի, Լեհաստանի, Շվեյցարիայի, Ֆինլանդիայի, Սլովակիայի, Զինաստանի և ԱՊՀ պետությունների հետ:

Զարգացած երկրներին բնորոշ է գործազրկությունը, ուստի աշխատուժի շուկան ապահովում է զբաղվածություն և կենսամակարդակ: ԱՄՄ-ի կարգավորման համար զարգացած երկրները կիրառում են տարբեր միջոցառումներ: ԵՄ երկրներն ստեղծում են աշխատուժի շուկային և սոցիալական ապահովությանը համապատասխան մեխանիզմ: Ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի, ԱՄՆ-ում, ճապոնիայում վարձատրությունը կենտրոնացված չէ: Ընդունված օրենքները թույլ ազդեցություն ունեն աշխատավարձի վճարման վրա:

Միգրացիան կարգավորվում է *օրենսդրությամբ* (Արևմտյան Եվ-

րոպայի աշխատուժի շուկա) և *ազատ* (ԱՄՆ) սկզբունքով: Աշխատուժի և զբաղվածության կարգավորման ճապոնական համակարգին բնորոշ են ֆիրմաներում ընդգրկված աշխատողների պարտադիր հաճախումը տվյալ ֆիրմայի դպրոց, մասնագիտական լրացուցիչ պատրաստվածություն, սոցիալ-հոգեբանական դաստիարակություն և ստանալը:

Աշխատուժի միջազգային շուկայի համար կարևոր է ֆիրմայի կամ պետության կողմից գործազրկության նպաստ տալը: ԱՄՆ-ում գործազրկության համար 9 ամիս տրվում է նպաստ, որը կազմում է տվյալ աշխատողի նախկին աշխատավարձի 50 տոկոսը: Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում նպաստ տրվում է 60-90 տոկոսի չափով՝ 1-3 տարի ժամանակով: Աշխատուժ ընդունող երկրների մեծ մասը կիրառում է տարբեր օրենքներ և օրենսդրական ակտեր:

Ներգաղթի մասին օրենսդրության հիմնական պահանջներն են.

- *պրոֆեսիոնալ որակավորումը* (կրթություն, մասնագիտական ստաժ),

- *անձնական բնույթի սահմանափակումները* (երկիր չեն թողնում թմրամոլներին, հոգեկան և այլ հիվանդներին), տարիքային կազմը սահմանափակ է (20-40 տարեկան)՝ կախված արդյունաբերության այն ճյուղերի պահանջից, որտեղ նրանք պիտի աշխատեն, օրենքով արգելվում է նաև նախկինում դատվածների, ահաբեկչական կազմակերպությունների անդամների մուտքը երկիր,

- *քանակական քվոտավորումը* (երկրների մեծ մասն ընդունում է սահմանված թվով ներգաղթողների),

- *տնտեսական կարգավորումը* (կիրառվում են որոշակի ֆինանսական սահմանափակումներ),

- *ժամանակի սահմանափակումը* (օտարերկրացի աշխատողների համար սահմանվում է տվյալ երկրում մնալու կոնկրետ ժամկետ, որը լրանալիս կամ պետք է հեռանալ կամ ստանալ ժամկետը երկարեցնելու թույլտվություն):

Արգելքները լինում են *բացահայտ* և *գաղտնի*: *Բացահայտ* արգելքների դեպքում առանձին ճյուղերում կամ մասնագիտություններով օտարերկրացիներն իրավունք չունեն աշխատելու: *Գաղտնի* արգելքների դեպքում սահմանվում է ճյուղերի և մասնագիտությունների ցանկ, որտեղ կարող են աշխատել միայն տվյալ երկրի քաղաքացիները: Արևմտյան երկրներում գործում են նաև այլ արգելքներ: Ըստ զբաղվածության զերմանական ֆեդերալ ինստիտուտի կանխագուշակման՝ պետք է դժվարացնել արտասահմանցիների մուտքը ԵՄ երկրներ:

ԳԼՈՒԽ XV
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՄԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

1. Հայաստանի միջպետական առևտրային կապերի
ձևավորումը

Հնագույն ժամանակներից Հայաստանը եղել է տարանցիկ առևտրի կենտրոն: Տարբեր երկրների միջև առևտրում ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Կիլիկիայի վաճառականությունը, որը ճենովա, Ճլորենցիա, Վենետիկ և այլ քաղաքներ արտահանել է բուրդ, կաշի, գործվածք, երկաթ, պղինձ, անասուն, բրուտագործական իրեր, չոր մրգեր, ցորեն, գինի, փայտանյութ, ներկ, աղ և այլն: 1201 թ. և հետագա տարիներին Ասոն Բ թագավորը առևտրական պայմանագիր է կնքել այդ քաղաքների առևտրականների հետ:

13-րդ դարի սկզբում առևտուր կատարվում էր Հայաստանի և Փոքր Ասիայի խոշոր կենտրոնների միջև: Հատկապես այքի են ընկել Նոր Ջուղայի վաճառականները, որոնք հիմնականում արտահանում էին մետաքսյա գործվածք, ուղտի բուրդ, գորգեր, թանկարժեք քարեր, ոսկյա զարդեր, խունկ և այլն: 13-րդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանի արտաքին առևտուրն աշխուժացավ, և բացառիկ նշանակություն ստացավ Այաս-Թավրիզ միջպետական առևտրական ուղին:

17-րդ դարի կեսերին պատմական Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքներում՝ Բիթլիսում, Շոտթում, Ագուլիսում, Երզնկայում, Կարինում, Վանում, ինչպես նաև Անդրկովկասի, Իրանի, Թուրքիայի հայաբնակ կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Շամախիում, Համադանում, Զմյուռնիայում, Տրապիզոնում, Նոր Ջուղայում և այլուր գործել են Շարիմանենց, Խոջա-Մինասենց, Աղազարենց և այլ առևտրական ընկերություններ: Հայ վաճառականները թանկարժեք քարեր են գնել Իրանից և արտահանել եվրոպական երկրներ: Էրզրումի վաճառականներն Անգլիա, Տրանսիա, Հոլանդիա առաքում էին այծի բուրդ, Իրան՝ պղնձե ամանեղեն, Մոսկվա՝ ջրային կենդանիների մորթիներ, իսկ Ռուսաստանից ներմուծում էին երկաթ, հացահատիկ, արդյունաբերական ապրանքներ: Նույն տարիներին կապ էր հաստատվել Ղրիմի հայ հ ճենովայի ու Ռուսաստանի առևտրականների միջև, իսկ ռուս-իրանական առևտրում իրենց դերն ունեին նաև Աստրախանի հայ առևտրականները:

1717 թ. Ռուսաստանում արտոնյալ պայմաններով հաստատվե-

լու հրավեր են ստացել Զմյուռնիայի վաճառականներ Պետրոս, Աբրահամ, Ստեփան, Ապրո եղբայրները: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ վաճառականներից շատերը (Շիրվանով, Շարիման, Մանուիլով, Բունիաթովներ, Լազարյաններ) իրենց կապիտալը ներդրել էին Ռուսաստանի մանուֆակտուրային արտադրության մեջ:

1758 թ. հայ վաճառականներ Իսախանով եղբայրների գլխավորությամբ ստեղծվել է ռուս-իրանական առևտրական բաժնետիրական ընկերություն: Ռուս-թուրքական առևտրական գործընթացում Պետրոս Մեծը Թուրքիայի հայ վաճառականությանը շնորհել է տարբեր արտոնություններ: Ղրիմի հայ առևտրականները Թուրքիայից ներմուծում էին սուրճ, մեղրամու, btp, մերձարևադարձային պտուղներ և արտահանում հացահատիկ, բուրդ, աղ, կաշի և այլն:

Չնայած 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական երկարատև պատերազմին՝ առևտուրը Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև ավելի ընդլայնվեց, ինչին նպաստեց Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով ապրանքների արժեքի 5 տոկոսի չափով ընդհանուր մաքսի սահմանումը: Ապրանք արտահանում էին Զմյուռնիան, Սեբաստիան, Կեսարիան, Դիարբեքիքը, Տրապիզոնը, Վանը, Մարաշը, Հաճը, Ադանան, Երևանը, Շուշին: Վերջին երկուսը կապված էին Թավրիզի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Կարսի, Կարինի, Բայազետի հետ և արտահանում էին տեղական արտադրության ապրանքներ:

Արևելյան Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև առևտրին ակտիվ մասնակցում էր Թիֆլիսի հայ վաճառականությունը: Ռուսաստանի կառավարությունը շահագրգռված էր դրանով, քանի որ առևտուրը նպաստում էր մանուֆակտուրային արտադրությանը: Հայ առևտրական բուրժուազիան իր համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու նպատակով աջակցում էր Ռուսաստանի առևտրի ծավալմանը հարավում: Դրան նպաստում էր այն, որ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք բնակավայրերում (Կաղզվան, Ալաշկերտ, Խնուս, Երզնկա, Բասեն, Խլաթ, Արճեշ, Մվազ, Ամասիա, Արաբկիր), արտադրվում էր fib քանակությամբ հացահատիկ, Կիլիկիայում՝ բամբակ, Տրապիզոնի և Ադանայի տարածքում՝ ծխախոտ, Դիարբեքիքում՝ շերամի թեյ: Մշակվում էին խաղող, միրգ, ձիթապտուղ և մերձարևադարձային այլ կուլտուրաներ:

Լայն տարածում ունեին անասնապահությունը, գյուղատնտեսությունը: Եվրոպիայում, Էրզրումում, Երզնկայում, Խարբերդում, Սեբաստիայում զարգացած էին արհեստագործությունը, պղնձագործությունը, Վանում՝ ոսկերչությունը, Սասունում, Վանում, Զեյթունում՝

զինագործությունը: Էրզրումը հայտնի էր նաև բամբակյա, բրդյա, մետաքսյա գործվածքներով, գորգագործությամբ: Տարածված էին կաշեգործությունը, բրուտագործությունը, մուշտակագործությունը, որոնց մի մասն արտահանվում էր այլ երկրներ: Զարգացան մանուֆակտուրան, մահուդագործությունը: 1828 թ., Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմում ընդգրկվելուց հետո, ռուսական կառավարության աջակցությամբ 1868 թ. Երևանում հիմնվեց բամբակ գտող և հակավորող գործարան: Անդրկովկասը դարձավ Ռուսաստանի բամբակի և մետաքսի հումքի մատակարար:

19-րդ դարի կեսերին հայ առևտրականների ձեռքում էր կենտրոնացված Անդրկովկասի առևտրի մեծ մասը: Երևանի և Ալեքսանդրապոլի առևտրականներն ակտիվ գործունեություն էին ծավալում Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում: Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն իրենց արտադրանքը Թիֆլիսում արտահանում էին Թուրքիա: Միայն 1868 թ. այդ ճանապարհով արտահանվել է 350 հազար ռուբլի (արծաթ) արժողությամբ ապրանք: Առևտուրը և առևտրականներն ստանում էին պետական հովանավորություն: Վերացվեցին ներքին մաքսային արգելքները: Ռուսաստանի իշխանությունները խրախուսում էին հայ առևտրականներին: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում՝ Նախիջևանում (1869 թ.), Երևանում (1870 թ.), Մեղրիում (1901 թ.), Վաղարշապատում (1903 թ.), Ղամաբլուում (1907 թ.) և այլուր ձևավորվում են սպառողական կոոպերատիվ ընկերություններ, որոնց թիվն անցնում է 270-ից:

Նույն ժամանակամիջոցում կապիտալիզմը զարգացավ նաև Անդրկովկասում: Առաջացան արդյունաբերական կենտրոններ: Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության տարիներին օգտագործվում էր Նախիջևանի, Կողբի, Կաղզվանի աղի հանքերի չնչին մասը: 1830 թ. Կողբի աղի հանքերից արտահանվում էր տարեկան 250 հազար փութ աղ, որը բավարարում էր Երևանի նահանգի, Վրաստանի, Օսեթիայի, Ղարաբաղի առանձին հատվածների 540 հազար բնակչության պահանջները: Բոլոր հանքերը միասին արտադրում էին 0,5 մլն փութ աղ: 1850 թ. աղի արտադրանքը հասավ 1 մլն փթի: 1886 թ. Կողբի աղի հանքերում արտադրվում էր 1 մլն, Նախիջևանի աղի հանքերում՝ 295,6, Կաղզվանի հանքերում՝ 710,0 հազար փութ աղ⁵²:

Խոջաբեկյան Վ. Ե., Հայաստան, «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա» հանդես, 2006 թ., էջ 6-9:

Զանգեզուրի պղնձամուլիբդենային կոմբինատն աշխատում է 1952 թ.-ից՝ Քաջարանի հանքավայրի բազայի վրա: Հանքավայրի պատմությունն սկսվում է 19-րդ դարի կեսից, զերմանացի երկրաբան Հերման Արիխի ուսումնասիրությունից: Այնուհետև դրանով զբաղվում են երկրաբաններ Ա. Արիսիպովը, Գ. Խալաթովը, Ա. Կոնշինը և այլն: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո 1830-1840 թթ. պղնձի արտադրությունը 2,5 անգամ ավելացավ: 1840 թ. արտադրվում էր 500 փութ մաքուր պղինձ: 1886 թ. Ալավերդու հանքերում արտադրվեց 2318, Շամլուղում՝ 3640 փութ պղինձ: Պղնձի արտադրությանը նպաստեց նաև Թիֆլիս-Երևան-Զուլֆա երկաթուղու կառուցումը: Հայաստանը Ռուսաստանին տալիս էր արտադրվող պղնձի 30-35 տոկոսը⁵³: Առևտրական գործընթացին մասնակցեց նաև գյուղացիությունը և 1865 թ. ստացավ 305 վկայական:

Արևելյան Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման բազայի վրա զարգացած սննդարդյունաբերության ճյուղը (կոնյակ, սպիրտ, օղի, գինի), որում իշխում էին հայ և ռուս կապիտալիստները: Հայկական կոնյակի արտադրությունն սկսվում է 1887 թ. Երևանում՝ վաճառական Ն. Թաիրովի գինու գործարանում: 1889 թ. Ն. Թաիրովն իր գործարանը վաճառում է ռուսաստանցի Ն. Շուստովի ֆիրմային: Վերջինս վերասարքավորում է այն և կոնյակի արտադրությունը դնում նոր հիմքերի վրա: 1899 թ. Երևանի նահանգում գործող կոնյակի 6 ձեռնարկություններում (Գյոզալովի (1892 թ.), Սարաջևի (1894 թ.), Սողոմոնովի-Խուբլարովի (1897 թ.), Աֆրիկովի, Տեր-Սկրտչյանի (1899 թ.), Թաիրովի (հետագայում՝ Շուստովի)) արտադրված կոնյակի մեծ մասը վաճառվում է Մոսկվայում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Ելիզավետպոլում, Կարսի մարզում: 1914 թ. Երևանի նահանգում գործում էր 15 ձեռնարկություն, որոնք արտադրում էին տարեկան 220 հազար դեկալիտր կոնյակ, որից 89 հազար դեկալիտրը՝ Ն. Շուստովի գործարանում: 1921 թ. սկզբին Ն. Շուստովի գործարանը վերանվանվեց «Արարատ»: Այնուհետև, 1922 թ. գինու 6 և կոնյակի 5 գործարանները միավորվեցին և հիմնվեց գինու և կոնյակի «Արարատ» տրեստը: 1953 թ. սկսեց գործել Երևանի կոնյակի գործարանը: 1960-1980 թթ. կառուցվեցին նաև Արմավիրի, Այգավանի, Բուրաստանի, Պողոյանի կոնյակի գործարանները: Այսօր Հայաստա-

⁵³ *Խոջաբեկյան Վ. Ե., Հայաստան, «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա» հանդես, 2006 թ., էջ 6-9:*

նում գործում են կոնյակ արտադրող 13 ընկերություններ: Կիրառում գտավ նաև գյուղատնտեսական հումքի վերամշակումը՝ բամբակագտիչ, բրնձամաքրիչ, մետաքսագործական, կաշվի, օճառի արհեստանոցները, ձիթահաները, ջրաղացները և այլն: 1882 թ. Արևելյան Հայաստանում հաշվվում էր 589 ձեռնարկություն՝ 2518 աշխատողներով: Ցարական վիճակագրության տվյալներով՝ 1890 թ. Երևանի նահանգում կար 2781, այսպես կոչված, «արդյունաբերական ձեռնարկություն», որոնցից 1932-ը ջրաղացներ էին, 273-ը՝ բամբակագտիչ, 165-ը՝ խաղողի օղեթորման, 117-ը՝ սպանդանոցներ, 3-ը՝ զարեջրի, 3-ը՝ աղի հանք, 1-ը՝ պղնձաձուլարան: Դրանցում զբաղված էր 4783 աշխատող:

Արևելյան Հայաստանում զարգացած էին տարատեսակ արհեստներ: Երևանում բոլոր արհեստավորները 19-րդ դարի վերջին միավորված էին 26 համքարություններում: Կային արծաթագործներ, ատաղձագործներ, ոսկերիչներ, պղնձագործներ, դարբիններ, կաշեգործներ, կոշկակարներ, ծխախոտագործներ, ներկարարներ, մոմագործներ, դերձակներ, պայտարներ, արդուզարդ, կենցաղային իրեր, գյուղգործիքներ պատրաստող վարպետներ և այլն:

Մինչև 19-րդ դարի վերջն առևտուրը հիմնականում սպասարկում էր տեղական շուկային: Հետո կարևոր դեր խաղաց նաև արտաքին առևտուրը, որն սկսեց սպասարկել արտաքին կապիտալին: Մրան նպաստեցին ռուսական տեքստիլ արդյունաբերության զարգացումը և բամբակի, բրդի նկատմամբ պահանջարկի մեծացումը, հետևաբար՝ ապրանքաշրջանառության մեջ դրանց չափերի աճը:

Ռուսաստանի միջոցներով Հայաստանում սկսվեց երկաթուղու շինարարությունը: 1899 թ. փետրվարի 7-ին շահագործման հանձնվեց Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին, հունիսին՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղեմասը, իսկ հուլիսի 2-ին սկսվեց գնացքների կանոնավոր երթևեկությունը Թիֆլիս-Կարս 300 կմ երկարությամբ երկաթուղով: 1902 թ. դեկտեմբերի 6-ին շահագործման հանձնվեց Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ձուլֆա երկաթուղին, որի կառուցումը նպաստեց հատկապես առևտրի զարգացմանը: Մինչև Թիֆլիս-Երևան երկաթուղու կառուցումը առևտրային քարավանները ձգվում էին Երևան-Ձուլֆա, Երևան-Կարս-Էրզրում խճուղիներով: 1914 թ. բեռնափոխադրումներով զբաղվում էին Երևանի նահանգի 408 գյուղերի 6000-ից ավելի ընտանիքներ՝ իրենց սայլերով, ձիերով, ուղտերով, ջորիներով, էշերով:

Կապված կոնյակի, զինու արդյունաբերության ընդլայնման

հետ՝ արագորեն զարգանում էր խաղողագործությունը: Որոշ չափով զարգացան նաև կաթնամշակումը, անասնապահությունը, բամբակագործությունը, մետաքսագործությունը, կաշեգործությունը: Ռուսաստան էին արտահանվում բամբակ, բուրդ, բրնձ, կաշի, կաթնամթերք, պտուղ-բանջարեղեն, իսկ այնտեղից ներմուծվում էին շաքար, գործվածք, հացահատիկ, պողպատ, չուգուն, ածուխ, փայտանյութ, լուցկի, օճառ, ապակի, ցեմենտ և այլն:

Հայ խոշոր կապիտալիստներ Մանթաշովը, Դուկասովը, Միրզոնը, Արամյանցը, Մայիլովը, Ադիլխանովը և ուրիշներ առաջատար դիրքեր ունեին Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում: Հայաստանում գործում էին միջին մեծության ձեռնարկություններ:

Կապիտալիզմի զարգացումով էր պայմանավորված 1887 թ. «Ախթալայի հանքերի ֆրանսիական ընկերության» ստեղծումը: 1911 թ. վերջինս միավորեց նաև Ջանգեզուրի պղնձարդյունաբերական ձեռնարկությունները, ինչի արդյունքում նրա բաժինը Հայաստանի պղնձարդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալում 1913 թ. կազմեց 85 տոկոս:

Արևելյան Հայաստանում ընդարձակվեցին նաև բանկային և վարկային հարաբերությունները: Դրամաշրջանառության ոլորտում տիրապետող էին ռուսական բանկերը: 1913 թ. Երևանում գործում էին Ռուսաստանի պետական և Ազով-Դոնյան բանկերի բաժանմունքները: Միայն վերջինիս միջոցները կազմում էին Հայաստանի վարկային համակարգի բոլոր միջոցների 56 տոկոսը: Գործում էին նաև Վուլգա-Կամայի բաժնետիրական բանկի լիազորությունը, Թիֆլիսի առևտրային բանկի բաժանմունքը և փոխադարձ վարկի ընկերությունը:

Մինչև Խորհրդային կարգերի հաստատումն Արևելյան Հայաստանին հացամթերքով ապահովելու համար 1913 թ. Ռուսաստանից Հայաստան ներմուծվեց 2,5 մլն փութ հացահատիկ:

2. Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունները 1920-1990 թթ.

1920 թ.-ից հետո Հայաստանի տնտեսական կապերը նոր հիմքերի վրա են դրվում: 1921 թ. հունիսի 2-ին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր Անդրկովկասի արտաքին առևտուրը միավորելու վերաբերյալ: Ձևակերպվեցին երեք հանրապետությունների՝ արտաքին շուկաներում միասնաբար հան-

դես գալու հիմնական սկզբունքները: Հայաստանը դեկավարվում էր սուվերեն իրավունքի, միջազգային պայմանագրերից բխող պարտավորությունների կատարման սկզբունքով: Տնտեսական հարաբերությունների մեջ էր մտնում արտասահմանյան երկրների հետ, կնքում պայմանագրեր, փոխանակում դիվանագիտական ներկայացուցիչներին, մասնակցում միջազգային կազմակերպությունների գործունեությանը, վավերացնում և դենոնսացնում (չեղյալ համարել) միջազգային պայմանագրեր:

Հայաստանում ինդուստրիայի մի շարք ճյուղեր հիմնադրվում են Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և միութենական մյուս հանրապետությունների օգնությամբ, որոնց հետ Հայաստանի տնտեսական կապերն իրականացվում են արտադրատեսակների փոխադարձ մատակարարման, ձեռնարկությունների համատեղ կառուցման, ՊՏ համագործակցության, արտադրության, շինարարության, առաջավոր փորձի փոխանակման, կադրերի պատրաստման միջոցով:

1930-1940-ականներին Հայաստանը միութենական հանրապետություններին մատակարարում էր հումք և կիսաֆաբրիկատներ: 1950-ական թվականներին հայկական շատ արտադրատեսակներ լայն ճանաչման արժանացան միությունում և նրա սահմաններից դուրս: Հայաստանը սոցիալիստական և կապիտալիստական 32 երկիր արտահանում էր 104 անուն արդյունաբերական ապրանք: Միութենական հանրապետություններին մատակարարում էր պղինձ, մոլիբդենի խտանյութ, այլումինի գլանվածք, մետաղահատ հաստոցներ, շարժական էլեկտրակայաններ, հիդրոպոմպեր, ուժային տրանսֆորմատորներ, գեներատորներ, կոմպրեսորներ, էլեկտրաճշգրիտ չափիչ գործիքներ, էլեկտրալամպեր, ավտոդողեր, սինթետիկ կաուչուկ, տեխնիկական սարքեր, պոլիմերային իրեր, բյուրեղապակյա արտադրանքներ, քիմիական նյութեր, գործվածք, կոշիկեղեն, ուղեկից խմիչքներ, հանքային ջրեր, բանջարեղենի և մրգերի պահածոներ, էթերային յուղ, ծխախոտ, կաբելային արտադրանք, ժամացույցներ և այլն:

Հայաստանն էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով միության մեջ գրավում էր 3-րդ տեղը: Այդ ճյուղի արտադրանքի 80 տոկոսն առաքվում էր այլ հանրապետություններ: Հայաստանը տուֆաքարի, հրաբխային խարամի, պեղիտի, բազալտի, գունավոր մարմարների հիմնական մատակարարներից էր: Մյուս հանրապետություններից Հայաստան էին ներմուծվում սև և գունավոր մետաղներ, ապակե տարաներ, նավթամթերք, գազ, տրանսպորտային,

գյուղատնտեսական մեքենաներ, փայտանյութ, թուղթ, շինարարական ապակի, տեխնոլոգիական, լեռնաքարային, սննդի և թեթև արդյունաբերության անհրաժեշտ սարքավորումներ, այլ արտադրատեսակներ: Հայաստան ներմուծվող մեքենաշինական արտադրանքի 53, անտառանյութի և թղթի 95, սև մետաղների 45, թեթև արդյունաբերական ապրանքների 80 տոկոսն ստացվում էր Ռուսաստանից: Մև մետաղներ, քարածուխ, տրանսպորտ, գյուղատնտեսական և այլ մեքենաներ, տրակտորներ, շաքար, կենդանական և բուսական յուղ, ապակի, հրակայուն իրեր ստացվում էին Ուկրաինայից, նավթի 80 տոկոսը՝ Ադրբեջանից, սև մետաղ, տրանսպորտ, սննդարդյունաբերության սարքավորումներ, թեյ և այլ ապրանքներ՝ Վրաստանից: Բազմաբնույթ էին Հայաստանի և Բելառուսի, Մոլդովայի, մերձբալթյան, միջինասիական հանրապետությունների միջև տնտեսական կապերը:

Հայաստանում արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների՝ երկաթուղու, էլեկտրակայանների, Արփա-Մևան ջրատարի և մյուս խոշոր շինարարական օբյեկտների կառուցման աշխատանքներին մասնակցել են միության բոլոր հանրապետությունների մասնագետները: Հայաստանի մասնագետներն ակտիվորեն մասնակցել են Ուրալի, Միբիբի, Հեռավոր Արևելքի, Ուկրաինայի, Ղազախստանի, Միջին Ասիայի մետալուրգիական գործարանների, էլեկտրակայանների, քաղաքների, երկաթուղու մայրուղիների, գազամուղների, նավթամուղների կառուցմանը: Հայաստանը մասնակցում էր նաև սոցիալիստական երկրների՝ աշխատանքի միջազգային բաժանման գործընթացին:

Հայաստանը տնտեսական հարաբերությունների մեջ էր զարգացած երկրների հետ: Կնքելով տնտեսական համագործակցության պայմանագրեր՝ մասնակցում էր արտաքին առևտրին, միջազգային տնտավաճառներին և ցուցահանդեսներին, գիտատեխնիկական համագործակցությանը, մասնագետների պատրաստմանը: 1980-ական թվականներին Հայաստանից աշխարհի մոտ 80 երկիր արտահանվում էր ավելի քան 200 անուն արդյունաբերական արտադրանք: Տնտեսական հարաբերություններին մասնակցում էին Հայաստանի մոտ 160 արդյունաբերական, գիտահետազոտական, շինարարական, առևտրական ձեռնարկություն և կազմակերպություն: Ստեղծվել էր գիտատեխնիկական համագործակցություն Հայաստանի և սոցիալիստական երկրների միջև: Համագործակցում էին Երևանի «Նաիրիտ» գիտաարտադրական, «Հայէլեկտրաշարժիչ» արտադրական միավորումները,

Չեխոսլովակիայի քիմիագործները և էլեկտրաշինարարները, Երևան և Բոնո քաղաքների, Հունգարիայի սննդարդյունաբերական ձեռնարկությունները: Տնտեսական հարաբերություններ էին ստեղծվել նաև Հայաստանի և ԳԴՀ-ի, Լեհաստանի, Հարավսլավիայի, Ռումինիայի, Վիետնամի և սոցիալիստական մյուս երկրների միջև:

1960 թ. տնտեսական կապեր հաստատվեցին Հայաստանի և զարգացող երկրների միջև: Հայկական էլեկտրատեխնիկական սարքաշինության, հաստոցաշինության բազմատեսակ արտադրանքներ արտահանվում էին Անգոլա, Եթովպիա, Ալժիր, Լիբանան, Մուդան, Մենեզալ, Գվինեա, Մալի, Եգիպտոս և աֆրիկյան այլ երկրներ, ինչպես նաև Հնդկաստան, Աֆղանստան, Իրաք, Ինդոնեզիա, Արգենտինա, Բրազիլիա, Բոլիվիա, Պերու, Մեքսիկա և այլուր: Հայ մասնագետները մասնակցել են Եգիպտոսում, Նեդոսի վրա Ասուանի հիդրոէլեկտրակայանի և ջրամբարի, Գանայի ՀԷԿ-ի, Նիգերիայում՝ մետալուրգիական գործարանի, ինչպես նաև աֆրիկյան մյուս երկրների սննդի և թեթև արդյունաբերության, գյուղատնտեսական օբյեկտների կառուցմանը: Հայաստանի նախագծային ինստիտուտների մասնագետները նախագծել և կառուցել են Բաղդադի էլեկտրատեխնիկական գործարանը, մասնակցել են Աֆղանստանի Ջալալաբադի ջրանցքի և Հինդիկուշի ավտոխճուղու, Իրանի, Նեպալի, Շրի-Լանկայի ձեռնարկությունների կառուցմանը, Բենգալայա քաղաքի համալսարանի հաշվողական կենտրոնի կազմակերպմանը:

Հայաստանը տնտեսական կապեր ուներ նաև զարգացած երկրների հետ: ԳՏՀ, Անգլիա, Իտալիա, Ավստրիա, Ֆրանսիա, Ֆինլանդիա, Դանիա, Նիդերլանդներ, Նորվեգիա, Շվեդիա, Կանադա, Ավստրալիա, Ճապոնիա արտահանվում էին հայկական ճշգրիտ սարքեր, հիդրոպոմպեր, գորգեր, դարբնոցա-մամլիչային սարքեր, քիմիկատներ, ոգելից խմիչքներ: Հայաստանը 1965 թ.-ից տնտեսական համագործակցություն սկսեց Ֆրանսիայի, Անգլիայի, ԳՏՀ-ի քիմիագործների, Իտալիայի մարմարագործների հետ: Հայաստանը Չեխոսլովակիայից, ԳՏՀ-ից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից ներմուծում էր քիմիական, մետաղամշակման, լեռնահանքային, մետալուրգիայի, փայտամշակման, թեթև, սննդի արդյունաբերության անհրաժեշտ սարքավորումներ, ճապոնիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից՝ բժշկական սարքավորումներ, Բրազիլիայից, Պերուից, Մեքսիկայից, Կուբայից, Անգոլայից՝ հրուշակեղենի արտադրության հումք (սուրճ, կակաո), արևադարձային կուլտուրաներ և այլ ապրանքներ: Հայաստանն իր բաժինն

ուներ ԽՍՀՄ-ից արտահանվող և ներմուծվող արտադրատեսակների մեջ: Ակտիվորեն մասնակցում էր նաև միջազգային տոնավաճառներին և ցուցահանդեսներին: Առաջին անգամ 1921 թ. մասնակցել է Նիժնի Նովգորոդում կազմակերպված միջազգային տոնավաճառին, որտեղ ցուցադրել է մորթի, մուշտակ, կաշի, բուրդ, կոնյակ, տնայագործական արտադրանքներ: 1923 թ. Լիոնի միջազգային տոնավաճառին Հայաստանը մասնակցել է ազգային գորգերով, 1928 թ. Փարիզի տոնավաճառին՝ տուֆաքարի նմուշներով, 1937 թ. Փարիզի և 1939 թ. Նյու-Յորքի միջազգային տոնավաճառներին՝ հայկական գորգերով: 1961 թ.-ից հետո Հայաստանի արտադրանքները ցուցադրվել են միջազգային 26 տոնավաճառներում, այդ թվում՝ Լայպցիգի, Պրահայի, Բելգրադի, Բուդապեշտի, Դամասկոսի, Պոզնանի, Ջագրեբի, Նիկոզիայի, Իզմիրի, Թունիսի, Բոնոյի, Վիեննայի, Փարիզի, Պլովդիվի, Աքրայի, Թեհրանի, Բաղդադի, Մոնրեալի և այլ քաղաքների տոնավաճառներում և ցուցահանդեսներում:

1966 թ. Լայպցիգի միջազգային տոնավաճառում ճանաչվեցին նաև հայկական «Հրազդան» և «Նաիրի» էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները, Վանաձորի հաստոցաշինական գործարանում արտադրված «էլեկտրակայծային» և «Ուլտրաձայնային» ճշգրիտ հաստոցները, Չարենցավանի, Երևանի մեքենաշինական և հաստոցաշինական գործարանների շատ արտադրատեսակներ: 1965 թ. Թեհրանի, 1967 թ. Դամասկոսի, Մոնրեալի, 1973 թ. Սան-Պաուլոյի, 1983 թ. Բաղդադի, 1984 թ. Բարսելոնի տոնավաճառներում Հայաստանին տրամադրվել է առանձին տաղավար, որտեղ արդյունաբերական արտադրանքներից բացի ցուցադրվել են նաև հանրապետության գիտության, մշակույթի և մյուս բնագավառների նվաճումները: Հետագայում ցուցահանդեսներում և տոնավաճառներում ավելանում էին Հայաստանի մեքենասարքավորումների, էլեկտրոնային, արդյունաբերական ապրանքների (կապի միջոցներ, միկրոէլեկտրոնիկա, ռադիոտեխնիկա և այլն) ծավալը և անվանացանկը:

ՄՏՀ-ում կարևոր դեր էր խաղում *Հայաստանի Առևտրաարդյունաբերական պալատը (ԱԱՊ)*: Այն ստեղծվել է 1960 թ.: Մինչև 1972 թ. կոչվում էր Հայկական Հանրապետական առևտրի պալատ: ԱԱՊ-ն արտասահմանյան երկրների հետ առևտրական, տնտեսական և գիտատեխնիկական կապերի զարգացմանն աջակցող կազմակերպություն է: Արտաքին առևտրի նախարարության, գիտության և տեխնիկայի պետական կոմիտեի, նախարարությունների ու գերատեսչու-

թյունների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ ընտրում և միջազգային տոնավաճառներ, ցուցահանդեսներ էին ուղարկում մեքենասարքավորումներ, գիտության նվաճումներ, հայտնագործություններ, ժողովրդական սպառման ապրանքներ:

Հայաստանում կազմակերպվում են արտասահմանյան տարբեր ֆիրմաների միջազգային ցուցահանդեսներ, տոնավաճառներ, աճուրդներ: Պալատն աջակցում է արտասահմանյան գյուտերի և արդյունաբերական նմուշների արտոնագրմանը, արտասահմանում մեր հանրապետության ձեռնարկությունների ցուցանմուշների գրանցմանը: 1990-ական թվականներին Հայաստանի ԱԱՊ-ի անդամ էին 118 արդյունաբերական ձեռնարկություն, գիտահետազոտական 27 հիմնարկ, առևտրական 41, շինարարական 6 կազմակերպություն:

Հայաստանի միջազգային տնտեսական հարաբերությունները 1990 թ.-ից հետո

ՄՏՀ-ը Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական աճի հիմնական գործոններից է: Այն նախադրյալներ է ստեղծում հանրապետության էկոնոմիկան համաշխարհային տնտեսության համակարգում ինտեգրելու համար: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, 1990-ական թվականներից սկսած, Հայաստանի տնտեսությունը կազմալուծվել է, և այժմ էլ ՄՏԿ-ը պասիվ է (ներմուծումը մեծ չափով գերազանցում է արտահանմանը): Հետևաբար, դժվարանում է միջազգային շուկաներում ապրանքների, ծառայությունների, աշխատուժի մրցակցությանը դիմանալը: Այժմ համաշխարհային տնտեսության համակարգում Հայաստանի տնտեսության ինտեգրացման ցածր մակարդակը պայմանավորված է նրանով, որ նա ներգրավված է եղել պետական տնտեսական փակ համակարգի մեջ: Իսկ վերջին 15 տարիներին Հայաստանը կորցրել է իր տնտեսական հզորության մեծ մասը: 1996 թ. արտադրված ՀՆԱ-ը կազմեց 1588 մլն դոլար (1990 թ. արտադրվածի 16 տոկոսը), 1988 թ.՝ 1844 մլն դոլար (958791,2 մլն դրամ), 2000 թ.՝ 1032629,9, 2003 թ.՝ 1618577,0, 2005 թ.՝ 2228027,5 մլն դրամ⁵⁴:

ՀՆԱ-ի ծավալի նվազման, խնայողությունների արժեզրկման և ոչ համարժեք փոխանակման հետևանքով հանրապետության կո-

րուստներն այդ նույն տարիներին ավելացան: Այժմ էլ Հայաստանը չի կարող ունենալ զարգացած պետություններին բնորոշ միջազգային հարաբերություններ, քանի որ ունի սահմանափակ ներքին շուկա: Հետևաբար, զարգացման հեռանկարները կապված են արտաքին շուկայի հետ: Տնտեսական հարաբերություններ ձևավորելու համար ներկայումս արգելք են հանդիսանում տնտեսական և քաղաքական զարգացման մակարդակները:

Հայաստանի՝ ԱՊՀ և աշխարհի շատ երկրների հետ սերտ կապերի ձևավորումը պետք է կատարվի նոր հիմունքներով: Մակայն նման հարաբերություններ արագորեն ստեղծել հնարավոր չէ, քանի որ արտադրվող արդյունքի տեսականին միջազգային շուկաներում անմրցունակ է, ցածր է աշխատողների մասնագիտական որակավորումը:

Արտադրական և առևտրական կապերի հետագա զարգացումն ԱՊՀ և մյուս երկրների, առաջին հերթին ՌԴ-ի հետ, կդառնա Հայաստանի տնտեսության զարգացման, էներգետիկ և տնտեսական ճգնաժամի հաղթահարման, սոցիալական լարվածության մեղմացման կարևոր պայմաններից մեկը: Մակայն արտաքին առևտուրը պայմանավորված է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններով.

- տրանսպորտի միջոցների անբավարար աշխատանքով,
- էներգետիկ ռեսուրսների պակասով և դրանց ձեռք բերման դժվարություններով,
- արտադրության ենթակառուցվածքների և տարբեր ծառայությունների ցածր մակարդակով և այլն:

Հայաստանի ազգային եկամտի մեջ արտաքին առևտրի ցուցանիշները տարբեր տարիների գերազանցել են միջին սահմանը: Համախառն ազգային եկամտի մեջ արտահանման ծավալի գործակիցը 1985-1990 թթ. եղել է 0,25-0,30, 1995 թ.՝ 0,22, իսկ ներմուծման ծավալը համապատասխանաբար՝ 0,30-0,35 և 0,56: 1995 թ.-ի համեմատ 2000 թ. արտահանումն ավելի դանդաղ է աճել, քան ներմուծումը (տե՛ս աղ. 15.1):

⁵⁴ 22 սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999, 2001, 2004, 2006 թթ., հունվար-դեկտեմբեր, տեղեկատվական վերլուծություն, էջեր 8, 10, 7, 7:

Աղյուսակ 15.1

ՀՀ արտաքին առևտուրը 1995-2005 թթ. (մլն դոլար)⁵⁵

	1995 թ.	1997 թ.	2000 թ.	2003 թ.	2005 թ.
Ընդամենը	901,3	1124,8	1182,7	1947,5	2718,3
Արտահանում	270,9	232,5	297,5	678,1	950,4
Ներմուծում	630,4	892,3	885,1	1269,4	1767,9
Այդ թվում ԱՊՀ երկրներ	503,6	393,7	241,4	436,4	574,5
Արտահանում	169,6	94,6	72,8	126,7	179,7
Ներմուծում	334,0	299,1	168,3	309,7	394,8

Եթե 1988 թ. ներմուծումը կազմում էր ՀՆԱ-ի 66,9, արտահանումը՝ 47,3, 1991 թ. համապատասխանաբար՝ 48,1 և 36,3 տոկոս, ապա 1999 թ. այն կազմեց 36,4 և 23,4, 2005 թ.՝ 43,1 և 21,8 տոկոս:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, զարգացման մակարդակը, տնտեսական կախվածությունն այլ երկրներից և բնակչության սոցիալական պայմանները բնութագրվում են արտահանման և ներմուծման հաշվեկշռով: Սկսած 1992 թ.-ից՝ արտահանման մեջ մեծ բաժին ունեին մեքենաշինական և մետաղամշակման (40,4 տոկոս), քիմիական (22,6 տոկոս), գունավոր մետալուրգիայի (15,7 տոկոս) արտադրանքները: Ներմուծվել է հացահատիկի 50-53, էներգառեսուրսների, սննդամթերքի 80-85 տոկոսը: Ընդ որում ներմուծվել են այնպիսի ապրանքներ, որոնք եղել են հայրենական արտադրության հիմնական տեսակները՝ հրուշակեղեն, մակարոնեղեն, մսամթերք, ծխախոտ, կաթնամթերք, կահույք, օճառ, ձեթ, ոգելից խմիչք, բանջարեղեն:

2000 թ. առևտրական հաշվեկշիռը դրական էր միայն կիսաթանկարժեք և թանկարժեք քարերի, թանկարժեք մետաղների և դրանցից պատրաստված իրերի (19866,3 հազ. դոլար), ոչ թանկարժեք մետաղների և դրանցից պատրաստված իրերի (8208,1 հազ. դոլար), արվեստի ստեղծագործությունների (230,9 հազ. դոլար) գծով: Իսկ 2005 թ. այդ ապրանքների արտահանումը կազմեց 336,4, ներմուծումը՝ 347,6 հազար դոլար: 2003-2005 թթ. արտահանման և ներմուծման հաշվեկշիռը համարյա բոլոր ապրանքների գծով բացասական էր:

Իր արտադրանքն արտասահմանյան 80 երկիր արտահանող Խորհրդային Հայաստանն այժմ կապեր է պահպանում մոտ 60 երկրի

հետ, այն էլ արտահանման քիչ ծավալներով: Ներկայումս ազատ առևտրի ռեժիմով կապեր են հաստատվել Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Վրաստանի, Թուրքմենստանի, Մոլդովայի, Բելառուսի, Ղազախստանի և էլի մի քանի երկրների հետ, բարենպաստ ռեժիմով՝ ԵՄ երկրների (Ավստրիա, Բելգիա, Գերմանիա, Դանիա, Իսպանիա, Իռլանդիա, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Մեծ Բրիտանիա, Նիդերլանդներ, Պորտուգալիա, Շվեդիա, Ֆինլանդիա, Ֆրանսիա), ԱՄՆ-ի, Արգենտինայի, Կանադայի, Բուլղարիայի, Չինաստանի, Կիպրոսի, Իրանի, Հունգարիայի, Լեհաստանի, Լիբանանի, Սլովակիայի, Ռումինիայի, Շվեյցարիայի, Հարավային Կորեայի, Ճապոնիայի, աֆրիկյան երկրների (Եգիպտոս, Սուդան, ՀԱՀ, Անգոլա) և այլ երկրներ հետ: Տարբեր երկրների հետ ապրանքաշրջանառության ծավալները, արտահանման և ներմուծման հարաբերությունը ևս փոխվել են: ԵՄ երկրներ արտահանված արտադրանքի արժեքի 60-70 տոկոսը բաժին է ընկնում Բելգիային՝ պայմանավորված ադամանդագործական արտադրանքի արտահանման ծավալով: Մեծ տոկոս է կազմում Գերմանիայի, Նիդերլանդների, Ֆրանսիայի հետ առևտուրը: 2005 թ. Հայաստանի ապրանքաշրջանառությունը ԵՄ երկրների հետ կազմել է 946,2 մլն դոլար, ինչը նախորդ տարվա համեմատ աճել է 58,0 տոկոսով:

Աղյուսակ 15.2

Հայաստանի արտաքին առևտրի ցուցանիշները 2000-2005 թթ.⁵⁶

	2000 թ.		2003 թ.		2005 թ.	
	մլն դոլար	տոկոս	մլն դոլար	տոկոս	մլն դոլար	տոկոս
Արտաքին առևտուր	1182,7	100	1747,5	100	2718,3	100
Արտահանում	297,5	25,16	678,1	34,8	950,4	35,0
Ներմուծում	885,2	74,84	1269,4	65,2	1767,9	65,0
Հաշվեկշռի դեֆիցիտը	-587,7	-49,68	-591,3	-30,3	-817,5	-30,0
Ապրանքաշրջանառություն ԱՊՀ երկրների հետ	241,1	100	436,4	100	574,5	100
Արտահանում	72,8	30,30	126,7	29,0	179,7	31,3
Ներմուծում	168,3	69,70	309,7	71,0	394,8	68,7

⁵⁵ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000-2005 թթ., հունվար-դեկտեմբեր, Երևան, 2006, էջ 122:

⁵⁶ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000-2005 թթ., էջեր 110,122,136,148:

Հաշվեկշռի դեֆիցիտը	-95,5	-39,38	-183,0	-41,9	-215,1	-37,4
Ապրանքաշրջանառությունն այլ երկրների հետ	941,6	100	880,0	100	1110,5	100
Արտահանում	224,8	23,84	292,6	33,2	328,0	29,5
Ներմուծում	716,9	76,16	587,3	66,8	782,5	ԴՏ
Հաշվեկշռի դեֆիցիտը	-492,1	-68,69	-294,7	-33,4	-454,5	-40,9
ԵՄ երկրներ	409,6	100	631,0	100	1043,0	100
Արտահանում	108,0	26,36	258,6	41,0	442,5	43,4
Ներմուծում	301,6	73,64	372,4	59,0	590,5	56,6
Հաշվեկշռի դեֆիցիտը	-193,6	-47,18	-113,8	-18,0	-148,0	-14,2

Արտահանում	75,0	92,3	92,3	123,8	107,9	124,6
Ներմուծում	84,3	91,2	91,1	129,7	102,3	144,2
Իսրայել		171,1	170,4	265,7	196,7	216,0
Արտահանում	-	88,4	87,7	142,3	98,9	112,2
Ներմուծում		82,7	82,7	123,4	98,4	103,8
Գերմանիա	49,4	70,8	71,0	88,0	162,3	287,3
Արտահանում	12,9	28,0	28,1	44,5	83,2	147,2
Ներմուծում	36,5	42,8	42,9	43,5	79,1	140,1
ԱՄՆ	140,4	99,4	98,9	157,6	159,6	173,1
Արտահանում	37,8	46,4	46,2	56,0	70,6	62,1
Ներմուծում	102,6	53,0	52,7	101,6	89,0	111,0
Թուրքմենստան	6,6	27,6	27,7	11,0	103,7	114,2
Արտահանում	5,5	2,7	2,8	3,6	0,6	1,0
Ներմուծում	1,1	24,9	24,9	7,4	103,1	113,0
Շվեյցարիա	31,7	17,6	18,2	78,2	108,0	80,4
Արտահանում	8,8	7,7	7,7	31,6	45,3	34,6
Ներմուծում	22,9	9,9	10,5	46,6	62,7	45,8
Իրան	110,1	93,7	94,0	89,0	92,8	109,2
Արտահանում	27,7	31,3	31,4	33,3	30,5	25,3
Ներմուծում	83,0	62,4	62,6	55,7	62,3	83,9
Ուկրաինա	15,5	53,9	53,8	51,4	91,2	137,7
Արտահանում	3,2	8,1	8,1	7,3	10,5	13,7
Ներմուծում	12,3	45,8	45,7	44,1	80,7	124,0
Չինաստան	-	-	14,2	16,3	60,2	75,1
Արտահանում	-	-	4,0	4,6	21,1	9,2
Ներմուծում	-	-	10,2	11,7	38,5	64,2

Ըստ ներմուծման ապրանքաշրջանառության ծավալի՝ հիմնական երկրներն են Գերմանիան, Ռուսաստանը, Իտալիան, Ուկրաինան, Բուլղարիան, Ֆրանսիան: Ներմուծվող հիմնական ապրանքներից են դեղորայքը, էլեկտրական սարքավորումները, շոկոլադի արտադրանքը, ռետինե անվաղողերը, կոսմետիկան: Արտահանվող հիմնական ապրանքներից են մոլիբդենը, կաուչուկը, լաբորատոր սարքավորումները, դեղորայքը, էլեկտրական շարժիչները, գեներատորները, որոնք արտահանվում են հիմնականում Նիդերլանդներ, Գերմանիա, Իտալիա, Ռուսաստան, Ուկրաինա, Էստոնիա, Լեհաստան: 2006 թ. ավելացել են նաև թարմ մրգերի, պահածոյացված միրգ-բանջարեղենի, հանքային ջրերի ու բնական հյութերի արտահանման ծավալները:

Աղյուսակ 15.3

ՀՀ-ի հետ մեծ ծավալի շրջանառություն ունեցող երկրները (մլն դոլար)⁵⁷

	2000թ.	2001թ.	2003թ.	2004թ.	2005թ.	2006թ.
Ռուսաստան	176,6	261,2	257,5	302,3	237,6	352,9
Արտահանում	44,5	64,8	64,6	94,6	77,9	119,1
Ներմուծում	132,1	196,4	192,9	207,7	159,7	233,8
Բելգիա	159,3	183,5	183,4	253,5	0	268,8

⁵⁷ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000-2005 թթ., էջեր 110, 122, 134, 148:

Հայաստանի արտաքին առևտրի վերոհիշյալ 10 գործընկերների բաժին է ընկնում արտահանման մոտ 80 տոկոսը կամ մոտ 600,0 մլն դոլար: Հայաստանը լայն տեսակների արտահանում է միայն ԱՄՆ և ԱՊՀ երկրներ: Մնացած գործընկերների հետ առևտուրն ընդգրկում է 1-3 ապրանքատեսակ: Օրինակ, Բելգիա և Իսրայել արտահանվող արտադրատեսակների 99,7 տոկոսը կազմում է ադամանդը, Գերմանիա արտահանվում է 88 տոկոս մոլիբդենի հումք, 79 տոկոս երկաթածուլվածք, 9,0 տոկոս չգոլված պղինձ, Իտալիա՝ 96,0 տոկոս տրիկոտաժի արտադրանք, Մեծ Բրիտանիա՝ 86,0 տոկոս ժամացույցի մասեր, Շվեյցարիա՝ 10,0 տոկոս անմշակ ոսկի և պղինձ, Չինաստան՝ 95,0 տոկոս

մոլիբդենի հանքանյութ: 2004 թ. ադամանդե քարերի արտահանումը կրճատվեց 66,6, չմշակված ալումինինը՝ 15,1, հեռուստառադիոդետալներինը՝ 10,0, ժամացույցի մասերինը՝ 10,0 մլն դոլարով: 17-25 մլն դոլարով աճեցին տրիկոտամի արտադրանքի, 140-180 մլն դոլարով՝ հիմնական հումքի և ջարդոնի, 5-10 մլն դոլարով՝ էլեկտրաէներգիայի արտահանումները⁵⁸:

Հանրապետությունից ապրանքների արտահանման ավելացմանը նպաստեցին.

- ազատ տնտեսական և արտահանման զոտիների ձևավորումը,
- միջազգային համագործակցության ակտիվացումը:

Հանրապետությունում արտադրված ապրանքներից արտահանվում են.

- ադամանդ (30,4 տոկոս),
- պատրաստի արտադրանք (27,6 տոկոս),
- հանքանյութ, չմշակված մետաղներ (22,3 տոկոս),
- Հայաստանում չարտադրված ապրանքներ (19,7 տոկոս),
- ժամացույցների և ժամագործական մասեր (13,7 տոկոս),
- խտանյութեր (12,4 տոկոս),
- ալկոհոլային խմիչք, ծխախոտ (7,9 տոկոս),
- անմշակ կամ մշակված ոսկի (6,0 տոկոս),
- չզտված պղինձ (6,0 տոկոս),
- տրիկոտամ և տեքստիլ արտադրանք (4,9 տոկոս),
- ոսկերչական արտադրանք (4,6 տոկոս),
- սնունդ և զյուդատնտեսական արտադրանք (2,6 տոկոս),
- էլեկտրաէներգիա (1,6 տոկոս),
- կաուչուկ, քիմիական արտադրանք (1,4 տոկոս),
- այլ արտադրանքներ (1,7 տոկոս):

Ներմուծման մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն սննդապրանքները, կենդանական և բուսական ծագման արտադրանքը (24,3 տոկոս), հանքահումքային արտադրանքը (21,1 տոկոս), մշակված և անմշակ ալմաստը, թանկարժեք մետաղները, ոսկերչական իրերը (12,2 տոկոս), մեքենաները, մեխանիզմները, սարքավորումները (10,1 տոկոս):

Հանրապետությունից արտահանվում է չնչին քանակով միս, մինչդեռ *մսի* և *մսամթերքի* ներմուծումը հանրապետություն 20 երկրից

(ԱՄՆ, որտեղից ներմուծվել է մոտ կեսը, ԱՄԷ, Իրան, Կանադա, Ֆրանսիա, Հնդկաստան, Շվեյցարիա, Ռուսաստան, Բելգիա, Գերմանիա և այլն) կազմել է մոտ 25 հազար տոննա՝ ներառյալ հավի միսը: Մսամթերք արտահանում են հայկական «Աթենք», «Գեղարդ» մսամթերքի ֆիրմաները և անհատ ձեռնարկատերերը:

Հայաստան ներմուծվող և արտահանվող սննդամթերքի մեջ զգալի մաս է կազմում *ձուկը*: 2003 թ. արտահանվել է 453,6 և ներմուծվել 218,9 տոննա ձուկ: Հիմնական արտահանողներից են «Հենրի գոր» և «Ակվատեխ» ձկնապրանքներ արտադրող ֆիրմաները: Սևանից արտահանվում է նաև սիգ ձկնատեսակը: Գերմանիա, Բելգիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Նիդերլանդներ և այլուր արտահանվում է հիմնականում արհեստական լճային տնտեսություններում աճեցված իշխան տեսակի ձուկ: Ձկնապրանք ներմուծվում է հիմնականում Կանադայից, Իրանից, Ուկրաինայից, Ֆրանսիայից, Լատվիայից:

Զգալի ծավալ են կազմում հանրապետությունից արտահանվող և ներմուծվող *կաթի* և *կաթնամթերքի*, *ձվի*, *կենդանական ծագման* այլ ապրանքները: Հիմնական արտահանողներն են «Աշտարակ կաթ»-ը, «Արզնի» ֆերմերային տնտեսությունը, «Նորթմ» պանիրների տեսակալի արտադրող ֆիրման և անհատ ձեռնարկատերերը: Համեմատաբար պակասել է ձվի և հավի ներմուծումը: Սյուս մթերքների ներմուծումը գերազանցում է արտահանմանը: Սննդամթերքների արտահանում և ներմուծում կատարվում են մոտ 25 երկրների հետ: Ներմուծվել է մոտ 8040 տոննա արտադրանք հիմնականում Իրանից, ԱՄԷ-ից, ԱՄՆ-ից, Ֆինլանդիայից, Գերմանիայից, Նոր Զելանդիայից, Բելգիայից, Լիտվայից, Դանիայից, Իտալիայից, Ուկրաինայից, Ռուսաստանից և այլն:

Հանրապետության արտաքին առևտրի համակարգում իրենց բաժինն ունեն 16 երկրի հետ իրականացվող *բանջարեղենի* արտահանումը և ներմուծումը: Հանրապետությունից արտահանվել է մոտ 250 տոննա բանջարեղեն, նաև՝ պտուղ-բանջարեղենի պահածոներ, որոնց արտահանումը գերազանցում է ներմուծմանը: Հիմնական արտահանողներն են «Նոյան» բնական հյութեր, «Գամմա» պահածոներ, կոմպոտներ, մուրաբաներ, ջեմեր արտադրող ձեռնարկությունները: Պատրաստի արտադրանք արտահանվում է Ռուսաստան, ԱՄՆ, Իսրայել, Լիբանան, ներմուծվում՝ Բուլղարիայից, Իրանից, ԱՄԷ-ից, Թուրքիայից, Կիպրոսից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, Վրաստանից, Ուկրաինայից, Մոլդովայից: Հատապտուղների, ընկույզի, ցիտրուսների, բուսական կոլտուրաների ներմուծումը տարեկան կազմում է մոտ 8

Բոլոր կույթերը վերցված են ՀՀ կառավարությանն առընթեր մաքսային պետական կոմիտեի 2004 թ. պետական տեղեկագրից:

հազար տոննա, որի կեսից ավելին ներմուծվում է Իրանից, Թուրքիայից, Միքիայից, Վրաստանից, ԱՄԷ-ից: Մեծ թիվ է կազմում *սուրճի, թելի, համեմունքների, կակաոյի* և դրանից արտադրված մթերքների ներմուծումն աշխարհի մոտ 30 երկրներից՝ Թուրքիայից, Նիդերլանդներից, Ռուսաստանից, Գերմանիայից, Ուկրաինայից, Իրանից, Լիբանանից, Մալայզիայից, Բուլղարիայից և սուրճ, կակաո արտադրող երկրներից:

Հայաստան ներմուծվող ապրանքների մեջ մեծ բաժին ունի *հացահատիկը*, որը ներմուծվում է աշխարհի 25 երկրներից (Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Նիդերլանդներ, ԱՄՆ, Ռուսաստան, Ուկրաինա և այլն) տարեկան մոտ 420 հազար տոննա: *Այլուր, ձավարեղեն* ներմուծվում են մոտ 20 երկրներից (Իտալիա, Ֆրանսիա, Հունաստան, Ռուսաստան, Ուկրաինա, Հունգարիա, ԱՄՆ և այլն) տարեկան շուրջ 40 հազար տոննա:

Շաքարի և *հրուշակեղենի* ներմուծումն իրականացվում է 30 երկրներից (Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Շվեյցարիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Ուկրաինա, Բելգիա, Գերմանիա, Իրան և այլն) և տարեկան կազմում է մոտ 70 հազար տոննա:

Հայաստանի արտաքին առևտրի հաշվեկշռում, հատկապես արտահանման բնագավառում, մեծ տեղ ունեն *ոգելից* և *ոչ ոգելից* խմիչքները (կոնյակ, օղի, գինի), որոնք արտահանվում են 35-40 երկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ուկրաինա, Վրաստան, Ղազախստան, Նիդերլանդներ, Շվեյցարիա, Լատվիա, Լիբանան, Էստոնիա, Ուզբեկստան, Բելառուս և այլն: Հիմնական արտահանողներն են «Արենի» գինիներ, «Վեդի ալկո» ոգելից խմիչքներ արտադրող ձեռնարկությունները, կոնյակ արտադրող 13 ընկերություններ: Արտահանվում են նաև «Կոտայք» և «Կիլիկիա» գարեջրերը: Խմիչքներ ներմուծվում են Ֆրանսիայից, Գերմանիայից, Իտալիայից, Ռուսաստանից, Թուրքիայից, Կիպրոսից, Ավստրիայից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից:

Հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառության համակարգում զգալի բաժին ունի *ծխախոտը*: Հայաստանից տարեկան արտահանվում է մոտ 220 տոննա ծխախոտ հիմնականում ԱՄՆ, Ռուսաստան, Թուրքմենիա, Նիդերլանդներ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իրան, Վրաստան, և այլն: Ծխախոտ ներմուծվում է աշխարհի 26 երկրներից: Հիմնական մասը (12 տեսակ) ներմուծվում է Նորվեգիայից, Հունաստանից, Պանամայից,

Ուկրաինայից, Գերմանիայից, ԱՄՆ-ից, Մեծ Բրիտանիայից, Բելգիայից, Բուլղարիայից:

4. Ֆինանսավարկային հարաբերությունների զարգացումը Հայաստանում

Հայաստանի տնտեսությունը ճգնաժամային վիճակից դուրս բերելու տնտեսական ծրագրերի իրականացման, սոցիալական հիմնախնդիրներ լուծելու համար անհրաժեշտ են ֆինանսական միջոցներ, կապիտալ ներդրումներ, վարկեր: Միջազգային վարկային միջոցների ներդրումները պետք է դիտել որպես արտադրություն կազմակերպելու, տնտեսություն զարգացնելու, համատեղ գործունեություն ծավալելու պայման և վճարային հաշվեկշռի կարգավորման կարևոր աղբյուրներից մեկը:

Հայաստանում տնտեսական բարեփոխումներ սկսվեցին 1991 թ., իսկ 1992 թ. այն դարձավ Համաշխարհային բանկի և ԱՄՆ-ի անդամ: Ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներ սկսվեցին 1994 թ. Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի (ԱՄՀ), Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) տրամադրած վարկային և Եվրամիության տեխնիկական օգնության ծրագրերի շրջանակներում: 1993-1996 թթ. ՀԲ-ի կողմից Հայաստանին տրամադրված գումարը կազմեց 262 մլն դոլար: 1996 թ. փետրվարին Հայաստանի կառավարությունը ԱՄՆ-ի հետ համաձայնագիր ստորագրեց՝ 150 մլն դոլար Հայաստանի Կենտրոնական բանկում պահելու, վճարային հաշվեկշռն ապահովելու համար: ԱՄՆ-ի վարկային գործարքները հիմնականում կարճաժամկետ ու միջին ժամկետի են և ուղղված են անդամ երկրների վճարային հաշվեկշռների ժամանակավոր դեֆիցիտի ծածկմանը:

Եվրոհամայնքի հանձնաժողովի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև 1997 թ. հունիսի 30-ին ստորագրվեց «ՏԱՄԻՍ 1996» ծրագրի ֆինանսավորման Հուշագիր, ըստ որի Եվրոպական համայնքը ԵՄ «ՏԱՄԻՍ» ծրագրի շրջանակներում 1996-1999 թթ., որպես անհատույց օգնություն, տրամադրեց 8 մլն 650 հազար էլքու գումար:

1997 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հռոմում ՀՀ-ի և Գյուդատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի հիմնադրամը Հայաստանին տրամադրեց 9,5 մլն ՀԺԲ գումար՝ Հայաստանի Շիրակի, Արագածոտնի, Լոռու մարզերում գյուղատնտեսության զարգացման համար:

1998 թ. փետրվարի 4-ին Վաշինգտոնում Չարգացման միջազգային ընկերության և Հայաստանի միջև ստորագրվեց համաձայնա-

գիր, ըստ որի ընկերությունը Հայաստանին պարտքով տրամադրեց 11 մլն 100 հազար ՀԺԲ գումար՝ կրթության համակարգում ծրագրերի իրականացման նպատակով:

Գյուղատնտեսության համալիր միջոցառումների իրականացման նպատակով մինչև 2000 թ.-ի վերջը ծախսվել է Համաշխարհային բանկի կողմից հատկացված 57 մլն դոլարը: Հայաստանի բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման նպատակով 1997 թ. Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի (IFAD) հաշվին իրականացվեց ՀՀ «Գյուղատնտեսական զարգացման ծրագիրը», որը գործունեության մեջ է դրվել 1998 թ. ապրիլից՝ 12,9 մլն դոլարով: 2000 թ.-ի ընթացքում ստացվել է 49,069 մլն ԱՄՆ դոլար վարկ: 2000 թ. դեկտեմբերի 14-ին Համաշխարհային բանկի Միջազգային զարգացման գործակալության և Հայաստանի միջև ստորագրվեց Հայաստանում դատախարակական բարեփոխումների անցկացմանն աջակցող վարկային համաձայնագիր, ըստ որի 2001-2004 թթ. ՀԲ-ը տրամադրեց 8 մլն 600 հազար դոլար վարկ:

1992 թ. դեկտեմբերին Հայաստանում բացվեց ՄԱԿ-ի գրասենյակ, որն իրականացնում է ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիրը, փախստականների հարցերի հնարավոր լուծումները, հասարակական տեղեկատվության գործընթացը: ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրի հպատակն է վերացնել չքավորությունը, ստեղծել աշխատատեղեր, զբաղվել բնապահպանության, տնտեսության, քաղաքների և բնակավայրերի զարգացմանն անհրաժեշտ միջոցների ապահովման, այլ ծրագրերի իրականացման հարցերով: Ավելի ուշ սկսեցին գործել «Յունիսեֆը», Պարենի համաշխարհային ծրագիրը, Մարդասիրական օգնության վարչությունը, ՀԲ-ը, ԱՄՆ-ը: ՀԲ-ի և Լինսի հիմնադրամի կողմից տրամադրվել է 18,4 մլն դոլար վարկ փոքր և միջին բիզնեսի զարգացման ծրագրերի համար:

«Պարենի ապահովությունը Հայաստանում» ծրագրի շրջանակներում 1999 թ. ՀՀ-ին տրամադրվել է 11,0 , իսկ 2000 թ.՝ 9,5 մլն եվրո դրամաշնորհ: Հայաստանի վարկերի ստացումը կատարվում է *ձեռնարկատիրական և փոխատվական կապիտալի* ձևով: Առաջինը տրվում է տնտեսության ճյուղերին, իսկ երկրորդը՝ տեղական ձեռնարկություններին կամ կառավարությանը փոխառության ձևով:

ԱՄՆ-ի կողմից ՀՀ ԿԲ-ին հատկացված 201,231 մլն դոլարը նախատեսվել է արժույթի պաշարների համալրման համար: ԵՄ, ՌԴ, ԱՄՆ-ի կողմից հատկացված 29,736 մլն դոլարը, որպես ապրանքային

վարկ, տրվել է հացահատիկի և վառելիքի ձեռք բերման, իսկ ՀԲ-ի, Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի և արևմտյան երկրների կողմից հատկացված 70 մլն դոլարը՝ ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների իրականացման համար: Մնացած գումարը հատկացվել է սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացման, էներգետիկայի, ավտոճանապարհների, ոռոգման, Երևանի խմելու ջրի ցանցի նորոգման, կրթության, առողջապահության ոլորտի, աղետի գոտու ուղղակի ներդրումների, կառուցվածքային բարեփոխումների համար: Հայաստանի արտաքին պարտքի գումարը մոտ է երկրի ՀՆԱ-ի կեսին:

Օտարերկրյա վարկերով է կարգավորվում նաև երկրի *վճարային հաշվեկշիռը*, ինչը նպաստում է արտահանման ավելացմանը և ներմուծման կրճատմանը:

Վճարային հաշվեկշիռը վիճակագրական հաշվետվություն է, որում արտացոլվում են հաշվետու ժամանակաշրջանում այլ երկրների և միջազգային կազմակերպությունների հետ Հայաստանի արտաքին տնտեսական գործառնությունների ամփոփ տվյալները: ՀՀ վճարային հաշվեկշիռը կազմված է երկու հիմնական հաշիվներից՝ *ընթացիկ հաշիվ* և *կապիտալի ու ֆինանսական հաշիվ*: Առաջինում գրանցվում են ապրանքների, ծառայությունների և ընթացիկ տրանսֆերտների հետ կատարված գործառնությունները, երկրորդում՝ ֆինանսական ակտիվների ու պարտավորությունների հոսքերը, կապիտալ տրանսֆերտները: Ֆինանսական հաշիվը կազմված է չորս հոդվածներից՝ *օտարերկրյա ուղղակի, պորտֆելային, այլ ներդրումներից և պահուստային ակտիվից*:

Օտարերկրյա ներդրում է համարվում գույքի ցանկացած տեսակ, որը շահույթ ստանալու նպատակով օտարերկրյա ներդրողի կողմից անմիջականորեն ներդրվում է ՀՀ տարածքում իրականացվող ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտում:

Ուղղակի ներդրումը կատարվում է արտասահմանյան ուղղակի ներդրողի կողմից՝ բաժնետիրական կապիտալի և այլ կապիտալի տեսքով:

Պորտֆելային ներդրումն օտարերկրյա կապիտալ ներդրում է, սրբ թույլ է տալիս ունենալու սահմանափակ ազդեցություն և ստանալու որոշակի շահույթ: Հաստատվում է կողմերի միջև կնքվող պայմանագրով: Պորտֆելային ներդրումները լինում են բաժնետոմսերի և արժեթղթերի տեսքով:

Այլ ներդրումը ներառում է բոլոր տեսակի ֆինանսական գործառնությունները, որոնք չեն ընդգրկվել ուղղակի և պարտֆելային ներդրումներում: Դրանք լինում են վարկերի և ավանդների տեսքով: ՀՀ վճարային հաշվեկշռի ֆինանսական հաշվում գրանցվում են արտաքին ակտիվների և պարտավորությունների հետ կապված գործառնությունները:

Պետության արտաքին պարտքը ԱՄՆ-ին, ՀԲ-ին, միջազգային տարածաշրջանային և ազգային բանկերին, ֆինանսական այլ կազմակերպություններին պետության կողմից երաշխավորված երկարաժամկետ ու կարճաժամկետ վարկերի, պետության այլ պարտքերի գումարն է: Պարտքերի մեջ մտնում են նաև չմարված արտաքին փոխառությունները և դրանց չվճարված տոկոսները: Արտաքին պարտքի մեջ մտնում են նաև պետության կողմից երաշխավորված արժույթի, փոխառությունների, մասնավոր դեբիտորների արտաքին պարտավորությունները: Չվճարվելու դեպքում տարեվերջում արտաքին պարտքը հաշվարկվում է ԱՄՆ դոլարի փոխարկելի կուրսով:

Հայաստանի արտաքին պարտք կսեց ձևավորվել անկախության առաջին տարիներից: Դրա զգա տուների (Գյուղատնտեսության զարգ րամ, ԱՄՆ, ՀԲ) նկատմամբ լրարտավ րությունները: Բոլոր վարկատուները վարկեր տրամադրում են ՀԲ (հատուկ փոխառվական իրավունք) արժույթով, որի փոխարժեքի մեջ ԱՄՆ դոլարը կազմում է 45, եվրոն՝ 29, ճապոնական իենը՝ 15, անգլիական ֆունտ ստեռլինգը՝ 11 տոկոս:

Հայաստանի արտաքին պետական պարտքի վարկատուներն են.

- Համաշխարհային բանկը,
- Վերակառուցման և զարգացման Եվրոբանկը,
- ԱՊՀ միջպետական բանկը,
- Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամը,
- Ազգային բանկերը,
- Արժույթի միջազգային հիմնադրամը:

Հայաստանի պետական պարտքերը կառավարում և իրականացնում է ՀՀ Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարությունը:

Հայաստանի պետական պարտքն ընդգրկում է.

- ՀՀ կառավարության պարտքը (ներքին և արտաքին պարտք, պետական պարտատոմսեր, կարճաժամկետ պարտատոմսեր, արժույթային պարտատոմսեր, վարկեր, այլ պարտավորություններ),

- ՀՀ Կենտրոնական բանկի պարտքը: Պետական պարտքի *նպատակն է*.
- պետբյուջեի դեֆիցիտի ֆինանսավորումը,
- պահուստների համալրումը,
- տնտեսության ոլորտների զարգացումը,
- նախկին պարտքերը վերադարձնելը,
- դազմավարական ծրագրերի իրականացումը,
- ռեսուրսների ձեռք բերումը:

ՀՀ պետական արտաքին պարտքը, ըստ Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության տվյալների, 2006 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմում էր 1183 մլն դոլար, որից 960,1 մլն դոլարը (81,2 տոկոս) կազմում էին ՀՀ կառավարության, 217,6 մլն դոլարը (18,4 տոկոս)՝ ԿԲ-ի արտաքին պարտավորությունները, 5,3 մլն դոլարը (0,44 տոկոս)՝ կառավարության տրամադրած երաշխիքները:

2004 թ. ընթացքում մարվել է 87,0 մլն դոլար արտաքին պարտք:

1993-2004 թթ. Հայաստանի և ՀԲ համագործակցության ընթացքում տարբեր ոլորտներում իրականացվել է 36 վարկային ծրագիր՝ 838,96 մլն դոլար ընդհանուր գումարով: Դրանք են.

- պետական կառավարման 1,
- բնապահպանության 1,
- դատախազական բարելավման 1,
- կրթության 2,
- առողջապահության 4,
- մասնավոր հատվածի 3,
- սոցիալական ապահովության 1,
- տրանսպորտի 2,
- էներգահամակարգի 4,
- գյուղատնտեսության 6,
- երկրաշարժի գոտու 1,
- ընդհանուր տնտեսական 10 ծրագրերը:

2005 թ. Հայաստանում գործում էին 21 առևտրային բանկեր 242 մասնաճյուղերով, բազմաթիվ փոխանակման կետեր և արտարժույթային դիլերներ, որոնք բաղրն էլ գործառնություններն իրականացնում էին արտարժույթով: Միայն 2004 թ. առևտրային բանկերը կատարել են 2301,7 մլն դոլարի գործարք:

Հստ վարկառուների՝ Հայաստանի արտաքին պարտքի կառուցվածքը հետևյալն է.

- կառավարություն (78 տոկոս),
- Կենտրոնական բանկ (20 տոկոս),
- երաշխիքներ (2 տոկոս):

Ըստ ստացման աղբյուրների՝ պարտքի կառուցվածքը հետևյալն է.

- բազմակողմ (56 տոկոս),
- երկկողմ (23 տոկոս),
- Արժույթի միջազգային հիմնադրամ (21 տոկոս):

Արտոնյալ վարկերը կազմում են վերը նշվածի 74, ոչ արտոնյալ վարկերը՝ 26 տոկոսը:

5. Հայաստանի ֆոնդային բորսաները

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար Հայաստանին անհրաժեշտ են Ֆոնդային բորսաներ, որոնք կզարգացնեն բորսային առևտուրը: Հայաստանի ֆոնդային բորսան, որպես ինքնուրույն կազմակերպություն, գրանցվել է 2001 թ. փետրվարի 13-ին: Ներկայումս փոքր ծավալներով գործում է միայն արժեթղթերի բորսան: ՀՖԲ-ը և արժեթղթերի շուկան ձևավորման փուլում են, ինչի հետևանքով ՀՖԲ-ում բաժնետոմսերի կապիտալացման ցուցանիշը ցածր է: Օրինակ, 2004 թ. շուկայում իրացնելիության միջին աճն էապես պայմանավորված էր «Մելենա» ԲԲԸ-ի սովորական բաժնետոմսերի իրացնելիությամբ, որը 2004 թ. կազմեց 1245 միավոր գործարք: 2001 թ. գրանցված էր 37 ընկերություն: ՀՖԲ-ը կարող են համակարգչային ցանցի միջոցով իրականացնել արժեթղթերի առք ու վաճառք: Սակայն միջոցները բավարար չեն արժեթղթերի իրական շուկա ստեղծելու, շուկայից դուրս առք ու վաճառքը բացառելու համար: ՀՖԲ-ի հիմնական գործունեությունն է արժեթղթերի հաշվառումը, բորսայական առևտրի կազմակերպումը, ինչպես նաև հաշվառված ընկերությունների և առևտրային գործարքներում իրականացված առք ու վաճառքի մասին տեղեկատվության հաղորդումը: Ըստ «Արժեթղթերի շուկայի կարգավորման ՀՀ օրենքի»՝ բորսան իրականացնում է նաև արժեթղթերի գրանցում:

2002 թ.-ից ՀՖԲ-ը հատիսանում են Եվրասիական ֆոնդային բորսաների դաշնության (FEAS) և ԱՊՀ երկրների ֆոնդային բորսաների միջազգային ֆեդերացիայի լիիրավ անդամ, որը 2004 թ. Համագործակցության հուշագրեր է ստորագրել Սալոնիկի (Հունաստան) բորսայական կենտրոնի և Վրաստանի ֆոնդային բորսայի հետ: Ներկա-

յումն ՀՖԲ-ը կատարում են արժեթղթերի և արտարժույթի առք ու վաճառք, որն իրականացվում է *մասնագիտացված անձանց*, այսինքն՝ օրենքով սահմանված կարգով գրանցված բրոքերային ընկերությունների կողմից: ՀՖԲ-ի կառավարման մարմինը բորսայի անդամների ընդհանուր ժողովն է: Բորսան գործում է մեկ անդամ-մեկ ձայն սկզբունքով, որն ապահովում է անդամության իրավահավասարությունը: Բորսայի ներքին վերահսկողությունն իրականացնում է *Վերահսկիչ ծառայությունը*՝ նշանակված ընդհանուր ժողովի կողմից: Վեճերը քննարկում է *Կարգապահական հանձնաժողովը*: Գործարքները հաշվարկվում են տարվա հաշվով, եռամսյակային կտրվածքով: Օրինակ, 2001 թ. կատարվել է 166 գործարք՝ 10,4 մլն դրամ ընդհանուր գումարով:

Ըստ Հայաստանի Արժեթղթերի հանձնաժողովի տրամադրած տվյալների՝ արժեթղթերի շուկայի և ՀՀ ֆոնդային բորսայի գործարքների քանակը 2002 թ. նշված է աղյուսակ 15.4-ում:

Աղյուսակ 15.4

Հայկական ֆոնդային բորսայի գործարքների ծավալը 2002 թ.

Արժեթղթեր թողարկող հաստատություններ	Գործարքների քանակը	Արժեթղթերի քանակը	Գործարքների գումարը (հազ. դրամ)
Հայավտո	2	52	260,0
Հայբիզնես ընկերություն	1	7	350,0
Արդշինբանկ	4	89	222,5
Երևանի ժամացույցի գործարան	21	7542	16031,0
Խարբերդ	4	39	76,0
Ինտերհաստոց ԳԱՄ	4	3094	154,7
Հայէլետրոմաշ	3	2281	112,0
Մաքուր երկաթի գործարան	3	80	465,0
Այլ թողարկողներ	28	1840	1105,5
	70	15024	18776,7

Հայաստանում *աճուրդային* գործարքներին կարող են մասնակցել միայն գրանցված բրոքերային ընկերությունները: Ըստ Հայաստանի Հանրապետության պետական գույքի կառավարման նախարարու-

թյան տվյալների՝ 2003 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մասնավորեցվել է 32 օբյեկտ, որոնցից 12-ը՝ 2002 թ.: Լոտային աճուրդով մասնավորեցվել է 62 օբյեկտ: 2004 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ աճուրդով մասնավորեցվել է 31 (լոտային աճուրդով մասնավորեցվել է նույն 62 օբյեկտը), 2006 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 48 օբյեկտ:

Ապրանքներ արտադրող հայկական ընկերությունները մասնակցում են նաև միջազգային *տոնավաճառների և ցուցահանդեսների*:

2003 թ. Դուբայում ACME ծրագրով տեղի ունեցավ սննդային ապրանքների ցուցահանդես, որտեղ իրենց արտադրանքը ցուցադրեցին նաև հայկական «Աշտարակ կաթ», «Գամմա» (պահածոներ, կոմպոտներ), «Ակվատեխ» (ձկնապրանքներ), «Գեղարդ» (մսամթերք) ընկերությունները: Հայկական սննդամթերք արտադրողների մի մասը մասնակցել է նաև Մոսկվայում կազմակերպված «Պրոդէքսպորտ-2003» ցուցահանդեսին, որտեղ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել պարենամթերքի՝ Ռուսաստան արտահանման մասին: Արտահանվում են նաև «Նոյան» բնական հյութերը: 2005 թ. Մոսկվայում կազմակերպված միջազգային ցուցահանդեսին մասնակցեցին զարեջուր արտադրող «Կոտայք» և «Կիլիկիա» ձեռնարկությունները: Այս մասնակցությունը նպաստեց մեր հանրապետությունից զարեջրի արտահանմանը: 2006 թ. սեպտեմբերին Երևանում բացվեց «Հայաստան էքսպո-2006» ունիվերսալ առևտրա-արդյունաբերական միջազգային ցուցահանդեսը, որին մասնակցում էին 170 արդյունաբերական, առևտրային կազմակերպություններ, ընկերություններ ԼՂՀ-ից, Հայաստանից, Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Բելառուսից, Վրաստանից, Տրանսիլվայից, Լեհաստանից, Ռումինիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրանից: Ցուցահանդեսին մասնակցում էին «Արդյունաբերական Հայաստան», «Սնունդ և ըմպելիք», «Կահույք», «Շինհայաստան», «Տրանս», «Տպագրություն, հրատարակչություն, գովազդ» և այլ բնագավառների գիտական, տեխնոլոգիական նմուշներ: 2006 թ. նոյեմբերին Երևանում բացվեց իրանական շինանյութի և քաղաքաշինական սարքավորումների ցուցահանդես, որտեղ ներկայացված էր 22 ֆիրմաների արտադրանք:

6. Միջազգային համատեղ ձեռնարկատիրական գործունեությունը և մաքսային տնտեսությունը Հայաստանում

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման կարևոր ուղղություններից է հայրենական արտադրությունում օտարերկրյա ներդրումներ կատարելը: Ներմուծման սովորական գործընթացը փոխարինվում է արտադրական համագործակցությամբ, քանի որ տնտեսության զարգացման համար առաջանում են բազմաթիվ դժվարություններ՝ կապված արտադրության կազմակերպման, արդյունքի իրացման, ծառայությունների և կառավարման մյուս հարցերի հետ, ուստի նպատակահարմար է ստեղծել ազգային և արտասահմանյան արտադրական կազմակերպություններ՝ ներմուծելով հումք, ապրանք, ներգրավելով ինվեստիցիաներ, գիտատեխնիկական ներուժ: Գործընթացի հիմքում դրվում են ֆինանսական միջոցների, նյութական ռեսուրսների միավորումը, արտադրանքի իրացման երաշխիքը: Համատեղ ձեռնարկատիրության ստեղծումը հնարավորություն է տալիս ավելի ռացիոնալ օգտագործելու հանրապետության բնական և աշխատանքային ռեսուրսները, գիտատեխնիկական ներուժը, ընդլայնելու ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը, հաղթահարելու ներքին շուկայի սահմանափակումները: Նման ձեռնարկություններ կազմակերպելու համար Հայաստանից պահանջվում են ավելի ցածր արտադրական ծախսեր, էժան հումք: Հանրապետության կառավարության խնդիրն է արդյունավետությունը բարձրացնելու համար կոորդինացնել արտադրական, գիտական և տնտեսական գործունեությունը:

Հայաստանում համատեղ ձեռնարկություններ ստեղծվել են բարձր պահանջարկ վայելող արտադրանքների փոխարկման համար, ինչը կրճատել է այլ երկրներից նույն ապրանքների ներմուծումը: Հետևաբար, անհրաժեշտ է բավարար պայմաններ ստեղծել արտասահմանյան ձեռնարկությունների ներդրումների համար, ինչը կնպաստի մանր ու միջին արտադրողների հասարակական արտադրության մեջ ընդգրկվելուն:

Համաձայն ՀՀ Վիճակագրության ազգային ծառայության տվյալների՝ 1988-ից մինչև 2000 թ.-ի կեսերը Հայաստանում իրականացված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ծավալները կազմում են մոտ 540 մլն ԱՄՆ դոլար: Ներդրումների այսպիսի աճը պայմանավորված է միջազգային մրցույթով սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների վա-

ճառքով: 1991 թ. օտարերկրյա ներդրումներով գրանցվել են 38, 1992թ.՝ 50, 1993 թ.՝ 59, 1994 թ.՝ 68, 1995 թ.՝ 220, 1996 թ.՝ 209, 1997 թ.՝ 326, 1998թ.՝ 340, 1999 թ.՝ 309 ձեռնարկություններ⁵⁹: Ներդրումների ծավալով գերակշռում է արդյունաբերության ոլորտը՝ չնայած, որ գրանցված ձեռնարկությունների 53 տոկոսն առևտրի ոլորտում են, 13-ը՝ արդյունաբերության, 9-ը՝ հեռահաղորդակցության և այլն: Եթե մինչև 1998 թ. Հայաստանում կատարված ներդրումների մեծ մասն արտահանման ուղղվածություն չունեին և բավարարում էին միայն ներքին շուկայի պահանջը, ապա վերջին 2-3 տարիներին կատարված ներդրումներն արտահանման ուղղվածություն ունեն: Այժմ ներդրումային գործընթացն ընդգրկում է առևտրային, բանկային, թեթև և սննդի արդյունաբերության, հյուրանոցային համակարգի, կապի, տրանսպորտի ոլորտները: Ներդրվող միջոցների ծավալը համեմատաբար մեծ է կապի ոլորտում:

2001 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ՀՀ-ում օտարերկրյա իրավաբանական անձանց ստորաբաժանումները կազմում էին 270, իսկ 2006թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 412 միավոր: Արտասահմանյան 36 երկրների ներդրումներով ստեղծված 259 ձեռնարկությունից 129-ի կազմում կան և՛ տեղացի, և՛ օտարերկրացի, իսկ 130-ում՝ միայն օտարերկրացի իրավաբանական անձինք կամ քաղաքացիներ: Ներդրումային ձեռնարկությունների մոտ կեսը համատեղ են, որոնց կանոնադրական հիմնադրամի 16 տոկոսը կազմում են տեղի կազմակերպությունները, իսկ 84-ը՝ օտարերկրյա ներդրումները: Համեմատաբար մեծ մաս են կազմում Ռուսաստանի (34 տոկոս), Իրանի Իսլամական Հանրապետության (21 տոկոս), Ֆրանսիայի (26 տոկոս), ԱՄՆ-ի (13 տոկոս) ընկերությունները:

Այժմ գործում է հ «Ջերմուկ» հայ-ամերիկյան, «Գրանդ Տոբակո» հայ-կանադական, «Կոտայք» գարեջրի հայ-ֆրանսիական, «Արմբրիտ» և «Աֆինա Գոլդ» մակարոնեղենի արտադրության հայ-բրիտանական, 2000 թ. ստեղծված «Արմենալ» հայ-ռուսական (2003 թ.-ից պատկանում է «Ռուսալին» և վերանվանվել է «Российский алюмин») և այլ համատեղ ձեռնարկություններ: «Գրանդ Տոբակո» ՀՀ-ին շնորհվել է եվրոպական ԻՍՕ-9002 միջազգային չափանիշների հավաստագիր⁶⁰: Հա-

յաստանի արդյունաբերության մեջ համեմատաբար խոշոր ներդրումներ կատարել են «Կոկա-Կոլան», «Գրանդ Տոբակոն», «Պեոնո Ռիկարը», «Արմեն Թեյը», «Արմենիա» և «Անի» հյուրանոցային համալիրները:

Աղյուսակ 15.5

Տվյալներ ՀՀ-ում օտարերկրյա մասնակցով առևտրային իրավաբանական անձանց և ձեռնարկությունների վերաբերյալ⁶¹

Ամենաշատ ստորաբաժանում ունեցող երկրներ	01.01.2002	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2006
ԱՄՆ	85	93	98	145
Ռուսաստան	78	83	85	107
Մեծ Բրիտանիա	15	16	16	24
Գերմանիա	10	11	10	12
Ֆրանսիա	10	10	10	14
Կիպրոս	9	9	9	9
Իտալիա	5	5	2	2
Մնացած երկրներ	58	65	73	99
Ընդամենը	270	292	303	412

Օրինակ, Հայաստանի և Գերմանիայի միջև ստորագրվել է 25 համաձայնագիր: Վերջին 5 տարում ապրանքաշրջանառությունը կազմել է 625 մլն դոլար, որից արտահանումը՝ 314, ներմուծումը՝ 311 մլն դոլար: 2006 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գրանցված է գերմանական կապիտալով գործող 61 ձեռնարկություն: Տեղեկատվության տեխնոլոգիաների ոլորտում գործում է գերմանական «LYCOS» ընկերությունը: Վերջին 14 տարում գերմանական ներդրումների գումարը կազմել է 100 մլն դոլար: Հայաստանում ֆրանսիական կապիտալով գործում է 111 ընկերություն, այդ թվում՝ «Պեոնո Ռիկարը», «Կաստելը», «Կրեդիտ Ագրիկոլը» և այլն: Իրականացվել է մոտ 160 մլն դոլարի ներդրում:

Հայաստանի հետ համատեղ ձեռնարկություններ գործում են նաև այլ երկրներում: 2005 թ. վերջին հայ-ռումինական 37 համատեղ ձեռնարկություններ էին գործում Ռումինիայում, որի տնտեսության մեջ կատարվել է զգալի ներդրում:

1994 թ. մարտի 21-ին Երևանում պաշտոնապես գրանցվեց «Հայ գործարարների կորպորացիան»՝ 200 հազար դոլար նախնական դրա-

⁵⁹ Դարբինյան Ա. Վ., Հայաստանը միջազգային տնտեսական ինտեգրացման գործընթացում, Երևան, 2000, էջ 222:

⁶⁰ ԻՍՕ-ն չափորոշիչների կազմակերպություն է, ինչպես ԳՈՍՏ-ը:

⁶¹ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2005 թ., Երևան, 2006, էջ 114:

մագլխով: Գործարանների հավաքն ստեղծեց նաև 12 մլն դոլար հիմնադրամով բանկ, որի ղեկավարությունն ստանձնել է ԵՎԶԲ-ը՝ 33,3 տոկոս բաժնեմասով: 1994 թ. մայիսի 30-ին Երևանում կազմակերպվեց Գործարարների 4-րդ կոնֆերանսը, որին մասնակցում էր 12 երկրի 120 ներկայացուցիչ:

ՄՏՀ-ի զարգացմանը նպաստում է երկրի *մաքսային* համակարգը: 1992 թ. հունվարի 4-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվել է ՀՀ մաքսային վարչությունը: Հայաստանի մաքսային տարածքը բաժանվում է 4 մաքսային տարածաշրջանների.

1. *Արարատյան* (Երևան)՝ Երևանի «Ջվարթնոց», «Էրեբունի» օդանավակայանների և Մարգարայի մաքսային կետեր:

2. *Շիրակի* (Գյումրի)՝ «Շիրակ» օդանավակայան, Բավրայի և Ախուրիկի մաքսային կետեր:

3. *Գուգարքի* (Վանաձոր), Գոգավանի, Պրիվոլնոյե, Այրումի, Ջիլիգայի, Բագրատաշենի, Ստեփանավանի մաքսային կետեր:

4. *Մյունիքի* (Միսիան)՝ Մեղրու մաքսակետ:

Առայժմ չեն գործում հայ-թուրքական սահմանի Մարգարայի և Ախուրիկի մաքսային կետերը:

Հայաստանի Մաքսային օրենսդրությունն ընդունվել է միջազգային չափանիշներին համապատասխան: 1997 թ. հունվարի 1-ից Հայաստանն անցել է ապրանքների կողմնորման նոր համակարգի, իսկ 1996 թ. մայիսից ապրանքների արտահանման մաքսային ձևակերպումները կատարվում են ըստ համակարգչային «ԱՄԻԿՈՒԴԱ» ծրագրի: Միջազգային ճանապարհային փոխադրումների (ՄՃՓ, TIR) տարածաշրջանային մաքսատուներ տարածքային միակ մաքսային կառույցն է, որը գործում է 2001 թ.-ից: ՄՃՓ-ը հիմնականում սպասարկում է եվրոպական երկրներից ապրանքներ ներմուծող ընկերություններին: Մաքսային փոխադրումների միության գրասենյակը գտնվում է Ժնևում:

Արտաքին առևտուրը կարգավորելու համար գոյություն ունեն *սակագնային* և *ոչ սակագնային* ռեժիմներ: Դրանք բավականին ազատականացված են և գրավում են օտարերկրյա ֆիրմաների ուշադրությունը: *Սակագնային* կարգավորումը նպաստում է Հայաստանի արտաքին առևտրի զարգացմանը: Ապրանքների արտահանման մաքսատուրքերը սահմանվում են 0, իսկ ներմուծման մաքսատուրքերը՝ 10 և 0 տոկոս: Քաղաքացիների կողմից ապրանքների արտահանումն ազատված է մաքսատուրքերից, իսկ առանց մաքսի ներմուծում թույ-

լատրվում է մինչև 500 ԱՄՆ դոլարին համարժեք ապրանքների ներմուծման դեպքում: Դրանից ավելիի դեպքում գանձվում է ավելացված արժեքի հարկ: Ներմուծման մաքսատուրքերից ազատվում են նաև այն երկրները, որոնց հետ Հայաստանն ունի ազատ առևտրի համաձայնագիր:

Ոչ սակագնային կարգավորումը, քվոտավորումը և լիցենզավորումը կանոնակարգվում են ՀՀ կառավարության որոշմամբ: *Ղեղափոխողների* ներմուծումը և արտահանումը կատարվում են ՀՀ առողջապահության, *բույսերի պահպանության համար քիմիական միջոցների* ներմուծումը՝ ՀՀ Գյուղատնտեսության, *տեքստիլ* ապրանքների արտահանումը՝ ՀՀ Արդյունաբերության և առևտրի նախարարությունների եզրակացությունների հիման վրա:

ՀՀ կառավարության կողմից սահմանված է արտահանման և ներմուծման, ինչպես նաև տարանցիկ փոխադրումների համար *արգելված ապրանքների* ցանկ: Հատուկ տեխնիկայի և սարքավորումների որոշ տեսակների արտահանման համար պահանջվում է ՀՀ Պաշտպանության նախարարության եզրակացությունը:

1992 թ. հունիսից Հայաստանը միացել է Համաշխարհային մաքսային կազմակերպությանը: Մաքսային հարցերով Հայաստանն ընդունել է մի շարք միջազգային կոնվենցիաներ: Տասնյակ պետությունների հետ ստորագրվել են երկկողմ և բազմակողմ համաձայնագրեր (Ռուսաստան, Ուկրաինա, Վրաստան, Ղազախստան, ԱՂՀ այլ երկրներ, Իրան, Լիբանան, Սիրիա, Ֆրանսիա և այլն):

Հայաստանը մասնակցում է նաև «ՏԲԱՄԵԿԱ» ծրագրի շրջանակներում կատարվող աշխատանքներին: Ծրագիրը ֆինանսավորվում ու իրականացվում է ԵՄ-ի կողմից և նպատակ ունի վերականգնելու Եվրոպա-Կովկաս-Միջին Ասիա տրանսպորտային միջանցքները: 1997 թ. մարտից Հայաստանում գործում են «մաքսային պահեստներ», որտեղ հայկական և օտարերկրյա ֆիրմաները կարող են պահեստավորել ապրանքները «կոնսիգնացիա ռեժիմով»⁶²:

⁶² Գրավոր ապացույց-փաստաթուղթ՝ ապրանքի վաճառքի կոմիսիոն ձև, համաձայն որի տերն ապրանքը հանձնում է կոմիսիոն՝ վաճառելու համար:

7. Աշխատուժի միգրացիան Հայաստանում

Նոր տնտեսական համակարգ ստեղծելու համար կարևոր նշանակություն ունի աշխատանքի շուկայի ձևավորումը: Ելևելով սեփականության ձևերի բազմազանությունից՝ անհրաժեշտ է ունենալ համապատասխան աշխատուժի վերարտադրության եղանակ, հասարակության մեջ սոցիալական ապահովվածության սկզբունքներ: Աշխատուժի շուկայի խնդիրն է ապահովել աշխատանքի և կապիտալի համատեղ հանդես գալը, համամասնություն ստեղծել դրանց միջև: Աշխատուժի շուկայի միջոցով կարևորվում է ազգային աշխատանքային ռեսուրսների բաշխումն ըստ ձևերի, տնտեսական ճյուղերի, մասնագիտությունների և տարածաշրջանների: Աշխատանքի շուկան շուկայական համակարգի ոլորտ է, որտեղ ձևավորվում են աշխատուժի առաջարկը և պահանջարկը:

Հայաստանի Հանրապետության աշխատանքի շուկայի ձևավորման վրա ազդեցին բազմասեփականության ձևերի երևան գալը, արտադրության կառուցվածքային փոփոխությունները, շուկայական հարաբերությունների մեջ ներքաշվելը, անհրաժեշտ շահութաբերություն չապահովող արտադրական օղակների լրիվ կամ մասնակի լուծարումը, տնտեսական կապերի խզումը:

Հայաստանում աշխատուժի միգրացիայի մեծ տեղաշարժ արձանագրվեց անկախացումից հետո՝ կապված երկրում տնտեսական պայմանների վատթարացման, աշխատանքի բացակայության, ցածր վարձատրության, բարձր գների հետ: Հիմնական հոսքն ուղղված էր ՌԴ (60-70 տոկոս), ԱՊՀ երկրներ, Եվրոպա, ԱՄՆ (8-10 տոկոս): ՌԴ մեկնելը պայմանավորված էր լեզվի իմացությամբ, մուտքի թույլտվության բացակայությամբ, գործարար կապերով, գործող տրանսպորտային միջոցներով: ՌԴ աշխատելու մեկնում էին հիմնականում շինարարներ, առևտրականներ:

Սեփականության ձևերի փոփոխությունը փոխեց նաև աշխատուժի զբաղվածության կառուցվածքը: Եթե մինչև 1991 թ. Հայաստանում աշխատուժի հիմնական մասն (87 տոկոս) զբաղված էր պետական սեկտորում, և գրեթե բացակայում էր մասնավորը, ապա հետագա տարիներին իրավիճակը փոփոխվեց (տե՛ս աղ. 15.6): Հայաստանի աշխատուժի վրա բացասաբար ազդեց նաև ձեռնարկությունների չափերի փոքրացումը: Ձեռնարկություններում աշխատում էին քիչ թվով մարդիկ: 1996 թ. սրանց 37 տոկոսն ուներ 10 աշխատող, 20 տոկոսը՝

11-50, 17 տոկոսը՝ 51-200, իսկ 25 տոկոսը, որը համարվում է խոշոր՝ 200-ից ավելի աշխատող: Զբաղվածների 72,3 տոկոսն ընդգրկված էր մասնավոր, 26,9-ը՝ պետական հատվածում և կառավարման համակարգում:

Աղյուսակ 15.6

Աշխատուժի տեղաբաշխումն ըստ ոլորտների (տոկոս)

	1998 թ.	2004 թ.	2005 թ.	01.01.2006թ.
Պետական ձեռնարկություններ	42,0	0,7	0,7	0,6
Մասնավոր բիզնես	27,1	52,1	53,4	53,7
ՓԲԸ	21,5	6,4	5,9	5,8
ԲԲԸ	5,7	2,2	2,1	1,9
Այլ	2,7	38,6	37,9	38,0

2000 թ. գյուղատնտեսությամբ զբաղվողների թիվը գրեթե կրկնապատկվեց, սպասարկման ոլորտում ընդգրկվեց հանրապետության աշխատուժի 37,9, արդյունաբերության ոլորտում՝ 14,1 տոկոսը: Աշխատուժն ավելացավ նաև առևտրի և սննդի ճյուղերում: Կառավարման համակարգում 1990 թ. ընդգրկված էր զբաղվածների ընդհանուր թվի 1,7, իսկ 1998 թ.՝ 2,15 տոկոսը⁶³: 2005 թ. վերջում այս թիվը կազմեց 3,1 տոկոս: 2004 թ. գյուղական ոլորտում ընդգրկված էր հանրապետության աշխատուժի 45,3, սպասարկման ոլորտում՝ 38,5 և արդյունաբերության ոլորտում՝ 12,0 տոկոսը:

2001 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ պետական ռեզիստրում գրանցված էր 42703, 2005 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 51480 և 2006 թ.՝ հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 52389 ձեռնարկություն, որոնց մի մասը չի գործել:

Շուկայական տնտեսության անցման շրջանում տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները հանգեցրին գործազրկության աճի: 2003 թ. պաշտոնապես գրանցված գործազրկությունը կազմեց 10,1, 2004 թ.՝ 9,6, իսկ 2005 թ. վերջին՝ 8,1 տոկոս: Արդյունաբերության, գիտության, շինարարության ոլորտի շատ մասնագետներ ստիպված ընդգրկվեցին այլ ոլորտներում կամ մեկնեցին հանրապետությունից: 2004, 2005 թթ. աշխատուժի զբաղվածության կառուցվածքը փոխվեց:

⁶³ Խոջաբեկյան Վ. Ե., *Աշխատանքային շուկայի ձևավորումը և զբաղվածության հիմնահարցերը, Էկոնոմիկա 1-9, 1997:*

Դրան նպաստեցին հաշվողական տեխնիկայի կիրառումը, ադամանդի, ոսկերչական իրերի արտադրության աճը, նաև՝ մանր ու միջին մասնավոր ձեռնարկությունների կողմից աշխատուժի ներգրավումը:

Արտագաղթը սոցիալական երևույթ է, որը ծագում է տնտեսական վիճակի անկայունությունից և որին նպաստում են ընդունող երկրների համեմատաբար լավ պայմանները: Հայաստանում տնտեսական աճը չի կրճատում գործազրկությունը և չի վերացնում աղքատությունը: Անհրաժեշտ է պետական ուղղակի միջամտություն:

Սկսած 1980 թ.-ից՝ Հայաստանի բնակչության միգրացիայի մնացորդը բացասական է: Ավելացել է արտագաղթող բնակչության թիվը և խախտվել միգրացիոն հոսքերի միջև հավասարակշռվածությունը: Բացառություն են տարածաշրջանում 1989-1991 թթ. տեղի ունեցած հայտնի իրադարձությունների հետևանքով Հայաստան ներգաղթած փախստականների հոսքերը:

Պաշտոնական տվյալներով 1990-1995 թթ. զբաղվածների թիվը նվազել է 153,7 հազար մարդով: 1996 թ. այդ թիվը կազմել է 159,3, 2004թ.՝ 108,6, 2006 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 89,0 հազար մարդ: 1992 թ. Հայաստանում գործազուրկի կարգավիճակ ուներ 56,3, 1993 թ.՝ 102,6, 1995 թ.՝ 131,7, 1997 թ.՝ 174,0, 2006 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 98,0 հազար մարդ:

Հայաստանի աշխատանքի շուկայի լարվածության պատճառներից է այն, որ նվազել է հետաքրքրությունը որակավորում պահանջող մասնագետների և մասնագիտությունների նկատմամբ: Աշխատանքի շուկայի վիճակը կապված է նաև զբաղվածության կառուցվածքի ձևավորման, նոր սահմանափակումների առաջացման, որակյալ աշխատուժի պահանջող աշխատանքի ոլորտը նեղանալու և որակավորում չպահանջող աշխատանքի ոլորտն ընդլայնելու հետ:

Բնակչության արտագաղթն ուսումնասիրելու նպատակով Հայաստանի և ԵՄ վիճակագրական ծառայությունների (Եվրոստատ) կողմից իրականացվող «Միգրացիայի հետազոտության» շրջանակներում 1998 թ. մայիսից մինչև 1999 թ. հունիսը երկու փուլով անցկացվել է Հայաստանի արտաքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտություն, որը ցույց տվեց Հայաստանում միգրացիայի հաշվառման անկատար լինելը: Եթե օդային ուղևորափոխադրումները վերահսկելի են ըստ վաճառված տոմսերի քանակի, ապա ավտոմոբիլային ուղևորափոխադրումների մասին տվյալներ չկան: Վերջին տարիներին զգալի թիվ են կազմել ավտոբուսային երթուղիներով հիմնա-

կանում զբոսաշրջության մեկնող-չվերադարձողները: Ըստ Հայաստանի քաղաքացիական ավիացիայի Գլխավոր վարչության կողմից իրականացվող «մեկնողների և ժամանողների» հաշվառման տվյալների՝ 1992-2000 թթ. օդային տրանսպորտով հանրապետությունից մեկնողների թիվը ժամանողների թվին գերազանցել է 618,4 հազար մարդով: Սակայն վերջին տարիներին մեր հանրապետությունում նկատվում է միգրացիայի որոշակի կայունացում, ինչը պայմանավորված է Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի փոքր-ինչ կայունացմամբ: 2006 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Հայաստանի մշտական բնակչության թիվը 2005 թ. նույն ժամանակի համեմատ աճել է 3,6, իսկ 2004 թ. համեմատ՝ 7,2 հազար մարդով: Հայաստանի անձնագրային բաժինների տվյալներով 2005 թ. հաշվառման է կանգնել 10,4, իսկ հաշվառումից դուրս է գրվել 18,1 հազար մարդ: Միգրացիոն մնացորդը կազմել է -7,7 հազար մարդ: Սակայն միգրացիոն գործակալության տվյալներով 2005 թ. ժամանել է 845,8, մեկնել՝ 833,3 հազար մարդ: Տարբերությունը կազմել է +12,5 հազար մարդ՝ նախորդ տարվա +2,1 հազարի փոխարեն:

Հայաստանի տնտեսական շահերը պահանջում են, որ երկիրն ընդգրկվի աշխատանքային միջազգային շուկայում և պետությունը կարգավորի աշխատուժի միգրացիան: Ներկա պայմաններում արտագաղթը տեղի է ունենում անհատական նախաձեռնությամբ, քանի որ այլընտրանք չկա: Ելնելով երկրի ընթացիկ և հեռանկարային շահերից՝ պետությունը պետք է միջամտի, սատարի աշխատանքային պայմանագրով երկրից ժամանակավոր արտագաղթող բնակչությանը, պետք է հավաքագրի ցանկացողներին և ուղարկի աշխատուժի պահանջող երկրներ՝ հետևելով ընդունող երկրում նրանց անվտանգությանը, կրթությանը, վարձատրությանը, քաղաքացիական իրավունքների, սոցիալական շահերի պաշտպանությանը, հայրենիք վերադառնալու խնդիրների կատարմանը:

Աշխատանքի շուկան կարգավորելու համար Հայաստանը պետք է վարի ինտեգրացիոն քաղաքականություն, կարողանա միջազգային ասպարեզում աշխատուժի որակական մակարդակը մոտեցնել միջազգային չափանիշներին: Պաշտպանելով հայրենական արտադրողների շահերը՝ պետությունը պետք է նպաստի երկրի տնտեսական տարբեր ճյուղերի զարգացմանը, տնտեսական ինտեգրացիայի ծավալմանը:

8. Հայաստանի միջազգային տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացումը

Հայաստանի ՄՏՀ-ը մտնում է զարգացման հոր փուլ: Ավելանում է հ ոչ միայն տնտեսական կապերի ծավալները, այլև տեղի են ունենում որակական փոփոխություններ: Ներկայումս ՀՀ օրենսդրության մեջ նախատեսվում են տարբեր կարգերով ակտեր, որոնք պետք է կարգավորեն տնտեսական գործընթացները:

Տնտեսական զարգացմանը խոչընդոտում է երկրի նեղ շուկան, որի առկայության դեպքում ձեռնարկությունները չեն կարողանում նորացնել արտադրությունը, վերազինել այն և նպատակաուղղվում են դեպի արտաքին շուկաներ:

Կենտրոնացված կառավարման համակարգի վերափոխումը նոր դժվարություններ առաջ բերեց՝ կապված կառավարման օղակների ձևավորման, վերահսկողության և այլ հարցերի հետ: Անցումային տնտեսության երկրներին բնորոշ է օրենսդրական դաշտի անկայուն վիճակը: Այստեղ ֆինանսական շուկայի մակարդակը ցածր է և դիտվում է ներդրումային գերակայություն, որը միջազգային ասպարեզում բերում է պետության վարկանիշի անկման:

Ի տարբերություն ԱՊՀ որոշ երկրների՝ Հայաստանում ավելի մեծ է ներդրողների անհանգստությունը՝ կապված տնտեսության անկայուն վիճակի հետ, թեև երկրների միջև գործում է ազատ առևտրի ռեժիմ:

Հայաստանն արտաքին տնտեսական նոր հարաբերություններ ձևավորելու նպատակով գործունեություն է ծավալում ոչ միայն ԱՊՀ շրջանակներում: 1996 թ. ապրիլին ԵՄ-ի հետ Հայաստանը կնքել է գործընկերության և համագործակցության համաձայնագիր, որն ուժի մեջ է մտել 1999 թ.:

ՀՀ տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները մեծապես կապված են ՀՏ և գլոբալ տեղաշարժերի ու միտումների հետ: Դրանց համալիր լուծման համար հարկավոր է հաշվի առնել ՀՏ ազդեցությունը և կողմնորոշումը: Հայաստանի զարգացման ռազմավարությունը պետք է կառուցվի այն նկատառումով, որ տնտեսական հարաբերությունները միայն օգուտ բերեն:

Գոյություն ունեցող ինտեգրացման բազմաթիվ մոդելներից ամենահաջողվածը եվրոպականն է: Հայաստանում ներդրումների, տնտեսական աճի կայուն և բարձր տեմպեր ապահովելու, բնակչու-

թյան կենսամակարդակը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է համագործակցել ԵՄ-ին, որը հնարավորություն կընձեռի.

- ապահովագրվել առկա արտաքին տնտեսական և քաղաքական ցնցումներից,

- ապահովել սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծումը,

- նպաստավոր պայմաններ ստեղծել օտարերկրյա ներդրումների ավելի մեծ ներհոսք ապահովելու և արտահանումն ավելացնելու համար,

- մատչելի դարձնել ԵՄ ֆոնդերը, ինչը կխթանի տնտեսության զարգացմանը,

- ապահովել անդամ երկրների տնտեսական օպտիմալ կառուցվածքի ձևավորումն ու զարգացումը:

Տնտեսական զարգացման համար կարևոր պայման է ներդրումային ոլորտի գործունեության կարգավորումը: Միայն 2005 թ. ՀՀ Ֆինանսների նախարարության և Հայաստանում ՀԲ լիազոր ներկայացուցիչներն ստորագրեցին *Հոլանդական դրամաշնորհային համաձայնագիր*, ըստ որի Հոլանդիան պետք է տրամադրի 390 հազար ԱՄՆ դոլար «Վիճակագրական կարողությունների զարգացման» նպատակով: Ընդունվել է «Գործողությունների ծրագիր», ըստ որի Հայաստանը իրավասու է մասնակցելու «Հազարամյակի մարտահրավերներ» հիմնադրամի ծրագրին: Հայաստանի և ԳՂՀ կառավարությունների միջև կնքվել են «Բնապահպանական ծրագիր Հարավային Կովկաս-Հայաստան» և «Վերականգնվող էներգիայի աջակցության ծրագիր» համաձայնագրերը: Երկու ծրագրերի համար էլ Հայաստանին պետք է հատկացվեն արտոնյալ վարկ և դրամաշնորհ: Հայաստանի և ՀԲ հայաստանյան գրասենյակի միջև ստորագրվեց Երևանի ջրամատակարարման և ջրահեռացման ծրագրի 20 մլն դոլարի վարկային համաձայնագիր, Նիդերլանդների թագավորության Ֆինանսների նախարարի կողմից ստորագրվեց Նիդերլանդների թագավորության և ՀՀ կառավարության միջև զարգացող տնտեսություն ունեցող երկրների հետ համագործակցության ծրագրի վերաբերյալ փոխըմբռնման հուշագիր, որի նպատակը երկու գործարար հաստատությունների միջև տնտեսական փոխշահավետ համագործակցության ստեղծումն է: 2005 թ. փետրվարի 24-ին Երևանում ստորագրվեց Հայաստանի և ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրի միջև 2005-2009 թթ. համագործակցության ծրագիր:

Օտարերկրյա ներդրումներն ունեն դրական և բացասական կողմեր: *Դրական* է, երբ ներդրումները և սպառումն աճում են, բնակ-

չությունն օգտվում է դրանից, տնային տնտեսությունները հնարավորություն են ունենում իրենց եկամուտները փոխանակելու ներմուծվող ապրանքների ու ծառայությունների հետ: *Բացասական* է, երբ վերանում է երկրի արտաքին տնտեսական մրցակցությունը, ավելանում արտաքին առևտրի հաշվեկշռի դեֆիցիտը, սահմանափակվում տնտեսական աճը: Նման երևույթները կարգավորելու համար նպատակահարմար է խուսափել կայուն փոխարժեքի քաղաքականությունից և իրականացնել ցածր տոկոսադրույթների քաղաքականություն, որի արդյունքում կաճի սեփական արժույթի պահանջարկը: Կառավարության ծրագրերը ֆինանսավորելու համար պետությունն ստեղծում է բարեպաստ պայմաններ:

Յուրաքանչյուր երկիր մասնագիտանում է այն ապրանքների արտադրության և արտահանման գծով, որոնց փոխարկման ծախսերը ցածր են, և սեփական շուկայի պահանջարկը բավարարելուց հետո այդ ապրանքներն արտահանվում են: Հայաստանում մասնագիտացված արտադրական բնագավառներ կարող են դառնալ բարձր տեխնոլոգիաների, պղնձի, ոսկերչական, շինարարական սալիկների, հանքային ջրերի և այլ արտադրություններ: Պղնձի հանքանյութում պղնձի պարունակությունը 34, երկաթինը՝ 30, ծծմբինը՝ 40 տոկոս է: Մյուս հանքանյութերը մոլիբդենը (60 տոկոս) և ծծումբն են (40 տոկոս): Արտադրանքի միայն 32 տոկոսն է վերամշակվում Հայաստանում, 68 տոկոսն արտահանվում է: Հայաստանի համար շահավետ է պատրաստի արտադրանք արտահանելու միջոցով համաշխարհային շուկայում բարձր դիրք ունենալը: Ջանգեգորի, Սևանի ավազանի, Ապարանի, Արագածի, Աշոցքի, Տաշիրի տարածաշրջաններում բոլոր պայմաններն ստեղծված են անասնապահության ոլորտում առավելության հասնելու համար: Ձեռնտու է նաև բանջարաբուստանային մշակաբույսերի վերամշակումից ստացվող ապրանքատեսակների, գինու, կոնյակի արտադրությունը:

Գյուղատնտեսությունը տնտեսական առաջընթացի կարևոր ճյուղ է, որը կարիք ունի պետության հոգացության: ԱՀԿ շրջանակներում Հայաստանի ստանձնած պարտավորությունները, մասնավորապես այն, որ 2009 թ. հունվարի 1-ից գյուղատնտեսական արտադրանքից պետք է գանձել ավելացված արժեքի հարկ, նշանակում է, որ գյուղատնտեսության արտադրանքի մրցունակությունը պետք է հասցվի այնպիսի մակարդակի, որը թույլ կտա արտաքին առևտրային հարաբերություններում ավելացնել արտադրանքը, պահպանել մրցունա-

կություն տեղական և միջազգային շուկաներում:

Այսօր Հայաստանում գործում է մսի վերամշակման խոշոր, միջին և մանր 30 ձեռնարկություն, որոնք աշխատում են ներկրվող հումքով: Զգալի զարգացած է նաև ոչ արդյունաբերական եղանակով՝ տնային պայմաններում բաստուրմայի, խոզապուխտի, սուջուլի, սալի արտադրությունը, պանրագործությունը, ձկնարդյունաբերությունը: Հանրապետության մասթերքը, երշիկեղենը հիմնականում ներմուծվում են ԱՄՆ-ից, ՌԴ-ից, Կանադայից, Բրազիլիայից և այլ երկրներից: Տեղական արտադրության զարգացումը կնվազեցնի սննդամթերքի առանձին տեսակների ներմուծումը:

Զարգացած երկրների փորձը հաստատում է արտաքին առևտրի ոլորտում պետության ակտիվ միջամտության, արտահանման գործունեության խթանման լավագույն ձևերի կիրառումը: Մշակված համակարգի միջոցով անհրաժեշտ է աջակցել ձեռնարկությունների զարգացմանը: Նախատեսվում է «Արտերկրում Հայաստանի Հանրապետության առևտրական ներկայացուցչության մասին» որոշման ընդունում, որը թույլ կտա ընդլայնել Հայաստանի տնտեսական կապերն արտերկրի հետ: Անհրաժեշտ է ստեղծել Արտաքին առևտրի աջակցության և արտահանման կողմնորոշման խթանման կոմիտե, որի հիմնական խնդիրը պետք է լինի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գործունեության համակարգումը: Այն պետք է ընդգրկի ցուցահանդեսների, առևտրական գործարքների կազմակերպումը, տարբեր հետազոտական, տեղեկատվական, խորհրդատվական ծառայությունների տրամադրումը: Արտահանողներին օգնելու համար անհրաժեշտ է կիրառել սարքավորումների և նյութերի ներմուծման արտոնություններ: Արտահանման խթանման քաղաքականությունը պետք է հիմնվի հարկային, մաքսային, դրամական արտոնությունների կիրառման վրա:

Միջոցառումներ են ձեռնարկվում «Հայաստանի Հանրապետության մաքսային սակագների դրույքաչափերի մասին» Հայաստանի կառավարության որոշումն իրագործելու համար: Ծառունակվում է իրականացվել արտաքին ազատական առևտրի քաղաքականությունը: Բանակցություններ են վարվում Հայաստանի և Եվրամիության միջև համաձայնագիր ստորագրելու մասին, որի արդյունքում կընդլայնվեն Հայաստանի կապերը միջազգայի առևտրական կազմակերպությունների՝ Առևտրի և Գործարար կապերի կենտրոնների հետ:

2003 թ. դեկտեմբերին Հայաստանը դարձավ ԱՀԿ անդամ, որը հնարավորություն տվեց.

- ավելացնելու ապրանքային արտահանումների և օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ծավալները, քանի որ անդամ երկրների հետ ԱՀԿ-ը հաստատում է առևտրի և ներդրումների «բարենպաստ ռեժիմ»,

- երկրներին օգտվելու այդ կազմակերպության շրջանակներում սակագնային արգելքների սահմանափակման համաձայնագրերից՝ ապահովագրելով նաև այլ երկրների կողմից միակողմանի արգելքներից.

- օտվելու ԱՀԿ-ի կողմից նախատեսված ներքին արտադրողների շահերը պաշտպանելու համաձայնագրերից և այլ միջոցառումներից.

- զարգացնելու ԵՄ-ի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները:

ԱՀԿ-ում ստեղծվել է ՀՀ մշտական ներկայացուցչություն, նշանակվել է մշտական ներկայացուցիչ: Մկսվել է ԵՄ կողմից ՀՀ-ին շուկայական տնտեսության կարգավիճակ շնորհելու գործընթացը:

ՄՏՀ-ի պետական կայուն համակարգի ձևավորման հիմքում պետք է դրվի ուղղակի տնտեսական գործունեությունից հրաժարումը, և պետությունը պետք է հանդես գա որպես միջազգային տնտեսական պայմանագրերի, արժույթային և վարկային համաձայնագրերի սուբյեկտ, միջազգային վարկաֆինանսական գործունեության մասնակից: Այդ շրջանակներում պետական քաղաքականություն իրականացնող հիմնական օղակները պետք է լինեն հանրապետության Նախարարների խորհրդի, Էկոնոմիկայի և Ֆինանսների նախարարությունների համապատասխան օղակները, Արտաքին առևտրային բանկը:

1. *Авдокушин Е. Ф.*, Международные экономические отношения, М., 2004.
2. *Буглай В. Б., Ливенцев Н. Н.*, Международные экономические отношения, М., Финансы и статистика, 2004.
3. *Буглай В. Б., Ливенцев Н. Н.*, Платежный баланс как обобщающий показатель мирохозяйственных связей, М., 2002.
4. *Буторина О. В.*, Международные валюты: интеграция и конкуренция, М., 2003.
5. *Всемирная торговая организация и национальные экономические интересы*, М., 2003.
6. *Герчикова И. Н.*, Международные организации: регулирование мирохозяйственных связей, М., 2002.
7. *Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России* (под ред. *В. П. Колесова*), М., ТЕИС, 2002.
8. *Глобализация экономики и внешнеэкономические связи России* (под ред. *И. П. Фоминского*), М., 2004.
9. *Горемыкин В. А.*, Основы технологии лизинговых операций, М., 2000.
10. *Дюмулен И. И.*, Всемирная торговая организация, М., 2003.
11. *Дюмулен И. И.*, Международная торговля услугами, М., 2003.
12. *Европейский союз: справочник-путеводитель*, М., 2003.
13. *Киреев А. П.*, Международная экономика. В 2 т., М., 2000.
14. *Костюнина Г. М.*, Азиатско-Тихоокеанская экономическая интеграция, М., 2002.
15. *Котелкин С. В.*, Международная финансовая система, М., 2004.
16. *Кунецов В. С.*, Международный валютный фонд и мирохозяйственные связи, М., 2001.
17. *Ливенцев Н. Н., Костюнина Г. М.*, Международное движение капитала, М., Экономисть, 2004.
18. *Ломакин В. К.*, Мировая экономика, М. ЮНИТИ, 2003.
19. *Лукьянович Н. В.*, Морской транспорт в мировой экономике. М., МГУП, 2004.
20. *Международные экономические отношения* (под ред. *В. Е. Рыбалкина*), М., ЮНИТИ, 2001.
21. *Международные экономические отношения* (под ред. *И. П. Фоминского*), М., Юристь, 2001.

22. Международные экономические отношения (уч. пог рег. *Н. Н. Ливенцева*), М., 2005.

23. Международные экономические отношения (под рег. В. Е. *Рыбалкина*), М., ЮНИТИ, 2004.

24. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения, М., 2002.

25. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения, М., *Финансы и статистика*, 2002.

26. *Мировая экономика* (под ред. *А. С. Булатова*), М., *Экономисть*, 2003.

27. *Мировая экономика. Глобальные тенденции за 100 лет*, М., 2003.

28. *Мовсесян А. Г., Огнивцев С. Б.*, Международные валютные и кредитные отношения, уч., М., 2003.

29. *Моисеев С. Р.*, Международные валютно-кредитные отношения, уч., М., 2003.

30. *Организация Объединенных Наций. Основные факты*, М., 2000.

31. *Свинухов В. Г.*, Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности, М., *Экономисть*, 2004.

32. *Смиглиц Дж. Ю.*, Глобализация: тревожные тенденции, М., *Мысль*, 2003.

33. *Устинов И. Н.*, Мировая торговля: Статистическо-энциклопедический справочник, М., *Экономика*, 2002.

34. *Фомичев В.*, Мировая торговля, М., *Экономисть*, 2002.

35. *Чернявский С. П.*, Международные офшорный бизнес и банки, М., *Финансы и статистика*, 2002.

36. *Шемятенко В. Г.*, Европейская интеграция, уч. пособие, М., 2004.

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ..... 3

ԳԼՈՒԽ I ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 5

1. Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսության էությունը... 5
2. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման առարկան.....7
3. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների կառավարման մեթոդները, խնդիրները, ֆունկցիաները13
4. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների հիմնական գծերը և դերը երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում14
5. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների տեսությունները.....18

ԳԼՈՒԽ II ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ23

1. Աշխատանքի միջազգային բաժանման էությունը23
2. Աշխատանքի միջազգային բաժանման տեղը և դերը համաշխարհային տնտեսության մեջ.....27
3. Աշխատանքի միջազգային բաժանման սկզբունքները, գործոնները և ցուցանիշները28
4. Աշխատանքի միջազգային բաժանման առանձնահատկությունները ներկա փուլում31
5. Արտադրության միջազգային մասնագիտացում և կոոպերացում33
6. Էկոնոմիկայի գլոբալացում.....39

ԳԼՈՒԽ I . ՀԱՄԱՇԽԱՐԿԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐ42

1. Համաշխարհային առևտուրը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում42
2. Համաշխարհային առևտրի կառուցվածքը, դինամիկան և փոփոխման գործոնները: Համաշխարհային առևտրի քաղաքականություն47
3. Առանձին երկրների տեղը և առանձնահատկությունները համաշխարհային առևտրում.....54

4. Համաշխարհային առևտրի անհամաչափ զարգացումը և նրա կարգավորումը.....	61
5. Համաշխարհային շուկա	65
6. Համաշխարհային շուկայի դասակարգումը.....	68

ԳԼՈՒԽ IV. ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲՈՐՄԱՆԵՐ, ԱՃՈՒՐՆԵՐ, ՏՈՆԱՎԱՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ՑՈՒՑԱՀԱՆՐԵՄՆԵՐ..... 72

1. Միջազգային առևտրային բորսաներ.....	72
2. Միջազգային առևտրային աճուրդներ.....	74
3. Առևտրաարդյունաբերական տնտեսական տնտավաճառներ և ցուցահանդեսներ.....	77

ԳԼՈՒԽ V. ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐ..... 80

1. Տեխնոլոգիաների միջազգային առևտրի էությունը	80
2. Տեխնոլոգիաների առևտրի տեսակները և ձևերը.....	82
3. Միջազգային արտոնագրային-լիցենզային գործունեություն..	85
4. Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկա.....	88
5. Տեխնոլոգիաների միջազգային շուկայի կարգավորումը.....	93

ԳԼՈՒԽ VI. ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐ... 96

1. Ծառայությունների միջազգային առևտրի էությունը	96
2. Ծառայությունների միջազգային շուկայի կառուցվածքը, դասակարգումը և ինամիկան	100
3. Միջազգային զբոսաշրջություն. էությունը, դասակարգումը..	103
4. Տեղեկատվական և կապի ծառայություններ	107
5. Տրանսպորտային ծառայությունների միջազգային շուկա	109
6. Ապահովագրական ծառայությունների շուկա.....	117
7. Միջազգային այլ ծառայություններ.....	121
8. Միջազգային տրանսպորտային կազմակերպություններ և կոնվենցիաներ	129
9. Ծառայությունների համաշխարհային շուկայի կարգավորումը	131

ԳԼՈՒԽ VII. ՀԱՄԱՇԽԱՐԻԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ԳՆԵՐ..... 135

1. Համաշխարհային շուկայական գների էությունը և ձևավորումը	135
2. Համաշխարհային շուկայական գների դասակարգումը.....	141

3. Արժեզրկում, գների մակարդակի վրա ազդող գործոնները և պետական հսկողությունը.....	146
--	-----

ԳԼՈՒԽ VIII. ԱԶՍ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՏԻՆԵՐ.....150

1. Ազատ տնտեսական գոտիների էությունը և կազմակերպման անհրաժեշտությունը.....	150
2. Ազատ տնտեսական գոտիների դասակարգումը և հատկանիշները.....	154
3. Ազատ տնտեսական գոտիների առանձնահատկությունները.....	159

ԳԼՈՒԽ IX. ՄԻՋ ԱԶՍԻՆ ՏՆՑԻ ՄԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐՔՆԵՐ.....164

1. Միջազգային տնտեսական և օրծնարքների էությունը...'	164
2. Միջազգային առևտրային սպանանագրերի կնքումը...'	165
3. Միջազգային առևտրային սպանանագրերի բովանդակությունը.....	167
4. Մատակարարման բազիսայն և պայմանները.....	172
5. Միջազգային տնտեսական գրժ ծարքների փաստաթղթերը...177	

ԳԼՈՒԽ X. ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺՈՒԹՅԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ..... 179

1. Արժույթային հարաբերությունների էությունը.....	179
2. Արժույթային համակարգեր.....	180
3. Արժույթային գործարքներ	189
. Արժույթի և արժեթղթերի համաշխարհային շուկա, ֆոնդային բորսաներ	190
5. Արժույթային գոտիներ, արժույթի կուրս և նրա վրա ազդող գործոններ, արժեզրկում	198
6. Արժույթային հիմնադրամ, արժույթային պահուստներ.....	203

ԳԼՈՒԽ XI. ԿԱԿԻՏԱԼԻ ԱՐՏԱՀԱՆՈՒՄԸ.....207

1. Կապիտալի աղտահանման էությունը	207
2. Կապիտալի արտահանման ձևերը	208
3. Փոխառվական և կապիտալի համաշխարհային շուկա	214
4. Միջազգային վարկային համակարգ	216
5. Միջազգային վարկերի դասակարգումը և տեսակները.....	218
6. Միջազգային հաշվարկներ.....	221

7. Վճարային հաշվեկշռի կարգավորումը 227

ԳԼՈՒԽ XII. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄԻ ՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ..... 232

- 1. Միջազգային ֆինանսավարկային կազմակերպություններ.. 232
- 2. Միջազգային տնտեսական կազմակերպություններ..... 243
- 3. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների կառավարման կազմակերպումը 252
- 4. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների կառավարման մեխանիզմի կատարելագործումը..... 255

ԳԼՈՒԽ XIII. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՅԻՆ..... 257

- 1. Տնտեսական ինտեգրացման նախադրյալները, էությունը և զարգացման ուղղությունները 257
- 2. Տնտեսական ինտեգրացիայի փուլերը 267
- 3. Համաշխարհային տնտեսության կառուցվածքը 271
- 4. Աշխարհի ինտեգրացիոն գլխավոր միավորումները 274
- 5. ԱՊՀ երկրների տնտեսական համագործակցություն 280
- 6. Անդրազգային կազմակերպությունները միջազգային տնտեսական հարաբերություններում..... 283
- 7. Միջազգային տնտեսական համագործակցությունը որպես անդրազգային կազմակերպությունների բաղկացուցիչ մաս . 286

ԳԼՈՒԽ XIV. ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՅԻՆ 293

- 1. Աշխատուժի միգրացիայի բնորոշումը 293
- 2. Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի առանձնահատկությունները 295
- 3. Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի հիմնական ուղղությունները 298
- 4. Աշխատուժի միջազգային շուկա 302
- 5. Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի կարգավորումը 305

ԳԼՈՒԽ XV. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ..... 310

- 1. Հայաստանի միջպետական առևտրային կապերի ձևավորումը 310

2. Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունները 1920-1990թթ.....315

- 3. Հայաստանի միջազգային տնտեսական հարաբերությունները 1990 թ.-ից հետո320
- 4. Ֆինանսավարկային հարաբերությունների զարգացումը Հայաստանում.....329
- 5. Հայաստանի ֆոնդային բորսաները 334
- 6. Միջազգային համատեղ ձեռնարկատիրական գործունեությունը և մաքսային տնտեսությունը Հայաստանում.....337
- 7. Աշխատուժի միգրացիան Հայաստանում.....342
- 8. Հայաստանի միջազգային տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացումը 346

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....351

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....353

ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ ԱՂԱՍԻ ՄՈՒՇԵՂԻ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(Ուսումնական ձեռնարկ)

Երկրորդ լրացված. վերամշակված
հրատարակություն

ОВАКИМЯН АГАСИ МУШЕГОВИЧ

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ
(Учебное пособие)
(на армянском языке)

Կազմող՝ Վ.Ս.ԵՍԱՅԱՆ

Համակարգչային

աշխատանքները՝ Ն.ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԻ

Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆:
Ծավալը՝ 22.5 փայ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 400: